ॐ भूर्भुवः स्वः तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात्

गायत्री प्रज्ञा अभियान, वर्दिया, नेपाल
Ph: +977-84420494
www.ayodhyashrivastav.com

लेखक: पं. श्रीराम शर्मा आचार्य

अनुवादक: अयोध्या प्रसाद श्रीवास्तव

प्रकाशक

– युग निर्माण योजना विस्तार ट्रष्ट

– गायत्रीतपोभुमि, मथुरा

कम्प्युटर: देवहरि गौतम

॥ प्रस्तुत संस्करणको सन्दर्भमा ॥

परमपूज्य गुरुदेवले 'धर्मतन्त्रबाट लोकशिक्षण भन्ने सिद्धान्तलाई ध्यानमा राखेर यसै नाउँबाट हिन्दीमा सर्वप्रथम कर्मकाण्डको पुस्तक लेख्नुभएको थियो । त्यस पुस्तकको संशोधित संवर्द्धित संस्करणको रूपमा सन १९८२ मा 'गायत्री यज्ञ एवं षोडश संस्कार' प्रकाशित गर्नुभएको थियो । यसमा सरलता र सुगमतापट्टी बढी ध्यान दिनुभएको थियो । विगत १३ बर्षमा संस्कार सम्पन्न गराउने आफ्ना परिजनहरूको अप्ठेरोपन र सुझावलाई बुझेर पुनः ती पुस्तकहरूको संशोधित संस्करण "कर्मकाण्ड भाष्कर" नाम दिएर दुई खण्डमा प्रकाशित गर्नुभयो । त्यो संस्करण हातैहात सकियो । त्यसलाई पुनः दुई खण्डमा प्रकाशित गर्नुका साथै एउटा संयुक्त खण्डको रूपमा छाप्ने भन्ने परिजनहरूको आग्रह आउन थालेपछि यो पुस्तक प्रकाशित गरीएको हो । दुबै खण्डको संयुक्तिकरणबाट सामान्य प्रकरण एकै ठाउँमा उल्लेखित हुन पुग्नुका साथै पुस्तकको पानाको पनि बचत भयो र एउटा पुस्तकमा सबै प्रकरणहरू अटेकोले प्रशस्त लाभ भएको छ । यस संयुक्त संस्करणमा ती कर्मकाण्डहरूलाई विशेष रूपले समावेश गरीएको छ, जस्तै गृहप्रवेश, विवाहपूर्व तिलक (जनै सुपारी) हरिद्रा लेपन, द्वारपूजा आदि । यसको सबभन्दा ठूलो अर्को विशेषता के छ भने मन्त्रोच्चारणको सुविधालाई ध्यानमा राखेर 'यति' (विराम) को स्थानमा मन्त्रको सन्धिलाई छुटाएर अल्पविराम (,) लगाएर छापिएको छ । यसबाट उच्चारणमा अत्याधिक सुविधा हुनेछ, तर मन्त्रमा आएको स्यानो भिन्नताले गर्दा मन्त्र अशुद्ध छ कि भन्ने भ्रम पैदा गर्न सक्छ । कृपया यस्तो भ्रम कसैले मनमा नलिई दिन आग्रह गर्दछौ । उच्चारणको शुद्धता र सुगमताको लागि यस्तो गरीनु पर्ने आवश्यक र सुहाउदो छ ।

संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपर्सगयो ।
नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥

अर्थात सन्धिको नियम एक पदमा, धातु र उपसर्गमा तथा समासमा नित्य (अनिवार्य रूपले) लागु हुन्छ । तर वाक्य बोल्नु पर्दा संधिको नियमको पालना गर्न विवक्षा (बोल्नेको इच्छा) मा निर्भर हुन्छ । तसर्थ विज्ञहरूले यसलाई अन्यथा नलिई दिनु होला ।

प्रत्येक कर्मकाण्डमा सम्बन्धित मन्त्र भन्दा पहिले क्रमशः त्यससँग सम्बन्धित शिक्षण-प्रेरणा, क्रिया-निर्देश तथा त्यसलाई गर्ने वेलाको भाव संयोगका संकेतहरू दिइएका छन् । त्यसलाई राम्ररी बुझेर आ-आफ्नो तरिकाले समय र वातावरण अनुकूल संतुलन बनाउनु पर्दछ ।

कर्मकाण्ड के हो ? र यसलाई कसरी प्रभावशाली बनाउन सकिन्छ ? संचालकले कुन-कुन तथ्यलाई ध्यानमा राख्नु पर्दछ ? यसको बारेमा केही महत्वपूर्ण कुराहरू प्रारम्भमा नै जानकारी दिने प्रयाश गरीएको छ । यसलाई पढ्नु मात्र प्रर्याप्त हुँदैन । जति हृदयांगम गर्न सकेमा र अनुभूतिगम्य बनाउन सकेमा त्यति नै प्रभावशाली र प्राणवान् वातावरण बनाउन सकिने छ ।

यो संस्करणमा मन्त्रहरूको प्रमाणिकता र शुद्धतामा विशेष ध्यान दिइएको छ । यदि कसैले कुनै मन्त्रको संशोधन हुनु पर्दछ भन्ने देख्छ भने तत्सम्वन्धमा *शान्तिकुन्ज हरिद्वार* सँग पहिले परामर्श गरेर मात्र संशोधनको पाइला चाल्न अनुरोध गरीन्छ । पुस्तकको गुणवत्ता बढाउने दृष्टिकोणले दिइएका सुझावहरूको सदैव स्वागत हुनेछ ।

– प्रकाशक

॥ विषयानुक्रमणी ॥

ङ)	विद्यारम्भ संस्कार
च)	यज्ञोपवीत दीक्षा संस्कार
छ)	विवाह संस्कार
ज)	वानप्रस्थ संस्कार
झ)	अन्तेष्ठि – अस्थि विसर्जन संस्कार
ञ)	मरणोत्तर संस्कार (श्राद्ध तर्पण)
ट)	जन्म-दिवस संस्कार
ठ)	विवाह-दिवस संस्कार

१०	पर्व संस्करण

क)	नवरात्रि
ख)	रामनवमी
ग)	गायत्री जयन्ती (गंगा-दशहरा)
घ)	गुरुपूर्णिमा
ङ)	श्रावणी (रक्षा-बन्धन)
च)	जन्माष्टमी (गीता-जयन्ती)
छ)	पितृ आमवश्या
ज)	विजया दशमी
झ)	दीपावली
ञ)	वसंत पंचमी
ट)	महाशिवरात्री
ठ)	होली
ड)	अन्य पर्वहरूको प्रारूप

॥ संकेत विवरण ॥

नोट :– *जुन मन्त्रको मुनि अंक मात्र लेखिएको छ त्यो यजुर्वेदको हो ।*

॥ हाम्रा आराध्य सत्ताको जीवन-यात्रा ॥

आश्विन कृष्ण त्रयोदशी वि.सं १९६८ (२० सितम्वर १९११) मा बालक श्रीराम आँवलखेडा, जिल्ला आगरा भारतमा पं. रूपकिशोर शर्माज्यू र माता दानकुँवरीको घरमा जन्म । महामना पं. मदनमोहन मालवीयज्यूद्वारा १२ बर्षको आयुमा बनारसमा गायत्री मन्त्रको दीक्षा । १८ जनवरी १९२६ बसन्त पंचमीको बेलामा दीपकद्वारा हिमालवासी सूक्ष्म शरीरधारी गुरुसत्तासँग साक्षात्कार र २४ लाखको २४ वटा गायत्री महापुरश्चरण सम्पन्न गर्न र अखण्ड दीप जलाउन तथा 'अखण्ड ज्योति' पत्रिका प्रकाशित गर्ने निर्देश ।

१९२६ मा आगरामा जन्मनुभएकी माता भगवती देवी १९४३ मा वहाँकी सह-धर्मिणीको रूपमा यस परिवारको संरक्षिका बन्नु भयो । अखण्ड ज्योति पत्रिका (१९३७) को मत्स्यावतार रूप लिएर विस्तारित हुँदै गयो । १९५३ मा 'गायत्री-तपोभूमि' वृन्दावन रोडमा २४ लाख गायत्री महा-पुरश्चरणको पूर्णाहुति । एक ब्रम्हस्त्र अनुष्ठानको रूपमा १९५८ मा एक सहस्रीय कुण्डीय यज्ञ सम्पन्न । गायत्री परिवारको एउटा सुव्यवस्थित– संगठित स्वरूप देखियो । समस्त आर्ष वाङ्मयको सरल हिन्दी अनुवादका साथ-साथ गायत्री महा-विज्ञानरूपी विश्वकोषको रचना ।

सन १९६२ मा युगऋषिद्वारा युग निर्माण योजना सँग महाकालको युग प्रत्यावर्तन प्रक्रियाको प्रगतिशील हुने घोषणा । सन १९७१ देखि १९९० सम्मको जीवन यात्रा विलक्षण एवं क्रान्तिकारी । यस अवधिमा हिमालयबाट फर्केर आएपछि समस्त ऋषि परम्पराको स्थापना शान्तिकुञ्ज गायत्री तीर्थमा गरेको । देवात्मा हिमालयको प्रतिमा बन्यो र २४०० शक्तिपीठको निर्माण भयो । प्राण प्रत्यावर्तन-संजीवनी साधना, नारी जागरण एवं कल्प-सत्रहरूको नयाँ आयाम स्थापित गरेर प्राणवान कार्यकर्ता तयार गरीए । वैज्ञानिक अध्यात्मवादको प्रत्यक्षीकरण वा प्रस्तुतीकरणको लागि १९७१ मा ब्रम्हवर्चस शोध संस्थाको गंगा तटमा स्थापना गरियो । साथै प्रज्ञा-पुराण नामको उन्नाइसौं पुराणको रचना भयो । १९८४ देखि १९८६ सम्म सूक्ष्मीकरणको प्रचण्ड साधना सम्पन्न भयो । जीवनको अन्तिम समय सम्म क्रान्तिधर्मी साहित्य सहित लगभग ३३०० पुस्तकहरूको रचना गर्ने तपोभूमि संस्थापक सत्ताद्वारा गायत्री जयन्ती (२ जुन १९९०) का दिन महाप्रयाण । मातृसत्ताद्वारा देवसंस्कृति दिग्विजयको आश्वमेधिक पराक्रम सम्पन्न । १९९४ को भाद्रपद पूर्णिमाका दिन महाप्रयाण । ज्ञान-पक्षको रातो मशाल ऋषि-युग्मको उत्तराधिकारीको रूपमा आज प्रतिष्ठित छ ।

भूमिका
॥ प्रभावी कर्मकाण्डको सूत्र ॥

यज्ञ संस्कार आदि कर्मकाण्ड सनातनी ऋषि मनीषीहरूद्वारा लामो शोध एवं प्रयोग परीक्षणद्वारा विकसित असामान्य क्रिया-कृत्य हुन् । यिनीहरूको माध्यमबाट महत् चेतना तथा मानवीय पुरूषार्थको सूक्ष्म योग साधनाको दृष्य-श्रव्य (अडियो-भिजुअल) स्वरूप दिइएको छ । यसमा अनुशासनबद्ध स्थूल कियाकलापबाट अंतरंगका सूक्ष्म शक्तिहरूलाई जाग्रत र व्यवस्थित गरीन्छ । औषधि निर्माणको क्रममा अनेक प्रकारको उपचार गरेर सामान्य वस्तुमा औषधिका गुण पैदा गरीन्छन् । मानवीय अंतःकरणमा सत्प्रवृत्ति, सद्भावना र सुसंस्कारको जागरण, आरोपण, विकास व्यवस्था देखि लिएर महत् चेतनाको बर्चस्व बोध गराउन, उससँग गांसिन पुग्ने र त्यसको अनुदान ग्रहण गर्नेसम्मको महत्वपूर्ण क्रममा कर्मकाण्डको आफ्नो सुनिश्चित उपयोगिता रहेको छ । यसकारण यसको उपेक्षा गर्नुहुन्न र यसलाई चिन्ह-पूजाको रूपमा सम्पन्न गरेर सस्तो पुण्य लुट्ने कुरा पनि सोच्नु हुँदैन । कर्मकाण्डका क्रियाकलापहरूलाई सबै थोक मानी लिनु या तिनलाई बिल्कुलै निरर्थक मान्नु दुईटै कुरा हानिकारक छन् । यिनको सीमालाई याद राख्नु पर्दछ तर यिनको महत्वलाई बिर्सनु हुन्न । कर्मकाण्ड छोटो गरेपनि श्रद्धासिक्त मनोभूमिसँग गर्नुपर्दछ तवमात्र यो प्रभावशाली बन्न सक्दछ र यसको उद्देश्य पूरा हुन सक्दछ ।

यज्ञादि कर्मकाण्डद्वारा देव-आवाहन, मन्त्र प्रयोग, संकल्प र सद्भावनाको सामूहिक शक्तिद्वारा एउटा यस्तो भट्टी जस्तो ऊर्जा पैदा गरिन्छ, जसमा मानिसको अन्तःप्रवृत्तिसम्मलाई गलाएर इच्छित स्वरूपमा ढाल्न सक्ने स्थितिमा ल्याउन सकिन्छ । गलाएपछि ढाल्नलाई उपयुक्त प्रेरणाको संचार गर्न सकेमा भाग लिनेहरूमा वांछित र हितकारी परिवर्तन ठूलो मात्रामा गर्न सकिन्छ । यो विद्याको अति थोरै भएपनि, ठीक दिशामा प्रयोग गरेर नै युग-निर्माण अभियान अन्तर्गत सम्पन्न हुने यज्ञमा गुण, कर्म र स्वभाव परिवर्तनको संकल्पको रूपमा ठूलो संख्यामा जन-जनद्वारा देव-दक्षिणा अर्पित गरीन्छन् ।

इन्द्रियहरू आफ्नो विषयतिर आकर्षित भैरहन्छन्, मन सुखको कल्पनामा डुब्न चाहन्छ र बुद्धि विचारसँग प्रभावित हुन्छ, तर चित्त र अंतःकरण जहाँ स्वभाव र आकांक्षाहरू जन्मिरहन्छन् त्यसलाई बाहिरी उपचारले प्रभावित गर्न सकिदैन । यज्ञ र संस्कार सूक्ष्म विज्ञानका यस्ता प्रयोग हुन् जसको माध्यमबाट मानिसको व्यक्तित्वको कायाकल्प गर्न सक्ने भित्री भागलाई पनि प्रभावित र परिवर्तित गर्न सकिन्छ । जो व्यक्ति युग-निर्माण अभियान तथा यसको सूत्र संचालकको व्यापक प्रयोग र परीक्षण सँग परिचित छ, त्यसले लाखौं व्यक्तिको जीवनमा यो विद्यालाई फलित भएको देखेको छ ।

यस्तो अति महत्वपूर्ण कार्यलाई पूरा निष्ठा र पूरा जागरूकताका साथ गर्नु पर्दछ । यसको मर्म बुझ्ने र यसको कार्यान्वयनको कुशलता तथा प्रवृत्ति विकसित गर्ने प्रयाश मनोयोगपूर्बक निरन्तर गरी रहनु पर्दछ ।

॥ कर्मकाण्ड संचालकको भूमिका ॥

कर्मकाण्डको प्रभाव यसको विस्तार र आवरणको आधारमा होइन, यसको समग्र र प्राणवान् हुनुमा निर्भर गर्दछ । त्यसलाई समग्र र प्राणवान बनाउने उत्तरदायित्व कर्मकाण्डको संचालक र संयोजकहरू माथि हुन्छ । यदि यिनीहरू प्रारम्भदेखि नै आफ्ना लक्ष र उत्तरदायित्व प्रति जागरूक रहन्छन् भने कर्मकाण्डको वांछित लाभ अवश्य प्राप्त गर्न सकिन्छ । यस संदर्भमा निम्न कुराहरूको ध्यान राख्नु पर्दछ ।

१) पूर्व वातावरण एवं व्यवस्था (२) कर्मकाण्ड प्रवाह (३) उत्पन्न ऊर्जा उमंगलाई स्थायित्व र दिशा दिनु । यी तीन चरणलाई शास्त्रीय भाषामा प्रयाज, याज र अनुयाज भनिन्छ । यिनका स्वरूप यसप्रकार छन् –

॥ पूर्व वातावरण एवं व्यवस्था (प्रयाज) ॥

जुन कर्म सम्पन्न गर्नु छ, त्यसको लागि सम्वन्धित व्यक्तिको मनमा उत्साह र उमंग जगाउनु पर्दछ। यसको लागि त्यसको लाभ र परिणामको चर्चा गरीन्छ। बुद्धिजीवीहरूको माझमा बौद्धिक स्तरको तथा भावुकहरूको समुदायमा श्रद्धा प्रधान प्रतिपादन बढी प्रभावकारी सिद्ध हुन्छ। गर्न लागेको कृत्यको लाभ बताउनुको साथै त्यसलाई सुगमतापूर्वक सम्पन्न गर्न सक्ने कुरा पनि दर्शाउनु पर्दछ। धेरै समय साधन खर्च गर्ने स्थिति अधिकांश मानिसहरूको हुँदैन। कर्मकाण्डको स्थानलाई सुरूचिपूर्ण बनाउनु र सुसज्जित गर्नु पनि आवश्यक नै हुन्छ।

कर्मकाण्डसँग सम्बन्धित साधन, उपकरण र सामग्री समुचित मात्रामा यथास्थानमा तयार राख्नु आवश्यक हुन्छ। यस्तो नभएमा कर्मकाण्डको प्रवाह टुट्छ र प्रभाव घट्छ।

वस्तु साधन र उपकरण जुटाउने प्रयाशमा उत्तेजना, रोष, असंतोष र अभावको वातावरण आउन दिनु हुँदैन। पहिलेदेखि नै जिम्मेवारी बहन गर्नसक्ने मानिसहरूको माध्यमबाट यसको व्यवस्थित प्रयाश गर्नु पर्दछ। ठीक समयमा आकुल व्याकुल हुने स्थिति आउन नपाओस्। यदि कुनै कमी कमजोरी देखा पर्दछ भने तुरन्त त्यसको बिकल्प खोज्ने अथवा त्यसैलाई धैर्यपूर्वक सहन गर्ने व्यवस्था बनाउनु पर्दछ। किनभने वातावरणको तनावले उद्देश्य माथि जति विपरित प्रभाव पार्दछ त्यति वस्तु र व्यक्तिको अभावले बिपरित प्रभाव पार्दैन। अस्तु, वातावरणमा सौम्यता, स्नेह र श्रद्धाको सतत् समावेश बनाई राख्नु पर्दछ।

कर्मकाण्ड प्रारम्भ हुनुभन्दा पहिले नै ती सम्पूर्ण कामहरू भ्याईसक्नु पर्दछ, जस्ले गर्दा बीच-बीचमा ध्यान बाडिने या प्रवाह खण्डित हुने सम्भावना हुन्छ। यदि यस्तो प्रकरण आउने सम्भावना आयो भने प्रारम्भमा नै कुनै समझदार व्यक्तिलाई यस्ता परिस्थितिसँग निम्टिनलाई नियुक्त गरी राख्नु पर्दछ।

॥ कर्मकाण्ड प्रवाह (याज) ॥

- ✓ कर्मकाण्डमा ऋषिहरूको योजना अनुरूप प्रभाव पैदा गर्न तवमात्र सम्भव हुन्छ जब यसलाई कौशल मात्र नमानेर साधना मानिन्छ। यी दुबै आवश्यक छन्। रोचक स्वरमा मन्त्र बोल्ने, सरल व्याख्या गर्ने र सुरम्य वातावरण बनाउने कौशल पनि विकसित गर्नु पर्दछ। तर त्यसमा प्राण भर्नको लागि आफूमा तदनुरूप भाव-संचार, आस्था, विकास एवं निष्ठाको निर्वाहको क्षमता विकसित गर्ने साधना गरीरहनु पर्दछ।
- ✓ कर्मकाण्ड शुरू गर्नुभन्दा पहिले वातावरणलाई शान्त पारेर सबैको ध्यान आफूतिर आकर्षित गर्नुपर्दछ। कर्मकाण्डको कृत्य दुईचारजना व्यक्तिले मात्र गरीरहेका हुन्छन् तर सबै उपस्थित व्यक्तिहरूको सद्भावको एकीकरण संयोगबाट मात्र त्यसमा शक्ति आउछ। यो मर्म संक्षिप्त तर सारगर्भित तरिकाले बुझाएर कार्यारम्भ गर्नु पर्दछ।
- ✓ कर्मकाण्डको शक्ति, मन्त्र प्रयोगको सजीवता, विचारको दिशा, श्रद्धा, भावनाको विकास तथा क्रियाहरूको सुसंयोगबाट प्रकट हुन्छ। तसर्थ मन्त्रोच्चारण गरीरहनाले मात्र पुग्दैन। कार्यलाई सुचारू रूपले सम्पन्न गर्ने निर्देश, संकेत, विचारपरक व्याख्या र भावपरक टिप्पणीको संतुलित प्रयोग गर्ने क्षमता विकसित गर्नु पर्दछ।
- ✓ मन्त्रोच्चारण तव मात्र प्राणवान् बन्दछ जब उच्चारणका साथ मनोयोग पनि हुन्छ। यसको लागि मन्त्र कण्ठस्थ नभए पनि, तिनलाई धाराप्रवाह पढ्ने अभ्यास हुनै पर्दछ। अन्यथा मन्त्र पढ्नमा नै सबै ध्यान र समय व्यतीत हुन जान्छ। मन्त्रोच्चारण सलल बग्न सकेमा त्यससँग भावना गाँस्न सजिलो हुन्छ।
- ✓ विचारपरक व्याख्या तथा भावपरक टिप्पणीको संतुलन ठीक मिलाउनु पर्दछ। विचारपरक व्याख्याको अधिकताबाट कर्मकाण्ड नैतिक शिक्षाको कक्षा जस्तो नदेखियोस् र यति थोरै पनि हुँनु हुँदैन जसबाट प्रेम प्रवाह नै नउठोस्।

- ✓ कर्मकाण्ड गर्ने व्यक्तिको ज्ञान र अभ्यासलाई दृष्टिगत गरेर क्रिया निर्देश बोल्नु पर्दछ । क्रिया निर्देश अति थोरै गर्दा व्यक्तिले गल्ती गर्न सक्दछ र बढी अनावश्यक भएमा झिंझो लाग्न सक्दछ । कुनै कुनै कर्मकाण्डीलाई बुझ्न गाह्रो मान्ने देखिएमा उनीहरूका साथमा जान्ने बुझ्ने स्वयंसेवक नियुक्त गरीदिनु पर्दछ तिनले उनको काम सजिलो पार्नमा सहयोग गर्नेछन् । यसबाट प्रवाह टुट्न पाउदैन र गल्ती पनि हुँदैन ।
- ✓ जस्ता व्यक्तिहरूको माझमा कर्मकाण्ड चलाइएको हुन्छ तिनको बौद्धिक र भावनात्मक स्तर अनुरूप व्याख्या र टिप्पणी गर्न सक्ने कुशलता अर्जित गर्नु पर्दछ ।
- ✓ समयको संतुलन धेरै आवश्यक हुन्छ । कर्मकाण्डमा कति समय लगाउने भन्ने कुराको निर्धारण स्थानीय व्यक्ति र परिस्थिति अनुसार पहिले नै गरी हाल्नु पर्दछ र त्यसको घोषणा पनि गरीदिनु पर्दछ । कर्मकाण्डको विस्तार र टिप्पणीको समावेश आदि समयलाई ध्यानमा राखेर नै गर्नु पर्दछ । यस्तो गर्नाले उपस्थित समुदायको मनोयोग निर्मित गर्न तथा विश्वास जित्न सजिलो हुन्छ । निश्चित उद्देश्य पूर्तिमा यी दुई उपलब्धि अति नै महत्वपूर्ण हुन्छन् ।
- ✓ कर्मकाण्डमा कहिल्यै पनि हीनता र अभावको संस्कार आउन दिनु हुँदैन । कर्मकाण्डको जुन अंश घटाउनु पर्ने आवश्यकता आईपरेको छ, त्यो अंशलाई यति कुशलताले हटाउनु पर्दछ कि न त प्रवाह टुटोस् र न त अभावको नै अनुभव होस् । यदि कुनै उपकरण र पूजन सामग्री जुट्न सकेको छैन भने त्यसलाई पहिले देखि सम्झी राख्नु पर्दछ र त्यसको विकल्प यति सरल तरिकाले समाविष्ट गर्नु पर्दछ कि उपस्थित मानिसहरूले साच्चै नै अमुक चीज थिएन भनि थाहा पाउन नै नसकून् । कर्मकाण्डको प्रभावलाई बनाई राख्नको लागि यो कुशलता अत्यधिक सिद्ध हुन्छ ।
- ✓ मन्त्रोच्चार र व्याख्या गर्दा पूजन आदि क्रियाहरूको तालमेल मिलाउनु पर्दछ । पूजन क्रिया नै सम्पन्न हुन नसक्ने गरी छिटो छिटो मन्त्र बोल्नु हुँदैन । स्वयंसेवकहरू फूल वितरण र भष्म बाँट्ने जस्तो कार्यमा लागेका बखत सरस व्याख्याको यस्तो संतुलित क्रम चलाउनु पर्दछ कि त्यो कार्य पूरा हुँदा व्याख्या पनि पूरा होस् । व्याख्याको कारणबाट भक्तहरू रोकिइ रहनु पर्ने गराउनु हुँदैन र भक्तजनहरू यता उताका अनावश्यक कुराकानी गर्न सक्ने गरी खाली समय पनि राख्नु हुँदैन ।

॥ ऊर्जा उमंगको सुनियोजन (अनुयाज) ॥

कर्मकाण्डको प्रभावबाट श्रेष्ठ भावना र श्रेष्ठ विचारहरू तरंगित हुन्छन् । त्यस समयमा तिनलाई समुचित दिशा, प्रेरणा दिन सकेमा कर्मकाण्डमा सम्मिलित मानिसहरूले त्यसको लाभ प्राप्त गर्दछन् । ज्वार आएको समयमा जहाजहरूले समुद्रको कम गहिरो भागलाई सजिलै पार गर्दछन् र भित्र लुकेका रत्न पनि उच्च ठाउँमा आईपुग्छन् । मानवीय अन्तःकरणमा पनि यस्ता ज्वार आएपछि श्रेष्ठ संकल्पमा वाधक प्रवृत्तिहरूलाई पार गर्न र भित्र लुकेका सुसंस्कार बाहिर आउन सम्भव हुन्छ । यसको लागि प्रयाश गरे पछि कर्मकाण्डबाट उत्पन्न हुने ऊर्जाको लाभ जन-जीवन-लाई प्राप्त हुन सक्दछ । यो उद्देश्यको पूर्तिको लागि प्रयाश संकेत यस प्रकार छन् ।

- ✓ यज्ञ संस्कार समाप्त भएपछि आफ्नो उत्तरदायित्वको इतिश्री भयो भन्ने ठान्नु हुँदैन । यसलाई प्रेरणाकाण्ड पूरा भयो भन्ने ठान्नु पर्दछ र अब यस अनुरूप कर्म गर्ने व्यवस्था बनाएर वास्तवमा कर्मकाण्ड-कर्मको अध्याय प्रारम्भ गर्नु छ भन्ने धारणा बनाउनु पर्दछ ।
- ✓ उमंग र सामर्थ्य अनुरूप सुगम, तर सुनिश्चित कार्यक्रमद्वारा प्रत्येक व्यक्तिलाई आपसमा संकल्पपूर्वक बाँध्ने प्रयाश गर्नुपर्दछ । देवदक्षिणाको यो नै शुद्ध स्वरूप हो । यसलाई कुन कुशलता र सरलताले पूरा गरीयो ? यसलाई कर्मकाण्ड संचालकको कसी मान्नु पर्दछ ।
- ✓ यो उद्देश्य पूर्तिको लागि एउटा समूह बनाएर पनि जुट्न सकिन्छ । सुगम कार्यक्रमसँग व्यक्तिलाई बाँध्नु मात्र पर्याप्त हुँदैन त्यसको निर्वाह पनि गराउन सक्नु पर्दछ । किनभने कालान्तरमा मानिसको संकल्प खुकुलो हुन थाल्दछ र परिस्थितिको दबावबाट ऊ डगमगाउन थाल्दछ । यस्तोमा तिनलाई तवसम्म सहारा दिने व्यवस्था बनाउनु पर्दछ जबसम्म तिनमा आफ्नो खुट्टामा उभिने-हिडने पर्याप्त सामर्थ्य आउँदैन ।

यो कार्य सधन आत्मीयता तथा प्रखर कर्तव्य बुद्धिको संयोगले नै गर्न सकिन्छ । तसर्थ यी दुवैको समुचित विकास गर्दै जानु पर्दछ ।

॥ व्यवस्था प्रकरण ॥

युग-निर्माण योजनाका सूत्रधारहरूले यज्ञलाई प्राथमिक महत्व दिनु भएको छ । तर आगोमा हवन सामग्री फालेर पुण्य लुट्ने बालबुद्धिदेखि आफ्ना परिजनहरूलाई बचाउनु भएको छ । त्यसो हुनाले यज्ञको आकार ठूलो गराउनु भन्दा त्यसलाई प्राणवान् बनाउने कुरामा सधै जोड दिंदै आएको छ । मात्र प्रचारको दृष्टिले धेरै कुण्डको यज्ञ गर्ने पुरानो परिपाटीलाई अब संशोधित गरीसकिएको छ । अब प्रज्ञा-पुराणको आयोजना, वार्षिकोत्सव, युग-निर्माण सम्मेलन, नव-रात्रि साधना, संस्कारहरू, पर्वहरू र जन्मदिन जस्ता अवसर र शुभ-कर्महरूलाई यज्ञको महत्वपूर्ण अंगको रूपमा सम्पादन गरीन्छ । यसमा पनि कुण्डहरूको संख्या ९ सम्म सीमित गरीएको छ । यज्ञको आकार सानो भएमा यज्ञलाई प्रभावशाली र प्राणवान बनाउँने सूत्रमा ध्यान दिन र त्यसको कार्यान्वयन गर्न गराउन सजिलो हुन्छ । यज्ञको लाभ सर्वसाधारणसम्म पुऱ्याउनको लागि यसलाई प्राणवान र प्रभावशाली बनाउँनुका साथै कम खर्चिलो र सरल पनि बनाउनु पर्दछ । यी उद्देश्यहरूको पूर्तिको लागि आयोजकले निम्नलिखित कुराहरूमा ध्यान दिनु पर्दछ ।

॥ उद्देश्य र स्वरूप ॥

- ✓ यज्ञमा आहुति दिनेहरूको लागि न्यूनतम भएपनि गायत्री उपासना आदि संयम साधनाको शर्त राख्नु पर्दछ । यसबाट यज्ञ कर्ममा शक्ति आउँछ र तमाशा हेर्नेहरूको भीड आफै हट्छ ।
- ✓ यज्ञशालामा प्रवेशको लागि धारण गर्ने पोशाक र त्यस क्षेत्रको पवित्रताको ध्यान राख्नु पर्दछ ।
- ✓ यज्ञ कम खर्चिलो बनाए पनि त्यसलाई सुरूचिपूर्ण बनाउनमा आलस्य गर्नु हुँदैन । वंदनकार, चौक, रंगोली, वैनर, चित्र, झण्डी आदि सस्ता साधनहरूबाट सुसज्जित गर्नु पर्दछ ।
- ✓ हवन सामग्री र समिधाको पवित्रताको ध्यान राख्नु पर्दछ । समिधा काटेर पानीले धोई पखाली गरी घाममा सुकाउन सकिन्छ । हवन सामग्री शान्तिकुञ्ज तथा गायत्री तपोभूमिमा पवित्रतापूर्वक तैयार गरीन्छ । स्थानीय सस्तो र सुगन्धित जंगली जडीबुटी, वनस्पति उपलब्ध भएमा कुटकाट गरी धूलो पारी हवन सामग्री तयार गर्न सकिन्छ ।
- ✓ साधकहरूको भावनायुक्त श्रमदानबाट यज्ञशालाको निर्माण, सजावट, समिधा र हवन समग्री तयार गर्दा आर्थिक बचत त हुन्छ नै, भाव संसर्गबाट वस्तु र वातावरणमा श्रेष्ठ संस्कार सजीव हुने असामान्य लाभ पनि प्राप्त हुन्छ, यसको लागि प्रयाश गर्नुपर्दछ । यदि वातावरणमा उमंग पैदा गर्न सकिन्छ भने एक-एकवटा काम गर्नलाई समय निश्चित गरेर श्रद्धालुहरूलाई आमन्त्रणपूर्वक बोलाएर जप कीर्तन गर्दै ती सबै कामहरू सम्पन्न गर्नु पर्दछ । यदि यस्तो संभव छैन भने अर्काको दवावमा आएर मन लगाई-नलगाई श्रमदान गराउँनु भन्दा भावनाशील श्रमिकहरूद्वारा नै ती कामहरू गराउँन बेश हुन्छ ।
- ✓ आयोजनहरूमा सम्मिलित हुनको लागि प्रभावशाली व्यक्तिहरूबाट व्यक्तिगत रूपले मानिसहरूलाई आमन्त्रित गराउने क्रम बनाउनु पर्दछ ।
- ✓ यज्ञमा बस्नेहरूलाई षट्कर्म तथा यज्ञादि कर्मको जानकारी पहिले नै दिन सकियो भने कर्मकाण्डको समयमा रोकटोक गर्नु पर्दैन र कर्मकाण्डको प्रभाव र प्रवाह पनि बढ्दछ ।
- ✓ आजभोलि शुद्ध घिउ पाउन कठिनाई छ तसर्थ प्रारम्भमा आज्याहुतिका सात आहुति तथा अन्तमा वसोर्धारामा मात्र घिउको हवन गर्दा पनि हुन्छ । यति घिउ त यज्ञको लागि प्रमाणिक सूत्रहरूद्वारा किन्न या स्वयं तयार गराउन सकिन्छ ।

॥ तैयारी ॥

यज्ञको लागि यज्ञमण्डप निर्माणदेखि लिएर समिधा-सामग्रीसम्मको सबै व्यवस्था समय भन्दा पहिले ठीक प्रकारले संकलित गर्नु पर्दछ । यसको लागि आवश्यक सूत्रहरू निम्नलिखित छन् –

- ✓ प्रतिकुण्डमा एकमाला आहुतिको लागि सातकिलो समिधाको औसत खर्च हुन्छ ।
- ✓ प्रारम्भमा आज्याहुति तथा अन्तमा वसोर्धारा तथा आरती आदिको लागि प्रतिकुण्ड ५० ग्राम घिउ पर्याप्त हुन्छ ।
- ✓ १००० आहुतिको लागि ढाई किलो हवन सामग्री लाग्दछ । यसको सूत्र यस्तो छ – कुण्डXप्रतिकुण्ड, होता X आहुतिको लागि बोलिने मन्त्रहरूको संख्या । जस्तै पाँचवटा कुण्ड छन् र प्रति कुण्ड पाँचजना मानिस छन् तथा १०८ मन्त्रको आहुति दिइन्छ भने कुल २७०० आहुति पर्दछन् । यो हिसावबाट हवन सामग्रीको हिसाव लगाउनु पर्दछ ।
- ✓ यज्ञशालाका कलश पहिले देखि रंगाएर तयार राख्नु पर्दछ ।
- ✓ सर्वतोभद्र तथा तत्ववेदीको लागि पहिलेदेखि व्यवस्था गरी राख्नु पर्दछ । एक दिनको यज्ञमा यस्तो वेदी बनाउनु आवश्यक हुँदैन । देवमञ्च बनाएर कलश स्थापित गरेर पनि यज्ञ सम्पन्न गर्न सकिन्छ ।
- ✓ ज्ञान-यज्ञको लागि सत्साहित्यको पसल यज्ञशालाको नजिकै रहनु पर्दछ । गायत्री साधना प्रारम्भ गर्ने इच्छुक व्यक्तिलाई साहित्य उपलब्ध गराउनुका साथै उनीहरूलाई प्राथमिक शिक्षा दिने व्यवस्था पनि गर्न सकिन्छ ।
- ✓ देव-दक्षिणाका संकल्प पत्र पहिले देखि नै पर्याप्त मात्रामा राखिनु पर्दछ । देव-दक्षिणामा धारण गर्न योग्य संकल्पका ठूलाठूला दर्शकपत्र बनाएर यत्रतत्र झुण्डाउन सकिन्छ ।
- ✓ पूर्णाहुतिको लागि सुपारी नै प्रयाप्त हुन्छ । नरिवल या गोलाको हवन गर्ने आग्रह गरीनु हुँदैन ।
- ✓ पूर्णाहुति पछि प्रसादको लागि चीनीको गोली (चिरौजीदाना, चिनौरा) जस्ता सस्ता वस्तु राखिनु पर्दछ ।
- ✓ ब्राम्हण भोजनको सट्टा ब्रम्हभोज साहित्य वितरण तथा मात्र कन्या भोजन गराउने हाम्रो परिपाटी सर्वविदितै छ ।
- ✓ अन्य शाखाहरूबाट आएका प्रतिनिधिहरूको लागि भोजनको व्यवस्था गर्न परेमा अमृताशन अथवा सात्विक खिचडी जस्ता आहारको मात्र व्यवस्था गर्नु पर्दछ । यसमा सस्तोपन र सात्विकताको निर्वाहको साथै भात, पूरी, रोटी आदि काँचो वा पाको भोजनको भेद र छुवाछुतको दुष्प्रवृत्तिको उन्मूलन हुन्छ ।
- ✓ यज्ञशालाको वेदीमा पुरुष र महिलालाई छुट्टाछुट्टै वेदी कुण्डमा बसाल्ने व्यवस्था गर्नु पर्दछ ।
- ✓ चन्दा संकलन गर्नु परेमा त्यसको हिसाव सकेसम्म छिटो नै प्रकाशित गर्ने व्यवस्थामा तत्परता देखाउनु पर्दछ ।
- ✓ भिन्न-भिन्न कार्य जिम्मेदार व्यक्तिलाई सुम्पने तथा प्रत्येक कार्यमा उपयुक्त स्वयंसेवक पर्याप्त संख्यामा नियुक्त गर्ने सटीक तन्त्र बनाउनु पर्दछ ।

॥ कार्यकर्ता स्वयंसेवक ॥

१. प्रत्येक आयोजनको क्रिया-कृत्यको प्रधान संचालक एउटा व्यक्ति हुनु पर्दछ । शेष त्यसको संकेत अनुसार व्यवस्थामा सहयोगी रहनु पर्दछ । हाम्रा आयोजनहरू सामूहिक सम्मिलित सहयोगमा आधारित हुने गर्दछन् । त्यसै हुनाले यसमा कोही ब्राम्हण, आचार्य, पुरोहित आदि हुँदैन र जहाँ सामूहिक पैसा लागेको हुन्छ त्यहाँ कसैलाई यजमान आदि पद्म दिइदैन । सबैको स्थिति एकसमान सम्झनु पर्दछ र कसैले अतिरिक्त श्रेय लिने प्रयत्न गर्नु हुँदैन ।

२. क्रियाकुशल व्यक्तिलाई अघि सारेर कर्मकाण्ड सम्पन्न गराउन अनुरोध गर्नु पर्दछ । धेरै भन्दा धेरै व्यक्तिहरू मन्त्रोच्चारण आदि कार्यमा भाग लिउन भन्ने प्रयत्न गर्नु पर्दछ र पछि गएर तिनीहरू पनि त्यस्ता आयोजनको संचालनमा अनुभवी सिद्ध हुन सक्ने प्रयत्न गर्नु पर्दछ ।

३. आरती र पूजा चढाउने आदि कुनै काममा कुनै धन आएमा त्यो धन क्रियाकृत्य गराउने वा अन्य कुनै व्यक्तिको सम्झनु हुदैन । त्यसलाई शाखा, संगठनमा जम्मा गर्नु पर्दछ । कुनै कार्यकर्तालाई पारिश्रमिक वा बाटोखर्च दिइनु परेमा शाखा वा संगठनको तर्फबाट दिइनु पर्दछ । कुनै व्यक्तिले कुनै व्यक्तिलाई पौरोहित्य आदि प्रयोजनको लागि न त सोझै दक्षिणा देओस् र न त त्यसले स्वीकार नै गरोस् ।

४. यज्ञको सानो ठूलो व्यवस्था अनुसार स्वयंसेवकहरूको संख्या पहिले नै निर्धारित गर्नु पर्दछ र तिनलाई समय भन्दा पहिले नै ड्यूटीमा खटाई दिनु पर्दछ जस्ले गर्दा तिनले कुण्डको अग्नि व्यवस्थित राखुन् र समिधा सामग्री आदि कुनै अभाव हुन नदेउन् साथै गलत तरिकाले आहुति दिनेलाई सम्झाउन सिकाउन सकुन ।

५. आयोजनका सबै कार्यकर्ताहरूको छातीमा बिल्ला अवश्य लागेको हुनु पर्दछ । पहेंलो दुपट्टा (पछ्योरा) धर्मानुष्ठानको महत्वपूर्ण प्रतीक हुन्छ । यसको व्यवस्था गरेर आउनु भनि पहिले नै सूचना दिनु पर्दछ । यस्ता केही पछ्यौराहरू शाखामा नै धोएर, रंगाएर तयार राख्नु पर्दछ जस्ले गर्दा त्यस्ता विशिष्ट व्यक्तिहरु जसले पछ्योरा ल्याउनु भएको छैन, उहाहरुलाई धारण गराउन सकियोस् ।

६. यज्ञको अन्तमा आरती सबै उपस्थित व्यक्तिहरूलाई दिइन्छ । यज्ञको भष्म पनि सबैले लगाउँछन् र घृत-अवघ्राणको घृत पनि हातमा दलेर आगोमा हात सबैले तपाउँछन् । यदि उपस्थित कम छ भने एउटा पात्रले मात्र काम चल्न सक्छ तर धेरै भीड भएमा एउटा मात्र पात्रले गर्दा धेरै समय नष्ट हुन्छ । त्यस्तो अवस्थामा धेरै पात्रहरू राख्नु पर्दछ र धेरै स्वयंसेवकहरूले अलग-अलग पात्रमा आरतीको दीप, यज्ञ-भष्म र चुहाइएको घिउ लिएर सबलाई उपलव्ध गराउनु पर्दछ । यसप्रकार समयको धेरै बचत हुन सक्दछ । शान्ति पाठका साथ-साथ शान्ति कलशको जल छर्कदा पनि त्यस्तै गर्नु पर्दछ । भीडको अनुपातले जलपात्रको जल छर्कनलाई थोरै या धेरै स्वयंसेवक नियुक्त गर्नु पर्दछ । यस्ता काममा महिलाहरूको लागि महिला स्वयंसेविका र पुरूषमा पुरुषस्वयंसेवक खटाउनु पर्दछ । जहाँ हातमा रक्षासूत्र (धागासूत्र) बाँध्ने या तिलक गर्ने आवश्यकता पर्दछ त्यहाँ पनि महिला र पुरुष स्वयंसेवकहरूलाई आ-आफ्नो वर्गमा काम गर्न दिनु पर्दछ ।

॥ मण्डप निर्माण ॥

१. मण्डप आकर्षक बनाउनु पर्दछ । आँप, जामुन र अशोक जस्ता छिटो नओइलाउने पल्लव, केराका खम्बा, पातको वन्दनवार, उपलब्ध ॠतुफूल, रंगविरंगका साना-साना फल यदि सूझ-बूझका साथ लगाइन्छन् भने यसबाट मण्डप असाधारण सुशोभित र सज्जित हुन्छ । यस्ता वस्तुहरू श्रमदानबाटै जम्मा पार्न सकिन्छ । भिन्न प्रकृतिका कयौं वृक्षका पात क्रमबद्ध लगाएमा अति सुन्दर देखिन्छ । कमल, अरवीको पात पनि निकै शोभायमान हुन्छन् । सिंघडा, बैर, अम्बा, करेला, टमाटर, परवर र काँका जस्ता चीज वस्तुलाई पातको पछाडि झुण्डाउन सकेमा मण्डप बहुतै सुसज्जित बन्न जान्छ ।

२. शहरमा जहाँ वन सम्पद्मा पाउन कठिन हुन्छ त्यहाँ रंगाइएको कपडाको छायाँ, झल्लरीद्वारा वांसमा कपडा बेरेर बन्न सक्दछ । झण्डी, वेलबुट्टा, फूलपाती आदि यदि कागज काटेर बनाउन आउँछ भने यसले पनि आफ्नै किसिमको सुन्दरता प्रस्तुत गर्दछ । शीशा चढाइएका चित्र र कपडामा लेखिएका आदर्श वाक्य यदि क्रमबद्ध रूपले लगाइन्छन् भने शोभामा अझ बढी वृद्धि हुन्छ ।

३. यज्ञ वेदीको चारैतिर कयौं रंग र कयौं डिजाइनको चौक पुरिन्छ । पिसेको सोपस्टोन (सेल रवडी) रंगाएर कयौं रंग बनाउन सकिन्छ । कार्यकुशल हात र चित्र उपकरणको सहायताले यस्तो सुन्दर चौक पुरिन्छ कि जसले आफ्नो कलाकारिताबाट सबको मन जित्न सफल हुन्छ । महाराष्ट्रको साँचाद्वारा रंगाउने बनाउने तरीका सुगम र आकर्षक छ ।

४. जहाँ आयोजन हुन लागेको छ त्यहाँ मात्र यज्ञ-मण्डप होइन त्यो सम्पूर्ण स्थललाइ नै झण्डा र तोरणले सजाउनु पर्दछ ।

५. लामा, अग्ला वांस या वल्लीमा ठूलो आकारको आफ्नो झण्डा लगाउनु पर्दछ । टिनका रातो मशालका साना ठूला स्टेन्सिल प्रत्येक शाखामा हुनुपर्दछ र झण्डाको रंग उडेमा झण्डा रंगाउनुका साथै त्यसमा पुनः मशाल अंकित गर्न सजिलो हुन्छ ।

६. यज्ञ-मण्डपको भूमि पहिले देखि नै लीपपोत पारेर बराबर-समतल बनाउनु पर्दछ । संभव भएमा यज्ञ-मण्डपमा माटो मिलाएर ६ मा ९ इन्च उच्चा गरीदिनु पर्दछ ।

७. यज्ञ-कुण्ड भुइमा खन्न आवश्यक हुँदैन, यो भुइ माथि नै बनाउनु पर्दछ । भुइदेखि मेखलाहरूको उचाई सम्मको ठाउँ हवन सामग्रीको लागि पर्याप्त हुन्छ । कुण्डको सट्टा वेदी नै बनाउन सकिन्छ । इट्टाबाट बनाइएको वेदी आकर्षक देखिदैन यसकारण २ मा ३ इन्च मोटो माटोको वेदी पानी छर्केर पीटपाट पारेर बनाउनु पर्दछ ।

८. सही नाम र आकारको कुण्ड या वेदी बनाउने काम काठको साँचोबाट छीटो र सुन्दर हुन्छ । जानिसकार मिस्त्री नभएमा कुण्ड प्रायः बेसाइज र कुरूप बन्न जान्छ । तसर्थ प्रत्येक शाखासँग कुण्ड बनाउने साँचो हुनुपर्दछ ।

९. यज्ञशालामा चोतर्फी डोरी या वाँसकोबार भित्र कुकुर पस्न नसक्ने प्रबन्ध मिलाउनु पर्दछ । यज्ञ बन्द रहेको अवस्थामा यज्ञको भित्री सुरक्षाको लागि वाँसको एउटा अस्थायी ढोका पनि लगाउनु पर्दछ ।

१०. एक-कुण्डको यज्ञशालाको लागि आठ फिट लामो र आठ फिट चाक्लो स्थान भन्दा घटी स्थान हुनुहुँदैन । सुविधा अनुसार यसलाई एक दुई फिट बढाउन पनि सकिन्छ । एक-कुण्डको यज्ञशालाको लागि चारवटा खम्बा पर्याप्त हुन्छ । तल माथि कसिएर बाँधेपछि यिनी हल्लिन पाउदैनन् । यसमा कपडाको छायाँ, झल्लार तथा खम्बामा कपडा लपेटे पछि सुन्दरता आउँछ । पल्लवबाट पनि यो आवश्यकता पूरा गर्न सकिन्छ । पाँच-कुण्डीय र नौ-कुण्डीय यज्ञशाला ठूलो आकारको हुन्छ । यसमा बाहिर १२ र बीचमा चार खम्बा लगाउनु पर्दछ । पाँच- कुण्डको यज्ञशालाले सामान्य रूपले १८x१८ फिट र नौ-कुण्डको यज्ञशाला २४x२४ फिट स्थान ओगट्छ । बीचका चार खम्वा ६x६ या ८x८ फिटमा गांड्नु पर्दछ । मण्डपको उचाई ९ देखि १५ फिटसम्म हुनु पर्दछ ।

११. कुण्डको संख्या बढाउने प्रतिस्पर्धा गर्नु हुँदैन । साधारण आयोजनमा एक-कुण्ड पर्याप्त हुन्छ । यदि उपस्थिति धेरै छ भने पाँच-कुण्डीय र धेरै भयो भने नौ-कुण्डीय यज्ञशाला बनाउन सकिन्छ । धेरै कुण्डका यज्ञ गर्नु उचित हुँदैन ।

१२. तीन मेखला तीन रंगले रंगिनु पर्दछ । तल्लो कालो रंग, बीचको रातो र माथिल्लो रंग सेतो बनाउनु पर्दछ । यदि वेदी बनाइएको छ भने त्यसको चारैतिर मेखलाको प्रतीक तीनवटा धर्का तान्न सकिन्छ । तीनवटै मेखलाका उँचाई र चौडाई एक समान हुनु पर्दछ । भित्रको भाग एक फिट लामो र एक फिट चाक्लो भए पुग्छ । यसको लागि औसतमा दुई इन्च चाक्लो र दुई इन्च अग्लो प्रत्येक मेखला हुंनु पर्दछ । तल्लो मेखलाको आडमा नै पानी भर्नको लागि एउटा नाली हुनु पर्दछ ।

॥ यज्ञकर्ताको लागि अनुशासन ॥

आहुति दिने बेलामा प्रत्येक यज्ञकर्ताले निम्न कुराहरूमा ध्यान दिनु पर्दछ –

१. मध्यमा (माहिली) र अनामिका (साहिली) औंलामा सामग्री लिएर औंठा (बुढी औंला) को सहाराले हवन कुण्डमा आहुति दिने ।

२. सबै जना पलेटी मारेर बस्ने ।

३. आहुति निहुरेर कुण्डमा नै हाल्नुपर्दछ । आधा कुण्डमा पर्ने र आधा बाहिर खस्ने पोखिने गरी आहुति हाल्नु हुँदैन ।

४. सबै जनाले समान स्वरमा साथ-साथ मन्त्र बोल्नु पर्दछ । सानो ठूलो आवाज गर्नु हुन्न र अघि पछि बोल्नु हुन्न । सबैको सम्मिलित आवाज एउटा मानिसले बोलेको सुनिने हुनु पर्दछ ।

५. जब "स्वाहा" बोलिन्छ तव सबै जनाले एकसाथ आहुति हाल्नु पर्दछ । यसमा पनि हात अघि पछि पार्नु हुँदैन ।

६. घिउ हवन गर्ने उपकरण – सुरोको तल्लो भागलाई घृतपात्रले किनारामा पहिले नै पुछ्नु पर्दछ जसबाट मेखलामा घिउ नपरोस् ।

७. घिउको आहुति दिएपछि सुरोलाई फिर्ता लिंदा एक थोपा घिउ प्रणीता पात्रमा चुहाउनु पर्दछ र साथ-साथ "इदं गायत्र्यै इदं न म म" बोल्नु पर्दछ ।

८. हवन गर्नेहरूसँग पहेंलो पछ्यौंरा भएमा झन् उत्तम हुन्छ ।

९. यज्ञशालामा बोल्न अति आवश्यक भएमा यज्ञ सम्वन्धी कुराकानी संक्षेपमा या संकेतमा गर्नु पर्दछ । यताउताका अन्य कुराहरू बिल्कुलै गर्नु हुँदैन ।

१०. ननुहाईकन र खुट्टा नधोइकन यज्ञशालामा प्रवेश गर्न हुँदैन । लुगा धोएको लगाउनु पर्दछ ।

११. दिशा, पेशावमा सावधानी राख्न सक्ने ज्ञान नभएका साना बच्चाहरूलाई यज्ञशाला भित्र लैजानु हुँदैन ।

१२. यज्ञमा बस्नेहरूले धोती लगाउनु पर्दछ । पंजावी महिलाहरूले स्वभावतः पायजामा लगाउने हुनाले तिनलाई छूट दिन सकिन्छ । (यस्तै सुरूवाल लगाउने प्रचलन भएको समाजमा सुरूवाललाई पनि छुट दिन सकिन्छ तर उभिएर लघुशंका निवारण गर्ने किसिमका वस्त्रलाई छुट दिनु हुँदैन भन्ने किसिमको यो पवित्र पुस्तकको मनसाय रहेको बुझिन्छ) ।

॥ आगोदेखि बचाउ ॥

हवन कुण्डको अग्निको सम्वन्धमा तथा दीपक र आरतीको समयमा आवश्यक सावधानी नराखिने हो भने कहिले काही आगोले अरू चीज वस्तुहरूलाई जलाउन सक्ने खतरा हुन्छ । यस्तो समयमा या त अपशकुन भयो भन्ने गरिन्छ या त गायत्री माताको रिस देखा पऱ्यो भनेर दुःख मनाउछन् । वास्तवमा यस्तो कुनै कुरा हुँदैन । यो त सम्बद्ध मानिसहरूको असावधानीको दण्ड मात्र हुन्छ । तसर्थ यज्ञ प्रवन्धकहरूले पहिलेदेखि नै सावधानी राख्नु पर्दछ र प्रत्येक याज्ञिकलाई सावधान गराएर राख्नु पर्दछ ।

१. यज्ञशालाको छाना यति अग्लो बनाउनु पर्दछ कि पूर्णाहुतिको समयमा नरिवल (गरी) का बल्ने गोलाहरूबाट उठेको ज्वाला राँप र फिलिंगाले आगो लाग्न नसकोस् ।

२. आरती गर्दा कपडा दीपकसँग छोइनु हुँदैन र आरती तेज गतिमा घुमाउँनु पनि हुँदैन । तेज गतिले घुमाउँदा आरती निभ्न सक्छ ।

३. पूर्णाहुतिको समयमा अग्नि प्रचण्ड भएर आउँछ । त्यस समयमा नजीक रहेका कलश, यज्ञपात्र आदि टाढा हटाई दिनु पर्छ । पूर्णाहुतिमा सुपारी र गरीका गोला बाहेक अरू चीज वस्तु राख्नु हुँदैन ।

४. यज्ञ समाप्त भएपछि कुण्डबाट फिलिंगा उडेर नजीकका वस्तुलाई जलाउँन सक्दछ तसर्थ जबसम्म आगो पूर्णतया निभ्दैन तबसम्म पूर्ण चौकीदारी गर्नु पर्दछ ।

॥ यज्ञ आयोजनमा आवश्यक पर्ने चीज वस्तु ॥

१. **धातुपात्र** – हवन सामग्री राख्ने आठवटा थालीहरू, घिउ होम्ने एउटा ठूलो कचौरा, एउटा सानो लोटा, ढक्कन (विर्को) सहित जल कलश थान तीन, दीपकको लागि एउटा सानो कचौरा, (एउटा पूजा दीप, आरतीको समयमा) पंचपात्र नौ थान, नौ थान आचमनी, एउटा बाल्टीन पित्तलको - हवन सामग्री राख्नलाई, एउटा घृत सामग्री, पूजन सामग्री राख्ने र संकलन गर्ने दुइटा थाल, पूजन वस्तु खन्याउने एउटा ठूलो पात्र (किस्ती), धूपदान, पानीको एउटा लोटा ।

२. **आरतीको सामान** – शंख, झ्याली, झ्यांझ, खैंजडी, मंजुरा आदि ।

३. **फुटकर सामान** – रंगिएको माटोको कलश ठूलो, कपडा लपेटिएको नरिवल, कलश मुनि राख्ने कपडाको घेरा इडली), मुखमा राख्ने पञ्चपल्लव, घाँटीमा कलावा या माला ।

४. **काष्ठपात्र** – प्रणीता, प्रोक्षणी, सुरो, स्त्रुचि तथा स्फ्य । प्रत्येक कुण्डमा एक एकवटा पंखा ।

५. **आसन** – ९ यज्ञकर्ता र एक कार्य प्रमुखको लागि एक एक चौकी, दीप छोप्नलाई काँचको घेरावाला पेटी (लालटेनको शिशा) त्रिदेव (गायत्री-माता यज्ञ-पुरुष र ज्ञान-ज्योति – रातो मशाल) को शिशा मढेको सानो चित्र/ चौकीमा ओछ्याउने पहेंलो रंगको कपडा ।

६. पूजा वस्तु चामल, रोली, अगरबत्ती, कपास बत्ती, सलाई कपूर, चन्दन, काष्ट घोट्ने चनौटो, फूल जति धेरै हुन सक्दछ । नैवेद्य, चीनीको गोली, तथा हातमा बाँध्ने रक्षासूत्र, स्विष्टकृतको लागि एक पेडा तथा पूर्णाहुतिको लागि गरीको गोला या सिंगो सुपारी, आरतीको लागि गहु पीठोको दियो, बत्ती घिउ समेत पाँच या अधिक संख्यामा, यज्ञोपवीत उपस्थिति अनुसार, गाइको दूध, दही, घिउ, चीनी तथा तुलसी-पत्र पंचामृतको लागि । यो सामान एक-कुण्डीय यज्ञको लागि हो । पाँच-कुण्डीय या नौ-कुण्डीय यज्ञमा यसै अनुपातले अतिरिक्त सामानको व्यवस्था राख्नु पर्दछ ।

७. डेढ डेढ या दुई दुई फिट लामो– फराकिलो पाँचवटा पिर्का, पाँचैवटामा ओछ्याउने कपडा, रङ्गिएका पाँचवटा कलश, रातो कपडा लपेटिएका पाँचवटा नरिवल, पिर्का रंगाउनलाई पहेंलो, रातो, हरियो, कालो रंग । जलयात्राको लागि रंगाइएका कलश स्थानीय आवश्यकता अनुसारको संख्यामा ।
आसन, पंचपात्र, आचमनी, यज्ञको काष्टपात्र, हवन सामग्रीका थाली र घृतपात्रहरू कुण्डको आधारमा राखिनु पर्दछ ।

॥ समस्त शाखाहरूमा निम्न वस्तुहरू रहनु पर्दछ ॥

१. यज्ञ-मण्डपका उपकरण – माथि टाँगिने चँदुवा, किनाराको झाँलर, बाँसका चारवटा बलिया खंम्बा, माथि तेर्साउनलाई बाँसको दोहोरो पट्टी, तलतिर तेर्साउने कस्ने बाँस । बाँसमा लपेट्ने कपडा, बाँसको अपेक्षा मिस्त्रीद्वारा बनाइएको चिरिएको काठका सामान ।

२. कुण्ड बनाउने काठको उपकरण, जसको सहायताले सही र सुन्दर कुण्ड बनाउँन सकियोस् । कुण्डको लागि खाल्टो खन्न आवश्यक छैन । भुईदेखि मेखलाको उचाई सम्मको भाग नै हवनको लागि पर्याप्त हुन्छ ।

३. यसमा काम पर्ने काठका पाँचवटा उपकरण ।

४. नौवटा पंचपात्र तथा आचमनी, हवन सामग्रीको लागि आठवटा थाल-थाली, घिउ राख्ने एउटा सानो कचौरा, स्थापनाको चौकी, त्यसमा ओछ्याउँने वस्त्र, माटोको कलश, बिर्को सहित धातुको कलश, दीयोको लागि शिशाको बाकस, दीयो बाल्ने सानो कचौरा । त्रिदेवको फ्रेम गरीएको चित्र, आरतीको थाल, आगो चलाउने चिम्टा र अग्नि प्रज्ज्वलित गर्नलाई पंखा । पंचामृत राख्ने पात्र तथा वितरण गर्नलाई चम्मच । हात धुनलाई गंगासागर (करूवा), हात पुछ्नलाई तौलिया, गुलदस्ता, शंख, घडियाल, झांझ आदि आरतीको समयमा काम लाग्ने चीज वस्तु । सामग्री राख्ने ठूलो थाल, एउटा लोटा, १२ वटा आसन र हवनका पुस्तक ।

५. **संगीत उपकरण** – हारमोनियम, ढोलक, मंजीरा आदि ।

६. सत्संकल्प पुस्तिकाहरू १०० थान अथवा आवश्यकता अनुसारको राख्ने ।

७. **झण्डी** – कागज, कपडा अथवा प्लास्टिकको ठूला झण्डा- वर्गाकार पहेंलो कपडामा लाल मशाल ।

८. कपडामा लेखिएको आदर्श वाक्य, शिशा चढाइएको ठूलो चित्र ।

९. बिक्रीको लागि हवन सामग्री, धूप र बत्ती तथा काट-छाँट गरेको निर्धारित नापको समिधा ।

१०. चन्दन, चकटी, चन्दनको कचौरा, चौक बनाउने पिसेको बेसार, पिसेको मेहंदी, गुलाल (केशरी), पिसेको खरी, माटो धेरै रंगहरूमा रंगाएर राख्न सकिन्छ । जन्म-दिवस, विवाह-दिवस संस्कार, पर्व, कथा प्रसंग तथा अन्य

आयोजनहरूमा उपर्यक्त वस्तुहरूको आवश्यकता पर्ने गर्दछ । तसर्थ यिनलाई शाखामा राख्नु पर्दछ जसले गर्दा आयोजनकर्तालाई यी वस्तुहरूका खोजीमा यत्रतत्र भौतारिन नपरोस् । टुटफुटको खर्च उपभोक्ताहरू सँग लिने गर्नु पर्दछ । प्रत्येक आयोजन सकिएपछि कपडा धुन लगाएर रंगाएर राख्नु पर्दछ । जसले गर्दा आगामी आयोजनमा फोहोर मैलो स्थितिमा तिनलाई प्रयोग गर्न नपरोस् ।

॥ यज्ञको बचत धन ॥

यस्ता आयोजनहरूमा खर्च गरेर बचत भएको धनबाट भरसक शाखाको लागि प्रचार उपकरण मगाउने व्यवस्थाको प्रयत्न गर्नु पर्दछ । किनभने प्रत्येक युग-निर्माण शाखा आफ्नो क्षेत्रमा "शान्तिकुञ्ज" को सानो संस्करणको रूपमा विकसित हुनु परेको छ र आफ्नो सीमावर्ती क्षेत्रलाई स्वयंले संभाल्नु परेको छ । यो कुरा हामीले पहिले नै भनि सकेका छौं । यसकारण शाखाहरूसँग निम्न आवश्यक उपकरण हुनु पर्दछ । जस्तै –

(१) चल पुस्तकालय (२) प्रकाश चित्र-यन्त्र (३) लाउडस्पीकर, (४) यज्ञ उपकरण, (५) संगीत उपकरण, (६) टेप रिकर्डर, (७) विडियो कैसेट प्रदर्शन उपकरण ।

यी सातवटा साधन भएपछि उत्साही कार्यकर्ताहरूले आफ्नो क्षेत्रलाई सजिलैसँग जाग्रत, संगठित र नव-निर्माण गर्ने कुरा आउँछ । यो ज्ञान-मन्दिर उपासना वा कार्यालय, सत्संग, पाठशाला, पुस्तकालय आदि सबै प्रयोजन पूरा गर्न सक्ने खालको हुनु पर्नेछ । त्यसमा कार्यकर्ताहरूलाई बस्न र सरसामान राख्न दुईटा कोठा भए काम चल्न सक्दछ । तसर्थ उत्साही कार्यकर्ताले चाहेमा ठूलाठूला यज्ञको आयोजन गरेर धन बचाएर यस्ता साधन जुटाउन सक्दछन् । यज्ञ आयोजनको उद्देश्य देवपूजन मात्र होइन, अपितु जन-जागरणको अति महत्वपूर्ण आवश्यकताको पूर्ति गर्नु पनि हो । यो कुरा ध्यानमा राखेर योजना संचालन गरिन्छ भने मात्र त्यसको सार्थकता हुन्छ । पंडिताऊ यज्ञ (बाहुनी यज्ञ) मा ऐय्या, आत्थू, लूटलाट, लुछाचुँडी, अवांछनीय तत्वको पोषण र पैसाको दुरूपयोग जस्ता आरोप समभ्रूदारहरूले लगाउने गरेका छन् । ती आरोपहरूलाई ठीक मान्न पर्ने अवस्था छ । 'वाजपेय यज्ञ'को उद्देश्य सदैव जनमानसको परिष्कार गर्नु नै रहि आएको छ । हाम्रो यो 'गायत्री यज्ञ'को श्रृंखलालाई देश धर्म र संस्कृतिको पुनरूत्थानको योजना भन्न सकिन्छ र यसको गणना वाजपेय यज्ञमा गर्न सकिन्छ ।

॥ गायत्री यज्ञ उपयोगिता र आवश्यकता ॥

वैदिक संस्कृतिको उद्गम *ज्ञान-गंगोत्री गायत्री* नै हुन् । वैदिक धर्मको पिता 'यज्ञ' लाई मानिन्छ । 'गायत्री' लाई सद्विचार र 'यज्ञ' लाई सत्कर्मको प्रतीक मानिन्छ । यी दुबैको संयुक्त स्वरूप सद्भावना र सत्प्रवृत्तिलाई बढाउदै विश्वशान्ति र मानवकल्याणको माध्यम बन्दछ र प्राणीमात्रको कल्याणको सम्भावना बढ्दछ ।

यज्ञ शव्दका तीन अर्थ हुन्छन् – (१) देवपूजा (२) दान र (३) संगतिकरण । संगतिकरणको अर्थ हो – संगठन । यज्ञको एउटा प्रमुख उद्देश्य धार्मिक प्रवृत्तिका मानिसहरूलाई सत्प्रयोजनको लागि संगठित गर्नु पनि हो । यस युगमा संघ-सक्ति नै सबभन्दा प्रमुख हुन्छ । परास्त देवताहरूलाई विजयी बनाउनको लागि प्रजापतिले उनीहरूको पृथक पृथक शक्तिको रूपमा दुर्गा शक्तिको प्रादुर्भाव गर्नु भएको थियो । त्यो माध्यमबाट उनीहरूको समय बदल्यो र संकट कट्यो । मानव जातिको समस्याको समाधान सामूहिक-शक्ति एवं संघवद्धतामा निर्भर हुन्छ । एकांकी व्यक्तिवादी असंगठित मानिस दुर्बल र स्वार्थी मानिन्छन् । गायत्री यज्ञको वास्तविक लाभ सार्वजनिक रूपले जनसहयोगद्वारा संपन्न गराएपछि मात्र उपलब्ध हुन्छ ।

यसको तात्पर्य हो – त्याग, बलिदान र शुभ-कर्म । आफ्ना प्रिय खाद्य पदार्थ एवं मूल्यवान सुगंधित पौष्टिक द्रव्यलाई अग्नि र वायुको माध्यमबाट समस्त संसारको कल्याणको लागि यज्ञद्वारा वितरित गरीन्छ । वायुशोधनबाट सबैलाई आरोग्यबर्द्धक स्वास फेर्ने अवसर प्राप्त हुन्छ । हवन गरिएका पदार्थहरू वायुभूत भएर प्राणीमात्रलाई प्राप्त हुन्छ । यज्ञकालमा उच्चारित यज्ञ मन्त्रको पुनीत शब्द ध्वनि आकाशमा व्याप्त भएर मानिसको अंत:करणलाई सात्विक र शुद्ध बनाउँछ । यसप्रकार थोरै मात्र खर्च एवं प्रयत्नबाट यज्ञकर्तालाई संसारको ठूलो सेवा हुने गर्दछ ।

व्यक्तिगत उन्नति र सामाजिक प्रगतिको सम्पूर्ण आधार सहकारिता, त्याग, परोपकार आदि प्रवृत्तिहरूमा निर्भर रहेको हुन्छ । यदि आमाले आफ्नो रक्त र मासु मध्येबाट एक भाग नयाँ शिशुको निर्माणको लागि त्याग्दिनन् भने, प्रसव पीडा सहन तयार हुँदिनन् भने, आफ्नो शरीर निचोरेर त्यसलाई दूध पिलाउदिनन् भने र पालन पोषणमा हुने कष्ट सहँदिनन् भने र यी कामहरू निःस्वार्थ भावले गर्दिनन् भने मानिसलाई जीवन धारण गर्न पनि सम्भव हुदैन । यसै हुनाले मानिसको जन्म यज्ञ भावनाद्वारा या यज्ञले गर्दा नै हुन्छ भनेर भन्ने गरीन्छ । गीताकारले यो तथ्यलाई यसरी व्यक्त गर्नु भएको छ – "प्रजापतिले यज्ञलाई मानिसको साथ साथै जुम्ल्याहा भाई जस्तो जन्माउनु भएको हो र एउटाले अर्कोको अभिवर्द्धन गर्दै फल्ने फूल्ने व्यवस्था गर्नु भएको छ" ।

यदि यज्ञ भावनाका साथ मानिसले आफूलाई नजोडेको भए यसले आफ्नो शारीरिक असमर्थता र दुर्बलताले गर्दा अन्य पशुहरूको प्रतियोगितामा उहिले नै आफ्नो अस्तित्व गुमाईसकेको हुन्थ्यो । मानिसले अहिलेसम्म जति प्रगति गरेको छ त्यसमा यज्ञ भावना नै प्रधान माध्यम रहेको छ । भविष्यमा पनि यसले उन्नति गर्नु छ भने यज्ञ भावनालाई नै आधार बनाउनु पर्दछ ।

प्रकृतिको स्वभाव यज्ञ परम्पराको अनुकूल रहेको छ । समुद्रले उदारतापूर्वक बादललाई पानी दिन्छ, बादलले त्यो पानी लाई एक ठाउँबाट बोकेर अर्को ठाउँमा पुऱ्याउने र वर्षा गर्ने श्रम बहन गर्दछन् । नदी खोलाहरू बगिदिएर जग्गा सिंचाई गर्दछन् र प्राणीहरूको तृष्णा मेटाउँदछन् । वृक्ष र वनस्पतिहरूले आफ्नो अस्तित्वको लाभ अरुलाई नै दिन्छन् । फूल र फलहरू अर्काको लागि नै बाँचेका हुन्छन् । सूर्य, चन्द्र, नक्षत्र, वायु आदिको क्रियाशीलता तिनीहरूको आफ्नो स्वयंको लागि न भै अर्काको लागि नै हो । सम्पूर्ण शरीरको प्रत्येक अंग आफ्नो स्वयंको लागि मात्र नभै सम्पूर्ण शरीरको लाभको लागि अनवरत गतिले कार्यरत रहेका छन् । यसरी जता हेऱ्यो त्यतै के देखिन्छ भने जति पनि स्थिर व्यवस्थाहरू छन् ती सबै यज्ञवृत्तिमा नै अवलम्बित छन् । यदि यो व्यवस्था भंग गरीदिने हो भने सम्पूर्ण सुन्दरता कुरूपतामा र सम्पूर्ण प्रगति विनाशमा परिणत हुन जान्छ । ऋषिहरूले यज्ञ नै यो संसार चक्रको धुरा हो र धुरा टुटेपछि कुनै गाडी अगाडि बढ्न सक्दैन भनेका छन् ।

॥ यज्ञीय विज्ञान ॥

मन्त्रहरूमा अनेक शक्तिका श्रोत लुकेका छन् । जसरी अमुक स्वर विन्यासले सशक्त शब्दको रचना गर्नाले अनेक राग-रागिनीहरू बज्दछन् र सुन्नेहरू माथि विभिन्न प्रकारको प्रभाव पर्छ, त्यस्तै मन्त्रोच्चारणबाट पनि एउटा बिशिष्ट प्रकारका ध्वनि तरंग निस्कन्छन् र त्यसको भारी प्रभाव विश्वव्यापी प्रकृति माथि, सूक्ष्म जगत माथि तथा प्राणीहरूको स्थूल र सूक्ष्म शरीरमा पर्दछ ।

यज्ञद्वारा जुन शक्तिशाली तत्व वायुमण्डलमा फैलाइन्छ – त्यसबाट हावामा घुमिरहेका असंख्य रोगका कीटाणुहरू सहजै नष्ट हुन्छन् । डी.डी.टी., फिनायल आदि औषधि छर्कनु र बिमारीदेखि बचाउनको लागि औषधि खानु या भ्याक्सीन लगाउनु भन्दा बढी प्रभावशाली उपाय यज्ञ गर्नु हो । साधारण रोगहरू र महामारीहरूबाट बच्नको लागि यज्ञ एउटा सामूहिक उपाय हो । औषधिमा सीमित स्थान र सीमित मानिसहरूलाई बचाउने शक्ति हुन्छ भने यज्ञको वायु त सर्वत्र पुगेको हुन्छ र बचाउको प्रयत्न नै नगरेको प्राणीहरूको पनि सुरक्षा गर्दछ । मानिसको मात्र होइन यज्ञबाट पशु, पंक्षी, वृक्ष र वनस्पतिको पनि आरोग्यको रक्षा हुन्छ ।

यज्ञको ऊष्माले मानिसको अंतःकरणमा देवत्वको बिउ छर्ने गर्दछ । जहाँ यज्ञ हुने गर्दछ त्यो भूमि र प्रदेशले आफूमा सुसंस्कार धारण गर्दछ र त्यहाँ जानेहरू माथि दीर्घकाल सम्म प्रभाव पारेको हुन्छ । प्राचीनकालमा जहाँजहाँ ठूलाठूला यज्ञहरू भएका थिए त्यहाँ त्यहाँ तीर्थ बनेका हुन् । जुन घरमा, जुन स्थानमा यज्ञ हुने गर्दछन् ती स्थान पनि एक प्रकारको तीर्थ बन्न पुग्दछन् र त्यहाँ जस्को आवागमन रहन्छ, त्यसको मनोभूमि उच्च सुविकसित एवं सुसंस्कृत हुँदै जान्छ । महिला, साना बालक र गर्भस्थ बालक विशेष रूपले यज्ञ शक्तिले अनुप्राणित हुन्छन् । तिनलाई सु-संस्कारी बनाउनको लागि यज्ञीय वातावरणको समीपता बहुतै उपयोगी सिद्ध हुन्छ ।
कुबुद्धि, कुविचार, दुर्गुण र दुष्कर्मबाट विकृत मनोभूमिमा यज्ञले ठूलो सुधार गर्दछ । त्यसो हुनाले यज्ञलाई पापनाशक भनिन्छ । यज्ञीय प्रभावले सु-संस्कृत भएको विवेकपूर्ण मनोभूमिको प्रतिफलले जीवनको प्रत्येक क्षणलाई स्वर्गीय आनन्दले भरिदिन्छ । यसकारण यज्ञले स्वर्ग दिलाउँछ भनिएको छ ।

यज्ञीय धर्म प्रक्रियामा भाग लिनाले आत्मामा चढेको मल-विक्षेप हट्‌दछ । फलस्वरूप त्यसमा छिटो नै ईश्वरीय प्रकाश जागेर आउँछ । यज्ञबाट आत्मामा ब्राम्हण-तत्व र ऋषि-तत्वको दिन प्रतिदिन वृद्धि हुन्छ र आत्मालाई परमात्मासँग जोड्ने, बाँध्ने कार्य यज्ञाग्निद्वारा त्यसरी नै हुन्छ जसरी फलामका भाँचिएका टुक्रालाई रसायन गर्ने आगोले जोड्‌दछ । ब्राम्हणत्व यज्ञद्वारा प्राप्त हुन्छ, यसकारण ब्राम्हणत्व प्राप्त गर्नको लागि एक तिहाई जीवन यज्ञ कर्मको लागि अर्पित गर्नु पर्दछ । मानिसको अन्तःकरणमा अन्त्यज वृत्ति घटाउन र ब्राम्हण वृत्ति बढाउनको लागि वातावरणमा यज्ञीय प्रभावको शक्ति भर्नु आवश्यक छ ।

विधिवत् गरीएका यज्ञ यति प्रभावशाली हुन्छन्, जसद्वारा मानसिक दोष दुर्गुणहरूको निष्काशन एवं सद्‌भावको अभिबर्द्धन नितान्त सम्भव हुन्छ । काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मत्सर, ईर्ष्या, द्वेष, कायरता, कामुकता, आलस्य, संशय आदि मानसिक उद्वेगहरूको चिकित्साको लागि यज्ञ एउटा विश्वस्त पद्धति हो । शरीरको असाध्य रोगको निवारण सम्म यज्ञबाट हुन सक्दछ ।

अग्निहोत्रका भौतिक लाभ पनि छन् । हामीले मलमूत्र, श्वास तथा कल-कारखानाको धुवाँ फिजाएर तथा तमाम अन्य कार्यहरू गरेर वायुलाई दूषित पारिरहेका छौं । दुषित वायु रोगको कारण बन्दछ । वायुलाई जति फोहोर गर्छौं, त्यतिमात्र त्यसलाई सफा पनि त गर्नु पर्दछ । यज्ञबाट वायु शुद्ध हुन्छ । यसप्रकार सार्वजनिक स्वास्थ्यको सुरक्षाको एउटा ठूलो प्रयोजन सिद्ध हुन्छ ।

यज्ञको धुवाँ आकाशमा पुगेर मलको रूपमा बादलमा गएर मिल्छ । वर्षाको पानीसँग जब त्यो पृथ्वीमा आउँछ, तव त्यसबाट परिपुष्ट अन्न, घाँस तथा वनस्पतिहरू उत्पन्न हुन्छन् । जसको सेवनबाट मानिस तथा पशुपंक्षी सबै परिपुष्ट हुन्छन् । यज्ञाग्निको माध्यमबाट शक्तिशाली भएको मन्त्रोच्चारको ध्वनि कम्पन सुदूर क्षेत्रमा छरिएर मानिसको मानसिक परिष्कार गर्दछ फलस्वरूप शरीर जस्तै मानसिक स्वास्थ्य पनि बढ्‌दछ ।

अनेक प्रयोजनको लागि अनेक कामनाको पूर्तिको लागि अनेक विधानका साथ अनेक विशिष्ट यज्ञ पनि गर्न सकिन्छ । दशरथले 'पुत्रेष्टि-यज्ञ' गरेर चार उत्कृष्ट सन्तान प्राप्त गरेका थिए । अग्निपुराण तथा उपनिषद्‌मा वर्णित पंचाग्नि विद्यामा यो रहस्य बहुतै विस्तारपूर्वक बताइएको छ । विश्वामित्र आदि ऋषि प्राचीनकालमा असुरता निवारणको लागि ठूला-ठूला यज्ञ गर्ने गर्दथे । यस्तै एउटा यज्ञको रक्षाको लागि राम र लक्ष्मणलाई नै स्वयं जानु परेको थियो । महाभारत पश्चात श्रीकृष्णले पनि पाण्डवहरूद्वारा एउटा महायज्ञ गराउनु भएको थियो । जसको उद्देश्य युद्धजन्य विक्षेभबाट क्षुब्ध वातावरणको असुरताको समाधान गर्नु नै थियो । जब र जहिले पनि आकाशको वातावरणमा असुरताको मात्रा बढेमा त्यसको उपचार यज्ञ प्रयोजनको अतिरिक्त अरू केही पनि हुन सक्दैन । आज विगतका दुईवटा महायुद्धले गर्दा जनसाधारणमा स्वार्थपरताको मात्रा धेरै बढेको वातावरणमा त्यस्तै विक्षोभ पुनः उत्पन्न भएको छ । त्यसको समाधानको लागि यज्ञीय प्रक्रियालाई पुनर्जीवित गर्नु आजको स्थितिमा झन् आवश्यक भएको छ ।

॥ यज्ञीय प्रेरणा ॥

यज्ञ आयोजनको पछाडि एकातिर लौकिक सुख समृद्धिलाई बढाउने विज्ञानसम्मत परम्परा नीहित छ र देव शक्तिहरूको आवाहन-पूजनको मंगलमय समावेश छ भने अर्कोतिर लोक-शिक्षणको पनि प्रचूर सामग्री भरिएको पाइन्छ । जसरी "बाल-फ्रेम" मा लागेका काठका गोलीहरू देखाएर साना साना विद्यार्थीहरूलाई गन्ती सिकाइन्छ, त्यस्तै यज्ञको दृष्य देखाएर हाम्रो जीवनको प्रधान नीति "यज्ञ" भावले परिपूर्ण हुनुपर्दछ भन्ने कुरा बुझाउन खोजिन्छ । हामी यज्ञ आयोजनमा लाग्नु पर्दछ र परमार्थपरायण बन्नु पर्दछ तथा जीवनलाई यज्ञ परम्परामा ढाल्नु पर्दछ । हाम्रो जीवन यज्ञ जस्तै प्रखर, पवित्र र प्रकाशवान हुनुपर्दछ । जसरी गंगा स्नानबाट पवित्रता, शान्ति शीतलता र आद्रतालाई हृदयंगम गर्ने प्रेरणा लिइन्छ, त्यस्तै यज्ञबाट तेजस्विता, प्रखरता, परमार्थपरायणता एवं उत्कृष्टताको प्रशिक्षण प्राप्त हुन्छ । यज्ञको प्रक्रियालाई जीवन यज्ञको 'अभ्यास' भन्न सकिन्छ । हामीले घिउ, चीनी, मेवा, औषधि, आदि बहुमूल्य चीज-वस्तुहरू जसरी परमार्थ प्रयोजनमा होम गर्दछौं, त्यस्तै आफ्नो प्रतिभा, विद्या, बुद्धि, समृद्धि र सामर्थ्य आदिलाई पनि विश्व मानवको चरणमा समर्पित गर्नु पर्दछ । यो नीतिलाई अपनाउने व्यक्तिले समाजको मात्र होइन, आफ्नो समेत वास्तविक कल्याण गर्दछ । संसारमा जति पनि महापुरुषर देवमानव भएका छन् ती सबैलाई यही

नीति अपनाउनु परेको थियो जसले उदारता, त्याग, सेवा र परोपकारको लागि पाइला अगाडि सार्न सक्दैन, त्यसलाई जीवनको सार्थकताको श्रेय र आनन्द पनि प्राप्त हुन सक्दैन ।

यज्ञीय प्रेरणाको महत्व बुझाउँदै ऋग्वेदमा यज्ञाग्निलाई पुरोहित भनिएको छ । यसले बताएको बाटोमा हिडेर लोक-परलोक दुबैको सुधार गर्न सकिन्छ । ती शिक्षा या बाटाहरू निम्नलिखित छन् –

१. हामीले आगोमा जे जति बहुमूल्य पदार्थ हवन गर्दछौ त्यसलाई आगोले संग्रह गरेर राख्दैन बरू त्यसलाई सर्बसाधारणको उपयोगको लागि वायुमण्डलमा छरिदिन्छ । ईश्वर प्रदत्त विभूतिहरूको हामीले पनि त्यस्तै प्रयोग गर्नुपर्दछ जस्तो हाम्रा यज्ञपुरोहितले आफ्ना आचरणद्वारा सिकाउँछन् । हाम्रो शिक्षा, समृद्धि, प्रतिभा आदि विभूतिहरूको न्यूनतम् उपयोग हाम्रो लागि र बढी भन्दा बढी उपयोग जनकल्याणको लागि हुनुपर्दछ ।

२. आगोको सम्पर्कमा जुन वस्तु आउँछ, त्यसलाई उसले धपाउँदैन बरू आफूमा आत्मसात् गरेर आफू समान बनाइदिन्छ । पिछडिएको या सानो या एक्लो परेको व्यक्ति हाम्रो सम्पर्कमा आएमा त्यसलाई हामीले आत्मसात् गरेर आफू जस्तो बनाउने आदर्श पूरा गर्नु पर्दछ ।

३. आगोको ज्वालालाई माथिबाट जस्तोसुकै दवाव हाले पनि ज्वाला तलमुखी कहिल्यै हुँदैन माथि नै लम्केको हुन्छ । त्यस्तै प्रलोभन, भय जतिसुकै किन नहोस् हामीले आफ्ना कार्य र विचारहरूलाई अधोगति कदापि हुन दिनु हुँदैन । बिषम स्थितिमा आफ्नो संकल्प र मनोवल अग्नि-शिखा झैं माथि नै राख्नुपर्दछ ।

४. आगो जबसम्म जीवित हुन्छ तवसम्म ताप र प्रकाशको आफ्नो विशेषतालाई छोड्दैन त्यस्तै हामीले पनि आफ्नो गतिशीलताको गर्मी र धर्मपरायणताको प्रकाश घट्न दिनु हुँदैन । आजीवन पुरूषार्थी र कर्तव्यनिष्ठ रहनु पर्दछ ।

५. यज्ञाग्निको अवशेष भष्म मस्तकमा लगाउँदा मानव जीवनको अंत मुठीभर भष्मको रूपमा शेष बच्छ भन्ने कुरा बुझ्नु पर्दछ । तसर्थ आफ्नो अन्तलाई स्मरण राख्दै जीवनको सदुपयोगको लागि प्रयत्न गर्नु पर्दछ ।

आफ्नो अलिकति वस्तुलाई वायुरूप बनाएर त्यसलाई समस्त जड चेतन प्राणीहरूलाई आफ्नो बिरानो र मित्र-शत्रुको भेद नगरेर स्वासद्वारा यसरी गोप्यदानको रूपमा खुवाईदिनु कि खानेहरूलाई यति पौष्टिक तत्व कुन दानीले खुवायो ? भन्ने कुरा थाहा पनि नहोस् । वास्तवमा एउटा श्रेष्ठ ब्रम्हभोजको पुण्य प्राप्त गर्नु हो । कम खर्चमा अत्याधिक पुण्य प्राप्त गर्नको लागि यज्ञ एउटा सर्वोत्तम उपाय हो ।

यज्ञ सामूहिकताको प्रतीक हो । अन्य उपासना र धर्म क्रियाहरू यस्ता छन् जसलाई कुनै एक्लो व्यक्तिले गर्न अथवा गराउन सक्दछ, तर यज्ञ यस्तो कार्य हो जसमा धेरै मानिस लाग्नु पर्ने हुन्छ । होली आदि ठूला-ठूला यज्ञहरू त सदैव सामूहिक नै हुने गर्दछ । यस्तो आयोजनबाट सामूहिकता, सहकारिता र एकताको भावना विकसित हुन्छ ।

प्रत्येक शुभ कार्य प्रत्येक चाड-पर्व र संस्कार यज्ञका साथ सम्पन्न हुन्छन् । यज्ञ हिन्दू संस्कृतिको पिता हो । यज्ञ हिन्दूहरूको एउटा मान्य एवं प्राचीनतम् वैदिक उपासना हो । धार्मिक एकता र भावनात्मक एकता स्थापित गर्नको लागि यस्ता आयोजनहरूको सर्वमान्य साधनाको आश्रय दिनु एकदमै दूरदर्शितापूर्ण छ ।

गायत्री सद्बुद्धिकी देवी र यज्ञ सत्कर्मको पिता हुन् । सद्भावना र सत्प्रवृत्तिको अभिबर्द्धनको लागि गायत्री माता र यज्ञपिताको 'युग्म' प्रत्येक दृष्टिले सफल र समर्थ सिद्ध हुन सक्दछ । गायत्री यज्ञको विधि व्यवस्था बहुतै सजिलो, लोकप्रिय र आकर्षक छ ।

जगत्को दुर्बुद्धिग्रस्त जन-मानसलाई संशोधन गर्नको लागि सद्बुद्धिकी देवी गायत्री महा-मन्त्रको शक्ति र सामर्थ्य अद्भुत त छ नै साथै अद्वितीय पनि छ । नगर, ग्राम, अथवा क्षेत्रका जनतालाई धर्म प्रयोजनको लागि एकत्रित गर्नलाई ठाउँ-ठाउँमा गायत्री यज्ञको आयोजन गर्नु पर्दछ । गलत तरिकाले यज्ञ गरीयो भने महँगो पर्दछ र शक्तिको दुरूपयोग पनि हुन्छ । यदि बुद्धि विवेक लगाएर यज्ञ गरियो भने कम खर्चमा धेरै आकर्षक बनाउन सकिन्छ र यस्ता यज्ञ धेरै उपयोगी पनि हुन्छन् ।

आफ्ना सबै कर्मकाण्ड, धर्मानुष्ठान, संस्कार र पर्वमा यज्ञ आयोजन मुख्य हुन्छ । यसको विधि विधान थाहा पाउन सकेमा र यज्ञको प्रयोजन बुझ्न सकेमा ती सबै धर्म आयोजनको अधिकांश आवश्यकता पूरा हुने गर्दछ ।

लोक-मंगलको लागि, जन-जागरणको लागि, वातावरणको परिशोधनको लागि स्वतन्त्र रूपले पनि यज्ञ गर्न सकिन्छ। संस्कार र पर्व आयोजनमा पनि यज्ञको नै प्रधानता छ। प्रत्येक हिन्दू धर्मानुयायी यज्ञ प्रक्रियासँग परिचित हुनु जरूरी छ। यसैको वर्णन विवेचना अगाडिका पृष्ठहरूमा गरीएको छ।

॥ प्रारम्भिक कर्मकाण्ड ॥

कर्मकाण्डको व्यवस्था बनाएर, जाचेर कर्मकाण्ड प्रारम्भ गर्ने बेला भएपछि संचालकले सावधान भएर वातावरणलाई अनुकूल बनाउनु पर्दछ। दुई-चार पटक जयघोष बोलेर शान्त बसी दिन अपील गर्दै कार्य प्रारम्भ गर्नु पर्दछ। संचालक आचार्यको काम गर्ने स्वयंसेवकले निम्नलिखित अनुशासनका साथ काम शुरू गर्नु पर्दछ।
(१) व्यासपीठ नमन (२) गुरु वन्दना (३) सरस्वती वन्दना र (४) व्यास वन्दना।

यी चारवटा कामहरू कर्मकाण्ड शुरू गर्नुभन्दा पहिले नै गर्नु पर्दछ। यजमानको लागि यो नियम होइन। यो त संचालक आचार्यको लागि हो। कर्मकाण्ड ऋषि-मनीषीहरूद्वारा विकसित ज्ञान-विज्ञानले समन्वित अद्‌भुत कृत्य हो। त्यसै परम्पराको हामीले निर्वाह गर्न सकौं भन्ने उद्देश्यले त्यो स्थान र स्वयं आफूलाई संस्कारित गर्ने र त्यस दिव्य प्रबाहको माध्यम बन्न सक्ने पात्रता प्राप्त गर्नको लागि यी कृत्यहरू गरीन्छन्।

॥ व्यासपीठ नमन ॥

व्यासपीठमा संचालकको आसनमा बस्नु भन्दा पहिले आसनलाई श्रद्धापूर्वक नमन गर्नु पर्दछ। यो हाम्रो आसन होइन व्यासपीठ हो। यसको साथमा एउटा पुनीत परिपाटी बसेको छ। तसर्थ त्यसमा बसेपछि त्यस परिपाटीसँग न्याय गर्न सकियोस् यसको लागि त्यस पीठको गरिमा र मर्यादालाई प्रणाम गरीन्छ, अनि मात्र त्यसमा बसिन्छ।

॥ गुरु वन्दना ॥

गुरु व्यक्तिमा मात्र सीमित छैन, त्यो एउटा दिव्य चेतन प्रवाह र ईश्वरको नै एउटा रूप हो। परीक्षा लिएर पास फेल गर्नेहरू र नजीक राखेर पढाई दिनेहरू, यी दुबैलाई शिक्षक भनिन्छ। चेतनाको एउटा त्यो अंश जस्ले अनुशासन व्यवस्था बनाउँछ र त्यसको फल दिन्छ त्यो ईश्वर हो। अर्को अंश जसले अनुशासन मर्यादा सिकाउँछ र त्यसलाई गतिमान बनाउँछ त्यो गुरु हो।

यस्तो चेतनाको रूपमा गुरु वन्दना गरेर त्यस अनुशासनलाई आफूमाथि आरोपित गर्नु पर्दछ। उसको उपकरण बन्नको लागि भावपूर्ण आवाहन गर्नु पर्दछ। जसबाट हाम्रा वृत्ति र शक्तिहरूले त्यस अनुरूप काम गर्दै सनातन गौरवको रक्षा गर्न सकुन्। हात जोडेर निम्नलिखित गुरुवन्दना मध्ये कुनै एउटा अथवा त्यस्तै अन्य वन्दना भावपूर्ण स्वरमा बोल्नु पर्दछ –

ॐ ब्रह्मानन्दं परम सुखदं केवलं ज्ञानमूर्तिं, द्वन्द्वातीतं गगनसदृशं तत्वमस्यादिलक्ष्म्।
एकं नित्यं विमलमचलं सर्वाधीसाक्षिभूतं, भावातितं त्रिगुणरहितं सद्‌गुरुं तं नमामि ॥१॥ गु.गी. ६७
अखण्डानन्दबोधाय शिष्यसंतापहारिणे। सच्चिदानन्दरूपाय तस्मै श्री गुरवे नमः ॥२॥

॥ सरस्वती वन्दना ॥

आमा सरस्वती वाणीकी देवी हुन्। कर्मकाण्डमा वाणीको प्रयोग गर्नु पर्ने हुन्छ। यदि वाणी सु-संस्कृत छैन भने यज्ञमा प्रभाव पैदा हुँदैन बोलिएका मन्त्र शब्द मात्र नरहुन्, मन्त्र बनून्, भनिएका शब्दहरूमा अन्तःकरणलाई प्रभावित पार्न सक्ने प्राण पैदा होस्, यो कामना भावनाका साथ आमा सरस्वतीको भावपूर्ण वन्दना गर्नुपर्दछ –

लक्ष्मीर्मेधा धरापुष्टि, गौरी तुष्टिः प्रभा धृतिः। एताभिः पाहि तनुभिः, अष्टाभिर्मां सरस्वती ॥१॥
सरस्वत्यै नमो नित्यं, भद्रकाल्यै नमो नमः। वेद वेदान्तवेदाङ्ग, विद्यास्थानेभ्य एव च ॥२॥
मातस्त्वदीयपदपंकज-भक्तियुक्ता, ये त्वां भजन्ति निखिलानपरान्विहाय।
ते निर्जरत्वमिह यान्ति कलेवरेण, भुवन्हिवायुगगनाम्बुविनिर्मितेन ॥३॥

॥ व्यास वन्दना ॥

व्यास पीठमा बसेर कर्मकाण्ड सञ्चालनको जुन उत्तरदायित्व उठाइएको छ, त्यस अनुरूप आफ्नो अन्तःकरण, बुद्धि, मन, वाणी आदि बनाउने याचना र त्यसको निर्वाहको पूरा इमान्दारीले प्रयाश गर्ने संकल्प घोषणाको भावले व्यास वन्दनाका एक-दुई श्लोक भावविभोर भएर बोल्नु पर्दछ –

व्यासाय विष्णुरूपाय, व्यासरूपाय विष्णवे । नमो वै ब्रह्मानिधये, वासिष्ठाय नमो नमः ॥१॥
नमो ऽ स्तु ते व्यास विशालबुद्धे, फुल्लारविन्दायतपत्रनेत्र ।
येन त्वया भारततैलपूर्णः, प्रज्वालितो ज्ञानमयः प्रदीप ॥ ब्र.पु. २४५।७.११

यी सबै कृत्य आचार्य संचालकको आफ्नो संस्कारका हुन् । इनलाई जति प्रगाढका साथ गरीन्छ, दिव्य प्रवाहसँग जुट्ने त्यत्तिनै प्रभावशाली सम्भावना बन्दछ ।

॥ साधनादिपवित्रीकरणम् ॥

सत्कार्य श्रेष्ठ उद्देश्यको लागि यथाशक्ति साधन माध्यम पनि पवित्र राख्नु पर्दछ । यज्ञ संस्कार आदि कार्यहरूमा जुन उपकरण साधन सामग्री प्रयुक्त होउन् तिनमा पनि देवत्वको संस्कार जगाउनु पर्दछ । फल काट्ने चक्कुलाई पुछिन्छ, सफा गरीन्छ । अपरेशन गर्ने चक्कुलाई रापमा उच्च दवाव र तापक्रम शोधित गरीन्छ र अदृष्य विषाणुहरूबाट मुक्त गरिन्छ । कर्मकाण्डमा प्रयुक्त हुने उपकरण र साधनमा सन्निहित अशुभ संस्कार हटाइन्छन् र तिनलाई मन्त्र शक्तिले नष्ट गरिन्छ ।

परिस्थिति अनुसार एक या बढी स्वयंसेवकले जल कलश लिएर उभिनु पर्दछ । मन्त्र पाठका साथ पल्लव, कुश वा फूलले सबै उपकरण, साधनहरूको सिंचन गर्नु (छर्कनु) पर्दछ । समिधा, पात्र, हव्य, आदि सबैको सिंचन गर्नु पर्दछ । भाव भरिएको आवाहन र मन्त्र शक्तिको प्रभावले तिनमा कुसंस्कारको पलायन र सुसंस्कारको उत्पादनको क्रम चलेको भन्ने भावना गर्नु पर्दछ ।

ॐ पुनाति ते परिस्रुत ऽ सोम ऽ सूर्यस्य दुहिता । वारेणा शश्वता तना । - १९.४
ॐ पुनन्तु मा देवजनाः पुनन्तु मनसा धियः । पुनन्तु विश्वा भूतानि, जातवेदः पुनीहि मा । - १९.३९
ॐ यत्ते पवित्रमर्चिषि, अग्ने विततमन्तरा । ब्रह्मा तेन पुनातु मा ॥ - १९.४
ॐ पवमानः सो अद्य नः, पवित्रेण विचर्षणिः । यः पोता स पुनातु मा । - १९.४
ॐ उभाभ्यां देव सवितः,पवित्रेण सवेन च । मां पुनीहि विश्वतः ॥ -१९.४३

यो क्रम यज्ञ संस्कार, भूमि-पूजन, प्राण-प्रतिष्ठा, पुर्वायोजन आदि सबैमा अपनाउन योग्य छ ।

॥ सामान्य प्रकरण ॥
(यज्ञ संचालन)

॥ मंगलाचरणम् ॥

यज्ञकर्म अथवा अन्य कुनै पनि धर्मानुष्ठानलाई सम्पन्न गर्ने याजकहरू आसनमा बस्ने बेलामा उनको कल्याण, उत्साह अभिवर्धन, सुरक्षा र प्रशंसाको लागि पहेंलो अक्षता अथवा फूलको वर्षा गर्नुपर्दछ र स्वागत गर्नुपर्दछ । साथै मन्त्रका साथ यो पुण्यकर्ममा भाग लिनेहरू माथि देव अनुग्रह वर्षिरहेको र देवत्वको धारण तथा निर्वाहको क्षमताको विकास भैरहेको भन्ने भावना गर्नुपर्दछ । आचार्यले निम्न मन्त्रका साथ यजमानमाथि चामल छिट्नु पर्दछ ।

ॐ भद्रं कर्णेभिः श्रृणुयाम देवा, भद्रम्पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरंगैस्तुष्टुवा ऽ सस्तनुभिः व्यशेमहि देव हितं यदायुः ॥ -२५.२१

॥ पवित्रीकणम् ॥

देव उद्देश्य पूर्तिको लागि मानिसले स्वयं पनि देवत्व धारण गर्नुपर्दछ । देवशक्तिहरू पवित्रताका प्रिय हुन्छन् । तिनलाई शरीर र मनले, आचरण र व्यबहारले शुद्ध मानिसहरू मात्र प्रिय हुन्छन् । त्यसो हुनाले यज्ञ जस्तो देव प्रयोजनमा संलग्न हुने बेलामा शरीर र मनलाई पवित्र बनाउनु पर्दछ, पवित्रताको भावना धारण गर्नु पर्ने हुन्छ । तसर्थ हाम्रो भावपूर्ण आवाहनबाट सूक्ष्म सत्ताले हामी माथि पवित्रताको वृष्टि गरीरहेको भन्ने भावना गर्नु पर्दछ र हामीले पवित्रता धारण गरीरहेका छौं भनी कल्पना गर्नु पर्दछ ।

देब्रे हातमा जल लिएर दाहिने हातले छोप्नु पर्दछ । मन्त्रोच्चारण पछि त्यो जल शिर तथा समस्त शरीरमा छर्कनु पर्दछ ।

ॐ अपवित्रः पवित्रो वा, सर्वावस्थां गतो ऽपि वा ।
यः स्मरेत्पुडरीकाक्षं, स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥
ॐ पुनातु पुण्डरीकाक्षः, पुनातु पुण्डरीकाक्षः, पुनातु । – वा.पु. ३३.६

॥ आचमनम् ॥

वाणी, मन र अन्तःकरणको शुद्धिको लागि तीनपटक आचमन गरीन्छ र मन्त्रपूरित जलबाट तीनवटैलाई भावपूर्ण स्नान गराइन्छ । आयोजनको अवसरमा तथा भविष्यमा तीनवटैलाई अधिकाधिक समर्थ र प्रमाणिक बनाउने संकल्प गरीन्छ तसर्थ प्रत्येक मन्त्रका साथ एक आचमन गरीन्छ ।

ॐ अमृतोपस्तरणमसि स्वाहा ॥१॥
ॐ अमृतपिधानमसि स्वाहा ॥२॥
ॐ सत्यं यशः श्रीर्मयि, श्रीः श्रयतां स्वाहा ॥३॥ – आश्र. गृ.सु. १.२४ मा.गृ. सु. १.९

॥ शिखावन्दनम् ॥

शिखा हिन्दू धर्मको यस्तो ध्वजा हो जो मस्तकरूपी किल्ला माथि प्रत्येक हिन्दू संस्कृति प्रेमीले फहराईरहनु पर्दछ । यसलाई गायत्रीको प्रतीक पनि मानिन्छ । मस्तिष्क सद्विचारको केन्द्र हो । यसमा देव भाव नै प्रवेश गर्न पाओस् भन्ने युक्ति गर्नु पर्दछ । तसर्थ यो सांस्कृतिक ध्वजालाई धारण गर्ने, योग्य, प्रखरता र तेजस्विताको विकास भैरहेको छ भन्ने भावना गर्नु पर्दछ ।

दायाँ हातका औला पानीमा चोभेर शिखा स्थानको स्पर्श गर्नु पर्दछ । मन्त्र बोलेपछि शिखा गाँठो पार्नु पर्दछ । जसको संयोगवश शिखा छैन त्यस्ता व्यक्ति तथा महिलाहरूले त्यस स्थानलाई भावनापूर्वक स्पर्श गर्नु पर्दछ ।

ॐ चिद्रूपिणि महामाये दिव्यतेजः समन्विते ।
तिष्ठ देवी शिखामध्ये, तेजोवृद्धिं कुरूस्व मे ॥ सं. प्र.

कम्मर सोझो, देब्रे हात मोडेको, हत्केला चाक्लो, दायाँ हातको कुहिनो देब्रे हातको हत्केला माथि ठिक्क बीचमा, चारवटै औंलाहरू बन्द । बूढी औंलाले नाकको दायाँ प्वाल छोप्ने र देब्रे प्वालबाट विस्तारै पूरा श्वास तान्ने यो 'पुरक' हो । श्वासलाई भित्रै रोकेर दायाँ हातको चोर औंला र मध्यमा औंलाले देब्रे प्वाल पनि छोप्ने अर्थात दुबै छिद्र बन्द । यो 'अन्तःकुम्भक' हो । बुढी औंला हटाएर दायाँ प्वाल खोल्ने र त्यसबाट भित्रको श्वासलाई विस्तारै बाहिर निस्कन दिने यो 'रेचक' हो । यसपछि केही समयसम्म बाहिर रोकी राख्नु पर्दछ र विना श्वास बस्नु पर्दछ यो 'बाह्य कुम्भक' हो । यी चार क्रियाहरू गरेपछि एउटा प्रणायाम पूरा हुन्छ । यो क्रिया गाह्रो लागेमा दुबै हात सामुन्ने काखमा राख्ने र दुबै नाकबाट श्वास तान्ने, भित्र रोक्ने, बाहिर श्वास फाल्ने अर्थात पूरक, कुम्भक र रेचकको क्रम निम्नलिखित भावनाका साथ पूरा गर्नु पर्दछ ।

श्वास तान्ने समयमा संसारमा व्याप्त प्राणशक्ति र श्रेष्ठताका तत्वहरूलाई श्वासद्वारा तानिरहेको छु भन्ने भावना गर्नु पर्दछ । श्वास रोकेको समयमा त्यस प्राणशक्ति, दिव्यशक्ति तथा श्रेष्ठतालाई आफ्नो रौंका प्रत्येक भागमा प्रवेश गराएर बिचरण गरेको भन्ने भावना गर्नु पर्दछ । जसरी माटोमा पानी पोख्दा माटोले पानीलाई शोष्छ, त्यसरी नै शरीर र मनले भित्र पुगेको प्रणायामको श्वासको समस्त श्रेष्ठतालाई शोषेको छ भन्ने भावना गर्नु पर्दछ । श्वास फाल्दा हामीमा भएका समस्त दुर्गुणहरू श्वासका साथ बाहिर जाँदैछन् भन्ने भावना गर्नु पर्दछ । यसपछि स्वास ठयाम्मै नतानेर जतिवेर सकिन्छ त्यसै बस्नु पर्दछ र त्यस समयमा शरीर र मनबाट बाहिर निस्किसकेका दोष दुर्गुणहरूलाई सदैबका लागि बहिष्कृत गरीसकेको छु र तिनलाई फर्केर आउन नदिनको लागि ढोका बन्द गरेको छु भन्ने भावना गर्नु पर्दछ ।

प्रणायामको समयमा एकजनाले मन्त्रोच्चारण गरीरहनु पर्दछ र याज्ञिकले प्रणायामको विधान पूरा गर्दै जानु पर्दछ । यो प्रणायामको क्रिया शरीरवल, मनोवल र आत्मवलको वृद्धिको लागि गर्ने हो । दोष दुर्गुणको निवारण निष्काशनको लागि त्यस्तै भावना जोडेर यो क्रिया गर्नु पर्दछ ।

ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ महः ॐ जनः ॐ तपः ॐ सत्यम् ।
ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् ।
ॐ आपोज्योतीरसोऽमृतं, ब्रह्मा भूर्भुवः स्वः ॐ । – तै.आ. १०.२७

॥ न्यासः ॥

देब्रे हातको हत्केलामा जल लिने, दायाँ हातका पाँचवटै औंलालाई एकै ठाउँमा पार्ने, ती एकत्रित औंलाहरूलाई हातको पानीमा भिजाउँने त्यसपछि जुन-जुन मन्त्रोच्चारको संकेत हुन्छ तत्-तत् स्थानमा पहिले देब्रे त्यसपछि दायाँ तिर क्रमैले स्पर्श गर्दै प्रत्येक पटक एकत्रित औंलाहरू पानीमा भिजाउँदै अंगहरूमा स्पर्श गर्दै जानु – यो न्यास कर्म हो । यसको प्रयोजन शरीरको अति महत्वपूर्ण अंगहरूमा पवित्रताको भावना भनेर तिनको दिव्य चेतनालाई जाग्रत गर्नु हो । अनुष्ठानकालमा ती अंगहरूको जाग्रत देवत्वले सम्पूर्ण कृत्य पूरा गर्ने तथा यसको बीचमा नै यी अवयवहरूलाई र इन्द्रियहरूलाई सशक्त तथा संयम बनाई राख्नु हो ।

यो कर्म गर्दा इन्द्रिय–अंगहरूमा मन्त्रशक्तिको प्रभावले दिव्य प्रवृत्तिहरूको स्थापना भैरहेको भनी भावना गर्दै जानु पर्दछ । ईश्वरीय चेतना हाम्रो आवाहनमा यहाँ उपस्थित भएर अशुभलाई प्रवेश गर्न देखि रोक्ने छ र शुभ कर्म गर्ने प्रखरतालाई बढाउने छ भन्ने भावना गर्नु पर्दछ ।

ॐ वाङ् मे आस्येऽस्तु । (मुखमा)
ॐ नसोर्मे प्राणोऽस्तु । (नाकको दुबै प्वालमा)
ॐ अक्ष्योर्मे चक्षुरस्तु । (दुबै आँखामा)
ॐ कर्णयोर्मे श्रोतमस्तु । (दुबै कानमा)
ॐ बाह्वोर्मे बलमस्तु । (दुबै पाखुरामा)

ॐ उर्वोर्मे ओजोऽस्तु । (दुबै तिघ्रामा)
ॐअरिष्टानि मेऽङ्गानि, तनुस्तन्वा मे सह सन्तु । (समस्त शरीरमा) - पा.गृ.सू. १.३.२५

॥ पृथ्वी पूजनम् ॥

हामीले जहाँबाट अन्न, जल, वस्त्र, ज्ञान तथा अनेक सुविधा साधन प्राप्त गर्दछौ । मातृभूमि हाम्रो सबैभन्दा ठूलो आराध्य हुन् । हाम्रो मनमा आमा प्रति जस्तो अगाध श्रद्धा हुन्छ त्यस्तै नै मातृभूमि प्रति पनि हुनु पर्दछ र मातृ ऋणबाट उऋण हुने अवसर खोजीरहनु पर्दछ । तसर्थ धरती माताको पूजन गर्दा हामी उसको सन्तान भएको कारणबाट आमाका दिव्य संस्कार हामीलाई प्राप्त भैरहेका छन् भन्ने भावना गर्नु पर्दछ । आमा विशाल र सक्षम् छिन् हामीलाई क्षेत्र, वर्ग, आदि संकीर्णताबाट पर पुऱ्याएर विशालता, सहनशीलता र उदारता जस्ता दिव्य संस्कार प्रदान गरीरहेकी छिन् । दायाँ हातमा अक्षत (चामल), पुष्प र जल लिएर देब्रे हातलाई तल थापेर मन्त्र बोल्नु पर्दछ र पूजाका वस्तुहरू पात्रमा अर्पण गर्नु पर्दछ । पृथ्वी मातालाई हातले स्पर्श गरेर प्रणाम गर्नु पर्दछ ।

ॐ पृथ्वि ! त्वया धृता लोका, देवी ! त्वं विष्णुना धृता ।
त्वं च धारय मां देवी ! पवित्रं कुरु चासनम् ।

॥संकल्प ॥

सबै महत्वपूर्ण कर्मकाण्ड गर्नुभन्दा पहिले संकल्प गराउने परम्परा छ । यसका कारणहरू यसप्रकार छन् – आफ्नो लक्ष्य, उद्देश्य निश्चित हुनु पर्दछ र त्यसको घोषणा पनि हुनु पर्दछ । श्रेष्ठ कार्य घोषणापूर्बक गरीन्छन् र हीन कृत्य लुकेर गरीन्छ । संकल्प गरेपछि मनोबल बढ्छ मनको लोसे कुसंस्कार माथि अंकुशी लाग्छ । स्थूल घोषणाबाट सत्पुरुषहरूको तथा मन्त्रद्वारा घोषणाले शक्तिहरूको मार्गदर्शन र सहयोग प्राप्त हुन्छ । संकल्पमा गोत्रको पनि उल्लेख गरीन्छ । गोत्र ऋषि परम्पराको हुन्छ । तसर्थ हामी ऋषि परम्पराका व्यक्ति हौं भन्ने कुरा बोध भैरहनु पर्दछ र वहाँहरूले सम्पन्न गर्नु भए जस्तै उत्कृष्ट कार्यहरू गर्ने उपक्रम उहाँहरूकै अन्तर्गत रहेर गरीरहेका छौं भन्ने कुरा स्मरण भैरहनु पर्दछ । संकल्प बोल्नु भन्दा पहिले महिना, तिथि, वार, आदि कुराहरूको जानकारी पहिले नै लिनु पर्दछ किनकि संकल्प पढ्ने बेलामा बीच-बीचमा रोकिएर सोध्नु राम्रो हुँदैन । यहाँ जुन संकल्प दिइएको छ यसलाई कुनै पनि कर्मकाण्डको कृत्यका साथ बोल्न सकिन्छ । यसको लागि "पूजनपूर्वकम्" भनी सकेपछि जुन कृत्य गर्नु छ त्यसको नाम उल्लेख गर्नु पर्दछ । जस्तै गायत्री यज्ञ विद्यारम्भ संस्कार, चतुर्विंशतिसहस्त्रात्मक, गायत्री मन्त्रानुष्ठान आदि । जुन कृत्यको सम्पादन गर्नु छ त्यसको नाम स्थानीय भाषामा बोलेर "कर्म सम्पादनार्थं" भन्ने शब्द जोडि दिए पछि संकल्पको संस्कृत शब्दावली पूरा हुन्छ । यसको अतिरिक्त भिन्ना भिन्नै कृत्य अनुसार संकल्प "नामाऽहं" पछि भिन्ना-भिन्नै निर्धारित वाक्य बोलेर पूरा गर्न सकिन्छ । सामूहिक पर्व, साप्ताहिक यज्ञ जस्ता पूजन कार्यमा संकल्प नबोले पनि हुन्छ । संकल्प नबोलेमा कुनै बाधा छैन ।

ॐ विष्णुर्विष्णुर्विष्णुः श्रीमद्भगवतो महापुरुषस्य विष्णोराज्ञया प्रवर्तमानस्य, अद्य श्रीब्रह्माणो द्वितीय परार्धे श्रीश्वेतवाराहकल्पे, वैवस्वतमन्वन्तरे, भूर्लोके, जम्बुद्वीपे नेपालवर्षे, भरतखण्डे, आर्यावर्त्तैकदेशान्तर्गते ..... क्षेत्रे .....विक्रमाब्दे .... संवत्सरे मासानां मासोत्तमेमासे ..... मासे ..... पक्षे ...... तिथौ ..... वासरे ..... गोत्रोत्पन्न ...... नामाऽहं सत्प्रवृत्ति संवर्द्धनाय, दुष्प्रवृत्ति उन्मूलनाय, लोककल्याणाय, आत्मकल्याणाय, वातावरण परिष्काराय, उज्ज्वल भविष्यकामनापूर्तये च प्रवलपूरुषार्थ करिष्ये, अस्मै प्रयोजनाय च कलशादि-आवाहित देवता -पूजनपूर्वकम् ...... कर्मसम्पादनार्थं संकल्पम् अहं करिष्ये ।

॥ यज्ञोपवीत परिवर्तनम् ॥

यज्ञोपवीतलाई व्रतवन्ध पनि भनिन्छ । यो व्रतशील जीवनको उत्तदायित्वको बोध गराउने पूण्य प्रतीक हो । विशेष यज्ञ संस्कार आदि आयोजनको अवशरमा त्यसमा भाग लिनेहरूको यज्ञोपवीत बदलिदिनु पर्दछ । साप्ताहिक यज्ञमा यो आवश्यक छैन । नवरात्रि आदि अनुष्ठानको संकल्पको समयमा यदि यज्ञोपवीत बदलिएको छ भने पूर्णाहुति आदि

कर्ममा जनेऊ फेरि रहनु पदैन। व्यक्तिगत संस्कारहरूमा प्रमुख पात्रको, बालकको अभिभावकको जनेऊ फेर्नु पर्दछ। यदि उनीहरूले यज्ञोपवीत धारण नै गरेका रहेनछन् भने त्यो कर्मकाण्ड गर्नलाई भएपनि अस्थायी रूपमा यज्ञोपवीत धारण गराई दिनु पर्दछ। उनले चाहेमा त्यसलाई स्थायी पनि गराउन सक्दछन्।

यज्ञोपवीत फेर्नलाई यज्ञोपवीतको मार्जन (शुद्धीकरण) गर्नु पर्दछ। यज्ञोपवीत संस्कार गराए जस्तै पाँच देवताको आवाहन स्थापन गर्नु पर्दछ, त्यसपछि यज्ञोपवीत धारण मन्त्रका साथ साधकले आफै जनेउ धारण गर्नु पर्दछ। पुरानो जनेऊ अर्को मन्त्रका साथ माथि शिरतिर लगेर झिक्नु पर्दछ र त्यो पुरानो जनेऊलाई जलमा विसर्जित गरीदिनु पर्दछ अथवा पवित्र भूमिमा गाड्नु पर्दछ।

॥ यज्ञोपवीतधारणम् ॥

निम्न मन्त्रको साथमा नयाँ यज्ञोपवीत धारण गर्नु पर्दछ।

ॐ यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं, प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात्।
आयुस्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं, यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः॥ – पार.गृ.सू.२.२.११

॥जीर्णोपवीत विसर्जनम् ॥

निम्न मन्त्रको पाठ गर्दै पुरानो यज्ञोपवीत शरीरबाट माथि शिरबाटै झिक्नु पर्दछ।

ॐ एतावद्दिनपर्यन्तं, ब्रह्मा त्वं धारितं मया।
जीर्णोत्वात्ते परित्यागो, गच्छ सूत्र यथा सुखम्॥

॥चन्दनधारणम् ॥

मस्तिष्कलाई शान्त, शीतल एवं सुगन्धित राख्नुपर्दछ भन्ने कुरा स्मरण गराउनको लागि चन्दन धारण गरीन्छ। अन्तःकरणमा यस्तो सद्भावना भरिएको हुनुपर्दछ जसको सुगन्धबाट आफुलाई सन्तोष र अरूहरूलाई आनन्द मिलोस्। तसर्थ जुन महाशक्तिले चन्दनलाई शीतलता-सुगन्ध दिएको हो त्यसैको कृपाले हामीलाई ती तत्वहरू प्राप्त भैरहेका छन् जसको आधारमा हामी चन्दन जस्तै ईश्वर सान्निध्यका अधिकारी बन्न सकौं भन्ने भावना गर्नु पर्दछ।

यस्ता भावनाका साथ यज्ञकर्ता एवं उपस्थित महानुभावहरूको मस्तकमा चन्दन या टीका लगाउनु पर्दछ।

ॐ चन्दनस्य महत्पुण्यं, पवित्रं पापनाशनम्।
आपदां हरते नित्यं, लक्ष्मीस्तिष्ठति सर्वदा॥

॥ रक्षासूत्रम् ॥

यो वरण-सूत्र हो। आचार्यको तर्फबाट प्रतिनिधिहरूद्वारा बाँध्नु पर्दछ। पुरुषतथा अविवाहित कन्याहरूले दायाँ हातमा तथा महिलाहरूले देब्रे हातमा बाँध्नु पर्दछ। जुन हातमा धागो बाँधिनु छ, त्यसको मुट्ठी बन्द गरेर अर्को हात टाउकोमा राख्नु पर्दछ। यो पुण्य कार्यको लागि व्रतशील बनेर उत्तरदायित्व स्वीकार गर्ने भाव राख्नु पर्दछ।

ॐ व्रतेन दीक्षामाप्नोति, दिक्षयाऽऽप्नोति दक्षिणाम्।
दक्षिणा श्रद्धामाप्नोति, श्रद्धया सत्यमाप्यते॥ –१९.३०

॥कलशपूजनम् ॥

पूजा पीठमा कलश राखिन्छ। यो कलश धातुको हुनु पर्दछ। कलशको कण्ठमा कलावा (रंगीन कच्चा धागो) बाँधेर पुष्पले सजाइएको कलश माथि कचौरामा माथि आकाशपट्टी मुख गराएको बत्तीको दियो बालेर राख्नु पर्दछ।
यो कलश विश्व ब्रम्हाण्डको विराट् ब्रम्हाण्डको भूपिण्ड (ग्लोव) को प्रतीक हो। यसलाई शान्ति र सृजनाको संदेशवाहक भन्न सकिन्छ। सम्पूर्ण देवता कलशरूपी पिण्ड या ब्रम्हाण्डमा व्यष्टि या समष्टिमा

एकसाथ समाहित भएका छन् । तिनीहरू एउटै हुन् र एउटै शक्तिसँग सम्वन्धित छन् । बहुदेववाद वास्तवमा एक देववादको कै एउटै रूप हो । एउटा माध्यम, एउटै केन्द्रमा सबै देवताहरूलाई देख्नको लागि कलशको स्थापना गरिएको हुन्छ । जल जस्तो शीतलता, शान्ति र दीपक जस्तो तेजस्वी पुरूषार्थको क्षमता हामी सबैमा आओस्, दीपयुक्त कलशको यो नै संदेश हो । दीपलाई यज्ञ र जल कलशलाई गायत्रीको प्रतीक मानिन्छ । यी दुई आधारहरू हिन्दू धर्मका उद्‌गम श्रोत – माता-पिता हुन् । यसै कारणबाट धर्मानुष्ठानमा यिनको स्थापना र पूजा गरीन्छ । पूजनको मन्त्र बोलेर कलशको पूजन गर्नु पर्दछ । कुनै एक जनाले मात्र प्रतिनिधि रूपमा कलशको पूजन गरे हुन्छ । बाँकी सबैले भावनापूर्वक हात जोडेर बस्नुपर्दछ ।

ॐ तत्वायामि ब्रह्मणा वन्दमानः, तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः ।
अहेडमानो वरुणेह बोध्युरुश ऽ समानऽआयुः प्रमोषीः ॥
ॐ मनोजूतिर्जूषतामाज्यस्य, बृहस्पतिर्यज्ञमिमं तनोत्वरिष्टं, यज्ञ ऽ समिमं दधातु ।
विश्वेदेवासऽइह मादयन्तामो३म्प्रतिष्ठ ॥ ॐ वरुणाय नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि । –२.१३

तदुपरान्त जल, गंध, अक्षत, पुष्प, धूप, दीप, नैवेद्य आदिले कलशको पूजन गर्नुपर्दछ ।

गन्धाक्षतं, पुष्पाणि, धूपं, दीपं, नैवेद्यं समर्पयामि । ॐ कलशस्थ देवताभ्यो नमः ।

तदुपरान्त हात जोडेर निम्नलिखित मन्त्रद्वारा कलशमा प्रतिष्ठित देवताहरूको प्रार्थना गर्नु पर्दछ ।

॥कलशप्रार्थना ॥

कलशस्य मुखे विष्णुः, कण्ठे रुद्रः समाश्रितः ।
मूले त्वस्य स्थितो ब्रह्मा, मध्ये मातृगणाः स्मृताः ॥१॥
कुक्षौ तु सागराः सर्वे, सप्तद्वीपा वसुन्धरा ।
ऋग्वेदोऽथ यजुर्वेदः, सामवेदो ह्माथर्वणः ॥२॥
अंगैश्च सहिताः सर्वे, कलशन्तु समाश्रिताः ।
अत्र गायत्री सावित्री, शान्ति-पुष्टिकरी सदा ॥३॥
त्वयि तिष्ठन्ति भूतानि, त्वयि प्राणाः प्रतिष्ठिताः ।
शिवः स्वयं त्वमेवासि विष्णुस्त्वं च प्रजापतिः ॥४॥
आदित्या वसवो रुद्रा, विश्वदेवाः सपैतृकाः ।
त्वयि तिष्ठन्ति सर्वेऽपि, यतः कामफलप्रदाः ॥५॥
त्वत्प्रसादादिमं यज्ञं, कर्तुमीहे जलोद्‌भव ।
सान्निध्यं कुरु मे देव ! प्रसन्नो भव सर्वदा ॥६॥

॥दीपपूजनम् ॥

पूजा वेदीमा कलशका साथ दीपक पनि राखिन्छन् । यसलाई सर्वव्यापी चेतनाको प्रतीक मानेर पुज्नु पर्दछ । वैज्ञानिकहरूले मूलतः चेतनाबाट पदार्थ बनेको छ, पदार्थबाट चेतना बनेको होइन भन्ने कुरालाई स्वीकारी सकेका छन् । तसर्थ त्यो महाचेतन, ज्योतिरूप, परम प्रकाशको पूजन आराधन दीपकको माध्यमबाट गर्नु पर्दछ ।

ॐ अग्निर्ज्योतिज्योतिरग्निः स्वाहा । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा ।
अग्निर्वर्च्चो ज्योर्तिवर्च्चः स्वाहा । सूर्यो वर्च्चो ज्योतिर्वर्च्चः स्वाहा ।
ज्योतिः सूर्यः सूर्यो ज्योतिः स्वाहा । – ३.९

॥देवावाहनम् ॥

देव-शक्ति–आदि-शक्तिको परब्रम्हको कइयौं धाराहरू छन् । शरीर त एउटा मात्र हुन्छ तर त्यसमा रक्त परिभ्रमण संस्थान्, पाचन संस्थान, वायु संचार संस्थान, विचार संस्थान आदि अनेक संस्थानहरू छन् । यी सबै स्वयंमा स्वतन्त्र त छन् तर आपसमा आवद्ध पनि छन् । यस्तै श्रृष्टि संतुलन व्यवस्थाको लागि यो विराट् सत्ताको विभिन्न चेतन-धाराहरूले विभिन्न उत्तरदायित्व बोकेका हुन्छन्, तिनलाई नै देवशक्तिको समूह भनिन्छ । ईश्वरेक्षा, दिव्य योजना अनुरूप प्रत्येक कार्यमा तिनीहरूको सहयोग अपेक्षित पनि हुन्छ र यो प्राप्त पनि हुने गर्दछ । यसकारण सत्कार्यमा देव-शक्तिहरूको आवाहन पूजनको विधि विधान सम्मिलित रहन्छ । साधकहरूको पुरूषार्थका साथ त्यो दिव्य सहयोग पनि जोडिन पुगोस् यसको लागि श्रद्धा भावयुक्त देवपूजन गरीन्छ ।

देव पूजन हुँदा सबै उपस्थित व्यक्तिहरूलाई पूजामा सम्मिलित भैरहन निवेदन गर्नु पर्दछ । पूजन कृत्य एक जना प्रतिनिधिले मात्र गरेपनि देव-देवताहरूको प्रसन्नता सबैको भावनाको संयोग विना प्राप्त हुन सक्दैन । "भावो हि विद्यते देवाः तस्माद् भावो हि कारणम्" भन्ने उक्ति अनुसार भाव संयोगबाट नै पूजनमा शक्ति आउँछ । सबैको ध्यान आकर्षित गर्दै, भाव सूत्रमा बाँध्दै, पूजनको क्रम चलाउनु पर्दछ । प्रत्येक देव-शक्तिको भाव चित्रण गरेर मन्त्र बोल्नुपर्दछ । मन्त्रका साथ पूजा गर्दै सबै जनाले भावनापूर्वक आवाहन, ध्यान र नमस्कार गर्दै जानु पर्दछ ।

यहाँ प्रत्येक मन्त्र भन्दा पहिले त्यससँग सम्बन्धित देव-शक्तिको स्वरूप एवं महत्व बताइएको छ । ठूला-ठूला यज्ञमा यो क्रमलाई चलाउँदा वातावरण अझ प्रखर र भावपूर्ण बन्दछ । यदि संक्षिप्त आयोजन छ भने संक्षिप्त हवन पद्धतिको तरिकाले मन्त्र बोल्दै अगाडि बढ्न सकिन्छ । समय र परिस्थिति अनुसार विस्तार या संक्षिप्तीकरणको निर्णय गर्नु पर्दछ ।

***गुरु* -** परमात्माको दिव्य चेतनाको अंश जस्ले साधकलाई मार्गदर्शन र सहयोग गर्नको लागि व्यक्त भएको हुन्छ ।
ॐ गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुः गुरुरेव महेश्वरः ।
गुरुरेव परब्रह्मा तस्मै श्री गुरवे नमः ॥१॥
अखण्डमण्डलाकारं, व्याप्तं येन चराचरम् ।
तत्पदं दर्शितं येन, तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥२॥ – गु.गी.४३, ४५
मातृवत् लालयित्री च, पितृवत् मार्गदर्शिका ।
नमोऽस्तु गुरुसत्तायै, श्रद्धा-प्रज्ञायुक्ता च या ॥३॥
ॐ श्री गुरवे नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि ।

***गायत्री* -** वेदमाता, देवमाता, विश्वमाता-सद्ज्ञान, सद्भावको अधिष्ठात्री सृष्टिको आदिकारण मातेश्वरी ।
ॐ आयातु वरदे देवी त्र्यक्षरे ब्रह्मवादिनी ।
गायत्रीच्छन्दसां मातः ब्रह्मयोने नमोऽस्तु ते ॥४॥ – सं.प्र.
ॐ श्री गायत्र्यै नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि । ततो नमस्कार करोमि ।

ॐ स्तुता मया वरदा वेदमाता, प्रचोदयान्तां पावमानी द्विजानाम् । आयुः, प्राणं, प्रजां, पशुं, कीर्तिं द्रविणं ब्रह्मावर्चसम् । मह्यं दत्वा व्रजत ब्रह्मालोकम् ।

***गणेश* -** विवेकको प्रतीक विघ्न विनाशक प्रथम पूज्य ।
अभीप्सितार्थसिद्धयर्थ, पूजितो यः सुरासुरैः ।
सर्वविघ्नहरस्तस्मै, गणाधिपतये नमः ॥५॥

***गौरी* -** श्रद्धा, निर्विकारिता, पवित्रताको प्रतीक मातृशक्ति ।
ॐ सर्वमंगलमांगल्ये, शिवे सर्वार्थसाधिके ! ।
शरण्ये त्र्यम्बके गौरि, नारायणी नमोऽस्तु ते ॥६॥

***हरि*-** हृदयस्थ सत् प्रेरणाको श्रोत खोलिदिने करूणानिधान ।
ॐ शुक्लाम्बरधरं देवं, शशिवर्णं चतुर्भुजम् ।

प्रसन्नबदनं ध्यायेत्, सर्वविघ्नोपशान्तये ॥७॥
सर्वदा, सर्वकार्येषु, नास्ति तेषाममंगलम् ।
येषां हृदिस्थो भगवान्, मंगलायतनो हरिः ॥८॥

सप्तदेव- सप्तलोक र सप्तद्वीपा वसुन्धरालाई संतुलनमा राख्ने सातवटा महाशक्तिहरूको युग्म ।
ॐ विनायकं गुरुं भानुं, ब्रह्माविष्णुमहेश्वरान् ।
सरस्वतीं प्रणौम्यादौ, शान्तिकार्यार्थसिद्धये ॥९॥

पुण्डरीकाक्ष - कमल जस्तो निर्विकार, निर्दोष भावना एवं अन्तर्दृष्टि दिने भक्तवत्सल ।
ॐ मंगलं भगवान् विष्णु, मंगलं गरुडध्वजः ।
मंगलं पुण्डरीकाक्षो, मंगलायतनो हरिः ॥१०॥

ब्रह्माा - सृष्टिकर्ता, निर्माणको क्षमताको आदि श्रोत ।
ॐ त्वं वै चतुर्मुखो ब्रह्मा, सत्यलोकपितामहः ।
आगच्छ मण्डले चास्मिन्, मम सर्वार्थ सिद्धये ॥११॥

विष्णु - पालन गर्ने, साधनहरूलाई सार्थक बनाइ दिने प्रभु ।
ॐ शान्ताकारं भुजगशयनं, पद्मनाभं सुरेशं,
विश्वाधारं गगनसदृशं, मेघवर्णं शुभांगम् ।
लक्ष्मीकान्तं कमलनयनं, योगिभिर्ध्यानगम्यं,
वन्दे विष्णुं भवभयहरं, सर्वलोकैकनाथम् ॥१२॥

शिव - परिवर्तन, अनुशासनको सूत्रधार कल्याणका दाता ।
ॐ वन्दे देवमुमापतिं सुरगुरुं, वन्दे जगतकारणम्,
वन्दे पन्नगभूषणं मृगधरं, वन्दे पशुनाम्पतिम् ।
वन्दे सूर्यशशांकवन्हिनयनं, वन्दे मुकुन्दप्रियम्,
वन्दे भक्तजनाश्रयं च वरदं वन्दे शिवं शंकरम् ॥१३॥
त्र्यम्वकं - बन्धन-मृत्युदेखि माथि उठाएर मुक्ति प्रदात्री सत्ता ।
ॐयम्बकं यजामहे, सुगन्धिम्पुष्टिवर्धनम् ।
उर्वारुकमिव बन्धनान्, मृत्योर्मुक्षीय माऽमृतात् ॥१४॥

दुर्गा - संगठन, सहकार, सत्साहस आदिकी अधिष्ठात्री मातृशक्ति ।
ॐ दुर्गे स्मृता हरसि भीतिमशेषजन्तोः,
स्वस्थैः स्मृता मतिमतीव शुभां ददासि ।
दारिद्रचदुःखभयहारिणि का त्वदन्या,
सर्वोपकारकरणाय सदाद्रचित्ता ॥१५॥

सस्वती - अज्ञान र नीरसता हटाइ दिने ज्ञान-कलाकी देवी माता ।
ॐ शुक्लां ब्रह्माविचारसारपरमाम् आद्यां जगद्व्यापिनीं,
वीणापुस्तकधारिणीमभयदां, जाडचान्धकारापहाम् ।
हस्ते स्फाटिकमालिकां विदधतीं, पद्मासने संस्थिताम्,
वन्दे तां परमेश्वरीं भगवतीं, बुद्धिप्रदां शारदाम् ॥१६॥

लक्ष्मी - साधन तथा धन-वैभवकी अधिष्ठात्री आमा ।
ॐ आर्द्रा यः करिणीं यष्टिं, सुवर्णां हेममालिनीम् ।

सूर्या हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो मऽआवह ॥१७॥

***काली* -** अकल्याणकारी वृत्तिको संहार गर्नमा समर्थ चेतना ।
ॐ कालिकां तु कलातीतां, कल्याणहृदयां शिवाम् ।
कल्याणजननीं नित्यं, कल्याणीं पूजयाम्यहम् ॥१८॥

***गंगा* -** अपवित्र एवं पापवृत्तिको हरण तथा शमन गर्ने दिव्यधारा ।
ॐ विष्णुपादाब्जसम्भूते, गङ्गे त्रिपथगामिनि ।
धर्मद्रवेति विख्याते, पापं मे हर जान्हवि ॥१९॥

***तीर्थ* -** मानवी अन्तःकरणमा सत्प्रवृत्ति, सदीक्षाको बीजारोपण एवं विकास गर्नमा समर्थ दिव्य प्रवाह ।
ॐ पुस्करादीनि तीर्थानि, गंगाद्याः सरितस्थता ।
आगच्छन्तु पवित्राणि, पूजाकाले सदा मम ॥२०॥

***नवग्रह* -** विश्वको जड चेतन, प्रकृत्तिमा तालमेल र सूत्रवद्धता प्रदान गर्ने सामर्थ्यको प्रतीक ।
ॐ ब्रह्मामुरारिस्त्रिपुरान्तकारी, भानुः शशीभूमिसुतो बुधश्च ।
गुरुश्च शुक्रः, शनिराहुकेतवः सर्वेग्रहाः शान्तिकरा भवन्तु ॥२१॥

***षोडशमातृका* -** अन्तरंग एवं अन्तरिक्षमा विद्यमान १६ कल्याणकारी शक्तिहरूको समूह ।
ॐ गौरी पद्मा शची मेधा, सावित्री विजया जया ।
देवसेना स्वधा स्वाहा, मातरो लोकमातरः ॥२२॥
धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिः, आत्मनः कुलदेवता ।
गणेशेनाधिका ह्येता, वृद्धौ पूज्याश्च षोडश ॥२३॥

***सप्तमातृका* -** सात महाशक्ति जस्को मंगल कार्यमा नियोजन गर्नाले तिनले आमा जस्तै संरक्षण दिने गर्दछिन् ।
ॐ कृर्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा, सिद्धिः प्रज्ञा सरस्वती ।
मांगल्येषु प्रपूज्याश्च, सप्तैता दिव्यमातरः ॥२४॥

***वास्तुदेव* -** वस्तुहरूमा अदृश्य रूपले सन्निहत चेतनाशक्ति ।
ॐ नागपृष्ठसमारूढं, शूलहस्तं महाबलम् ।
पातालनायकं देवं, वास्तुदेवं नमाम्यहम् ॥२५॥

***क्षेत्रपाल* -** विभिन्न क्षेत्रमा देवत्वको संचार गर्ने सूक्ष्म सत्ता ।
ॐ क्षेत्रपालान्नमस्यामि, सर्वारिष्टनिवारकान् ।
अस्य यागस्य सिद्धचर्थ, पूजयाराधितान् मया ॥२६॥

॥ सर्वदेवनमस्कारः ॥

देवपूजन पछि सर्वदेव नमस्कार गर्नु पर्दछ । नमस्कारको उद्देश्य देवशक्तिको सम्मान र श्रद्धाको प्रकटीकरण त हुँदै हो, साथै आफ्नो मन र रूचिलाई देवत्वतिर डोऱ्याउनु पनि हो । हाम्रो मनमा देवत्वदेखि विपरित र अनर्थकारी आसुरी प्रवृत्ति प्रति पनि झुकाव पैदा भैरहन्छ । त्यसलाई खारेज गरेर पुनः कल्याणप्रद देवत्व प्रति झुकाव अभिरूचि पैदा गर्नु एउटा पुरूषार्थ नै हो । देवनमस्कारको समयमा यस्तै भावना राख्नु पर्दछ ।

नमस्कार ६ जना देव दम्पतिको तथा विशेष सामाजिक कर्तव्यको वहन गर्ने देव तत्वको सम्मान, अभिनन्दन, अभिवन्दन गर्दै मानवता प्रति नमन वन्दनको प्रक्रिया पूरा गरीएको छ ।

१) विवेकको लागि गणेश र उनकी पत्नी सिद्धिबुद्धि, (२) समृद्धि र वैभवलाई लक्ष्मीनारायण, (३) व्यवस्था र नियन्त्रणलाई उमामहेश, (४) वाणी र भावनालाई वाणी-हिरण्यगर्भ, (५) कला र उल्लासलाई शचीपुरन्दर, (६) जन्म र पालनकर्त्री देव प्रतिमाहरूलाई मातापिता भनिएको छ । यी ६ वटा जोडीलाई कृतज्ञता प्रकट गर्न, उनको उपयोगिता बुझ्न र आवश्यकता अनुभव गर्नको लागि नमन वन्दन गर्नु पर्दछ । (७) कुलदेवता हाम्रो वंशमा उत्पन्न हुनु भएका महामानव, (८) जीवन लक्ष्यलाई सरल बनाईदिने माध्यम – इष्ट देवता, (९) शासन संचालक – ग्राम देवता, (१० स्थान देवता – पंच, समाज सेवक, .११) वास्तु देवता – शिल्पी कलाकार, वैज्ञानिक, (१२) कुनै पनि लोक मंगल कार्यमा संलग्न परमार्थ परायण – सर्वदेव, (१३) आदर्श चरित्र सद्ज्ञान साधनारत ब्राम्हण, (१४) प्रेरणा र प्रकाश दिने स्थान या व्यक्ति तीर्थ (१५) मानवताको दिव्य चेतना – गायत्री । यी सबै देव तत्व हुन् ।

ॐ सिद्धि बुद्धि सहिताय श्रीमन्महागणधिपतये नमः ।
ॐ लक्ष्मीनारायाणाभ्यां नमः । **ॐ उमामहेश्वराभ्यां नमः ।**
ॐ वाणीहिरण्यगर्भाभ्यां नमः । **ॐ शचीपुरन्दराभ्यां नमः ।**
ॐ मातापितृचरणकमलेभ्यो नमः । **ॐ कुलदेवताभ्यो नमः ।**
ॐ इष्टदेवताभ्यो नमः । **ॐ ग्रामदेवताभ्यो नमः ।**
ॐ स्थानदेवताभ्यो नमः । **ॐ वास्तुदेवताभ्यो नमः ।**
ॐ सर्वेभ्यो देवेभ्यो नमः । **ॐ सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो नमः ।**
ॐ सर्वेभ्यस्तीर्थेभ्यो नमः । **ॐ एत्कर्म-प्रधान- श्री गायत्रीदेव्यै नमः ।**
ॐ पुण्यं पुण्याहं दीर्घमायुरस्तु ।

॥ षोडशोपचारपूजनम् ॥

देवशक्ति तथा अतिथिको पूजन सत्कारको १६ वटा उपचार देव-संस्कृतिमा प्रचलित छन् र आफ्नो स्थिति तथा अतिथिको स्तर अनुरूप स्वागत उपचारको निर्धारण गर्दै आएको पाइन्छ । देवपूजनमा दुइ कुरामा ध्यान दिनुपर्दछ – देवताहरूलाई पदार्थको आवश्यकता छैन, तसर्थ ती प्रसंगहरूमा उपेक्षा र लापरवाही गर्नु हुँदैन । कुनै सम्पन्न र सम्माननीय अतिथि हामीकहाँ आएपछि "यिनलाई चीज-वस्तुको के खाँचो ?" भनेर आवश्यक वस्तुहरू उपलब्ध गराउनमा उपेक्षा गर्दैनौ । हामीसँग जे जस्तो छ, त्यो चीज-वस्तु भावनापूर्वक र सुरूचिपूर्ण तरीकाले प्रस्तुत गर्दछौ । यस्तै सावधानी देवपूजनमा राख्नु पर्दछ ।

देवताहरू हाम्रा पदार्थका भोका छैनन् तर पदार्थको समर्पणद्वारा हामीबाट जुन भावना र श्रद्धा व्यक्त हुन्छ देवताहरू त्यसैबाट संतुष्ट हुन्छन् । यो कुरा ध्यानमा राखेर राम्रा पदार्थहरू देवतालाई चढाएँ, र देवताहरू माथि उपकार गरे भनेर अहंकारको भाव लिनु हुँदैन । श्रद्धा-समर्पणलाई नै प्रमुख मानेर श्रद्धा र समर्पणको भावना बनाई राख्नु आवश्यक छ । अभाववश पदार्थ नपुग भएमा त्यसको पूर्ति भावनाद्वारा गर्नु पर्दछ ।

पूजन समयमा एक प्रतिनिधिले पूजन गर्नु पर्दछ र शेष सबै व्यक्तिले भावनापूर्वक कार्यक्रमलाई सशक्त बनाउनु पर्दछ । पूजनको स्थानमा एकजना यस्तो स्वयंसेवक बस्नु पर्दछ जसले पूजा उपचारको क्रम सही तरीकाले क्रियान्वित गर्दै जानु पर्दछ । एउटा मन्त्र बोलेर सम्बन्धित वस्तु चढाउने समय दिएर मात्र अर्को मन्त्र बोल्नु पर्दछ ।

ॐ सर्वेभ्यो देवेभ्यो नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ॥१॥
आसनं समर्पयामि ॥२॥ पाद्यं समर्पयामि ॥३॥
अर्घ्यं समर्पयामि ॥४॥ आचमन् समर्पयामि ॥५॥
स्नानम् समर्पयामि ॥६॥ वस्त्रम् समर्पयामि ॥७॥
यज्ञोपवीतम् समर्पयामि ॥८॥ गन्धम् विलेपयामि ॥९॥
अक्षतान् समर्पयामि ॥१०॥ पुष्पाणि समर्पयामि ॥११॥
धूपम् आघ्रापयामि ॥१२॥ दीपम् दर्शयामि ॥१३॥

नैवेद्यं निवेदयामि ॥१४॥ ताम्बुलपूगीफलानि समर्पयामि ॥१५॥
दक्षिणां समर्पयामि ॥१६॥ सर्वाभावे अक्षतान् समर्पयामि ॥१७॥ ततो नमस्कारं करोमि -
ॐ नमोऽस्त्वनन्ताय सहस्रमूर्तये, सहस्रपादाक्षिशिरोरुवाहवे ।
सहस्रनाम्ने पुरुषाय शाश्वते, सहस्रकोटीयुगधारिणे नमः ॥

॥ स्वस्तिवाचनम् ॥

स्वस्ति-कल्याणकारी, हितकारी तथा वाचन घोषणाको अर्थमा प्रयुक्त हुन्छ । वाणी र उपकरणहरूद्वारा स्थूल जगत्मा घोषणा गरिन्छ र मन्त्रको माध्यमबाट सूक्ष्म जगतमा आफ्नो भावनाको प्रवाह पठाइन्छ । सात्विक शक्तिहरू हाम्रो ईमान र हाम्रो कल्याणकारी भावहरूको प्रणाम पाएर हाम्रो अनुग्रहको अनुकूल वातावरण वनाई देऊन् भन्ने भाव राख्नु पर्दछ । अनुकूलता दुई किसिमले बन्दछ (१) अवांछनीयता देखि बचाउ र (२) वांछनीयताको योग । यो अधिकार पनि देवशक्तिहरूलाई सुम्पिदै स्वस्तिवाचन गर्नु पर्दछ ।

सबै जनालाई दाहिने हातमा अक्षत, पुष्प र जल दिनु पर्दछ । देब्रे हात तल र दाहिने हात माथि राख्नु पर्दछ । सबैको कल्याणको भावना मनमा राख्नु पर्दछ । मन्त्र पूरा भएपछि पूजा सामग्री सबैको हातवाट लिएर एउटा प्लेट या टपरीमा जम्मा गर्नु पर्दछ ।

ॐ गणानां त्वा गणपति ऽ हवामहे, प्रियाणां त्वा प्रियपति ऽ हवामहे, निधीनां त्वा निधिपति ऽ हवामहे, वसोमम । आहमजानि गर्भधमा त्वमजासि गर्भधम् ॥ -२३।१९

ॐ स्वस्ति नऽइन्द्रो वृद्धश्रवाः, स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्ताक्ष्योऽअरिष्टनेमिः, स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ -२५.१९

ॐ पयः पृथिव्यां पयऽओषधिषु, पयो दिव्यन्तरिक्षे पयोधाः ।
पयस्वतीः प्रदिशः सन्तु मह्यम् ॥ - १८.३६

ॐ विष्णो रराटमसि विष्णोः, श्नप्त्रे स्थो विष्णोः, स्यूरसि विष्णोर्ध्रुवोऽसि, वैष्णवमसि विष्णवे त्वा ॥ -५.२१

ॐ अग्निर्देवता वातो देवता, सूर्यो देवता चन्द्रमा देवता, वसवो देवता रुद्रा देवता, ऽऽदित्या देवता मरुतो देवता, विश्वदेवा देवता, बृहस्पतिर्देवतेन्द्रो देवता, वरुणो देवता । -१४.२०

ॐ द्यौः शान्तिःरन्तरिक्ष ऽ शान्तिः पृथिवी शान्तिरापः, शान्तिरोषधयः शान्तिः । वनस्पतयः शान्तिर्विश्वेदेवाः, शान्तिर्व्रह्मशान्तिः, सर्व ऽ शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः सा मा शान्तिरेधि ॥ -३६.१७

ॐ विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव । यद्भद्रं तन्नऽ आ सुव ।
ॐ शान्तिः, शान्तिः, शान्तिः ॥ सर्वारिष्टसुशान्तिर्भवतु । -३०.३

॥ रक्षाविधानम् ॥

जहाँ उत्कृष्ट बन्ने, शुभकार्य गर्ने आवश्यकता छ त्यहाँ दुष्टहरूको प्रवृत्तिदेखि सतर्क रहन र त्यससँग संघर्ष गर्न पनि आवश्यक हुन्छ । दुष्टले प्रायः सज्जन माथि आक्रमण गर्दछ यसको अर्थ यो होइन कि देवतत्व कमजोर हुन्छ, वास्तविक अर्थ यो हो कि सज्जनले अरूलाई पनि सज्जन ठान्दछ र दुष्टताको घात प्रतिघात सँग सावधान रहँदैन, यिनी संगठित हुँदैनन् र क्षमा तथा उदारताको नाममा यति लचिला हुन पुग्दछन् कि अनीति सँग लड्ने साहस, शौर्य र पराक्रम नै गुमाई दिन्छन् । यसबाट अनाचारी तत्वले लाभ उठाउछन् । यज्ञ जस्तो सत्कर्मको अभिवृद्धिले यस्तो वातावरण बन्दछ जसको प्रखरताले असुरताको गोडा जम्न नै पाउँदैन । यस आशंकामा असुर प्रकृतिका विघ्न सन्तोषी मानिसहरूले यस्ता षड्यन्त्र रच्ने गर्दछन् जसबाट शुभकर्म सफल हुन पाउँदैन ।

यो स्थितिदेखि धर्मपरायण व्यक्तिहरू परिचित हुनु पर्दछ र संयम, उदारता, सत्य, न्याय, जस्ता आदर्शलाई अपनाउनुका साथै व्यक्तिगत र सामूहिक यस्तो सामर्थ्य एकत्रित गर्नु पर्दछ जसबाट दुष्टतालाई फाल्न सकियोस् । यसै सतर्कता र तत्परताको नाम रक्षा विधान हो ।

विघ्नकारीहरू दशै दिशामा हुन सक्दछन्, तसर्थ तिनीहरूतिर दृष्टि राख्न र तिनीहरू माथि प्रहार गर्ने तैयारीको रूपमा सबै दिशामा मन्त्रपूरित अक्षत छर्ने गरीन्छ र ती दुष्टहरूसँग लडनलाई भगवान्सँग शक्तिको याचना गर्नु पनि यस कृत्यमा सम्मिलित छ । बायाँ हातमा अक्षत राखेर जुन दिशाको रक्षाको मन्त्र बोलिन्छ त्यस दिशामा (दायाँ) हातले अक्षत छर्नु पर्दछ ।

ॐ पूर्वे रक्षतु वाराहः, आग्नेय्यां गरुडध्वजः ।
दक्षिणो पद्मनाभस्तु, नैर्ऋत्यां मधुसूदनः ॥१॥
पश्चिमे चैव गोविन्दो, वायव्यां तु जनार्दनः ।
उत्तरे श्रीपती रक्षेद्, ऐशान्यां हि महेश्वरः ॥२॥
उर्ध्व रक्षतु धाता वो, ह्यधोऽनन्तश्च रक्षतु ।
अनुक्तमपि यत् स्थानं, रक्षत्वीशो ममाद्रिधृक् ॥३॥
अपसर्पन्तु ते भूता, ये भूता भूमिसंस्थिताः ।
ये भूता विघ्नकर्तारः, ते गच्छन्तु शिवाज्ञया ॥४॥
अपक्रामन्तु भूतानि, पिशाचाः सर्वतो दिशम् ।
सर्वेषामविरोधेन, यज्ञकर्म समारभे ॥५॥

॥ अग्नि स्थापनम् ॥

यज्ञाग्निलाई ब्रह्माको प्रतिनिधि मानेर वेदीमा यिनको प्राण-प्रतिष्ठा गरिन्छ । यसै भावले अग्नि स्थापनाको विधान सम्पन्न गरिन्छ । कुण्डमा प्रथम अग्नि ज्योतिको दर्शन भएपछि सबै जनाले यिनको नमस्कार गर्नु पर्दछ ।
अग्नि स्थापना भन्दा पहिले कुण्डमा समिधा यस्तो कुशलताले राखिनु पर्दछ कि अग्नि प्रदीपनमा बाधा नपरोस् । आगो माथि पातला सुखा समिधा राख्नु पर्दछ जसले गर्दा अग्निको प्रवेश छिटो हुन सकोस् । एउटा चम्चामा कपूर अथवा घिउमा भिजाइएको शुद्ध कपासको मोटो बत्ती राख्नु पर्दछ र त्यसलाई जलाएर अग्नि स्थापित गर्नु पर्दछ । माथि मसिना दाउरा लगाएमा अग्नि प्रवेशमा सुविधा हुन्छ ।

ॐ भूर्भुवः स्वर्द्यौरिव भूम्ना पृथ्वीव वरिम्णा । तस्यास्ते पृथिवी देवयजनि पृष्ठेऽग्निमन्नादमन्नाद्यायादधे । अग्निं दुतं पुरोदधे, हव्यवाहमुपब्रुवे । देवाँ ऽ आसादयादिह ॥ - ३.५, २२.१७
ॐ अग्नेय नमः । आवाहयामि, स्थापयामि ध्यायामि ।

तदुपरान्त चन्दन, अक्षत, फूल आदिले अग्नि देवताको पूजा गर्नु पर्दछ ।
गन्धाक्षतम्, पुष्पाणि, धूपम्, दीपम्, नैवेद्यं समर्पयामि ।

॥ गायत्री स्तवनम् ॥

यो स्तवन (आ.हृ.स्तो.) गायत्री महा-मन्त्र अधिष्ठाता सविता देवताको प्रार्थना हो । यसलाई अग्निको अभिवन्दन अभिनन्दन पनि भन्न सकिन्छ । सबै जनाले हाथ जोडेर स्तवनको मूल भावनालाई हृदयंगम गर्नु पर्दछ । प्रत्येक टेकमा भनिएको छ कि–वरण गर्ने योग्य ती सविता देवता हामीलाई पवित्र पारिदेऊन् । दिव्यता-पवित्रताको संचारको प्रफुल्लताको अनुभव गर्दै जानु पर्दछ ।

ॐ यन्मंडलं दीप्तिकरं विशालम्, रत्नप्रभं तीव्रमनादिरूपम् ।
दारिद्रय-दुःखक्षयकारणं च, पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥१॥

शुभ ज्योतिका पुंज, अनादि अनुपम । ब्रह्माण्डव्यापी आलोक कर्त्ता ।
दारिद्र, दुःख भय मुक्त गरिदेऊ ।, पवित्र गरिदेऊ हे देव सविता ॥१॥

ॐ यन्मण्डलं देवगणैः सुपूजितम्, विप्रैः स्तुतं मानवमुक्तिकोविदम् ।
तं देवदेवं प्रणमामि भर्गं, पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥२॥

ऋषि देवबाट नित्य पूजित । हे भर्ग भव बन्धन-मुक्ति कर्त्ता ।
स्वीकार गर यो वन्दन हाम्रो । पवित्र गरिदेऊ हे देव सविता ॥२॥

ॐ यन्मण्डलं ज्ञानधनं त्वगम्यं, त्रैलोक्यपूज्यं त्रिगुणात्मरूपम् ।
समस्त तेजोमय दिव्यरूपं, पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥३॥

हे ज्ञानका धन, त्रैलोक्य पूजित, पवित्र गुणका विस्तार कर्त्ता ।
समस्त प्रतिभा का आदि कारण, पवित्र गरिदेऊ हे देव सविता ॥३॥

ॐ यन्मण्डलं गूढमतिप्रबोधं, धर्मस्य वृद्धिं कुरुते जनानाम् ।
यत् सर्वपापक्षयकारणं च, पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥४॥

हे गूढ अन्तःकरणमा विराजित । तिमी दोष-पापादि संहार कर्त्ता ।
शुभ धर्मको बोध हामीलाई गराऊ । पवित्र गरिदेऊ हे देव सविता ॥४॥

ॐ यन्मण्डलं व्याधिविनाशदक्षं, यदृग्-यजुः-सामसु सम्प्रगीतम् ।
प्रकाशितं येन च भूर्भुवः स्वः, पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥५॥

हे व्याधि-नाशक, हे पुष्टिदाता । ऋग् साम, यजु वेद संचारकर्त्ता ।
हे भूर्भुवः स्वः मा स्व प्रकाशित । पवित्र गरिदेऊ हे देव सविता ॥५॥

ॐ यन्मण्डलं वेदविदो वदन्ति, गायन्ति यच्चारण-सिद्धसंघाः ।
यद्योगिनो योगजुषां च संङ्घा, पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥६॥

सब वेदविद् चारण, सिद्ध योगी । जसका आदिदेखि छन् गान कर्त्ता ।
हे सिद्ध सन्तका लक्ष शाश्वत । पवित्र गरिदेऊ हे देव सविता ॥६॥

ॐ यन्मण्डलं सर्वजनेषु पूजितं, ज्योतिश्च कुर्यादिह मर्त्यलोके ।
यत्काल-कालादिमनादिरूपम्, पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥७॥

हे विश्व मानव आदि बाट पूजित । नश्वर जगत्मा शुभ ज्योति कर्त्ता ॥
हे कालका काल अनादि ईश्वर । पवित्र गरिदेऊ हे देव सविता ॥७॥

ॐ यन्मण्डलं विष्णुचतुर्मुखाख्यं, यदक्षरं पापहरं जनानाम् ।
यत्कालकल्पक्षयकारणं च, पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥८॥

हे विष्णु ब्रह्मादि द्वारा प्रचारित । हे भक्त पालक, हे पाप हर्त्ता ॥
हे काल कल्पादि का आदि स्वामी । पवित्र गरिदेऊ हे देव सविता ॥८॥

ॐ यन्मण्डलं विश्वसृजां प्रसिद्धं, उत्पत्ति रक्षा प्रलयप्रगल्भम् ।
यस्मिन् जगत्संहरतेऽखिलं च, पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥९॥

हे विश्व मण्डलका आदि कारण । उत्पत्ति-पालन-संहार कर्त्ता ॥
हुन्छ तिमीमैं लय यो जगत् सब । पवित्र गरिदेऊ हे देव सविता ॥९॥

ॐ यन्मण्डलं सर्वगतस्य विष्णोः, आत्मा परंधाम-विशुद्धतत्वम् ।
सूक्ष्मान्तरैर्योगपथानुगम्यं, पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥१०॥

हे सर्वव्यापी, प्रेरक नियन्ता । विशुद्ध आत्मा, कल्याण कर्त्ता ॥
शुभ योग पथमा हामीलाई हिडाऊ । पवित्र गरिदेऊ हे देव सविता ॥१०॥

ॐ यन्मण्डलं ब्रह्माविदो वदन्ति, गायन्ति यच्चारण-सिद्धसंघाः ।

यन्मण्डलं वेदविदः स्मरन्ति, पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥११॥

हे ब्रह्माानिष्ठादिबाट पूजित । वेदज्ञ जसका गुणगान कर्त्ता ॥
सद्भावना हामी सबमा जगाईदेऊ । पवित्र गरिदेऊ हे देव सविता ॥११॥

ॐ यन्मण्डलं वेद-विदोपगीतं, यद्योगिनां योगपथानुगम्यम् ।
तत्सर्ववेदं प्रणमामि दिव्यं, पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥१२॥

हे योगिहरूका शुभ मार्गदर्शक । सद्ज्ञानका आदि संचार कर्त्ता ॥
प्रणिपात स्वीकार गर हामी सबको । पवित्र गरिदेऊ हे देव सविता ॥१२॥

॥ अग्नि प्रदीपनम् ॥

बलिरहेको प्रदीप्त अग्निमा नै आहुति दिइन्छ । समिधामा सल्किरहेको आगोलाई पंखाले हम्केर अग्नि प्रदीप्त गरीन्छ । आधा बलेको धुंवाँ भैरहेको आगोमा आहुति दिनु हुँदैन ।

जीवनलाई दीप्तिमान्, ज्वलनशील, प्रचण्ड, प्रखर र प्रकाशमान् गरेर बाँच्नु पर्दछ जीवनको समय छोटो भएपनि केही फरक पर्दैन । धुंवाँ मात्र ओकल्ने आगोलाई एकवर्षसम्म जल्न दिनुभन्दा एकक्षणको प्रकाशयुक्त ज्वलन नै राम्रो हुन्छ । यो अग्नि प्रदीपनमा आफ्ना प्रशुप्त शक्तिहरूलाई जाग्रत गर्ने प्रेरणा नीहित रहेको छ ।

उद्बुध्यस्वाग्ने प्रति जागृहि, त्वमिष्टा पूर्ते स ऽसृजेथामयं च ।
अस्मिन्त्सधस्थे अध्युत्तरस्मिन् विश्वेदेवा यजमानश्च सीदत । –१५.५४,१८.६१

॥ समिधाधानम् ॥

यज्ञपुरुष अग्निदेव प्रकट भएपछि चारवटा मसिना साना-साना समिधा घीउमा चोभेर एक-एक गरी चार मन्त्रका साथ चार पटकमा समर्पित गर्नु पर्दछ । यी चार समिधा चार तथ्यहलाई स्मरण गर्नको लागि अग्निदेवको साक्षिमा चढाइन्छन् ।

(१) ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ र सन्यासको व्यवस्थालाई पूर्ण गर्नु ।
(२) धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष गराउन सक्ने जीवनक्रम अपनाउनु ।
(३) साधना, स्वाध्याय, संयम र सेवा यी चारवटाको अवलम्बन । र
(४) शरीरवल, मनोवल, आत्मवल र ब्रह्मवल यी चारवटा विभूतिको लागि प्रवल पुरूषार्थ प्राप्त गर्नु ।

यी चारैवटा उपलव्धिहरूलाई यज्ञरूप बनाउनु र यज्ञको लागि समर्पित गर्नु चारवटा समिधाको प्रयोजन हो । यो लक्ष्यलाई चार समिधाद्वारा स्मृतिपटलमा अंकित गरीन्छ । हाम्रो व्यक्तित्व स्नेहसिक्त चिल्लो, लचिलो र सरल होस् यो प्रेरणा प्राप्त गर्नको लागि स्नेह घृतमा चोबेर चारवटा समिधाहरू अर्पित गरीन्छन् । आहुति दिंदा, जसरी घृतयुक्त समिधाहरूबाट अग्नि प्रदीप्त भैरहेको छ, त्यस्तै उपर्युक्त क्षमताहरू हाम्रो संकल्प र देव-अनुग्रहको संयोगले साधकहरूलाई प्राप्त भैरहेका छन् भनी भावना गर्नु पर्दछ ।

जो घिउको आहुति दिनको लागि माझमा बसेको हुन्छ, त्यसले समिधाधान गर्नु पर्दछ । उसले नै जल प्रसेचन तथा आज्याहुतिका सातवटा घृत आहुति पनि दिनु पर्दछ ।

१. **ॐ अयन्त इध्म आत्मा, जातवेदस्तेनेध्यस्व वर्धस्व । चेद्ध वर्धय चासमान् प्रजया, पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन, अन्नाद्येन समेधय स्वाहा । इदम् अग्नये जातवेदसे इदं न मम ॥** -आश्व.गृ.सू.१.१०
२. **ॐ समिधाऽग्निं दुवस्यत, धृतैर्बोधयतातिथिम् । आस्मिन हव्या जुहोतन स्वाहा । इदं अग्नये इदं न मम ।**
३. **ॐ सुसमिद्धाय शोचिषे, घृतं तीव्रं जुहोतन । अग्नये जातवेदसे स्वाहा । इदं अग्नये जातवेदसे इदं न मम ।**
४ **ॐ तं त्वा समिद्भिरङ्गिरो घृतेन वर्धयामसि । बृहच्छोचा यविष्ठ्य स्वाहा । इदं अग्नये अंगिरसे इदं न मम ।** -३.१३

॥ जल प्रसेचनम् ॥

अग्नि र जलको जोडी हो । यज्ञ 'अग्नि' र गायत्री 'जल' हुन । यिनलाई 'ज्ञान' र 'कर्म' भने पनि हुन्छ । यो जोडीलाई (१) तेजस्विता मधुरता (२) पुरुषार्थ संतोष (३) उपार्जन– त्याग (४) क्रान्ति– शान्ति पनि भन्न सकिन्छ ।

प्रोक्षणी पात्र (बिड बिनाको चम्चा जस्तो उपकरण) मा पानी लिएर निम्न मन्त्रहरूद्वारा वेदी बाहिर चारैतिर पानीको धारा छोड्नु पर्दछ र आगोको चारैतिर शीतलताको घेरा बनीरहेको छ, जसको परिणाम शान्तिदायी हुने छ भन्ने भावना गर्नु पर्दछ ।

ॐ अदितेऽनुमन्यस्व (इति पूर्वे)
ॐ अनुमतेऽनुमन्यस्व (इति पश्चिमे)
ॐ सरस्वत्यनुमन्यस्व (इति उत्तरे) -गो.गृ.सू.१.३, १-३
ॐ देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय । दिव्यो गन्धर्वः
केतपूः केतं नः पुनातु, वाचस्पतिर्वाचं नः स्वदतु । (इति चतुर्दिक्षु) - ११.७

॥ आज्याहुति होम ॥

सर्वप्रथम घिउबाट मात्र सात मन्त्रले सात आहुति दिइन्छ । यी आहुतिहरूका साथमा हवन सामग्री होमिदैन । घिउ पग्लेको हुनु पर्दछ । स्त्रुवालाई घिउमा चोबेर त्यसको पिंधलाई घृतपात्रको छेउमा पुछ्नु पर्दछ जसले गर्दा घिउ भुईमा चुहिन नपाओस् । 'स्वाहा' उच्चारणका साथ आहुति दिनु पर्छ । सुरो फिर्ता लिदा घृतपात्रको नजीकै राखिएको पानी भरिएको प्रणीता पात्रमा बाँकी रहेको घिउको एक थोपा चुहाईदिनु पर्दछ ।

घृतको अर्को नाम स्नेह हो । स्नेह अर्थात प्रेम, सहानुभूति, सेवा, संवेदना, दया, ममता, आत्मीयता, करूणा, उदारता, वात्सल्य जस्ता सद्‌गुणहरू यो प्रेम अभिव्यक्तिसँग जुटेको हुन्छ । निःस्वार्थ भावले उच्च आदर्शका साथ साधना गरीन्छ भने त्यसलाई दिव्य प्रेम भनिन्छ । यस्तो दिव्य प्रेम, स्नेह-घृत यदि यज्ञ परमार्थसँग जोड्न सकिएमा देवताहरूलाई प्रसन्न गर्न सजिलो हुन्छ । त्यही शिक्षण यी सात घृत आहुतिमा नीहित छ । वास्तविक प्रेमपात्र सातवटा मात्र हुन्छन् । यी सातैलाई ईश्वररूपी सूर्यका सातवटा घोडा भन्न सकिन्छ । यिनीहरू नै ब्रम्ह-आदित्यका सात अश्व हुन् । –

१) प्रजापति – परमेश्वर (२) इन्द्र – आत्मा (३) अग्नि –वैभव (४) सोम –शान्ति (५) भूः –शरीर (६) भुवः – मन (७) स्वः – अन्तःकरण । यी सातवटा देवताहरूलाई सच्चा मनले प्रेम गर्नु पर्दछ अर्थात यिनको परिष्कार, अभिवर्द्धनको लागि सतत् प्रयत्न गर्नु पर्दछ । सबै देवताहरूलाई दिइएको आहुतिको यही प्रयोजन हो ।

१. ॐ प्रजापतये स्वाहा । इदं प्रजापतये इदं न मम ॥ - १८.२८
२. ॐ इन्द्राय स्वाहा । इदं इन्द्राय इदं न मम ॥
३. ॐ अग्नेय स्वाहा । इदं अग्नये इदं न मम ॥
४. ॐ सोमाय स्वाहा । इदं सोमाय इदं न मम ॥ - २२.२७
५. ॐ भूः स्वाहा । इदं अग्नये इदं न मम ॥
६. ॐ भूवः स्वाहा । इदं वायवे इदं न मम ॥
७. ॐ स्वः स्वाहा । इदं सूर्याय इदं न मम ॥ -गो.गृ.सू.१८.१५

॥ गायत्री मन्त्राहुतिः ॥

गायत्री मन्त्रद्वारा जति आहुति दिनु छ त्यस अनुपातमा सामग्री, घीउ र समिधा आदिको व्यवस्था पहिले नै गर्नुपर्दछ । मध्यमा र अनामिका औंलामा हवन सामग्री लिनु पर्दछ । औंठाको सहाराले सामग्री अगाडि सार्नु पर्दछ । आहुति दिनेहरू सबै जनाले एक साथ मन्त्र बोलेर आहुति समर्पित गर्दै जानु पर्दछ । हवन सामग्री अन्यत्र पोखिन दिनु हुन्न । आगोमा नै पार्नु पर्दछ । आहुति एकसाथ छोड्नु पर्दछ र हत्केला माथिपट्टी राख्नु पर्दछ । आहुति हालेपछि 'इदं गायत्र्यै इदं न मम' को उच्चारण सहित गरीन्छ । यसको अर्थ यो हो कि यो यज्ञानुष्ठानमा पुण्य परमार्थ आफ्नो स्वार्थ साधनको लागि होइन, लोकमंगलको लागि गरिएको हो । जसरी अति सम्माननीय

अतिथिलाई प्रेमपूर्वक भोजन पस्किन्छ, त्यस्तै श्रद्धा, भक्ति र सम्मानको भावनाका साथ अग्निदेवको मुखमा आहुति दिनु पर्दछ । लोककल्याणको लागि श्रम, तप र त्याग गरीराखेको छ भन्ने भाव हुनु पर्दछ । साथै जसरी अग्निको स्पर्शले दाउराको रूप पनि आगो नै हुन पुग्छ त्यस्तै यज्ञपुरुषको सान्निध्यमा पुगेपछि आहुति दिएर जीवनलाई यज्ञमय बनाउने प्रयाश भैरहेको छ भन्ने भावनाका साथ आहुति दिनु पर्दछ । गायत्री मन्त्रको २४ आहुति दिनु पर्दछ । समयानुसार संख्यामा थपघट गर्न सकिन्छ ।

ॐ भूर्भुवः स्वः तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् स्वाहा । इदं गायत्र्यै इदं न मम ॥

॥ स्विष्टकृत होमः ॥

यसलाई प्रायश्चित आहुति पनि भनिन्छ । आहुतिमा कूनै भूलचुक भएको रहेछ भने त्यसको परिपूर्ति यज्ञाग्निको लागि नैवेद्य समर्पणको रूपमा यो कृत्य गरीन्छ । स्विष्टकृत आहुतिमा मिष्टान्न समर्पित गरीन्छ । मिष्टान्नको संकेत सर्वाङ्गिण मधुरता हो । वाणीले मधुर वचन, व्यवहारमा मधुर सिष्टाचार, मनमा सबैको लागि मधुर समवेदना, हँसिलो खुशिलो र हलुंगो मधुर स्वभाव यो नै मीठो मीठाई को रूपमा देवताहरूको सामुन्ने प्रस्तुत गरीन्छ । हाम्रो व्यक्तित्व मधुरतायुक्त विशेषताले ढालिएको हुनु पर्दछ । हामी मधुर भएर भगवान्को सेवामा प्रस्तुत हुनु पर्दछ । यो नै स्विष्टकृत आहुतिको प्रयोजन हो ।

स्त्रुची (चम्चा जस्तो लामो बिड भएको भाँडा अर्थात काठको डाडु) मा मिठाई र घिउ भरेर घिउ मात्रले हवन गर्ने आहुतिकर्ताले नै यो आहुति दिनु पर्दछ । घिउले मात्र हवन गर्नेले प्रारम्भ र अन्तमा केही विशेष कृत्यहरू गर्नु पर्दछ । उसले यी कृत्यहरू आफ्ना अन्य साथीहरूको प्रतिनिधिको रूपमा गर्दछ । स्विष्टकृत आहुति आफ्नो स्थानमा बसेर गर्नु पर्दछ ।

ॐ यदस्य कर्मणोऽत्यरीरिचं यद्वान्यूनमिहाकरम् । अग्निष्टत् स्विष्टकृद् विद्यात्सर्वं स्विष्टं सुहुतं करोतु मे । अग्नये स्विष्टकृते सुहुतहुते सर्वप्रायश्चित्ताहुतिनां कामानां समर्द्धयित्रे सर्वान्नः कामान्त्समर्द्धय स्वाहा । इदं अग्नये स्विष्टकृते इदं न मम ॥

॥ देव-दक्षिणा पूर्णाहुतिः ॥

मानिसको गरिमा यस कुरामा छ कि हामीले जुन संकल्प गर्‍यौं, त्यसलाई पूर्ण पनि गर्‍यौं । मानिस स्वयं मा अपूर्ण छ तसर्थ उसले आफ्नो पूर्णताको लागि प्रयत्न गर्नु पर्दछ । यज्ञीय जीवनमा रूचि राख्ने आदर्शवादीहरूले पूर्णताको दिशामा निरंतर अग्रसर रहने र आफ्नो लक्ष्यलाई जसरी पनि प्राप्त गर्ने भनि अग्निलाई साक्षी राखेर व्रत लिनु पर्दछ । मानिस पशुता तर्फ बढ्ने छैन, हीन प्रवृत्तिदेखि बच्ने छ र देवत्वको दिशामा बढ्ने छ भन्ने आशा राखिन्छ । यज्ञबाट देवत्वको प्राप्ति हुन्छ । यज्ञबाट उत्पन्न ऊर्जा र यज्ञ भगवान्को आशीर्वादको उपयोग गरेर हीन प्रवृत्तिको विनाश गर्नुपर्दछ । यस प्रयोजनको लागि आफ्नो कुनै दोष दुर्गुणको त्याग र कुनै सद्‌गुणलाई अपनाउने कुराको मनमा संकल्प गर्नुपर्दछ । देवशक्तिहरूले श्रेष्ठ संकल्पलाई पूरा गर्नकोलागि विशेष आशीर्वाद र शक्ति प्रदान गर्दछन् । पूर्णाहुतिका साथ देवशक्तिको सामुन्ने आफ्ना सुनिश्चित संकल्प घोषित गर्दै त्यसको पूर्ति हुने प्रार्थनाका साथ पूर्णाहुति सम्पन्न गर्नु पर्दछ ।

देवदक्षिणाको संदर्भमा त्याग गर्न सक्ने दोष र अपनाउन सक्ने गुण नियमको उल्लेख समय र परिस्थिति अनुसार गर्न सकिन्छ । यसको सूची अगाडि दिइएको छ ।
सबैजना उभिनु पर्दछ । सबैका हातमा एक एक चुट्की सामग्री हुनु पर्दछ । घिउ होम्ने सुरोमा सुपारी अथवा नरिवलको गोला र घिउ दिनु पर्दछ र स्वाहाका साथ आहुति दिनु पर्दछ ।

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ।

ॐ पूर्णादर्वि परापत सुपूर्णा पूनरापत । वस्नेव विक्रीणा वहा इषमूर्ज ऽ शतक्रतो स्वाहा ।

ॐ सर्वं वै पूर्ण ऽ स्वाहा ॥ बृह.उ.५.१.१: यजु. ३.४९

॥ वसोर्धारा ॥

घीउको अन्तिम ठूलो आहुति वसोर्धारा अर्थात स्नेह सौजन्य । प्रारम्भमा घीउको सातवटा आहुति दिइएको थियो । त्यो प्रारम्भको अन्त अझ राम्रो र ठूलो हुनुपर्दछ । वसोर्धारामा घिउको अविछिन्न धारा चढाइन्छ र धेरै घिउ होमिन्छ । कार्यको प्रारम्भमा जति उत्साह र त्याग हुन्छ, अन्तमा त्यो भन्दा अझै बढी हुनै पर्दछ । प्रायः शुभ कार्यहरूको प्रारम्भमा सबैजनाले धेरै साहस र उत्साह देखाउँछन् तर पछि गएर ठण्डा हुने गर्दछन् तर मनस्वीहरूको नीति अर्कै हुन्छ । उनीहरू जब धर्म मार्गमा पाइला अघि सार्दछन्, तव प्रत्येक पाइलामा बढी गतिशीलताको परिचय दिन्छन् र अन्ततः त्यसैमा, याज्ञिक कर्ममा तन्मय हुन पुग्दछन् । यज्ञ भगवान्ले हामीलाई सत्कृत्यमा अविरल स्नेहको धार चढाउने प्रवृत्ति र क्षमता प्रदान गरून् भन्ने भावनाका साथ कृत्य पूरा गर्नु पर्दछ ।

ॐ वसोः पवित्रमसि शतधारं वसोः पवित्रमसि सहस्रधारम् ।
देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुप्वा कामधुक्षः स्वाहा ।

॥ निराजनम् आरती ॥

आरती उतार्ने तात्पर्य यज्ञ भगवान्को सम्मान गर्नुका साथै परमार्थ परायणताको ज्ञान प्रकाश दसै दिशामा फैलियोस्, सर्वत्र त्यसैको शंखनाद होस्, घण्ट ध्वनि गुंजायमान होस् र प्रत्येक धर्मप्रेमी यो प्रयोजनको लागि उठेर कम्मर कसोस भन्ने भाव पनि हो । आरतीमा पैसा चढाइन्छ । यज्ञ भगवान्को आरती-प्रतिष्ठा ज्ञानदीपको प्रकाश विस्तारबाट मात्र संभव हुन्छ । यज्ञीय परम्परा यो अनुष्ठान सम्म मात्र सीमित नरहोस् बरू यसको विस्तारको व्यवस्था पनि यज्ञप्रेमीहरूले गर्ने छन् भन्ने कर्तव्यको उद्घाटन प्रतीक रूपले आरतीमा गराइन्छ । थालमा पुष्पादिले सजाएर आरती बाल्नु पर्दछ । तीन पटक पानी घुमाएर यज्ञ भगवान् वा देव प्रतिमाहरूको आरती गर्नु, उतार्नु पर्दछ त्यसपछि पुनः तीन पटक पानी पर्छेर उपस्थित मानिसहरू समक्ष आरती पुऱ्याउनु पर्दछ । यो सम्पूर्ण कृत्य एउटा प्रतिनिधिले गर्नु पर्दछ । आवश्यकतानुसार आरतीको संख्या बढाउन सकिन्छ ।

ॐ यं ब्रह्मावेदान्तविदो वदन्ति, परं प्रधानं पुरुषं तथान्ये ।
विश्वद्गतेः कारणमीश्वरं वा, तस्मै नमो विघ्नविनाशनाय ॥
ॐ यं ब्रह्मावरुणेन्द्ररुद्रमरुतः स्तुन्वन्ति दिव्यैः स्तवैः,
वेदैः सांगपदक्रमोपनिषदैः, गायन्ति यं सामगाः ।
ध्यानावस्थित-तद्गतेन मनसा पश्यन्ति यं योगिनो,
यस्यान्तं न विदुः सुरासुरगणाः देवाय तस्मै नमः ॥

॥ घृतावघ्राणम् ॥

घृत आहुति गर्दा पात्रमा अड्केर बचेको थोपा जल भरिएको प्रणीता-पात्रमा जम्मा भैराखेको हुन्छ । यसलाई थालमा राखेर सबै जनालाई वितरण गर्नु पर्दछ । यो जलमिश्रित घिउमा दायाँ हातका औंलाहरूको टुप्पो चोबेर दुबै हातका हत्केलामा मल्नु पर्दछ । मन्त्र बोल्ने बेलामा सबैले आफ्ना हातलाई कुण्डतिर यसरी गराउनु पर्दछ जसरी आगो तापिन्छ । यज्ञीय वातावरण र संदेशलाई मस्तिष्कमा भर्ने, आँखामा उतार्ने, कानमा गुंजायमान गरीरहने, मुखले चर्चा गरीरहने र त्यही दिव्य गन्धलाई सुँघीरहने र त्यस्तै भावपूर्ण वातावरण बनाई राख्ने सामर्थ्य पाउने इच्छा गर्नेहरूलाई यज्ञ भगवान्को प्रसाद–घृतअवघ्राणबाट प्राप्त हुन्छ ।

ॐ तनुपा अग्नेऽसि तन्वं मे पाहि । ॐ आयुर्दा अग्ने ऽ सीआयुर्मे देहि ॥
ॐ वर्चोदाऽअग्नेसि वर्चो मे देहि । ॐ अग्ने यन्मे तन्वाऽ ऊनन्तन्म ऽआपृण ॥
ॐ मेधां मे देवः सविता आदधातु । ॐ मेधां मे देवी सरस्वती आदधातु ॥
ॐ मेधां मे अश्विनौ देवावाधत्रां पुस्करस्रजौ ॥ — पा.गृ.सू. २.४.७-८

॥ भस्मधारणम् ॥

जीवनको अन्त भष्मको थुप्रोको रूपमा देखा पर्दछ । मुट्ठी बराबर भष्म बनेर हावामा उडेर सकिने अकिंचन मानिसको लोभ, मोह, अहंकारमा रहनु कति मूर्खतापूर्ण कुरा हो । यो दूरगामी तर नितान्त सत्य स्थितिलाई यदि मानिसले बुझ्न सकेको भए उसले आफ्नो गतिविधिको निर्धारण यस्तो आधारमा गर्ने थियो जसबाट सुरदुर्लभ मानव जीवन ब्यर्थ र अनर्थ जस्ता कार्यहरूमा गुमाएको पश्चाताप गर्न पर्ने थिएन । मृत्यु कुनैबेला पनि आउन सक्दछ र यो सुन्दर ढाँचालाई देख्दा देख्दै भष्मको थुप्रो बनाउन सक्दछ । यो कुरा मस्तिष्कमा राम्ररी बसाल्ने उद्देश्यले यज्ञको भष्म मस्तकमा लगाइन्छ । यो भष्म मस्तक, कण्ठ, भुजा तथा हृदयमा पनि लगाइन्छ । मस्तक अर्थात ज्ञान, कण्ठ अर्थात वचन, भुजा अर्थात कर्म, मन वचन र कर्मले हामीले यस्ता विवेकयुक्त कामहरू गर्नु पर्दछ जो जीवनलाई सार्थक र कृतकृत्य बनाउनमा सहायक बनुन् ।

स्फ्यको पछाडि भष्म लगाइन्छ र सबै जनाले यसलाई आफ्नो अनामिका औंलामा लिएर मन्त्रले बताइएको स्थानमा लगाउनु पर्दछ ।

ॐ त्र्यायुषं जमदग्नेः, (इति ललाटे)
ॐ कश्यपस्य त्र्यायुषं, (इति ग्रीवायाम्)
ॐ यद्देवेषु त्र्यायुषं, (इति दक्षिणा बाहुमूले)
ॐ तन्नोअस्तु त्र्यायुषं, (इति हृदि) - ३.६२

॥ क्षमा प्रार्थना ॥

आफ्ना दोष दुर्गुणहरू थाहा पाउँदै जानु, जससँग कुनै अनुचित र अप्रिय व्यवहार हुन गएको छ त्यस्तो मनोमालिन्यलाई दूर हटाउनु, जसलाई हानि पुऱ्याइएको छ त्यसलाई क्षतिपूर्ति दिनु, यो सज्जनताको लक्षण हो । यज्ञ कार्यको विधि विधानमा कुनै त्रुटि रहन सक्दछ । यसको लागि देवशक्तिहरूसँग क्षमा याचना गर्नाले एकातिर आफ्नो मन हलुंगो हुन्छ र अर्कोतिर उपस्थित व्यक्तिहरूको अप्रसन्नता पनि मेटिन्छ । यो आत्म-निरीक्षण, आत्म-शोधन र अरू प्रति उदात्त दृष्टि राख्ने सज्जनोचित प्रक्रिया हो । यज्ञको अवसरमा यो प्रक्रियालाई चालु राख्नको लागि क्षमा प्रार्थनाको विधान यज्ञ आयोजनको अन्तमा हुन्छ । सबैजना हात जोडेर उभिएर मन्त्रोच्चारण गर्नुपर्दछ साथै त्यस स्तरको भाव मनमा भरिएको हुनु पर्दछ ।

ॐ आवाहनं न जानामि, नैव जानामि पूजनम् ।
विसर्जनं न जानामि, क्षमश्व परमेश्वर ॥१॥
मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं सुरेश्वरं ।
यत्पूजितं मया देव ! परिपूर्णं तदस्तु मे ॥२॥
यदक्षरपदभ्रष्टं, मात्राहीनं च यद् भवेत् ।
तत्सर्वं क्षम्यतां देव ! प्रसीद परमेश्वर ॥३॥
यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या, तपोयज्ञक्रियादिषु ।
न्यूनं सम्पूर्णतां याति, सद्यो वन्दे तमच्युतम् ॥४॥
प्रमादात्कुर्वतां कर्म, प्रच्यवेताध्वरेषु यत् ।
स्मरणादेव तद्विष्णोः, सम्पूर्ण स्यादितिश्रुतिः ॥५॥

॥ साष्टांग नमस्कारः ॥

सर्वव्यापी विराट ब्रह्माण्डलाई –विश्व ब्रम्हाण्डलाई भगवान्को दृष्यरूप मानेर 'सिया राम मय सब जगजानी, करौ प्रणाम जोरि-जुग पानी' (तुलसीकृत रामचरित मानस) को भावनाले घुँडा टेकेर भूमिमा मस्तक लगाएर देवशक्तिलाई,

महामानवहरूलाई भाव विभोर भएर अभिनन्दन, नमस्कार गरिन्छ । उनका चरणमा आफूलाई समर्पित गर्ने अर्थात् उनको अनुगमन गर्ने संकल्प र आश्वासन व्यक्त गरिन्छ । यही नै भूमि प्रणिपात साष्टांग नमस्कार हो ।

ॐ नमोऽस्त्वनन्ताय सहस्रमूर्तये, सहस्रपादाक्षिशिरोरुबाहवे ।
सहस्रनाम्ने पुरुषाय शाश्वते, सहस्रकोटीयुगधारिणे नमः ॥

॥ शुभकामना ॥

यो शुभकामना मन्त्र पनि सबैको कल्याणको अभिव्यक्तिको लागि हो । हाम्रो मनमा कसैपति द्वेष नआओस् र कसै प्रति पनि अशुभ चिन्तन नआओस् । जससँग सम्वन्ध बिग्रिन पुगेको छ त्यसको लागि पनि हामीले मंगलकामना नै गर्नु पर्दछ । कसैको लागि द्वेष दुर्भाव गर्नु हुँदैन । सबैको कल्याणमा आफ्नो कल्याण नीहित रहेको छ र परमार्थमा स्वार्थ जोडिएको छ, भन्ने मान्यता राखेर हामीले सर्वमङ्गलको, लोककल्याणको आकांक्षा राख्नु पर्दछ । यसैको अभिव्यक्तिको लागि शुभकामना गरीन्छ ।

सबैजनाले दुबै हात खोल्ने (थाप्ने) याचना मुद्रा मा हात फैलाई राख्ने र मन्त्रोच्चारका साथ-साथ माथिका विषयलाई भावना गरीरहनु पर्दछ ।

ॐ स्वस्ति प्रजाभ्यः परिपालयन्तां, न्याय्येन मार्गेण महीं महीशाः ।
गोब्राह्मणेभ्यः शुभमस्तु नित्यं, लोकाः समस्ताः सुखिनो भवन्तु ॥१॥
सर्वे भवन्तु सुखिनः, सर्वे सन्तु निरामयाः ।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु, मा कश्चिद् दुःखमाप्नुयात् ॥२॥
श्रद्धां मेधां यशः प्रज्ञां, विद्यां पुष्टिं श्रियं बलम् ।
तेज आयुष्यमारोग्यं, देहि मे हव्यवाहन ॥३॥

लौगा. स्मृ.

॥ पुष्पांजलिः ॥

यो विदाइ बेलाको सत्कार हो । देवताहरूको आगमन हुँदा पुरुष सूक्तका मन्त्रहरूद्वारा उहाँहरूलाई आतिथ्य, स्वागत र सत्कार गरीएको थियो भने यो विदाई सत्कार पुष्पाञ्जलिको रूपमा गर्नु पर्दछ । सबैजनाले हातमा फूल अथवा चन्दन केशरले रंगाइएको पहेंलो अक्षत लिनु पर्दछ । पुष्पाञ्जलि मन्त्र बोल्दै जानु पर्दछ र त्यो पुष्प चामल देव शक्तिहरू माथि वर्षाउनु पर्दछ । पुष्पहार, गुलदस्ता आदि पनि प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । फूल भावपूर्ण श्रद्धाका प्रतीक मानिन्छन् । तसर्थ फूल अर्पित गर्नुको तात्पर्य सम्मान भावना व्यक्त गर्नु हो ।

यो विश्वमा असुरता र देवत्र्व यी दुइ मध्ये एउटालाई मुख्य र अर्कोलाई गौण राख्नु पर्दछ । यदि भोगवादी असुरता प्रिय भयो भने मोह, लोभ, अहंकार, तृष्णा र वासनामा रूचि हुने गर्दछ र तिनीहरूकै लागि मर्न बाँच्न पर्ने हुन्छ । फलस्वरूप जीवनोद्देश्यको पूर्तिको लागि सत्कर्म गर्ने इच्छा नै हुँदैन र न त त्यसको लागि मौका नै मिल्न सक्छ । तर यदि लक्ष्य देवत्वको प्राप्ति छ भने आफ्नो शरीरको निर्वाह र परिवारको उचित आवश्यकता पूर्तिको साधन जुटाई सकेपछि उत्कृष्ट चिन्तन र आदर्श कर्तव्यको लागि मस्तिष्कमा पर्याप्त स्थान र शरीरलाई पर्याप्त अवसर प्राप्त हुन सक्दछ । देवत्वको मार्ग उत्थानको हो र असुरताको मार्ग कष्ट क्लेशले भरिएको पतनको मार्ग हो । ई दुइ मध्ये कसलाई छानियो ? को सँग मैत्री स्थापित गरीयो ? कसलाई लक्ष बनाइयो ? पुष्पाञ्जलिको अवसरमा भावपूर्ण श्रद्धान्जलि अर्पित गर्नुको तात्पर्य आफूलाई देवत्व प्रिय छ भन्ने कुरा दर्शाउनु हो र अब मैले देवत्वलाई लक्ष्य बनाएको छु र त्यसै बाटोमा हिड्ने छु भन्ने अठोट झल्काउँनु पनि हो ।

ॐ यज्ञोन यज्ञमयजन्त देवाः, तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।
ते ह नाकं महिमानः सचन्त, यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥
ॐ मन्त्रपुष्पान्जलिं समर्पयामि ॥ ३१.१६

॥ शान्ति-अभिषिंचनम् ॥

यज्ञशालाको दिव्य वातावरणमा राखिएको जल कलशले ती मंगलकारी दिव्य तत्वहरूलाई धारण गरीसकेको हुन्छ जो मानिसको शारीरिक स्वास्थ्य, मानसिक शान्ति एवं आत्मिक गरीमाको अभिवृद्धिमा सहायक हुन्छन् । जल कलशबाट फूलले सबै उपस्थित मानिसहरू माथि अभिषिंचन गर्दै यो भावना गर्नु पर्दछ कि यसका भौतिक र आत्मिक उपलब्धिहरू यो जलको माध्यमबाट उपस्थित मानिसहरूलाई प्राप्त भैरहेका छन् र तिनीहरू असत् देखि सत्तिर मृत्यु देखि अमृत तिर र अन्धकार देखि प्रकाश तिर बढ्ने छन् ।

ॐ द्यौ शान्तिरन्तरिक्ष ऽ शान्तिः पृथ्वी शान्तिरापः शान्तिरोषधयः शान्तिः । वनस्पतयः शान्तिर्विश्वेदेवाः शान्तिर्ब्रह्मशान्तिः सर्व ऽ शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः सा मा शान्तिरेधि ॥ ॐ शान्तिः, शान्तिः, शान्तिः । सर्वारिष्ट सुशान्तिर्भवतु ॥ ३६.१७

॥ सूर्याघ्र्यदानम् ॥

सूर्याघ्र्यदान हरेक उपासनात्मक कृत्यको अन्तमा गरीन्छ । जलको स्वभाव अधोगामी हुन्छ र सूर्यको उष्माको संसर्ग पाएर त्यही जल ऊर्ध्वगामी बन्दछ तथा असीममा विचरण गर्दछ । साधकले हाम्रा हीन वृत्तिहरू सविता देवताको संसर्गले ऊर्ध्वगामी बनून् । विराट्मा फैलियून्, सीमित जीव – चंचल जीवन –असीम अविचल ब्रम्हसँग जुटून् भन्ने भावना गर्दै सूर्यलाई अर्ध्य चढाउनु पर्दछ ।

सूर्यतिर मुख गरेर, कलशको जल धार बनाएर सुस्त सुस्त छोड्नु पर्दछ । तल भुईमा कुनै थाल राखेर यो जल एकत्रित गर्नु पर्दछ र कुनै पवित्र स्थानमा विसर्जन गरीदिनु पर्दछ ।

ॐ सूर्यदेव ! सहस्रांशो, तेजोराशे जगत्पते ।
अनुकम्पय मां भक्त्या, गृहाणार्घ्य दिवाकर ॥
ॐ सूर्याय नमः, आदित्याय नमः, भास्कराय नमः ।

॥ प्रदक्षिणा ॥

अहिलेसम्म बसेर मन र वचनले मन्त्रोच्चार मात्र गरीयो, हातसम्मको प्रयोग भयो, तर यज्ञ मार्गमा हिडने काम बाँकी रहन गएको छ । यसै मात्रामा त भावनाको परिष्कारको र यज्ञ प्रक्रियाको सफलता निर्भर रहेको हुन्छ । यज्ञ अनुष्ठानमा जुन दिशामा हिड्ने संकेत रहेको छ, प्रदक्षिणामा त्यसै दिशामा हिड्न आरम्भ गरीन्छ । कार्यका चार चरण छन् (१) संकल्प, (२) प्रारम्भ, (३) पुरुषार्थ र (४) तन्मयता । यी चारवटा प्रक्रियाद्वारा समन्वित जुनसुकै काम गरीन्छ भने त्यो अवश्य सफल हुन्छ । यज्ञमय जीवन बाँच्नको लागि चार पाइला अघि सार्ने र चार अध्याय पूरा गर्ने पूर्वाभ्यास प्रदर्शन गरियो । एकता, समता, ममता, शुचिता, चारैवटा लक्ष्य पूरा गर्नको लागि साधना, स्वाध्याय, सेवा र संयमको गतिविधि अपनाउँनको लागि चार परिक्रमा गरिन्छन् । हामी यसै मार्गमा हिड्नु पर्दछ भन्ने संकल्प प्रदक्षिणाको अवसरमा हृदयंगम गर्नु पर्दछ र यसै बाटोमा निरन्तर अघि बढ्दै जानु पर्दछ । सबै जनाले दायाँतिर घुम्दै यज्ञशालाको परिक्रमा गर्नु पर्दछ । स्थान साँघुरो छ भने आफ्नो स्थानमा उभिएर चारैतिर घुमेर एक परिक्रमा गरेर पनि काम चल्न सक्दछ ।

परिक्रमा गर्ने बेलामा दुबै हात जोडेर गायत्री वन्दना र यज्ञ महिमाको गान गर्नु पर्दछ । परिक्रमा मन्त्रद्वारा मात्र गर्ने अथवा कुनै एउटा स्तुति गर्ने अथवा कुनै काम गर्ने भन्ने कुराको निर्धारण समयको मर्यादालाई ध्यानमा राखेर पहिले नै गर्नुपर्दछ ।

यानि कानि च पापानि, ज्ञाताज्ञातकृतानि च ।
तानि सर्वाणि नश्यन्ति, प्रदक्षिणा पदे-पदे ॥

द्रष्टव्य :- समय र परिस्थिति अनुसार यज्ञ-महिमा, गायत्री-स्तुति, गुरु-वन्दना आदि गर्ने, त्यसपछि मात्र विसर्जनको कृत्य गर्ने ।

॥ आरती गान ॥

जयति जय गायत्री माता, जयति जय गायत्री माता ।
आदिशक्ति, तिमी अलख निरंजन जग पालन कर्त्री ।
दुःख शोक, भय, क्लेष, कलह, दरिद्र दैन्य हर्त्री ॥ जयति जय ....
ब्रह्मरूपिणी, प्रणत पालिनी, जगतधातृ अम्बे ।
भव भयहारी, जनहितकारी, सुखदा जगदम्बे ॥ जयति जय ....
भय-हारिणी, भवतारिणी अनघे, अज आनन्द राशी ।
अविकारी अघहरी अविचलित अमले अविनाशी ॥ जयति जय ....
कामधेनु, सत्‌चित् आनन्द जय गंगा गीता ।
सविताको शाश्वती शक्ति तिमी सावित्री सीता ॥ जयति जय ....
ॠग, यजु, साम, अथर्व प्रणयिनी प्रणव महामहिमे ।
कुण्डलिनी, सहस्रार सुषुम्ना शोभा गुण गरिमे ॥ जयति जय ....
स्वाहा स्वधा, शची, ब्रह्माणी, राधा, रूद्राणी ।
जय सतरूपा वाणी, विद्या कमला, कल्याणी ॥ जयति जय ....
जननी हामी छौ दीन हीन दुःख दरिद्रले घेर्‍यो ।
यदपि कुटिल कपटी, कुपुत्र, तर बालक हौं तिम्रो ॥ जयति जय ....
स्नेहमयी, करूणामयी माता चरण शरण देऊ ।
छट्‌पटिएका छन् शिशु तिम्रा, दया दृष्टि देऊ ॥ जयति जय ....
काम, क्रोध, मद, लोभ, दम्भ, दुर्भाव, द्वेष हरिलेऊ ।
शुद्ध बुद्धि निष्पाप हृदय मनलाइ पवित्र गरिदेऊ ॥ जयति जय ....
तिमी समर्थ सब भाँति तारिणी, तृष्टि पुष्टि दाता ।
सतमार्गमा चल्न सिकाउ जो छ सुखदाता ॥
जयति जय गायत्री माता – जयति जय गायत्री माता ....

॥ यज्ञमहिमा ॥

यज्ञ रूप प्रभु सबैको, भाव उज्ज्वल पारिदेऊ ।
छल कपट छुटुन सबैका, मानसिक वल आउन देऊ ॥
वेद का बोल्छन, ॠचाले, सत्यलाई धारण गरौं ।
हर्षमा डुबौं सबै र शोक सागरमा तरौं ॥
अश्वमेधादिक रचाऔं, यज्ञ हो उपकार को ।
धर्म मर्यादा चलाऔं, लाभ होस् संसार को ॥
नित्य श्रद्धा-भक्ति ले यज्ञादि हामीले गरौं ।
रोग पीडि्त विश्व को सन्ताप हामीले हरौं ॥
कामना मेटियोस् मनमा, पाप अत्याचार को ।
भावनाहरू शुद्ध होऊन, यज्ञले नर-नारी को ॥
लाभकारी होस् हवन, सब जीवधारी को मन ।
वायु जल सर्वत्र होंउन, शुभगन्ध धारण गरिकन ॥
स्वार्थ भाव डढोस हाम्रो, प्रेम-पथ विस्तार होस् ।
इदं न मम को सार्थक, प्रत्येकमा व्यवहार होस् ॥
हाथ जोरी झुकाई मस्तक, वन्दना हामी गर्दछौ ।

नाथ करूणारूप करूणा, पाई रहन माग्दछौं ॥
यज्ञ रूप प्रभु सबैको, भाव उज्ज्वल पारिदेऊ ।
छल कपट छुटुन सबैका, मानसिक वल आउन देऊ ॥

॥ गुरु वन्दना ॥

एक मात्र आधार सद्‌गुरु । तिमी मात्र आधार ।
जब सम्म मिल्दैनौं जीवनमा,
शान्ति कहाँ हुन्छ यो मनमा,
खोजी हिडें संसार सद्‌गुरु ॥ तिमी मात्र आधार ।
जस्तो भएपनि पौडिनेवाला,
पाएन तिम्रो शरण सहारा,
हुन नसक्यो भवपार सद्‌गुरु । तिमी मात्र आधार ।
छौ प्रभु तिमी विविध रूपमा,
हामीलाई बचाउछौ भव कूपमा,
यस्तो परम् उदार सद्‌गुरु ॥ तिमी मात्र आधार ।
द्वारमा आए छौं हे दाता,
अब उद्धार गर दुःख हर्ता
सुनिलेऊ दास गुहार सद्‌गुरु । तिमी मात्र आधार ।
जब जब छोप्यो जग अंधियारा,
तव तव पाउन प्रकाशको धारा
आउछौं तिम्रो द्वार सद्‌गुरु । तिमी मात्र आधार ।

॥ हाम्रो युगनिर्माण सत्संकल्प ॥

१. हामी ईश्वरलाई सर्वव्यापी न्यायकारी मानेर उसको अनुशासनलाई आफ्नो जीवनमा उतार्ने छौं ।
२. शरीरलाई भगवान्‌को मन्दिर सम्झेर आत्मसंयम र नियमितताद्वारा आरोग्यको रक्षा गर्नेछौं ।
३. मनलाई कुविचार र दुर्भावनाबाट बचाई राख्नको लागि स्वाध्याय र सत्संगको व्यवस्था मिलाई राख्नेछौं ।
४. इन्द्रिय संयम, अर्थ संयम, समय संयम र विचार संयमको सतत अभ्यास गर्नेछौं ।
५. समझदारी इमान्दारी, जिम्मेदारी, र बहादुरीलाई जीवनको एक अविच्छिन्न अंग मान्नेछौं ।
६. मर्यादाको पालना गर्नेछौं, वर्जनाहरूबाट बच्नेछौं र समाजनिष्ठ बनीरहनेछौं ।
७. चारैतिर मधुरता, स्वच्छता, सादगी एवं सहजताको वातावरण उत्पन्न गर्नेछौं ।
८. अनीतिवाट प्राप्त सफलता भन्दा नीतिमा चल्दै जाँदा हुने असफलतालाई शिरोधार्य गर्नेछौं ।
९. मानिसको मूल्यांकनको कसौटी उसको सफलता, योग्यता र विभूति होइन उसको सद्‌विचार र सत्कर्मलाई मान्नेछौं ।
१० अरूसँग त्यस्तो व्यवहार गर्नेछैनौ जो व्यवहार हाम्रो आफ्नै लागि मन पर्दैन ।
११ परम्पराको तुलनामा विवेकलाई महत्व दिनेछौं ।
१२ सज्जनहरूलाई संगठित गर्न, अनीतिसंग लडाई लड्न र नव सृजनाको गतिविधिमा पूरा रुचि लिनेछौं ।
१३ नर र नारी प्रति परस्पर पवित्र दृष्टि राख्नेछौं ।
१४ संसारमा सत्प्रवृत्तिको पुण्य प्रसारको लागि आफ्नो समय, प्रभाव ज्ञान, पुरुषार्थ एवं धनको एक अंश नियमित रूपले लगाउँदै रहनेछौं ।
१५ राष्ट्रिय एकता र अखण्डताप्रति निष्ठावान रहनेछौं ।
१६ जाति, लिङ्ग, भाषा, प्रान्त, सम्प्रदाय आदिको कारण परस्परमा कुनै भेदभाव राख्ने छैनौं ।

१७ मनुष्य आफ्नो भाग्यको निर्माता आफै हो । यस विश्वासको आधारमा हाम्रो मान्यता छ कि हामी उत्कृष्ट बन्ने छौं र अरूलाई पनि श्रेष्ठ बनाउँने छौं । तव यो युग अवश्य बदलिने छ ।
१८ हामी बदलिए युग बदलिन्छ, हामी सुध्रिए युग सुध्रिन्छ । यस तथ्यमा हाम्रो परिपूर्ण विश्वास छ ।

॥ विसर्जन ॥

आवाहन गरीएका यज्ञ पुरुष, गायत्री माता, देव परिवार सबैलाई भावपूर्ण विदाई दिंदै पूजा वेदीमा पुष्प वर्षा गरिन्छ । पुष्पको अभावमा पहेंलो अक्षता वर्षाइन्छ । विसर्जनका साथ-साथ यस्तै देव अनुग्रह सदैव हुने गरोस् भन्ने प्रार्थना गर्नु पर्दछ ।

ॐ गच्छ त्वं भगवन्नग्ने, स्वस्थाने कुण्डमध्यतः ।
हुतमादाय देवेभ्यः, शीघ्रं देहि प्रसीद मे ॥
गच्छ गच्छ सुरश्रेष्ठ, स्वस्थाने परमेश्वर ! ।
यत्र ब्रह्माादयो देवाः, तत्र गच्छ हुताशन ! ॥
यान्तु देवगणाः सर्वे, पूजामादाय मामकीम् ।
इष्टकामसमृद्धचर्थ, पुनरागमनाय च ॥

तत्पश्चात् जयघोष र अन्तमा प्रसाद वितरणको साथै कार्यक्रम समाप्त गर्नु पर्दछ ।

जयघोष :

गायत्री माताको	जय	यज्ञ भगवान्को	जय
वेद भगवान्को	जय	नेपाली संस्कृतिको	जय
नेपाल आमाको	जय	एक हुने छौं	नेक हुने छौं
हामी सुध्रिए	युग सुध्रन्छ	हामी बदलिए	युग बदलिन्छ
जन्म जहाँ	हामीले पायौं	अन्न जहाँको	हामीले खायौं
वस्त्र जहाँको	हामीले लायौं	ज्ञान जहाँबाट	हामीले पायौं
त्यो हो प्यारो	देश हाम्रो	देशको रक्षा कसलेगर्छ?	हामी गर्छौ २
मानव मात्र	एक समान	जाति वंश सब	एक समान

विचारक्रान्ति अभियान	सफल होस् सफल होस् सफल होस्
ज्ञान यज्ञको लाल मशाल	सधैं जल्नेछ सधैं जल्ने छ
ज्ञान यज्ञको ज्योति जलाउन	हामी घरघरमा जानेछौं
नयाँ विहानी नयाँ उज्यालो	यस धरतीमा ल्याउने छौं
नयाँ समाज बनाउने छौं	नयाँ जमाना ल्याउने छौं
युग निर्माण कसरी हुन्छ	व्यक्तिको निर्माणले
आमाको शिर ऊँचा हुन्छ	त्याग र बलिदानले
नित्य सूर्यको ध्यान गर्छौ	आफ्नो प्रतिभा प्रखर पार्छौ
नर र नारी	एक समान
नारीको सम्मान जहाँ छ	संस्कृतिको उत्थान त्यहीं छ
जाग्ने छ भाइ जाग्ने छ	नारी शक्ति जाग्ने छ
हाम्रो युग निर्माण सत्संकल्प	पूर्ण होस् पूर्ण होस् पूर्ण होस्
हाम्रो युग निर्माण योजना	सफल होस् सफल होस् सफल होस्
एक्काईसौ शताब्दी	उज्ज्वल भविष्य

वन्दे वेद मातरम् , वन्दे देव मातरम्, वन्दे विश्व मातरम्

॥ देव-दक्षिणा श्रद्धान्जलि ॥

यज्ञ आयोजनमा प्रत्येक व्यक्तिसँग यज्ञ भगवान्का देवताहरूका प्रति श्रद्धा दक्षिणाको रूपमा आफ्नो शारीरिक, मानसिक र सामाजिक दुष्प्रवृत्तिहरू मध्ये कुनै एक दुष्प्रवृत्तिको त्याग गर्ने अनुरोध गर्नु पर्दछ र देवताहरूले कसैको श्रद्धा भक्ति के कस्तो छ भन्ने कुराको मूल्यांकन कसले कुमार्ग त्याग्ने र सन्मार्ग अपनाउनको लागि के कति मात्रामा साहस अपनायो भन्ने आधारमा गर्दछन् भनेर श्रद्धालु भक्तजनहरूलाई बुझाउँनु पर्दछ । यस्तो साहस नै त्यो धन हो जसको आधारमा देवशक्तिको प्रसन्नता एवं अनुकम्पा प्राप्त गर्न सकिन्छ । यो अवसरमा जबकि सबै देवताहरू उपस्थित भएका छन्, सबै उपस्थित सज्जनहरूले यिनलाई भेटी चढाउँन आवश्यक हुन आएको छ । रित्तो हात स्वागत र विदाई गर्न हुँदैन । त्याज्य दुष्प्रवृत्तिहरू मध्ये केहीको यहाँ उल्लेख गरीन्छ ।

॥ त्याग्न योग्य दुष्प्रवृत्तिहरू ॥

१ चोरी, बेइमानी, छल, मुनाफाखोरी, परिश्रम बिनाको कमाइ र सित्तैमा वस्तु र सुविधाहरू प्राप्त गर्ने प्रवृत्ति । अनीतिदेखि टाढा रहनु र अनीतिवाट उपार्जित धनको उपयोग नगर्नु ।
२ मांशाहार तथा मारिएका पशुहरूको छालाको प्रयोग बंद गर्नु ।
३ पशुवली अथवा अर्कालाई कष्ट पुराएर आफ्नो भलाई गर्ने प्रवृत्ति त्याग्नु ।
४ विवाहमा वर पक्षद्वारा दाइजो माग्ने, लिने तथा कन्या पक्षद्वारा जेवर गहना चढाउँने आग्रह नगर्नु ।
५ विवाहमा तमाम धूमधाम गरेर धन र समय नष्ट नगर्ने ।
६ नशा (रक्सी, जाँड, भांग, गाँजा, भफीम, सुर्ती, बीडी, चुरोट आदि) को त्याग ।
७ गाली गलौज र कटु भाषणको त्याग ।
८ गहना तडकभडक र फेशनबाजीको त्याग ।
९ अन्न खेर नफाल्ने, नष्ट नगर्ने, र थालमा जुठो छोड्ने बानीको त्याग ।
१० जात पातको आधारमा ऊँच-नीच, छुवाछुत नमान्ने ।
११ पर्दा प्रथाको त्याग, कसैलाई पर्दामा बस्न बाध्य नगर्ने । स्वयं पर्दा नगर्ने ।
१२ महिला र चेलीबेटी, कुमारी कन्याका साथ पुरुष र छोराहरूको तुलनामा भेदभाव नगर्ने ।

॥ अपनाउन योग्य सत्प्रवृत्तिहरू ॥

१ कम से कम दस मिनट नित्य नियमित गायत्री उपासना गर्नु ।
२ घरमा आफू भन्दा ठूलाबडालाई नियमित अभिवादन गर्नु
३ आफूभन्दा सानाहरूको सम्मानको ध्यान राख्नु । उनीहरूलाई होच्याएर कुरा नगर्नु ।
४ आफ्ना कर्तव्य प्रति जागरूक रहनु र त्यसको पालना गर्नु ।
५ परिश्रम गर्ने अभ्यास गरीरहनु र कुनै कामलाई सानो नमान्नु ।
६ नियमित स्वाध्याय– जीवनलाई सही दिशा दिने सत्साहित्य कम्तिमा आधा घण्टा नित्य स्वयं पढनु पढाउनु या सुन्नु सुनाउनु अध्ययन गर्नु गराउनु ।
७ हिन्दू संस्कृतिको प्रतीक शिखा र यज्ञोपवीतको महत्व बुझ्नु इनलाई निष्ठापूर्वक धारण गर्नु र अरूलाई प्रेरणा दिनु
८ सादा जीवन बिताउनु, औसत स्थानीय स्तरको रहन-सहन अनुरूप विचार र अभ्यास बनाउनु । यसमा गौरवको अनुभूति गर्नु ।
९ ज्ञान-यज्ञ, सद्विचारको प्रसारको लागि कम्तिमा केही रकम र एक घण्टा समय प्रतिदिन बचाएर सही ढंगले खर्च गर्ने ।
१० परिवारमा सामूहिक उपासना आरती आदि क्रम चलाउनु ।

११ प्रतिवर्ष आफ्नो जन्म-दिवस सामूहिकरूपले यज्ञीय वातावरणमा मनाउँनु तथा जीवनको सार्थकताको लागि व्रतशील जीवनक्रम बनाउँनु ।

१२ समाज प्रति र आफ्ना उत्तरदायित्व प्रति जागरूकता, समाजमा सत्प्रवृत्ति बढाउँनको लागि गरीने सामूहिक प्रयाशमा उत्साहपूर्वक भाग लिनु र योगदान गर्नु ।

यो श्रद्धाञ्जलिको लागि छापिएका प्रतिज्ञा-पत्र जसले अर्पण गर्न चाहन्छ, त्यसलाई उपलब्ध गराई दिनु पर्दछ र त्यसलाई भर्ने अनुरोध गर्नु पर्दछ । जुन दुष्प्रवृत्ति त्यागेको हो त्यसको अगाडि चिन्ह लगाएर अर्पणकर्तालाई फाराममा उसको नाम ठेगाना लेख्न लगाउँनु पर्दछ । दुष्प्रवृत्ति त्यो मात्र त्यागियोस् जुन वर्तमान समयमा आफूमा विद्यमान छ र जुन दुष्प्रवृत्ति छदै छैन त्यो त्यागको कुनै प्रयोजन छैन । प्रतिज्ञालाई दृढतापूर्वक निर्वाह गर्नु पर्दछ ।

श्रद्धान्जलि अर्पणकर्ताहरूलाई पुरोहितले मंगल आशीर्वाद, तिलक समेत एउटा मंगल पुष्पोपहार दिंदै जानु पर्दछ । प्रतिज्ञा-पत्र, अक्षत, पुष्प दायाँ हातमा लिएर देब्रे हात तल लगाउँनु पर्दछ र संकल्प पढनु पर्दछ र ती तीनवटै वस्तु वेदी नजीक राखिएको थालमा पंक्तिवद्ध भएर चढाई दिनुपर्दछ ।

विशिष्ट प्रकरण
॥ शक्तिपीठहरूमा दैनिक पूजा ॥

गायत्री शक्तिपीठहरूमा मातृ शक्तिका प्रतिमाहरू स्थापित छन् अस्तु, उनको नियमित पूजा अर्चनाको क्रम चली रहन्छ । यसको लागि यो पद्धति दिइएको हो । युगनिर्माण अभियान अन्तर्गत अपनाइएको प्रत्येक कर्मकाण्ड प्रति यस्तो दृष्टि राखिएको छ कि त्यसको आकार सानो भएपनि प्रभाव अद्भुतै रहने गरेको छ ।

दैनिक पूजा अर्चनामा पनि यही दृष्टिकोणलाई जीवन्त राख्नु परेको छ । प्रतीक पूजा मनोविज्ञान सम्मत मात्र होइन, त्यसको एउटा आफ्नो विधान पनि छ । प्रतीकबाट भावनामा उभार आउँछ र प्रखर भावनाको संघातवाट प्रतीकसँग सम्वन्ध दिव्य सत्ता प्रस्फुटित न भै रहन सक्दैन । जहाँ पूजा आराधना गर्नेहरू भावनााशील हुन्छन्, त्यहा मूर्तिमा दिव्यता प्रकट हुन्छ । मीरावाई र रामकृष्ण परमहंसका उदाहरणहरू सर्वविदित नै छन् । यसै हुनाले हिन्दू संस्कृतिमा प्रतीक पूजाका साथ-साथ भावपूर्ण पूजा आराधनालाई अनिवार्य रूपले संलग्न गराइएको छ । शक्तिपीठहरूमा पूजा उपचार चाहे थोरै होउन्, तर जति होउन् ती नियमित र भावपूर्ण हुन्छन् भने त्यसको प्रत्यक्ष प्रभाव अनुभव गर्न सकिन्छ । त्यस स्थितिमा पूजा उपचार मात्र औपचारिकतामा, शिष्टाचारसम्म मात्र सीमित रहदैनन् तिनीहरू एउटा प्रभावशाली साधन र प्रक्रियाको रूपमा प्रयुक्त र फलित हुन्छन् । शक्तिपीठहरूमा यी साधनक्रमहरूलाई पनि समुचित महत्व दिनु आवश्यक छ । देवालयमा संक्षिप्त एवं विस्तृत अनेक कर्म चलाइन्छन् । गायत्री शक्तिपीठहरूको सामान्य कर्मकाण्डको भावपूर्ण पूजनक्रम तल उल्लेख गरिन्छ ।

१ <u>जागरण</u> – मन्दिरको द्वार खोलेर, रात्रिमा ओढाइएको प्रतिमा आवरण हटाउँनु भन्दा पहिले प्रतिमालाई जगाउँने विधान छ । त्यो परम चेतना यद्यपि कहिल्यै सुत्दैन भन्ने कुरा विल्कुल ठीक हो, तर यो पनि सत्य हो कि त्यो घट-घटवासीलाई जबसम्म आफ्नो भित्र जागृत गरीदैन तवसम्म त्यसको प्रत्यक्ष प्रभाव देख्न सकिदैन । मन-मन्दिर होस् या देव-मन्दिर, महाशक्तिको विशिष्ट अनुग्रह प्राप्त गर्ने आकांक्षा राख्नेले त्यसलाई जागृत गराउँने प्रक्रियाको निर्वाह गर्नै पर्दछ ।

जागरण क्रममा पुजारीले पहिले पवित्रीकरण आदि षट्कर्म गर्नु पर्दछ । त्यसपछि ताली या सानो घंटी बजाउँदै निम्नलिखित मन्त्र बोलेर आवरण आदि हटाउँनु पर्दछ ।

ॐ उत्तिष्ठ त्वं महादेवि, उत्तिष्ठ जगदीश्वरि ।
उत्तिष्ठ वेदमातस्त्वं, त्रैलोक्यमङ्गलं कुरु ॥

जागरण गराई सकेपछि निम्नलिखित मन्त्र बोलेर मातालाई प्रणाम गर्नु पर्दछ –

ॐ देवि ! प्रपन्नार्तिहरे प्रसीद, प्रसीद मातर्जगतोऽखिलस्य ।
प्रसीद विश्वेश्वरी पाहि विश्वं, त्वमीश्वरी देवि ! चराचरस्य ॥

विद्याः समस्तास्तव देविभेदाः, स्त्रियःसमस्ताः सकला जगत्सु ।
त्वयैकया पूरितमम्बयैतत्, का ते स्तुतिः स्तव्यपरापरोक्तिः ॥
विश्वेश्वरी ! त्वं परिपासि विश्वं, विश्वात्मिका धारयसीति विश्वम् ।
विश्वेशवन्द्या भवती भवन्ति, विश्वाश्रया ये त्वयि भक्तिनम्राः ॥

मा.पु..८८।२ ,५।३३

२. **शुद्धिकरण –** ईश्वरलाई पवित्रता प्रिय छ । त्यो महाशक्तिको प्रवाह सदैब निर्मल र पवित्र माध्यमहरूद्वारा हुने गर्दछ । तसर्थ उससँग संबन्धित स्थल, मन्दिर, प्रतीक, मूर्ति एवं साधन, व्यक्तित्व सबैलाई निर्मल राख्ने परम्परा छ । यो उत्तरदायित्वलाई स्मरण राख्दै मूर्तिकक्ष र मूर्तिको स्वच्छता भावनापूर्वक गर्नु पर्दछ । निम्न मन्त्रको उच्चारण गर्दै जानु पर्दछ –

ॐ आपो हिष्ठा मयोभुवः, ता नऽऊर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे । ॐ यो वः शिवतमो रसः, तस्य भाजयतेह नः । उसतीरिव मातरः । ॐ तस्माऽअरंगमामवो, यस्य क्षयाय जिन्वथ । आपो जन यथा च नः । –११.५०-५२

मन्त्र पूरा भैसकेपछि पनि कृत्य पूरा नभएमा गायत्री मन्त्र पढ्दै जानु पर्दछ ।

नोट :–मूर्तिको स्वच्छताको क्रममा सामान्य रूपले चिसो कपडाले क्रमशः मातेश्वरीको मुख, हात, र चरण पुछिदिनु पर्दछ । आवश्यकता र भावना अनुसार पूरा श्रृंगार झिकेर पुरै मूर्ति सफा गर्नको लागि कुनै अतिरिक्त समय पनि लिन सकिन्छ । किनकि श्रृंगार झिक्ने, स्वच्छता गर्ने र नयाँ श्रृंगार बनाउँनमा धेरै समय लाग्न सक्दछ । यस्तो अवसरमा सेवा सज्जा गर्नेहरूले स्पष्ट रूपले सस्वर **स्तुतामया वरदा** ..., **गायत्री चालीसा**, **यन्मण्डलम्** .... **गायत्री मन्त्र** आदि पाठ गर्दै जानुपर्दछ ।

३. **पूजा उपचार –** शुद्धिकरण उपरान्त प्रातः आरतीको व्यवस्था गर्नुपर्दछ । आरतीको निर्धारित समयमा दुबै श्रद्धालुहरूलाई एकत्रित गर्नको लागि घंटीको कुनै निर्धारित संकेत गर्न उपयुक्त हुन्छ । त्यसबेला प्रतिमाको सामुन्नेको पर्दा यथावत् गिराई राख्नु पर्दछ । सस्वर मन्त्र बोल्दै पुजारीले भित्र माताजीको षोडसोपचार पूजन गर्नुपर्दछ । सबै उपस्थित जनले भक्ति भावनापूर्वक साथ दिनु पर्दछ । पूजाको क्रम संक्षिप्त उक्ति सहित यहाँ दिइएको छ । यसको लागि पुरुषसूक्तका १६ मन्त्रको उपयोग श्रद्धानुसार नित्य पनि गर्न सकिन्छ । पर्व र विशेष प्रंसंगमा त पुरुषसूक्तद्वारा पूजन गर्नै पर्दछ ।

पूजन भावनापूर्वक गर्नु पर्दछ । देवशक्तिहरूलाई हुन त, न त कुनै पदार्थको आवश्यकता हुन्छ र न त कुनै सम्मानको अपेक्षा नै हुन्छ, तर साधकको भक्ति भावनाले उनलाई तुष्टि अवश्य हुन्छ । घरमा कोही सम्माननीय अतिथि आउँछन्, प्रेमी परिजनले उनलाई बोलाउँछन् । घरमा आएका ती अतिथिलाई कुनै वस्तुको अभाव यद्यपि हुँदैन तापनि प्रेमी परिजनले प्रेमवश श्रद्धापूर्वक यथाशक्ति आफ्नो साधनद्वारा उनको सम्मान गर्दछन्, यसबाट दुबै पक्षलाई संतोष हुन्छ । पूजा उपचारको समयमा पनि यस्तै भाव प्रकट हुनु पर्दछ । उपचारको वस्तु चढाउँदा आफ्ना सर्वोत्तम साधन– विभूतिहरूलाई प्रभु चरणमा अर्पित गर्ने उत्साह-उल्लास तरंगित भैराख्यो भने पूजन सार्थक र सशक्त हुन्छ ।

ॐ श्री गायत्री देव्यै नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ॥१॥
आसनं समर्पयामि ॥२॥ पाद्यं समर्पयामि ॥३॥
अर्घ्य समर्पयामि ॥४॥ आचमनम् समर्पयामि ॥५॥
स्नानम् समर्पयामि ॥६॥ वस्त्रम् समर्पयामि ॥७॥
यज्ञोपवीतम् समर्पयामि ॥८॥ गन्धम् विलेपयामि ॥९॥
अक्षतान् समर्पयामि ॥१०॥ पुष्पाणि समर्पयामि ॥११॥
धूपम् आघ्रापयामि ॥१२॥ दीपम् दर्शयामि ॥१३॥
नैवेद्यं निवेदयामि ॥१४॥ ताम्बुलपूगीफलानि समर्पयामि ॥१५॥
दक्षिणां समर्पयामि ॥१६॥ सर्वाभावे अक्षतान् समर्पयामि ॥१७॥ ततो नमस्कार करोमि -

ॐ स्तुतामया वरदा ....

आरती – आरतीको समयमा उपस्थित व्यक्तिहरू पंक्तिवद्ध व्यवस्थित क्रमले उभिनु पर्दछ । घंट, शंख आदि सुचारू क्रमले तालबद्ध बजाउँनु पर्दछ । वातावरणमा दिव्यता ल्याउँनको लागि यस्तो गर्न आवश्यक हुन्छ किनकि अस्तव्यस्त क्रमबाट काम गरेर दिव्यता ल्याउन सकिदैन ।

आरतीको ज्योति जलाई सकेपछि पर्दा खोल्नु पर्दछ । उपस्थित भक्तजनहरूलाई प्रतिमाको दर्शनमा बाधा नपर्ने गरी पुजारीहरू खडा हुनु पर्दछ । आरती गर्दा पहिले दियो घुमाउँनु पर्दछ । दीपक (दियो) राखेर सानो शङ्खमा पानी भरेर त्यसलाई ५-७ पटक घुमाई दिनु पर्दछ ।

पानी घुमाई सके पछि चँवर घुमाइन्छ र अन्तमा एक दुइ पटक जल घुमाएर त्यही जल उपस्थित समुदाय माथि छर्कनु पर्दछ । यी सबै कर्मकाण्डहरू निर्धारित समयमा गर्नु पर्दछ । प्रातः र सायं दुबै समयमा आरतीको यस्तै क्रम हुनु पर्दछ ।

भोजन नैवेद्य – हिन्दू संस्कृतिमा भोजनलाई प्रसादरूप तथा औषधिरूपमा लिने नियम छ । प्रभु समर्पित पदार्थहरूमा दिव्य संस्कारको उदय हुन पुग्दछ । भोजन प्रति राग मोहको वृत्ति कमजोर भएर कर्तव्य वृत्ति जागृत हुन्छ । शक्तिपीठहरूमा साधकहरूले तयार गरेको भोजन शुद्ध सात्विक हुनु पर्दछ । त्यही नैवेद्य मातृशक्तिलाई अर्पित गर्नु पर्दछ । नैवेद्यको क्रम यसप्रकार छ । श्रद्धापूर्वक मन्त्र बोल्दै क्रमशः अर्घ्य, नैवेद्य एवं आचमन अर्पित गर्नु पर्दछ ।

॥ अर्घ्य ॥

ॐ तापत्रय-हरं दिव्यं, परमानन्दलक्षणम् ।
नमस्तुभ्यं जगद्धात्रि ! अर्घ्यं नः प्रतिगृह्यताम् ॥

॥ नैवेद्य ॥

ॐ सत्पात्रसिद्धं नैवेद्यं, विधिभोज्यसमन्वितम् ।
निवेदयामि देवेशि, सानुगायै गृहाण तत् ॥

॥आचमन ॥

ॐ वेदानामपि वेद्यायै, देवानां देवतात्मने ।
मया ह्याचमनं दत्तं, गृहाण जगदीश्वरि ॥

॥ पुष्पाञ्जलि ॥

रात्रिमा द्वार बन्द गर्नु भन्दा पहिले पुष्पान्जलि गर्नु पर्दछ । दिनभरिको माताको अनुग्रह प्रति कृतज्ञताको भाव राख्दै पुष्पाञ्जलि गर्नु पर्दछ । फूल जस्तै आमाको चरणमा समर्पित हुने भावना व्यक्त हुनु पर्दछ । दुबै हातमा फूल लिएर मन्त्र बोलेर क्रमशः आमाको अगाडि चढाउँनु पर्दछ ।

ॐ यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः, तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।
ते ह नाकं महिमानः सचन्त, यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥ – ३१.१६

ॐ विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो, विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात ॥
सं बाहुभ्यां धमति संपतत्रैः, द्यावाभूमी जनयन् देवऽएकः ॥ – १७.१९

शयन – राती देव प्रतिमाहरूलाई शयन गराउने परम्परा छ । तदनुसार पर्दा भित्र बसेर आवश्यक अच्छादन प्रतिमामा चढाएर निम्नलिखित मन्त्रद्वारा शयन गर्ने प्रार्थना गर्नु पर्दछ ।

ॐ इमां पूजां मयादेवि ! यथाशक्त्युपादिताम् ।

शयनार्थं महादेवि ! व्रज स्वस्थानमुत्तमम् ॥

॥ कलश स्थापना ॥

सूत्र र संकेत – कलशको स्थापना र पूजा प्रत्येक कर्मकाण्डमा गरीन्छ । सामान्य रूपले कलश पहिले देखि तयार राखिएको हुन्छ र पूजन क्रममा त्यसको पूजा गराइन्छ । यदि कुनै पूजनमा यो प्रकरणलाई विस्तार गर्न आवश्यकता महसुस हुन्छ भने स्थापनाको लागि निम्नलिखित पाँचवटा उपचार गराउँनु पर्दछ । यो उपचार पूर्ण भएपछि कलश प्रार्थना प्रयोग गरेर पूजन अगाडि बढाइन्छ । यो विस्तृत कलश स्थापना, प्राण प्रतिष्ठा, गृहप्रवेश, गृह शान्ति र नवरात्रि जस्ता प्रकरणमा जोड्न सकिन्छ । ठूला-ठूला यज्ञमा देवपूजन भन्दा पहिले प्रधान कलश अथवा पाँचवटा वेदिकाहरूका पाँचैवटा कलशहरूमा एकसाथ यो उपचार गराउन सकिन्छ ।

स्थापना प्रसंगको लागि रंगिएको कलश, त्यसमुनि राखिने घेरा (ईडली), छुट्टै भाँडामा शुद्ध जल, कलावा, मंगलद्रव्य र नरिवल पहिलेदेखि तयार राख्नु पर्दछ ।

शिक्षण एवं प्रेरणा – कलशलाई समस्त देवशक्ति र तीर्थ आदिलाई संयुक्त प्रतीक मानेर स्थापित तथा पूजित गरीन्छ । कलशमा धारण गर्ने क्षमता र पात्रताले गर्दा यसलाई यस्तो गौरव प्राप्त भएको छ । घट-स्थापना गर्दा प्रत्येक व्यक्ति, प्रत्येक क्षेत्र र प्रत्येक स्थानमा धारण गर्ने आ-आफ्नै क्षमता हुन्छ भन्ने कुरा स्मरण राख्नु पर्दछ । त्यसलाई सजाउँनु पर्दछ र त्यसको लागि उपयुक्त आधार दिइनु पर्दछ ।

पात्रमा पवित्र जल भरिएको हुन्छ । श्रद्धा र पवित्रताले भरिएको पात्रता नै धन्य हुन्छ र पूजित हुन्छ । त्यसमा मंगल द्रव्य राखिन्छन् । तसर्थ पात्रतालाई मंगलमय गुणहरूद्वारा विभूषित गर्नु पर्दछ । कलावा बाँध्नुको अर्थ पात्रलाई आदर्शवादिता सँग अनुबंधित गर्नु हो । नरिवल – श्रीफल सुख सौभाग्यको प्रतीक मानिन्छ । यसको स्थापनाको तात्पर्य– यस्तो व्यवस्थित पात्रतामा नै सुख सौभाग्य स्थिर रहन्छन् भन्ने हो ।

क्रिया र भावना – पाँचवटै उपचार एक-एक गरेर मन्त्रका साथ सम्पन्न गर्नु पर्दछ र तदनुरूप सबैले भावना बनाई राख्नु पर्दछ ।
१) घट-स्थापना – मन्त्रोच्चारका साथ पूजा गर्ने ठाउँमा निर्धारित स्थान या चौकीमा कलश राख्नु पर्दछ र आ-आफ्नो प्रभाव क्षेत्रको पात्रता प्रभु चरणमा स्थापित गरीरहेको भन्ने भावना गर्नु पर्दछ ।

ॐ आजिघ्र कलशं मह्या, त्वा विशन्त्विन्दवः, पुनरूर्जा निवर्त्तस्व, सा नः सहस्रं धुक्ष्वोरुधारा, पयस्वतीः पुनर्मा विशताद्रयिः ।
२) जलपूरक – मन्त्रोच्चारका साथ सावधानी सँग कलशमा शुद्ध जल भर्नु पर्दछ र समर्पित पात्रताको रिक्तता श्रद्धा र संवेदनाले तरलता र सरलताले टनाटन भरिदैं गएको छ भन्ने भावना गर्नु पर्दछ ।

ॐवरुणस्योत्तम्भनमसि, वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थो, वरुणस्यऽऋतसदनमसि, वरुणस्यऽऋत सदनमीस, वरुणस्यऽ ऋतसदनमासीद ॥ – ४.३६

३) मंगल द्रव्य स्थापन – मन्त्रका साथ कलशमा दुर्व, कुश, पूगीफल, सुपारी, पुष्प र पल्लव राख्नु पर्दछ र स्थान तथा व्यक्तित्वमा लुकेको पात्रतामा दुर्व जस्तो जीवनी शक्ति, कुश जस्तो प्रखरता, सुपारी जस्तो गुणयुक्त स्थिरता, पुष्प जस्तो उल्लास तथा पल्लव जस्तो सरलता र सादापनको संचार भैरहेको भन्ने कुराको भावना गर्नु पर्दछ ।

ॐ त्वां गन्धर्वाऽअखनँस्त्वाम्, इन्द्रस्त्वां बृहस्पतिः । त्वामोषधे सोमो राजा, विद्वान्यक्ष्मादमुच्च्यत ॥ ११।४० – १२.९८

४) सूत्रवेष्टन – मन्त्रका साथ कलशमा कलावा बाँध्नु पर्दछ र पात्रताको अवांछनीयतासँग जोडिने अवसर नदिएर त्यसलाई आदर्शवादिता सँग अनुबन्धित गरीरहेका छौ, भगवान्को अनुशासनमा बाँधी रहेका छौ भन्ने भावना गर्नु पर्दछ ।

ॐ सुजातो ज्योतिषा सह, शर्मवरूथ माऽसदत्स्वः । वासोऽअग्ने विश्वरूप ऽसं व्ययस्व विभावसो ॥– ११.४०

५) नारिवल संस्थापन – मन्त्रका साथ कलशको मुखमा नरिवल राख्नु पर्दछ र इष्टको चरणमा समर्पित पात्रता सुख सौभाग्यको आधार बनीरहेको छ तथा यो दिव्य कलश जहाँ स्थापित भएको छ त्यहाँको जड चेतना सम्पूर्ण पात्रता यीनै संस्कारले परिपूर्ण भैरहेको छ भन्ने भावना गर्नु पर्दछ ।

ॐ याः फलिनीर्या ऽ अफला ऽ, अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः । बृहस्पतिप्रसूतास्ता, नो मुञ्चन्त्व ऽ हसः ।– १२.९८
तत्पश्चात् **ॐ मनोजूतिर्जुषताम्** मन्त्रले (दुबै हात छुवाएर) प्रतिष्ठा गर्नु पर्दछ र त्यसपछि **तत्वायामि** .... मन्त्रको प्रयोग गर्दै पंचोपचार पूजन गर्नु पर्दछ र **कलशस्य मुखे विष्णु** .... इत्यादि मन्त्रद्वारा प्रार्थना गर्नु पर्दछ ।

॥ गणेश–गौरी पूजन ॥

कलश पूजन सँगै गौरी गणेशको पूजनको परम्परा पनि अनेक ठाउँमा हुने गरेको पाइन्छ । वास्तवमा यो संक्षिप्तीकरणको पद्धति हो । कलश पूजनका साथ गणपतिलाई सबै देव शक्तिको प्रतिनिधि तथा गौरीलाई सबै मातृशक्तिको प्रतीक मानेर पूजन गरिन्छ । यदि यस किसिमको संक्षिप्त पूजन गर्नु छ भने यो पुस्तकको प्रथम भागमा दिएको देवपूजन प्रसंगका आरम्भिक चारवटा मन्त्रले काम चलाउन सकिन्छ । त्यस्तो परिस्थितिमा क्रमशः गुरु तत्वको **गुरुब्रम्हा .... आद्य शक्ति गायत्रीको आयातु वरदे देवि .... गणपतिको अभीप्सितार्थ .... तथा गौरीको सर्व मंगल मांगल्ये ....** मन्त्रद्वारा आवाहन गरेर पंचोपचार पूजन गराई दिनु पर्दछ ।

॥ सर्वतोभद्र वेदिका पूजन ॥

प्रधान वेदी अर्थात् सर्वतोभद्र मण्डलमा निम्न मन्त्रका साथ तेत्तीस देवताको आवाहनकासाथ निर्धारित वर्गमा अक्षत पुष्प सुपारी चढाउँदै जानु पर्दछ ।

१) **गणेश (विवेक)** पहेलो

ॐ गणानां त्वा गणपति ऽ हवामहे, प्रियाणां त्वा प्रियपति ऽ हवामहे, निधीनां त्वा निधिपति ऽ हवामहे, वसोमम । आहमजानि गर्भधम त्वमजासि गर्भधम् ॥
ॐ गणपतये नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि -२३।१९

२) **गौरी (तपस्या)** हरियो

ॐ आयंगौः पृश्निरक्रमीद्रसदन् मातरं पुरः । पितरञ्च प्रयन्त्स्वः ॥ ॐ गौर्यै नमः आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि ॥ –३.६

३) **ब्रह्मा (निर्माण)** रातो

ॐ ब्रह्मा जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्वि सीमतः सुरुचो वेनऽआवः । स बुध्न्याऽ उपमाऽ अस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्चवि वः ॥ ॐ ब्रह्माणे नमः आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि ॥ –१३.३

४) **विष्णु (ऐश्वर्य)** सेतो

ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् । समूढमस्य पा ऽसुरे स्वाहा ॥ ॐ विष्णवे नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि ॥ – ५.१५

५) **रुद्र (दमन)** रातो

ॐ नमस्ते रुद्र मन्यवऽ उतो तऽइषवे नमः । बाहुभ्यामुत ते नमः ॥ ॐ रुद्राय नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि ॥ – १६.१

६) **गायत्री (ऋतम्भरा प्रज्ञा)** पहेलो

ॐ गायत्री त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप्पंक्त्या सह । बृहत्युष्णिहा ककुप्सूचीभिः शम्यन्तु त्वा । ॐ गायत्र्यै नमः आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि ॥ – २३.३३

७) **सरस्वती (बुद्धि, शिक्षा)** रातो
ॐ पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती । यज्ञं वष्टु धियावसुः । ॐ सरस्वत्यै नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि ॥ – २०.८४

८) **लक्ष्मी (समृद्धि)** सेतो
ॐ श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पल्यावहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यात्तम् । इष्णन्निषाणामुम्मऽइषाण सर्वलोकं म ऽ इषाण ।ॐ लक्ष्म्यै नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि ॥ – ३१.२२

९) **दुर्गा शक्ति (संगठन)** रातो
ॐ जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो नि दहाति वेदः । स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः ॥ ॐ दुर्गायै नमः आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि ॥ – १.१९.१

१०) **पृथ्वी (क्षमा)** सेतो
ॐ मही द्यौः पृथिवी च नऽ, इमं यज्ञं मिमिक्षताम् । पिपृतां नो
भरीमभिः ॥ ॐ पृथिव्यै नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, पूजयामि, ध्यायामि ॥ – ८.३२

११) **अग्नि (तेजस्विता)** पहेलो
ॐ त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान् देवस्य हेडो अव यासिसीष्ठाः । यजिष्ठो वन्हितमः शोशुचानो विश्वा द्वेषा ऽ सि प्र मुमुग्ध्यस्मत् ॐ अग्नये नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि । । – २१.३

१२) **वायु (गतिशीलता)** सेतो
ॐ आ नो नियुभ्दिःशतिनीभिरध्वर ऽ सहस्रिणीभिरुप याहि यज्ञम् । वायो अस्मिन्त्सवने मादयस्व यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः । ॐ वायवे नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि । – २७.२८

१३) **इन्द्र (व्यवस्था)** रातो
ॐ त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्र ऽ हवेहवे सुहव ऽ शूरमिन्द्रम् । ह्वयामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्र ऽ स्वस्ति नो मघवा धात्विन्द्रः । ॐ इन्द्राय नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि । –२०.५०

१४) **यम (न्याय)** सेतो
ॐ सुगन्नुपंथां प्रतिशन्नऽएहि ज्योतिष्मध्येह्यजरन्नऽआयुः । अपैतु मृत्युममृतं म ऽ आगाद्वैवस्वतोनो ऽअभयं कृणोतु । ॐ यमाय नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि ॥

१५) **कुबेर (मितव्ययिता)** कालो
ॐ राजाधिराजाय प्रसह्य साहिने नमो वयं वैश्रवणाय कुर्महे । स
मे कामान् कामकामाय मह्यम् । कामेश्वरो वैश्रवणो ददातु ।
कुबेराय वैश्रवणाय महाराजाय नमः । ॐ कुबेराय नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि । – तै.आ.१.३१

१६) **अश्विनीकुमार (आरोग्य)** पहेलो
ॐ अश्विना तेजसा चक्षुः, प्राणेन सरस्वती वीर्यम् । वाचेन्द्रो बलेनेन्द्राय दधुरिन्द्रियम् ॥
ॐ अश्विनीकुमाराभ्यां नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि । – २०.८०

१७) **सूर्य (प्रेरणा)** कालो
ॐ आ कृष्णेन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च । हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन्
ॐ सूर्याय नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि । – ३३.४३, ३४.३१

१८) **चन्द्रमा (शान्ति)** रातो

ॐ इमं देवा ऽ असपत्न ऽ सुवध्वं महते क्षत्राय महते ज्यैष्ठ्याय महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय । इमममुष्य पुत्रममुष्यै, पुत्रमस्यै विश ऽ एष वोऽमी, राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणाना ऽ राजा । ॐ चन्द्रमसे नमः ।
आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि । – ९.४०

१९) **मङ्गल (कल्याण)** सेतो

ॐ अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् । अपा ऽ रेता ऽ सि जिन्वति । ॐ भौमाय नमः ।
आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि । –३.१२

२०) **बुध (सन्तुलन)** हरियो

ॐ उद्बुध्यस्वाग्ने प्रति जागृहि, त्वमिष्टा पूर्ते स ऽसृजेथामयं च । अस्मिन्त्सधस्थे अध्युत्तरस्मिन् विश्वेदेवा यजमानश्च सीदत । ॐ बुधाय नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि । – १५.५४

२१) **बृहस्पति (अनुशासन)** पहेलो

ॐ बृहस्पते अति यदर्यो अर्हाद्द्युमद्विभाति क्रतुमज्जनेषु ।
यद्दीदयच्छवसऋतप्रजात तदस्मासु द्रविणां धेहि चित्रम् । उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतये
त्वैष ते योनिर्बृहस्पतये त्वा । ॐ बृहस्पतये नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि । – ऋ. २.२३.१५,२६.३

२२) **शुक्र (संयम)** हरियो

ॐ अन्नात्परिस्रुतो रसं ब्रह्माणा व्यपिबत् क्षत्रं पयः सोमं प्रजापतिः । ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपान ऽशुक्रमन्धसऽइन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु । ॐ शुक्राय नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि ।–१९.७५

२३) **शनिश्चर (तितिक्षा)** रातो

ॐ शन्नो देवीरभिष्टयऽ आपो भवन्तु पीतये । शं योरभिस्रवन्तु नः । ॐ शनिश्चराय नमः ।
आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि । – ३६.१२

२४) **राहु (संघर्ष)** पहेलो

ॐ कया नश्चित्रऽआ भुवदूती सदावृधः सखा । कया शचिष्ठया वृता ।
ॐ राहवे नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि ॥ – २७.३९

२५) **केतु (साहस)** रातो

ॐ केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्या अपेशसे । समुषद्भिरजायथाः । ॐ केतवे नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, पूजयामि, ध्यायामि । –२९.३७

२६) **गंगा (पवित्रता)** सेतो

ॐ पंच नद्यः सरस्वतीमपि यन्ति सस्रोतसः । सरस्वती तु पंचधा, सो देशेऽभवत्सरित् । ॐ गङ्गायै नमः ।
आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि । – ३४.११

२७) **पितृ (दान)** पहेलो

ॐ पितृभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः, पितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः प्रपितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः । अक्षन् पितरोऽमीमदन्त पितरोऽतीतृपन्त पितरःपितरः शुन्धध्वम् ॥ ॐ पितृभ्यो नमः ।
आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि । – १९.३६

२८) **इन्द्राणी (श्रमशीलता)** सेतो

ॐ आदित्यै रास्नाऽसीन्द्राण्या उष्णीषः । पुषासि धर्माय दीष्व ॥ ॐ इन्द्राण्यै नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि । – ३८.३

२९) **रुद्राणी (वीरता)** कालो

ॐ या ते रुद्र शिवातनूरघोराऽपापकाशिनी । तया नस्तन्वा शन्तमया गिरीशन्ताभिचाकशीहि ॥ ॐ रुद्राण्यै नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि । **– १६.२**

३०) **ब्रह्माणी (नियमितता)** पहेलो

ॐ इन्द्रा याहि धियेषितो विप्रजूतः सुतावतः । उप ब्रह्माणि वाघतः । ॐ ब्रह्माण्यै नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि । **– २०.८८**

३१) **सर्प (धैर्य)** कालो

ॐ नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु । ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि । **–१३.६**

३२) **वास्तु (कला)** हरियो

ॐ वास्तोष्पते प्रति जानीह्यस्मान्त्स्वावेशो अनमीवो भवा नः । यत्वेमहे प्रतितन्नो जुषस्व शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ ॐ वास्तुपुरुषाय नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि । **ऋ. ७.५४.१**

३३) **आकाश (विशालता)** निलो

ॐ या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती । तया यज्ञं मिमिक्षतम् । उपयामगृहितोऽस्यश्विभ्यां त्वैष ते योनिर्माध्वीभ्यां त्वा । ॐ आकाशाय नमः आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि । **– ७.११**

॥ पुरुष सूक्त ॥

सूत्र र संकेत – पुरुष सूक्तको प्रयोग विशेष पूजनको क्रममा गरिन्छ । षोडशोपचार पूजनका एक-एक उपचारका साथ क्रमशः एक-एक मन्त्र बोलिन्छ । जहाँ पनि कुनै देवशक्तिको पूजन विस्तारसँग गर्नु छ भने पुरुषसूक्तका मन्त्रद्वारा षोडशोपचार पूजन गराइन्छ । पंचोपचारर पूजनमा पनि यो सूक्तसँग सम्बन्धित मन्त्रहरूको प्रयोग गर्न सकिन्छ,यज्ञादि विस्तृत देवपूजनमा, पर्वहरूमा र पर्वसँग सम्बन्धित देवशक्तिको पूजनमा प्रायः यसको प्रयोग गरिन्छ । वातावरणमा पवित्रता र श्रद्धाको संचारको लागि पनि पुरुषसूक्तको पाठ साधिएका कण्ठवालाहरूले सामूहिक रूपले गर्दछन् ।

शिक्षण एवं प्रेरणा – पुरुषसूक्तमा परमात्माको विराट् सत्ताको वर्णन गरिएको छ । त्यो महान चेतनाको विस्तार हुने संकल्पबाट नै यो जड चेतनाको सृष्टि भएको हो । कुनै पनि प्रतीक देव विग्रहको पूजन गर्दा हामीले त्यो एकमात्र विराट् सनातन र अविनाशीको पूजन गरीरहेका छौं भन्ने चिन्तन प्रकट हुने गर्दछ ।

क्रिया र भावना – पुरुष सूक्तवाट पूजन प्रारम्भ गराउनु भन्दा पहिले उपस्थित श्रद्धालुहरूलाई उक्त सिद्धान्त बताई दिनु पर्दछ जसले गर्दा पूजनमा उनीहरूको पनि भाव संयोग हुन सकोस् । यदि संभव छ भने सबैको हातमा अथवा पूजन वेदीको निकटवर्ती प्रतिनिधिहरूको हातमा अक्षत, पुष्प दिनु पर्दछ । यसलाई पूजन अवधि भरि नै हातमा लिई राखून् । भावपूजनमा सम्मिलित रहून् र पुष्पाञ्जलिका साथ अक्षत पुष्प अर्पित गरून् । यस्तो भावना राख्नु पर्दछ कि हामी सँग जो छ सबै चीज उनै परमात्माले दिएका हुन् । उनको विराट् स्वरूप र उद्देश्यलाई हामीले चिन्नु पर्दछ र उनको लागि आफ्ना साधन र क्षमताहरूलाई अर्पित गर्दै तिनलाई सार्थक गरौं, धन्य बनाऔं भन्ने भावना राख्नुपर्दछ । ती सर्वव्यापीलाई उनका आदर्शहरूलाई प्रत्येक पाईलामा प्रत्येक स्तरमा प्रत्येक प्रसंगमा प्रत्यक्ष दर्शन गरीरहेको अनुभव गर्दै श्रद्धासिक्त भएर पूजन भावले सक्रिय रहनु पर्दछ । उनले दिएका साधनहरूलाई उनको उद्देश्यमा लगाउनमा कंजुसी नगरी उदार भक्ति भावनाको परिचय प्रमाण दिनु पर्दछ ।

सम्बन्धित सामग्री हातमा लिएर मन्त्र बोल्नु पर्दछ । मन्त्र पूरा भएपछि जुन देवशक्तिको पूजन गर्न लागिएको छ, उनको नाम लिदै षोडशोपचारको आधारमा स्थापयामि, समर्पयामि आदि बोल्दै चढाउँदै जानु पर्दछ ।

१) आवाहनम्

ॐ सहस्रशीर्षा पुरुषः, सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

स भूमि ऽ सर्वतस्पृत्वा, अत्यतिष्ठदशांगुलम् ॥

२) आसनम्

ॐ पुरुषऽएदेव ऽ सर्वं, यद्‌भूतं यच्च भाव्यम् ।
उतामृतत्वस्येशानो, यदन्नेनातिरोहति ॥

३) पाद्यम्

ॐ एतावानस्य महिमातो, ज्यायाँश्च पूरुष ।
पादोऽस्य विश्वाभूतानि, त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥

४) अर्घ्यम्

ॐ त्रिपादूर्ध्व ऽ उदैत्पुरुषः, पादोऽस्येहाभवत्पुनः ।
ततो विष्वङ् व्यक्रामत्, साशनानशने अभि ॥

५) आचमनम्

ॐ ततो विराडजायत, विराजो अधिपूरुषः ।
स जातो अत्यरिच्यत, पश्चाद् भूमिमथो पुरः ।

६) स्नानम्

ॐ तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः, सम्भृतं पृषदाज्यम् ।
पशुँस्ताँश्चक्रे वायव्यान्, आरण्या ग्राम्याश्च ये ॥

७) वस्त्रम्

ॐ तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतऽ, ऋचः सामानि जज्ञिरे ।
छन्दा ऽ सि जज्ञिरे तस्माद्, यजुस्तस्मादजायत ॥

८) यज्ञोपवीतम्

ॐ तस्मादश्वा ऽ अजायन्त, ये के चोभयादतः ।
गावो ह जज्ञिरे तस्मात्, तस्माज्जाता ऽअजावयः ॥

९) गन्धम्

ॐ तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन्, पुरुषं जातमग्रतः ।
तेन देवाऽअयजन्त, साध्या ऽ ऋषयश्च ये ॥

१०) पुष्पाणि

ॐ यत् पुरुषं व्यदधुः, कतिधा व्यकल्पयन् ।
मुखं किमस्यासीत्किं बाहू, किमूरू पादा उच्येते ॥

११) धूपम्

ॐ ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्, बाहू राजन्यः कृतः ।
ऊरू तदस्य यद्वैश्यः, पद्भ्या ऽ शूद्रो अजायत ॥

१२) दीपम्

ॐ चन्द्रमा मनसो जातः, चक्षोः सूर्यो अजायत ।
श्रोत्राद्वायुश्च प्राणश्च, मुखादग्निरजायत ॥

१३) नैवेद्यम्

ॐ नाभ्याऽ आसीदन्तरिक्ष ऽ , शीर्ष्णो द्यौः समवर्त्तत ।
पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्, तथा लोकाँ२ अकल्पयन् ॥

१४) ताम्बुलपूगीफलानि

ॐ यत्पुरुषेण हविषा, देवा यज्ञमतन्वत ।
वसन्तोऽस्यासीदाज्यं, ग्रीष्म ऽ इध्मः शरद्धविः ॥

१५) दक्षिणा

ॐ सप्तास्यासन्परिधयः, त्रिः सप्त समिधः कृताः ।
देवा यद्यज्ञं तन्वानाऽ, अबध्नन् पुरुषं पशुम् ॥

१६) पुष्पान्जलिः

ॐ यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः, तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।
ते ह नाकं महिमानः सचन्त, यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥ – ३१.१-१६

॥ त्रिदेव पूजन ॥

सूत्र र संकेत – युगनिर्माण अभियान अन्तर्गत जुन ठूला आयोजन हुन्छन् त्यसमा त्रिदेव पूजनको परिपाटी छ । यसमा आद्यशक्ति वेदमाता गायत्री, हिन्दू धर्मका जनक यज्ञ देवता र युगावतारको प्रतीक ज्योति पुरुष र जनसमूहयुक्त बलिरहेको रातो मशालको पूजन गरिन्छ ।

तीनवटा मन्त्रको सशक्त व्याख्याका साथ गरीने यो संक्षिप्त पूजन अनेक दृष्टिले उपयोगी छ । यसबाट युग परिवर्तनको आधार रूप तीनवटा शक्तिको महत्व मानिसहरूको मन मस्तिष्कमा जम्दै जान्छ साथै मानिसलाई आफ्नो दृष्टिकोण, आचरण, र व्यवहार बदल्ने र आफूलाई सम्हाल्ने प्रेरणा मिल्दछ । थोरै मात्र भएपनि, प्रखर चिन्तनयुक्त व्याख्याबाट भावपूर्ण श्रद्धाको वातावरण बन्न पुग्दछ । लामो पूजन क्रममा त थोरै मात्र विशिष्ट श्रद्धालुहरू बस्ने गर्दछन् । त्यहाँ प्रेरणाको जुन संचार गरीन्छ थोरै समयका लागि आउने व्यक्ति त्यसबाट बन्चित हुन जान्छन् । यो पूजन त्यसबेला पनि गराउँन सकिन्छ जब मुख्य कार्य प्रारम्भ हुने समय होस् र अधिकांश व्यक्ति उपस्थित भैसकेका होउन् । जस्तै पर्व प्रकरणमा, मुख्य संदेश दिनु भन्दा ठीक पहिले, ठूला यज्ञहरूमा देवपूजन पूरा भैसकेपछि र विशिष्ट गोष्ठी आदि हुँदा श्रद्धाले भरीभराउ वातावरण बनाउँनको लागि पनि यो पूजन गर्न सकिन्छ ।

शिक्षण एवं प्रेरणा – यो सृष्टिलाई त्रि-आयामी भनिएको छ । तीनलोक, तीन देव, तीन शरीर र तीनवटा गुणसँग सबै परिचित नै छौं । यसैप्रकार धर्मको स्थापनाका पनि तीन आधार तीन देवशक्तिको रूपमा रहेको छ । यिनको सान्निध्य, संसर्ग र संयोगबाट नै अवांछनीयताको निवारण भएर वांछित सुयोग बन्न सक्दछ ।

१) **आद्यशक्ति गायत्री –** आर्य संस्कृति– देव संस्कृतिको जननी गायत्री, यिनलाई हामीले वेदमाता, देवमाता एवं विश्वमाताका नामले जानेका छौं । यिनकै कृपाले सद्भाव र सद्विचारको उदय र उन्नति हुन्छ र यिनी सँग सम्बन्धित गुह्यसूत्रहरूलाई धारण गरेपछि प्रज्ञा जागृत हुन्छ । अनास्थारूपी असुरको सर्वव्यापी अस्तित्वलाई यिनै असुर निकन्दनीले महाप्रज्ञाको रूपमा समाप्त गर्नेछिन् ।

२) **यज्ञ भगवान् –** यो श्रृष्टि यज्ञमय छ । ईश्वरीय अनुशासनले चल्ने आदान-प्रदानको क्रमलाई यज्ञ भनिन्छ । त्यसै हुनाले यज्ञलाई देवधर्मको जनक भनिन्छ । यज्ञीय भावको स्थापनाले नै कर्म र व्यवहारबाट अधोगामी प्रवृत्ति समाप्त भएर श्रेष्ठताको उर्ध्वगामी प्रवृत्तिहरूको विकास हुने छ । यसै आधारमा नवयुगको स्थापना संभव हुनेछ ।

३) **ज्योतिपुरूष –** युगशक्ति निष्कलंक अवतारको लीला संदेहको प्रतीक जनशक्तियुक्त मशालको चिन्ह अंकित छ । दिव्य संरक्षण र अनुशासनमा जनसमर्पित प्रचण्ड शक्ति प्रवाहको उदय हुन्छ । अवांछनीयताको निवारण र वांछनीयताको स्थापनामा असंभवलाई संभव बनाउँने काम यिनैबाट हुने छ । ध्वंस र सृजनको, गलाई र ढलाईको संयुक्त प्रक्रिया यिनैद्वारा हुने छ ।

क्रिया र भावना – हातमा जल पुष्प र अक्षत लिएर भावनापूर्वक मन्त्रोच्चारका साथ पूजन वेदीमा क्रमशः अर्पित गर्नु पर्दछ ।

आद्यशक्ति गायत्री – हामी आद्यशक्ति करूणामयी विश्वमाताको शरणमा गएर उनको करूणा संवेदना मङ्गल भावनाले सु-संस्कारित भैरहेका छौ भन्ने भावना गर्नु पर्दछ ।

ॐ गायत्रीत्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप्पंक्त्या सह । बृहत्युष्णिहा ककुप्सूचीभिः शम्यन्तु त्वा । ॐ गायत्र्यै नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि ॥

२) **यज्ञ भगवान्** – हामी दिव्य अनुशासनसँग गासिएँका छौं र हामीहरूको चेतना क्रियाशीलतालाई र पराक्रम पुरुषार्थलाई यज्ञ जस्तो प्रखरता प्राप्त भैरहेको छ भनि भावना गर्नु पर्दछ ।

ॐ यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः, तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।
ते ह नाकं महिमानः सचन्त, यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥
ॐ यज्ञपुरूषाय नमः । आवाहयामि, स्थापयामि ध्यायामि । – ३१.१-१६

३) **ज्योतिपुरुष** – यस्तो भावना गरौं कि शक्ति एउटा प्रचण्ड प्रवाहको रूपमा प्रकट भैरहेको छ र त्यसको एउटा किरण हामी पनि हौं । त्यस विशाल तन्त्रको एक घटक भएको नाताले हामीले त्यस विराट्को वन्दना अभ्यर्थना गरीरहेका छौं ।

ॐ अग्ने नय सुपथा राये, अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो, भूयिष्ठां ते नमःऽ उक्तिं विधेम ॥ ॐ ज्योतिपुरुषाय नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि । – ५.३६,७.४३

॥ पंचवेदी पूजन ॥

सूत्र संकेत – हाम्रो शरीर अन्नमय कोश, प्राणमय कोश, मनोमय कोश, विज्ञानमय कोश र आनन्दमय कोशबाट निर्मित भएको छ । स्वेदज, अण्डज, उद्भिज, जरायुज चार प्रकारका प्राणी र पाँचौ जड पद्मार्थ, यो पंचधा प्रकृति पनि यिनै पाँच देवताहरूको प्रतिक्रिया हो । जड चेतन यो जगतको पंचधा विश्लेषणको पंचदेवको रूपमा मानिन्छ । पंचतत्वलाई पनि त्यसै श्रेणीमा गनिन्छ । यिनैबाट यो जगत बनेको छ । शरीर लगायत समस्त दृष्य जड जगत परमाणुबाट बनेको पद्मार्थ मात्र होइन, अपितु, त्यसको अन्तरालमा दैवी चेतनाले काम गरीरहेको छ । जडमा चेतनको भावना यो नै आध्यात्मवाद हो । चेतनलाई जड मान्नु यो भौतिकवाद हो । सृष्टिका आधारभूत पंचतत्वहरूलाई आध्यात्मले चेतन देवसत्ताले ओतप्रोत मानेको छ । त्यसको स्थूल रूप त माथिको खेल मात्र हो । यो तत्व आत्मा नै अनुष्ठानहरूमा देवरूपमा प्रतिष्ठापित र पूजित हुन्छ ।

ठूला यज्ञहरूमा कथा, अनुष्ठान, नवरात्रि पर्व, संस्कार आदि जहाँ आवश्यक देखिन्छ, पंचवेदी स्थापित गर्न सकिन्छ ।

क्रम व्यवस्था – जहाँ देवस्थापन गर्नु छ, ती ठाउँहरूमा चार कुनामा चारवटा चौकी राखेर त्यसमा पहेंला कपडा बिछाई दिनु पर्दछ । त्यसमा रंगिएको चामलले मङ्गल चिन्हबाट कोष्ठ बनाउँनु पर्दछ । मध्यमा सुसज्जित कलश राख्नु पर्दछ । चार तत्वका यी नै चार कलश भए । मध्य पीठमा प्रधान देवताको चौकीलाई आकाश कलश मान्नु पर्दछ ।

नैऋत्य (दक्षिण पश्चिम दिशाको बीचमा) पृथ्वी वेदी (हरियो रंग), ऐशान्य (उत्तर र पूर्व दिशाको मध्य) मा वरूण वेदी कालो रंग, आग्नेय (पूर्व दक्षिण दिशाको मध्यमा अग्नि वेदी (रातो रंग) र वायव्य (पश्चिम उत्तर दिशाको मध्यमा) वायु वेदी (पहेंलो रंग) स्थापित गर्नु पर्दछ ।

आकाशको कुनै रंग छैन तसर्थ त्यसको प्रतीक सर्वतोभद्रचक सबै रंग मिलाएर बनाउँनु पर्दछ र ३३ कोटी देवताहरूको त्यसैमा आवाहन गर्नु पर्दछ । यदि सर्वतोभद्रचक बनाउँनु छैन भने आकाश तत्वको लागि सेतो चामलको अन्य तत्व जस्तै कोष्ट बनाउँनु पर्दछ ।

क्रिया र भावना – पाँच वेदीमा स्थापित पाँचवटा कलशलाई एक-एक देवताको प्रतीक मानेर प्रत्येकको पूजन जल, पुष्प, अक्षत, चन्दन र नैवेद्य यी पाँच वस्तुले गर्नु पर्दछ। पाँच देवता मन्त्र निम्नलिखित छन् –

॥ पृथ्वी ॥

पूजनमा संलग्न, प्रत्येक क्षेत्रसँग सम्बन्धित, प्रत्येक साधन, उपकरण र पद्धार्थमा व्याप्त पृथ्वी तत्वको कण-कण यो शुभ-कार्यको सफलताको लागि स्थिरता र सहनशीलताको वातावरण बनाईरहेको भन्ने भावना लिनु पर्दछ।

ॐ मही द्यौः पृथिवी च नऽ, इमं यज्ञं मिमिक्षताम्।
पिपृतां नो भरीमभिः ॥ ॐ पृथिव्यै नमः।
आवाहयामि, स्थापयामि, पूजयामि, ध्यायामि। – ८.३२

॥ वरुण ॥

क्षेत्र र कार्यसँग सम्बन्धित जल तत्वको प्रत्येक इकाई पूजनका साथ स्नेह, संवेदना, श्रद्धा, सरलता र निर्मलताको दिव्य संचार गर्दै दैवी प्रयोजनमा भरपूर सहयोगको लागि तरंगित भैरहेका छन्।

ॐ तत्वायामि ब्रह्माणा वन्दमानः, तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः।
अहेडमानो वरूणेह बोध्युरूश गुं, समानऽआयुः प्रमोषीः ॥
ॐ वरुणाय नमः आवाहयामि, स्थापयामि, पूजयामि, ध्यायामि। – १८.४९

॥ अग्नि ॥

भावना गरौं कि काया-पद्धार्थ अग्नि तत्व तेजस्, पुरुषार्थ, प्राणतत्व, आदि जागृत गरेर दिव्य ऊर्जाले भरपूर बनाई रहेको छ।

ॐ त्वं नो ऽ अग्ने वरुणस्य, विद्वान् देवस्य हेडोऽ अवयासिसीष्ठाः। यजिष्ठो वन्हितमः शोशुचानो, विश्वा द्वेषा ऽ सि प्रमुमुग्ध्यस्मत्। ॐ अग्नये नमः। आवाहयामि, स्थापयामि, पूजयामि, ध्यायामि। – २३.३

॥ वायु ॥

वायुदेव यो क्षेत्र र काम सँग सम्बन्धित आफ्ना प्रत्येक घटकलाई दिव्य प्रवाह सुवास र प्राण संचारमा लगाएर आफ्नो आशीर्वादबाट कृतार्थ गरीरहेका छन्।

ॐ आ नो नियुद्भिः शतिनीभिरध्वर, ऽसहस्रिणीभिरूप याहि यज्ञम्। वायो अस्मिन्त्सवने मादयस्व, यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः। ॐ वायवे नमः। आवाहयामि, स्थापयामि पूजयामि ध्यामि।

॥ आकाश ॥

भावना गरौं कि सर्वव्यापी आकाश तत्वको दिव्य चेतना धाराहरू दिव्य प्रयोजनले सम्बद्ध प्रत्येक प्राणी, प्रत्येक पदार्थलाई महत्-चेतनाको अनुरूप सकृयताको क्षमताले परिपूर्ण गरीरहेका छन्।

ॐ या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती। तया यज्ञं मिमिक्षतम्। उपयामगृहितोऽस्यश्विभ्यां, त्वैष ते योनिर्माध्वीभ्यां त्वा ॥ ॐ आकाशाय नमः। आवाहयामि, स्थापयामि, पूजयामि, ध्यायामि। – ७.११

॥ पंचभू-संस्कार ॥

सूत्र र संकेत – यज्ञादि कर्मकाण्डहरूमा भूमिलाई संस्कारित गर्नको लागि पंचभू-संस्कार गर्ने परिपाटी छ। संक्षिप्त पूजन-क्रममा षट्कर्ममा पृथ्वी पूजन गरेर भूमिमा पवित्रताका संस्कार फुटाइन्छ। त्यसैको अलि विस्तृत क्रम पंचभू-संस्कारको रूपमा गरीन्छ। भूमि संस्कारित गर्ने अझै विस्तृत प्रक्रिया यसै खण्डको भूमि पूजन प्रकरणमा उल्लेख गरीएको छ। समय र आवश्यकतानुसार विवेकपूर्वक प्रक्रियाको चयन गर्नु पर्दछ।

शिक्षण र प्रेरणा – *यस संदर्भमा भूमि पूजन प्रकरणमा हेरौं।*

क्रम व्यवस्था – पंचभू संस्कार मुख्य पूजन गर्ने व्यक्तिवाट मात्र गराउन सकन्छि । यदि धेरै व्यवस्था गरीएको छ भने मुख्य पूजनस्थल सँगै प्रत्येक तत्व वेदीको स्थानमा अथवा प्रत्येक कुण्डमा एक व्यक्तिद्वारा एक साथ मन्त्रोच्चारका साथ यो क्रम चलाउँन सकिन्छ ।

जति ठाउँमा पंचभू संस्कार गराउँनु छ, त्यति स्थानमा परिसमूह – बढार्नको लागि कुश, लिप्नलाई गाईको गोवर, रेखाङ्कनको लागि स्त्रुवा-स्फ्य या पवित्र काष्टको टुक्रा तथा सिंचनको लागि जल हुनु पर्दछ ।

क्रिया र भावना – प्रत्येक मन्त्र क्रियाको लागि तीन तीनवटा निर्देशन छ । क्रिया तीन पटक प्रत्येक निर्देशका साथ गर्नु पर्दछ । प्रत्येक क्रियाका साथ त्यस साथ सम्बद्ध भावनाको संचार गर्नु पर्दछ ।

१) परिसमूहन

दायाँ हातमा कुश लिएर तीनपटक ***पश्चिमदेखि पूर्वतर्फ या दक्षिणदेखि उत्तर तिर सर्दै,*** निम्न मन्त्र बोल्दै बढार्नु पर्दछ र यस्तो भावना गर्नु पर्दछ कि यो क्षेत्रमा पहिलेदेखि कुनै कुसंस्कार व्याप्त छ भने त्यसलाई मन्त्र र भावनाको शक्तिले बढारेर टाढा गरिदैछ । पछि कुशलाई पूर्व दिशामा फालिदिनु पर्दछ ।

ॐ दर्भैः परिसमूह्य, परिसमूह्य परिसमूहन्य ।

२) उपलेपन

बढारेको स्थानमा गोमय (गाईको गोवर) ले पश्चिमदेखि पूर्व या दक्षिणदेखि उत्तरतिर सर्दै लेपन गर्नु पर्दछ र निम्नलिखित मन्त्र बोल्दै भावना गर्नु पर्दछ कि शुभ संस्कारहरूको आरोपण र विकाश यो क्रियासँगै भैरहेको छ ।

ॐ गोमयेन उपलिप्य, उपलिप्य, उपलिप्य ।

३) उल्लेखन

लेपन भैसके पछि त्यो ठाउँमा स्त्रुवा मूलले तीनवटा रेखा पश्चिमदेखि पूर्वतिर या दक्षिण देखि उत्तरतिर सर्दै निम्न मन्त्र बोल्दै तान्नु पर्दछ र भावना गर्नु पर्दछ कि भूमिमा देवत्वको मर्यादा रेखा बनाईरहेका छौ ।

ॐ स्त्रुवमूलेन उल्लिख्य, उल्लिख्य ।

४) उद्धरण

रेखाङ्कित गरीएको स्थानको माटो अनामिका औंला र औंठाको सहाराले निम्न मन्त्र बोल्दै पूर्व या ईशान दिशातिर फाल्नु पर्दछ र भावना गर्नु पर्दछ कि मर्यादामा बाँध्न नसकिने तत्वहरूलाई विराट्को काखमा सुम्पिदै छौं ।

ॐ अनामिकांगुष्ठेन उद्घृत्य, उद्घृत्य, उद्घृत्य ।

५) अभ्युक्षण

निम्नलिखित मन्त्र बोल्दै पुनः त्यस स्थानमा जल छर्कनु पर्दछ र भावना गर्नु पर्दछ कि यस क्षेत्रमा जागृत संस्कारहरूको विकास गराउनको लागि यो जल छर्किन लागिएको हो

ॐ उदकेन अभ्युक्ष्य, अभ्युक्ष्य, अभ्युक्ष्य ।

॥ कुश कण्डिका ॥

सूत्र संकेत – कुशलाई पवित्रता र प्रखरताको प्रतीक मानिन्छ । कुश-कण्डिकामा निर्धारित क्षेत्रको चारै दिशामा कुश बिछाइन्छ । ठूला यज्ञ र विशिष्ट कर्मकाण्डमा, यज्ञशाला, यज्ञकुण्ड अथवा पूजा क्षेत्रको चारैतिर मन्त्रका साथ कुश स्थापना गरिन्छ ।

क्रम व्यवस्था – कुश-कण्डिकामा प्रत्येक दिशाको लागि चार चारवटा कुश लिइन्छ । पूरा क्षेत्रलाई इकाई मानेर त्यसको चारैतिर एउटै व्यक्तिबाट कुश स्थापित गराउँनु छ भने कुल १६ वटा कुश चाहिन्छ । यदि प्रत्येक कुण्ड अथवा वेदीमा गराउँनु छ भने प्रत्येकको लागि १६/१६ थान कुश चाहिन्छ ।

क्रिया र भावना – कुश स्थापना गर्ने व्यक्तिले एक पटकमा चारवटा कुश हातमा लिनु पर्दछ । मन्त्रोच्चारकासाथ कुश हातमा राखेर हात जोडेर तत् तत् दिशामा टाउको निहुराउँदै एक-एक गरेर चारै दिशामा चारै थान कुश स्थापित गर्नु पर्दछ । कुश स्थापित गर्ने बेलामा कुशको माथिल्लो सुइरो पूर्व या उत्तर तिर फर्काएर राख्नुपर्दछ तथा मूल (जरा) भाग पश्चिम या दक्षिणतिर राख्नु पर्दछ । प्रत्येक मन्त्रका साथ दिशा विशेषको लागि यहि क्रम अपनाउनु पर्दछ । भावना गर्नु पर्दछ कि यो दिशामा व्याप्त देवशक्तिहरूलाई नमस्कार गर्दै उनको सहयोगले दिव्य प्रयोजनको लागि कुश जस्तो प्रखरताको जागरण र स्थापन गरीदैछ ।

१) पूर्व दिशामा

ॐ प्राची दिगग्निरधिपतिरसितो, रक्षितादित्या इषवः । तेभ्यो नमोऽधिपतिभ्यो नमो, रक्षितृभ्यो नमऽइषुभ्यो, नम ऽ एभ्यो अस्तु । योऽस्मान् द्वेष्टि यं वयं, द्विष्मस्तं वो जम्भे दध्म ॥ अ. ३.२७.१

२) दक्षिण दिशामा

ॐ दक्षिणा दिगिन्द्रोऽधिपतिस्तिरश्चिराजी, रक्षिता पितरऽ इषवः । तेभ्यो नमोऽधिपतिभ्यो नमो, रक्षितृभ्यो नमऽ इषुभ्यो, नमऽ एभ्यो अस्तु । योस्मान् द्वेष्टि यं वयं, द्विष्मस्तं वो जम्भे दध्म ॥ – ३.२७.२

३) पश्चिम दिशामा

ॐ प्रतीची दिगवरुणोऽधिपतिः पृदाकू, रक्षितान्नमिषवः । तेभ्यो नमोऽधिपतिभ्यो नमो, रक्षितृभ्यो नमऽ इषुभ्यो, नम ऽ एभ्यो अस्तु । योऽस्मान् द्वेष्टि यं वयं, द्विष्मस्तं वो जम्भे दध्म ॥ अथर्व ३.२७.३

४) उत्तर दिशामा

ॐ उदीची दिक्सोमोऽधिपतिः स्वजो, रक्षिताशनिरिषवः । तेभ्यो नमोऽधिपतिभ्यो नमो, रक्षितृभ्यो नमऽ इषुभ्यो, नम ऽ एभ्यो अस्तु । योऽस्मान् द्वेष्टि यं वयं, द्विष्मस्तं वो जम्भे दध्म ॥ अथर्व ३.२७.४

॥ मेखला पूजन ॥

सूत्र संकेत – यज्ञ कुण्डका चारैतिर मेखलाहरू बनाउनु पर्दछ । कुण्डमा यी सीढीको आकारका हुन्छन् । वेदीमा यज्ञ गर्दा तीनवटा रेखाहरू बनाइन्छन् । भित्री मेखला सेतो, बीचको रातो र बाहिरी मेखला कालो हुन्छ । यिनलाई तीन गुण –सत् रज र तमको प्रतीक मानिन्छ । संसार तीन गुणको संयोगले बनेको छ । ती गुणहरूमा संतुलन र चेतनालाई उर्ध्वगामी गराउँने सामर्थ्य प्राप्त गर्नको लागि 'यज्ञ' गरीन्छन् ।

तीनवटा मेखलामा ब्रम्हा, विष्णु र महेशको सत्ता स्थापित गरेर उनको पूजा गरिन्छ । यज्ञ एउटा महान् ऊर्जा हो । यसलाई बिजुली र अणु शक्ति जस्तै अनुशासन तथा मर्यादा अन्तर्गत प्रयुक्त गर्नु पर्दछ । मेखलाहरू मर्यादा र अनुशासनका प्रतीक मानिन्छन् । ब्रम्हा, विष्णु र महेश सृजन, पालन र परिवर्तनका संयोजक देवशक्तिहरू हुन् । यिनको अनुरूप नै यज्ञको विकास र प्रयोग गरिन्छ ।

क्रम व्यवस्था – ठूलो यज्ञमा र विस्तारपूर्वक गराउँने संस्कार आदिका समयमा यज्ञमा मेखलाहरूको पूजन गराउँन सकिन्छ । पूजन गर्नेहरूको हातमा जल, पुष्प, अक्षत, चन्दन या रोली आदि दिएर मन्त्र बोल्नु पर्दछ र आवाहयामि, स्थापयामि, पूजयामिका साथ सम्बन्धित मेखलामा सामग्री चढाउँनु पर्दछ । मन्त्रसंग यो भावना राखियोस् कि त्रिदेवहरूको चेतनाको स्थापना गरीदै छ जो हाम्रो यज्ञ र यज्ञीय भावनालाई सन्तुलित, अनुशासित र प्रभावशाली बनाउँन समर्थ छ ।

विष्णु पूजन (माथिल्लो सेतो मेखला)

ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे, त्रेधा निदधे पद्म । समूढमस्य पा ऽ सुरे स्वाहा ॥ ॐ विष्णवे नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, पूजयामि, ध्यायामि । –५.१५

ब्रम्हा पूजन (बीचको रातो रंग)

ॐ ब्रह्मा जज्ञानं प्रथमं पुरस्दताद्, विसीमतः सुरुचो वेनऽ आवः । सऽबुध्न्या उपमा ऽ अस्यविष्ठाः, सतश्च योनिमसतश्च विवः ॥ ॐ ब्रह्माणे नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, पूजयामि, ध्यायामि । –१३.३

रुद्र पूजन (तलको कालो मेखला)

ॐ नमस्ते रुद्र मन्यवऽ उतो तऽइषवे नमः । बाहुभ्यामुत ते नमः ॥ ॐ रुद्राय नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, पूजयामि, ध्यायामि । –१६.१

॥ पंचामृतकरण ॥

सूत्र संकेत – गाईलाई माता र ब्राम्हण जस्तै महत्व प्राप्त छ । उनको महत्वलाई बुझ्नको लागि तथा उनको गुणको लाभ उठाउँनको लागि धार्मिक कर्मकाण्डका साथ पंचामृत पानको क्रम जोडिएको छ । सामान्य क्रममा पंचामृत बनाएर राखिन्छ तथा प्रसाद रूपमा वितरित गरिन्छ । जहाँ उचित र आवश्यक देखिन्छ, त्यहाँ देवपूजनसँग पंचामृत बनाएर, भोग लगाएर, पान गराउँनु पर्दछ । पंचामृत बनाउँने र पान गराउँने मन्त्र एक साथ दिइएका छन् तर बनाउने र पान गराउने क्रिया, क्रम व्यवस्था अनुसार अलग-अलग समयमा नै गराउनु पर्दछ ।

शिक्षा र प्रेरणा – प्रसाद, अमृततुल्य पौष्टिक र सुसंस्कार दिन समर्थ पद्मार्थबाट बनाउँनु पर्दछ र त्यसलाई प्रभु अर्पित गर्नु पर्दछ तथा प्रसाद रूपमा पान गर्नुपर्दछ । यसको लागि प्रतीक रूपमा गोरस लिने गरीन्छ ।

तुलसी, अमला, पीपल र बेल जस्तै गाईमा दिव्यता (सत्वगुण) को मात्रा अत्यधिक रहेको छ । गोरसले हाम्रो शरीरलाई मात्र होइन, मन मस्तिष्क र अन्तःकरणलाई पनि उत्कृष्टताको तत्वले भर्दछ । गोरस उत्तम आहार मात्र होइन, दिव्य गुण सम्पन्न देव प्रसाद पनि हो । यसको सात्विकताको अनुष्ठानहरूमा समुचित समावेश हुनु पर्दछ । जहाँ सम्म सम्भव हुन्छ, यज्ञ आहुतिको लागि गो-घृतको प्रवन्ध गर्नु पर्दछ, नपाइएमा मात्र अन्य घृत काममा लिनु पर्दछ । यसप्रकार प्रसादको रूपमा पंचामृतलाई नै उसको विशेषताले गर्दा उपयोगी मान्नु पर्दछ । सस्तो भएकोले यो सर्वसुलभ पनि छ । भक्तजनहरूको उपस्थिति धेरै हुन गएमा जल र चीनी थपि दिए पछि सजिलै बढी बनाउँन सकिन्छ । यस्तो सुविधा अन्य कुनै प्रसादमा हुँदैन । गौरक्षाको दृष्टिमा यो नितान्त आवश्यक छ कि हाम्रा धर्मानुष्ठानहरूमा गौरक्षाको महत्व जनसाधारणलाई विदित हुँदै जाओस् र त्यसमा आज जुन उपेक्षा गरीन्छ त्यसको अन्त हुन सकोस् । गोरसको उपयोगको प्रचलन गर्नाले गौ-रक्षा र गौ-संबर्धन संभव हुन सक्छ ।

क्रम व्यवस्था – पंचामृतमा पाँच वस्तु काममा आउँछन् – १) दूध, (२) दही, (३) घृत, (४) मह या चीनी र (५) तुलसी पत्र । (पयो दधि घृतं चैव मधुञ्च शर्करायुतम्)

प्राचीनकालमा महको बाहुल्य थियो त्यसकारण मह मिसाउने गरिन्थ्यो । तर आजको युगमा चीनी पनि त्यस युगको महभन्दा धेरै गुना बढी मूल्यवान छ । तसर्थ अब जसरी भएपनि चीनीबाटै काम चलाउन सकिन्छ । सम्भव हुन्छ भने पाउडर मिसाएर बनाइएको स्थानीय शक्खर (खाण्डसारी) लाई प्राथमिकता दिनुपर्दछ । गोरस नपाएमा मात्र भैंसीको दूध/दही लिनु पर्दछ । तुलसीपत्र त प्रायः प्रत्येक ठाउँमा उपलब्ध हुन सक्दछ । धर्मानुष्ठानहरूमा विश्वास राख्नेहरूले तुलसीको बिरूवा आफ्नो घरमा स्थापित गर्नु पर्दछ ।

दूध धेरै, दही अलि कम, घिउ अझै कम र चीनी आवश्यकतानुसार यो सबै अनुमानले मिलाउनु पर्दछ । यसको कुनै अनुपात निश्चित गर्न सकिन्न । तुलसीपत्रका मसीना टुक्रा गरेर यसरी मिसाउँनु पर्दछ कि प्रत्येक व्यक्तिलाई केही टुक्रा प्राप्त होस् । यसमा आवश्यकतानुसार जल पनि मिसाउँन सकिन्छ । पंचामृतका सबै वस्तुहरू अलग-अलग पात्रमा राख्नुपर्दछ । जुन पात्रमा पंचामृत बनाउँनु छ त्यसमा एक-एक वस्तु मन्त्रोच्चार गर्दै राख्दै जानु पर्दछ । यज्ञको

अन्तमा प्रसाद स्वरूप यो पंचामृत दिनु पर्दछ । पंचामृत दायाँ हातको हत्केलामा थाप्नु पर्दछ । हातको पंचामृत जूठो हात धुनलाई नजिकै लोटा, बाल्टीन राख्नु पर्दछ र तौलिया पनि राखनु पर्दछ ।

पात्रमा दूध राख्दाको मन्त्र

दूध बराबर धवल र निर्मल कुनै अन्य पदार्थ हुँदैन । पंचामृतमा दूधको भागले मानिसलाई निर्मल र भित्रबाट दुग्धवत् धवल अर्थात सच्चरित्र बनाउँने काम गर्दछ ।

ॐ पयः पृथिव्यां पयऽओषधिषु, पयो दिव्यन्तरिक्षे पयोधाः । पयस्वतीः प्रदिशः सन्तु मह्यम् ॥ - ८.३६

दही मिसाउँदाको मन्त्र

दही शीतल तथा बाक्लो हुन्छ तसर्थ यसले मानिसमा सूक्ष्मरूपले गम्भीरता, शीतलता अर्थात सन्तुलन र स्थिरता आदि गुणहरूमा वृद्धि गर्दछ ।

ॐ दधिकाव्णो अकारिषं, जिष्णोरश्वस्य वाजिनः । सुरभि नो मुखा करत्प्र णऽ आयू ऽ षि तारिषत् ॥ –२३.३२

पात्रमा घिउ मिसाउँदाको मन्त्र

घिउ तरल, स्नेहयुक्त, सुगन्धयुक्त र गम्भीरता प्रदर्शक हुन्छ । यसको सेवनबाट मानिसको व्यवहार नम्र, स्नेहपूर्ण, प्रसन्नतादाायक र शान्त बन्दछ । शुभ कार्यहरूमा यसै किसिमको व्यवहार चाहिन्छ ।

ॐ घृतं घृतपावानः पिबत वसां वसापावानः, पिबतान्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा । दिशः प्रदिशऽआदिशो विदिश ऽ, उद्दिशो दिग्भ्यः स्वाहा । – ६.१९

मह मिसाउँदाको मन्त्र

मधु या शहद या मह स्वास्थ्यवर्द्धक, रोग निवारक, शुद्धिकारक प्राकृतिक पदार्थ हो । मानिसले आफ्नो आहार विहारमा अधिकाधिक उपयोग गर्नु पर्दछ यसकारण पंचामृतमा मिसाइन्छ । पंचामृतमा मधु (मह) तथा शर्करा (खाँड) दुबै चीज मिसाउने प्रावधान छ । प्राचीन समयमा महको नै विशेष रूपले प्रयोग हुन्थ्यो तर वर्तमान परिस्थितिमा शुद्ध मह पाउँन अत्यधिक कठिन छ । यसकारण अलिकति मह र चीनी अलि बढी मिसाएर पनि काम चलाउन सकिन्छ ।

ॐ मधु वाता ऽऋतायते, मधुक्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः । ॐ मधु नक्तमुतोषसो, मधुमत्यापार्थिव ऽ रजः । मधुद्यौरस्तु नः पिता । ॐ मधुमान्नो वनस्पतिः, मधुमाँ२ अस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः । – १३.२७-२९

तुलसीदल मिसाउँदाको मन्त्र

तुलसी शरीर र मनलाई निरोग गर्ने अद्भुत औषधि हो । यसमा दिव्य तत्वको प्रधानता हुन्छ । यसलाई पृथ्वीमा अमृत मानिन्छ । पाँच अमृत मध्ये तुलसी पनि एक हो । यसकारण यसलाई पंचामृतमा सम्मिलित गरीन्छ ।

ॐ या ओषधीः पूर्वा जाता, देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ।
मनै नु बभ्रूणामह ऽ , शतं धामानि सप्त च ॥ – १२.७५

पंचामृत पान गर्ने मन्त्र

पंचामृतमा अधिकांश वस्तुहरू गो-द्रव्य हुन्छन् । यसकारण यसलाई आमाको दूध खाने तथा भगवान्को प्रसादको रूपमा श्रद्धा, निष्ठा र प्रसन्नता सँग ग्रहण गर्नु पर्दछ । यो भूलोकको प्राणीहरूलाई अमरत्व प्रदान गर्ने यही पंचामृत हो । निम्न मन्त्र बोल्दै पंचामृत पान गर्नु पर्दछ ।

ॐ माता रुद्राणां दुहिता वसूनां, स्वसादित्यानाममृतस्य नाभिः ।
प्र नु वोचं चिकितुषे जनाय, मा गामनागामदितिं वधिष्ट ॥ ऋग्वेद – ८.१०१.१५

॥ दशविध स्नान ॥

सूत्र संकेत – दस स्नानको प्रयोग देव प्रतिमाहरूको स्थापनाका समयमा, श्रावणी उपाकर्म, वानप्रस्थ संस्कार तथा प्रायश्चित विधानमा गरीन्छ । त्यस्तो काममा यो प्रकरणको व्यवस्थालाई पालन गर्नु पर्दछ ।

क्रम व्यवस्था – यज्ञ या संस्कार स्थलबाट अलि पर दस स्नानको व्यवस्था गर्नु पर्दछ । यी स्थानहरूमा (१) भस्म, (२) माटो, (३) गोबर, (४) गो-मूत्र, (५) गो-दुग्ध, (६) गो-दधि, (७) गो-घृत, (८) सर्वौषधि (बेसार), (९) कुश र (१०) मधु ।

यी दस वस्तुहरू हुन्छन् । क्रमशः एक-एक वस्तुले स्नान गर्ने समयमा देब्रे हत्केलामा भष्म आदि पदार्थ राख्नुपर्दछ । यसमा अलिकति पानी पनि मिसाउँनु पर्दछ । दुबै हत्केला परस्पर रगडेर आपसमा मिसाउँनु पर्दछ । यसरी रगड्दा निर्धारित मन्त्र बोल्नु पर्दछ । त्यसपछि देब्रे हातले कम्मरदेखि मुनिका अंगहरूमा र कम्मरभन्दा माथि दाहिने हातले लगाउनु पर्दछ । यसपछि स्वच्छ जलले स्नान गर्नु पर्दछ । यसै प्रकार अन्य दस वस्तुले स्नान गर्नु पर्दछ । यसपछि अन्तमा शुद्ध जलले पूर्ण स्नान गरेर शरीरलाई राम्ररी पुछेर पहेंलो वस्त्र धारण गर्नु पर्दछ । यी दस स्नान अहिले सम्म गरीएका पापहरूको प्रायश्चित गर्ने, तथा अभिनव जीवनमा प्रवेश गर्नको लागि गरिन्छ । जस्तै सर्पले काँचुली छोडेर नयाँ त्वचा प्राप्त गर्दछ, त्यस्तै यसमा पुरानो लीकलाइ समाप्त पारेर उत्कृष्ट जीवन बिताउँने व्रत लिइन्छ ।

भावना र प्रेरणा –

(१) भष्मले स्नान गर्ने भावना यो छ कि शरीर भष्मान्त छ । कुनैबेला पनि मृत्यु आउन सक्छ । यसकारण संभावित मृत्युलाई स्मरण राख्दै भावी मरणोत्तर जीवनको सुख-शान्तिका लागि तयारी आरम्भ गर्न लागिएको हो ।

(२) माटोले स्नान गर्ने अर्थ यो हो कि जुन मातृभूमिको असीम ॠण आफूमाथि छ त्यसबाट उॠण हुनको लागि देशभक्तिको, मातृभूमिको सेवाको व्रत ग्रहण गर्न लागिएको हो ।

(३) गोबरको अर्थ गोबर जस्तै शरीरलाई मल बनाएर संसारलाई फल्न-फूल्नको लागि उत्सर्ग गर्नु हो ।

(४) गोमूत्र क्षार प्रधान हुनाले मलीनता नाशक मानिन्छ । रोग कीटाणुलाई नष्ट गर्दछ । यो स्नानमा शारीरिक र मानसिक दोष दुर्गुणलाई हटाएर भित्री र बाहिरी स्वच्छताको नीति हृदयंगम गर्नु पर्दछ ।

(५) दुग्ध स्नानले जीवनलाई दूध जस्तो धवल, स्वच्छ, निर्मल, सेतो र उज्ज्बल बनाउँने प्रेरणा प्राप्त हुन्छ ।

(६) दही स्नानको अर्थ हो नियन्त्रित हुनु । दूध पातलो हुन्छ र यताउता फैलिन्छ तर दही जस्तै स्थिर होस् भन्ने भावना गर्नु पर्दछ ।

(७) घृतस्नानको भावना चिल्लोपना हो । जीवनक्रमलाई चिल्लो, सरल बनाउँनु र जीवनमा प्रेमको प्रचूरता भरिपूर्ण भैरहनु हो ।

(८) सर्वौषधि (हरिद्रा) स्नानको अर्थ हो – अवांछनीय तत्वसँग संघर्ष । हरिद्रा (बेसार) ले रोगका कीटाणुहरूलाई नाश गर्दछ । शरीरमा जे जति दोष दुर्गुणहरू छन् र समाजमा जुन विकृतिहरूदेखा पर्दछन् तिनीहरूसँग संघर्ष गर्न तत्पर हुनु ।

(९) कुश स्पर्शको अर्थ हो तीक्ष्णतायुक्त रहनु । अनीति प्रति धारिलो, तीखो बन्नु हो ।

(१०) मधु स्नानको अर्थ हो –समग्र मिठास । सज्जनता, भधुर भाषण आदि सबैलाई प्रिय लाग्ने गुणको अभ्यास गर्नु । दस स्नानको कृत्य सम्पन्न गर्नाले दिव्य प्रभाव पर्दछ । यससँग समाविष्ट प्रेरणाले आन्तरिक उत्सर्गमा सहायता प्राप्त हुन्छ ।

(१) भस्म- स्नानम्

ॐ प्रसद्य भस्मना योनिमपश्च पृथिवीमग्ने । स ऽ सृज्य मातृभिष्ट्वं, ज्योतिष्मान्पुनराऽसदः ॥ – १२.३८

(२) मृत्तिका-स्नानम्

ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे, त्रेधा निदधे पद्मम् । समूढमस्य पा ऽ सुरे स्वाहा ॥ – ५.१५

(३) गोमय-स्नानम्

ॐ मा नस्तोके तनये मा नऽआयुषि, मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः । मा नो वीरान् रुद्र भामिनो, वधीर्हविष्मन्तः सदमित् त्वा हवामहे । – ३.३५

(४) गोमूत्र-स्नानम्

ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमही । धियो यो नः प्रचोदयात् । – ३.३५

(५) दुग्ध-स्नानम्

ॐ आप्यायस्व समेतु ते, विश्वतः सोम वृष्ण्यम् । भवा वाजस्य संगथे ॥ – १२.११२

(६) दधि-स्नानम्

ॐ दधिक्राव्णोऽअकारिषं, जिष्णोरश्वस्य वाजिनः ।
सुरभि नो मुखा करत्प्रणऽ आयू ऽ षि तारिषत् ॥ – २३.३२

(७) घृत-स्नानम्

ॐ घृतं घृतपावानः पिबत वसां वसापावानः । पिबतान्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा । दिशः प्रदिशऽ आदिशो विदिशऽ, उद्दिशो दिग्भ्यः स्वाहा ॥ – ६.१९

(८) सर्वौषधि-स्नानम्

ॐ ओषधयः समवदन्त, सोमेन सह राज्ञा । यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तऽ राजन् पारयामसि ॥ –१२.९६

(९) कुशोदक-स्नानम्

ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोः, बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्यन्त्रिये दधामि, बृहस्पतेष्ट्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चाम्यसौ ॥ – ९.३०

(१०) मधु-स्नानम्

ॐ मधु वाता ऽऋतायते, मधु क्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः ॐ मधु नक्तमुतोषसो, मधुमत्पार्थिव ऽ रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता । ॐ मधुमान्नो वनस्पतिः, मधुमाँ२ऽअस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥ –१३.२७-२९

शुद्धोदक-स्नानम्

अन्तमा समग्र शुद्धताको लागि शुद्ध जलले सिंचन स्नान गराउनु पर्दछ ।

ॐ शुद्धवालः सर्वशुद्धवालो, मणिवालस्तऽआश्विनाः, श्येतः श्येताक्षोऽरुणस्ते, रुद्राय पशुपतये कर्णा यामाऽ, अवलिप्ता रौद्रा नभोरूपाः पार्जन्याः ॥ – २४.३

॥ जलयात्रा विधान ॥

सूत्र संकेत – जलयात्रा युगनिर्माण योजनाको यज्ञाभियानको एउटा बहुदै प्रभावशाली र उपयोगी प्रक्रृया हो । यदि जलयात्राको व्यवस्था राम्रो तरिकाले गरीन्छ भने प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष तमाम लाभ हुन्छन् । जस्तै –

- ✓ जनतालाई हुन लागेको आयोजनको भव्यता र विशालता आदि विशेषताहरूको झलक प्राप्त हुन्छ ।
- ✓ जनस्तरमा खुल्ला निमन्त्रण तथा आायोजनामा सम्मिलित हुने उत्साहको संचार ।
- ✓ भावनाशील मातृशक्तिहरूद्वारा देवपूजन सहित मंगल कलश स्थापित गरेर आयोजनको सु-संस्कारपूर्ण उद्घाटन ।
- ✓ नारी शक्तिको जागरण विकास र उपयोगिताको दिशामा महत्वपूर्ण चरण ।
- ✓ धर्मघट घर-घरमा स्थापित गराउँने सरस र सशक्त पृष्ठभूमिको निर्माण ।

यी लाभहरूलाई ध्यानमा राखेर जलयात्रा यज्ञका अतिरिक्त नवरात्रि साधना, प्रज्ञा-पुराण कथाको आयोजन जस्ता अन्य कार्यक्रमका साथ पनि जोड्न सकिन्छ तर समय परिस्थिति एवं सामर्थ्यको विचार गरेर मात्र यस बारेमा निर्णय गर्नुपर्दछ । मात्र चिन्ह पूजा र फितलो प्रदर्शनबाट बच्नु पर्दछ । व्यवस्था र भव्यता बन्न नसके, कलश स्थापनाको सामान्य रीतले यज्ञशाला या आयोजन स्थलमै काम पूरा गर्नु पर्दछ ।

जलयात्राको लागि आवश्यक निर्देश –

- ✓ पर्याप्त मात्रामा माटाका कलश र ईडली सुन्दर ढंगले रंगाएर समयमा ठिक्क पारी राख्नु पर्दछ।
- ✓ उत्साही महिलाहरू घर-घरमा गएर जलयात्रामा सम्मिलित हुनको लागि दिदी बहिनीहरूमा उत्साह जगाउँनु पर्दछ। यज्ञको महत्व, यसको उद्‌घाटन गर्ने श्रेय बताउँनु, प्राप्त हुने पुण्य एवं सौभाग्यको बोध गराउँनु आदि यस्ता तरीका हुन् जसबाट आवश्यक मात्रामा नारीहरूको भावपूर्ण सहयोग प्राप्त गर्न सकिन्छ।
- ✓ कलश यात्रालाई भव्य र झाँकी आदिको व्यवस्था स्थिति एवं सामर्थ्य अनुसार गर्न सकिन्छ।
- ✓ शिक्षित र योग्य स्वयंसेवकहरू शोभा यात्राको व्यवस्थाको लागि तयार गर्नु पर्दछ, जसले गर्दा महिलाहरूको सुरक्षा तथा शोभा यात्राको अनुशासन बनाउन कठिनाई नहोस्।
- ✓ शोभा यात्राको बाटो नगरको महत्वपूर्ण क्षेत्र भएर निश्चित गर्नु पर्दछ। तर बाटो यति लामो हुँनु हुँदैन कि शोभा यात्राका महिलाहरू यात्रा पूरा गर्ने श्रम सहन नसकून्।
- ✓ शोभायात्रा जहाँ समाप्त हुन्छ, त्यही घट लिएर हिड्ने महिलाहरूलाई प्रसाद दिएर सम्मानित गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्छ

क्रम व्यवस्था – जलयात्राको मुख्य कर्मकाण्ड जलाशयमा गर्नु पर्दछ। कर्मकाण्डको क्रम तल दिइएको छ। यसको मन्त्र सामान्य प्रकरणमा हेर्नु पर्दछ । क्रम यसप्रकार छन् –

१) पवित्रीकरण – ***ॐ अपवित्र*** ..... मन्त्रले तत्कालीन स्थिति अनुसार महिलाहरूले स्वयं आफू माथि जल छर्कनु पर्दछ अथवा स्वयं सेवकले कुश या पल्लवले जल छर्कनु पर्दछ।
२) पृथ्वी पूजन – ***ॐ पृथ्वि त्वया*** .... मन्त्र बोलेर हातले भूमिको स्पर्श गर्दै नमस्कार गर्नु पर्दछ।
३) सर्वदेव नमस्कार। (४) स्वस्तिवाचन, (५) कलावा र तिलक,
६) वरुण देवताको आवाहन– ***वरुणस्योत्तम्भनमसि*** .... मन्त्रद्वारा गराउँनु पर्दछ। अक्षत, पुष्पले पूजन गराएर नमस्कार गर्न लगाउँनु पर्दछ।
७) त्यही मन्त्र पढ्दै कलशमा जल भर्नु पर्दछ।
८) कलश वन्दना – ***कलशस्य मुखे विष्णु .....*** मन्त्रद्वारा गर्नु पर्दछ। त्यसपछि सबै महिलाहरूले आ-आफ्नो कलशको मुखमा धागो बाँधेर नमस्कार गर्नु पर्दछ।
९) कलश शिरमा राखेर कलशयात्राको स्वरूप बनाएर हिड्नु पर्दछ।
१०) आयोजन स्थलमा पुगेर कलशधारी महिलाहरूलाई मात्र ***भद्रं कर्णेभि*** .... मन्त्रले अक्षत वर्षा गर्दै भित्र प्रवेश गराउँनु पर्दछ।
११) तत्पश्चात् आरती र महिलाहरूको शान्ति अभिषेक ***द्यौ शान्ति*** .... ले गरेर मंगलमन्त्र बोल्दै प्रसाद वितरण गर्नु पर्दछ।

॥ स्फुट प्रकरण ॥

कर्मकाण्डमा रक्षासूत्र– बन्धन, तिलक, आशीर्वाद आदि क्रम हुन् जो कर्मकाण्डमा सधै आइरहन्छन्। सामूहिक क्रममा यो कृत्य लामो समयसम्म चल्न सक्दछ। यस्तो अवस्थामा मन्त्रोच्चार र प्रेरणा व्यवस्थाको छ्यासमिस प्रवाह चलाउँदै जाने हो भने वातावरणमा सौम्यता र प्रभावको वृद्धि हुन्छ। यसैलाई दृष्टिगत गरेर यो स्फुट प्रकरणमा केही क्रम र तिनका मन्त्र तल उल्लेख गरीएका छन्। यिनलाई समय-समयमा प्रयुक्त गरीदैं जाँदा राम्रो हुन्छ।

॥ रक्षासूत्र बन्धन ॥

१) ॐ यदाबध्नन्दाक्षायणा, हिरण्य ऽ शतानीकाय, सुमनस्य मानाः।
तन्म्ऽआबध्नामि शत शारदाय, आयुष्मांजरदष्टिर्यथासम्। – ३४.५२

२) ॐ येन बद्धो बलीराजा, दानवेन्द्रो महाबलः। तेन त्वां प्रति बध्नामि, रक्षे मा चल मा चल॥

३) ॐ व्रतेन दीक्षामाप्नोति, दिक्षयाऽऽप्नोति दक्षिणाम् । दक्षिणा श्रद्धामाप्नोति, श्रद्धया सत्यमाप्यते ॥ –१९.३०

॥ तिलक मन्त्र ॥

१) ॐ अक्षन्नमीदन्त ह्यव प्रियाऽ अधूषत । अस्तोषत स्वभानवो विप्रा,
नविष्ठया मती योजान्विन्द्र ते हरी ॥ – ३.५१

२) ॐ युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं, चरन्त परि तस्थुषः । रोचन्ते रोचना दिवि ॥ युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी, विपक्षसा रथे । शोणा धृष्णु नृवाहसा ॥ – २३.५-६

३) ॐ स्वस्ति नऽइन्द्रो वृद्धश्रवाः, स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽअरिष्टनेमिः, स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ - २५.१९

४) ॐ गन्धद्वारां दुराधर्षां, नित्यपुष्टां करिषिणीम् ।
ईश्वरीं सर्वभूतानां, तामिहोपह्वये श्रियम् ॥ श्री.सू. ९

५) ॐ दीर्घायुत्वाय बलाय वर्चसे, सुप्रजास्त्वाय
सहसा अथोजीव शरदः शतम् ॥

॥ कुश पवित्रधारण ॥

<u>सूत्र संकेत</u> – यो कर्म संकल्प, दान, व्रतधारण, तर्पण आदि क्रम भन्दा पहिले गर्नु पर्दछ । यसको लागि लामो कुश लिएर त्यसलाई बटारेर दोहोरो पार्नु पर्दछ । त्यो बटारिएको कुश खण्डको दुबै मुख जोरेर गांठो लगाई दिएपछि पवित्री तयार हुन्छ । यसलाई औठी जस्तै अनामिका औंलामा मन्त्रका साथ पहिरनु पर्दछ र पवित्र कार्य गर्नु भन्दा पहिले हातमा पवित्रताको संचार भैरहेको छ भन्ने भावना गर्नुपर्दछ ।

ॐ पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ सवितुर्वः, प्रसवऽउत्पुनाम्यच्छिद्रेण, पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः । तस्य ते पवित्रपते पवित्रपूतस्य, यत्कामः पुने तच्छकेयम ॥ – १.१२, ४.४

॥ आशीर्वचन ॥

ॐ विवेकसंयुतां प्रज्ञां, दुरदृष्टिन्तथैव च ।
चारित्र्यं सर्वदाऽऽदर्शं, वेदमाता प्रयच्छतु ॥१॥
ब्रह्मावर्चसमास्तिक्यं, सात्मनिर्भरतां मुदा ।
सज्ज्नताऽऽत्मविश्वासं, वेदमाता ददातु ते ॥२॥
सद्भविष्योज्ज्बलाकांक्षा, प्रभुविश्वासमेव च ।
उच्चादर्शान्प्रति श्रद्धां, तुभ्यं यच्छतु वैष्णवी ॥३॥
श्रेष्ठकर्त्तव्यनिष्ठान्ते, प्रतिभां हृष्टमानसम् ।
उदारात्मीयतां त्तुभ्यं, विश्वमाता प्रयच्छतु ॥४॥
शालीनतां च सौन्दर्यं, स्नेहसौजन्यमिश्रितम् ।
ध्रुवं धैर्यं च सन्तोषं, देयातुभ्यं सरस्वती ॥५॥
स्वास्थ्यं मन्युमनालस्यं, सोत्साहं च पराक्रमम् ।
साहसं शौर्यसम्पन्नं, महाकाली प्रवर्धतम् ॥६॥
वैभवं ममतां नूनं, मैत्रीविस्तारमेव च ।
शुचितां समतां तुभ्यं, महालक्ष्मी प्रयच्छतु ॥७॥
स्वस्त्यस्तु ते कुशलमस्तु चिरायुरस्तु ,

उत्साह–शौर्य–धन–धान्य– समृद्धिरस्तु ।
ऐश्वर्यमस्तु बलमस्तु रिपुक्षयोऽस्तु,
बंशे सदैव भवतां हरिभक्तिरस्तु ॥८॥

॥ भूमि पूजन प्रकरण ॥

सूत्र र संकेत – भूमिमा बिउ मात्र होइन संस्कार पनि उम्रिने गर्दछन् । श्मशान घाटको वीभत्स-चीत्कारले भरिएको डरलाग्दो र आश्रमको शान्त, सुरभित र मनोरम वातावरणलाई प्रत्येक व्यक्तिले स्पष्ट अनुभव गर्न सक्दछन् । यो अन्तरको कारण यी स्थानहरूमा प्रसन्नताको प्रस्फुटन हो । यो यस तथ्यको प्रतीक हो कि भूमिमा राम्रा, नराम्रा संस्कारलाई ग्रहण गर्ने र आत्मसात् गर्ने विलक्षण शक्ति हुन्छ । त्यसै हुनाले हिन्दू संस्कृतिमा प्रत्येक कार्य शुरू गर्नु भन्दा पहिले भूमि पूजन आवश्यक मानिन्छ । गायत्री शक्ति पीठहरू प्रज्ञा आलोकको प्रेरणा केन्द्र बन्दै गएका छन् । तसर्थ यी देवालयहरूमा प्रारम्भबाट नै संस्कार पैदा गर्नु पर्दछ यसको लागि भूमि पूजन समारोह अनिवार्य बनाइएका छन् । पौरोहित्यको परम्पराको दृष्टिले पनि भूमि पूजन कृत्यको आफ्ना उत्तरदायी समस्त परिजनहरूलाई जानकारी हुनै पर्दछ । भवन बनाउनु भन्दा पहिले नयाँ स्थानमा यज्ञादि गर्नु भन्दा पहिले तथा गृह प्रवेश क्रममा पनि यो प्रक्रियाको उपयोग गर्न सकिन्छ ।

क्रम व्यवस्था – जहाँ भूमि पूजन गर्नु छ, त्यस ठाउँमा आफ्नो सामर्थ्य अनुसार सुरूचि र स्वच्छताको वातावरण बनाउनु पर्दछ । कर्मकाण्डको लागि यस्तो स्थान निश्चित गर्नु पर्दछ, जहाँबाट उपस्थित समुदायले भूमिपूजन उपचारलाई राम्ररी देख्न बुझ्न सकोस् । भूमि पूजनको विशेष कर्मकाण्ड सम्म यहाँ दिइदै छ । यसको अगाडी र पछाडि सामान्य कर्मकाण्डको विवेकपूर्ण श्रृंखलाले जोड्नु पर्दछ । यदि समय छ र व्यवस्था ठीक पार्न र सम्हाल्न सकिन्छ भने यो कार्य यज्ञ सहित सम्पन्न गर्न सकिन्छ । पहिले ***षट्कर्म देखि रक्षाविधान सम्मको*** कृत्य पूरा गर्नुपर्दछ । त्यसपछि भूमि पूजनको विशेष क्रम चलाउनु पर्दछ । यो क्रम पूरा भएपछि अग्नि स्थापना देखि अन्त सम्मका कर्मकाण्ड पूरा गर्नु पर्दछ ।

यदि समय र व्यवस्थाको दृष्टिले यो धेरै कठिन लाग्यो भने ***षट्कर्म पछि संकल्प, सर्वदेव नमस्कार, स्वस्तिवाचन*** गराएर भूमि पूजन कर्म गराउँनु पर्दछ । त्यसपछि गायत्री मन्त्र बोल्दै घिउका पाँचवटा दीपक बाल्नु पर्दछ । अन्तमा ***क्षमा प्रार्थना, नमस्कार, शुभकामना, अभिषिंचन, विसर्जन एवं जयघोष*** गराएर कार्यक्रम समाप्त गर्न सकिन्छ ।

१) **षट्कर्म –** उपयुक्त प्रतिनिधिहरूलाई पूजा स्थानमा बसालेर पहिले षट्कर्म अर्थात – १) पवित्रीकरण, २) आचमन, ३) शिखावन्दन, ४) प्राणायाम, ५) न्यास र ६) पृथ्वी पूजन । यदि बसालेर षट्कर्म गराउने स्थिति छैन भने उभिएर मात्र पवित्रीकरण मन्त्रले सामूहिक सिंचन गराएर अगाडि बढ्न सकिन्छ ।

२) **संकल्प –** प्रतिनिधिहरूको हातमा अक्षत, पुष्प, जल आदि दिएर भूमि पूजनको संकल्प बोल्नु पर्दछ । मन्त्र बोलेपछि पुष्प अक्षत त्यस भूमिमा चढाउनु पर्दछ जसको पूजन भैरहेको छ ।

...... **नामाहं पृथिवीमातुः ऋणं अपाकर्त्तुं तां प्रतिस्वकर्त्तव्यं स्मर्त्तुं अस्याः निकृष्टसंस्कार-निस्सारणार्थं श्रेष्ठसंस्कार-स्थापनार्थञ्च देवपूजनपूर्वकं सपरिजनाः श्रद्धापूर्वकं भूमिपूजनं वयं करिष्यामहे ।**

३) **सामान्य पूजा उपचार –** संकल्प पछि व्यवस्था अनुसार देवपूजन स्वस्तिवाचन आदि कार्य गराउनु पर्दछ ।

४) **भूमि अभिषिंचन –** शुभ कामको लागि जुन भूमिको प्रयोग गरीनु छ त्यसमा पवित्रताको संचारको लागि यो प्रक्रिया हो । एक प्रतिनिधि पात्रमा पवित्र जल लिएर कुश, आम्र पल्लव या फूलले भूमिको चारैतिर छर्कनु पर्दछ । निम्नलिखित पाँच वटै मन्त्रका साथ देवशक्तिसँग त्यो क्षेत्र सहित सबै परिजनको लागि पवित्रताको याचना गरीन्छ ।

ॐ पुनन्तु मा देवजनाः पुनन्तु मनसा धियः । पुनन्तु विश्वा भूतानि, जातवेदः पुनीहि मा । - १९.३९

ॐ पुनाति ते परिस्रुत ऽ सोम ऽ सूर्यस्य दुहिता । वारेणा शश्वता तना - १९.४

ॐ पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ सवितुर्वः, प्रसवऽउत्पुनाम्यच्छिद्रेण
पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः । तस्य ते पवित्रपते,
पवित्रपूतस्य, यत्कामः पुने तच्छकेयम् ॥ –१.१२, ४.४
ॐ पवित्रेण पुनीहि मा, शुक्रेण देव दीद्यत् ।
अग्ने कृत्वा क्रतूँ१रनु ॥ – १९.४०
ॐ पवमानः सो अद्य नः, पवित्रेण विचर्षणि ।
यः पोता स पुनातु मा ॥ – १९.४२

५) **प्राण प्रतिष्ठा एवं पूजन –** प्राणवान् तेजस्वितायुक्त व्यक्तित्व नै अभीष्ट लक्ष प्राप्ति तिर प्रयत्नशील हुन सक्दछ र त्यसलाई प्राप्त गर्न सक्दछ । स्थान विशेषलाई पनि प्राण सम्पन्न बनाउने उद्देश्यले भूमि प्राण प्रतिष्ठा एवं पूजनको क्रम बनाइएको हो । दायाँ हातमा अक्षत, पुष्प लिएर पृथ्वीमा प्राण तत्व संचारणार्थ निम्न मन्त्र बोल्दै अर्पण गर्नु पर्दछ ।

ॐ मही द्यौः पृथिवी च नऽ, इमं यज्ञं मिमिक्षताम् । पिपृतां नो भरीमभिः ॥

तत्पश्चात् गन्धाक्षत, पुष्प, धूप, दीप, नैवेद्यादिले पृथ्वीको पूजन गर्नु पर्दछ ।
ॐ गन्धाक्षतं, पुष्पाणि, धूपं, दीपं, नैवेद्यं समर्पयामि ॥ ॐ श्री पृथिव्यै नमः ।
पूजन पश्चात दुबै हात् जोडेर निम्नलिखित मन्त्र बोल्दै पृथ्वी मातालाई नमस्कार गर्नु पर्दछ ।
ॐ शेषमूर्ध्निस्थितां रम्यां, नानासुखविधायिनीम् ।
विश्वधात्रीं महाभागां, विश्वस्य जननीं पराम् ॥
यज्ञभागं प्रतीक्षस्व, सुखार्थं प्रणमाम्यहम् ।
तवोपरि करिष्यामि, मंडपं सुमनोहरम् ॥
क्षन्तव्यं च त्वया देवि, सानुकूला मखे भव ।
निर्विघ्नं मम कर्मेदं, यथा स्यात्वं तथा कुरु ॥ गा.गु.प.

६) **मांगलिक द्रव्य स्थापना** – पूजन पछि भूमिमा मांगलिक द्रव्य स्थापना गरिन्छ । यो धर्ती माता प्रति आफ्नो सद्भावनाको अभिव्यक्ति हुन्छ र हुन गैरहेको कार्यको शुभारम्भ पनि । हामी धर्तीमाताको आंचल (फुर्को) मा मांगलिक पदार्थ राखेर आफ्नो सद्भावनाको परिचय दिन्छौ । यो कर्मका दुई भाग छन् । १) खनित्र (खन्ने उपकरण) को पूजन एवं उत्खनन् र (२) द्रव्य स्थापना ।

सत्कार्यको लागि जुन माध्यम बन्दछन्, ती सम्माननीय हुन्छन् । तसर्थ तिनलाई पनि सुसंस्कारित गर्नु पर्दछ । यसै भावनाका साथ खनित्रको पूजन गर्नु पर्दछ । प्रतिनिधिले दायाँ हातमा रोली, अक्षत, पुष्प र जल लिनु पर्दछ र मन्त्र बोल्दै खनित्रमा चढाउनु पर्दछ साथै निर्धारित स्थानमा सानो खाल्टो खन्नु पर्दछ ।

ॐ शिवो नामासि स्वधितिस्ते पिता, नमस्ते अस्तु मा मा हि ऽ सीः । निवर्त्तयाम्यायुषेऽन्नाद्याय, प्रजननाय रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय ॥ – ३.६३
यसपछि पाँचवटा द्रव्य हलेदो, (बेसार) दुबो, सुपारी, धागो, र अक्षत लिनु पर्दछ । बेसार शुभ, सौभाग्य र आरोग्यदात्री भनिन्छ । दुबो विकास एवं अजरताको प्रतीक हो र सुपारी स्थिर परिणाम भएको फलको प्रतीक हो । काँचो धागो व्रत-संयमको बन्धनको प्रतीक हो भने अक्षत श्री, समृद्धि र पूर्णताको प्रतीक मानिन्छ । भूमिमा यी सबै विशेषताहरूको स्थापनाको भाव सहित मन्त्रका साथ यी द्रव्यहरूलाई भूमिमा स्थापित गराउनु पर्दछ ।
ॐ हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे, भूतस्य जातः पतिरेकऽआसीत् ।
स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां, कस्मै देवाय हविषा विधेम् ॥ – २३.१
अन्तमा आवश्यक उद्बोधन्,आरती पूर्णाहुति आदि कर्म सम्पन्न गर्नु पर्दछ ।

॥ गृह प्रवेश -वास्तु शान्ति प्रयोग ॥

नयाँ निर्मित घर, पशल आदि कुनै घरमा बस्नु भन्दा पहिले या बस्ने समयमा गृहप्रवेश वा वास्तु शान्तिको प्रयोग सम्पन्न गर्नु प्रायः अनिवार्य जस्तै मानिन्छ । आवश्यकता पूर्तिको लागि यो कर्मकाण्डको संक्षिप्त रूपरेखा प्रस्तुत गरिदै छ ।

सर्वप्रथम षट्कर्म, तिलक, रक्षासूत्र, कलश पूजन, दीपपूजन, देवावाहन-पूजन, सर्वदेव नमस्कार, स्वस्तिवाचन र रक्षाविधान सम्मको प्रक्रिया पूरा गरेर पूजावेदीमा वास्तु पुरूषको आवाहन-पूजन सम्पन्न गर्नुपर्दछ ।

॥ वास्तुपुरुष पूजन ॥

प्रत्येक वस्तु-पदार्थमा देवशक्ति सूक्ष्मरूपमा विद्यमान हुन्छ । जसलाई त्यस वस्तु-पदार्थको अधिष्ठाता देवता भनिन्छ । यसप्रकार घर, पशल आदि स्थानहरूको अधिष्ठाता देवताको अनुकूलता प्राप्त गर्नको लागि र त्यस स्थानको प्रतिकूलता समाप्त पार्नको लागि वास्तुपुरुष (अधिष्ठाता देवता) को अक्षत पुष्पले आवाहन गरी स्थापन गर्नु पर्दछ ।

ॐ वास्तोष्पते प्रतिजानीहि अस्मान्, स्वावेशो अनमिवो भवा नः । यत्वेमहेततन्नो जुषस्व, शन्नो भव द्विपदे चतुष्पदे ॥ – ऋ. ७.५४.१

ॐ भूर्भुवः स्वः वास्तुपुरुषाय नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि । गन्धाक्षतं पुष्पाणि, धूपं दीपं, नैवेद्यं समर्पयामि । ततो नमस्कारं करोमि –

ॐ विशन्तु भूतले नागाः, लोकपालश्च सर्वत ।
मण्डलेऽ त्रावतिष्ठन्तु, ह्यायुर्बलकराः सदा ॥
वास्तुपुरुष देवेश ! सर्वविघ्न विदारण ।
शान्तिं कुरुं सुखं देहि, यज्ञेऽस्मिन्मम सर्वदा ॥

तत्पश्चात् अग्नि स्थापना, प्रदीपन आदि गर्दै २४ पटक गायत्री मन्त्रको आहुति समर्पित गर्नु पर्दछ । यसपछि खीर, मिठाई या केवल घिउको मात्र ५ पटक विशेष आहुति समर्पित गर्नु पर्दछ ।

॥ विशेषाहुतिः ॥

१. **ॐ वास्तोष्पते प्रतिजानीहि अस्मान् स्वावेशो अनमीवो भवा नः । यत्वे महे प्रतितन्नो जुषस्व, शन्नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे स्वाहा । इदं वास्तोष्पतये इदं न मम ॥** – ऋ. ७.५४.१
२. **ॐ वास्तोष्पते प्रतरणो न एधि, गयस्फानो गोभिरश्वेभिरिन्दो । अजरासस्ते सख्ये स्याम पितेव, पुत्रान् प्रतिनो जुषस्व स्वाहा । इदं वास्तोष्पतये इदं न मम ॥** – ऋ. ७.५४.२
३. **ॐ वास्तोष्पते शग्मया संसदा, ते सक्षीमहि रण्वया गातुमत्या । पाहि क्षेम उत योगे वरं नो, यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः स्वाहा ॥ इदं वास्तोष्पतये इदं न मम ॥** – ऋ. ७.५४.३
४. **ॐ अमीवहा वास्तोष्पते, विश्वा रूपाण्याविशन् । सखा सुशेव एधि नः स्वाहा ॥ इदं वास्तोष्पतये इदं न मम ॥** – ऋ. ७.५५.१
५. **ॐ वास्तोष्पते ध्रुवा स्थूणां, सत्रं सोम्यानाम् । द्रप्सो भेत्ता पुरां शश्वतीनाम्, इन्द्रो मुनीनां सखा स्वाहा । इदं वास्तोष्पतये इदं न मम ।** – ऋ. ८.१७.१४

तत्पश्चात् पूर्णाहुति, वसोर्धारा, आरती आदि क्रम सम्पन्न गर्दै कार्यक्रम पूरा गर्नु पर्दछ ।

॥ प्राण-प्रतिष्ठा प्रकरण ॥

सूत्र संकेत – देवालयहरूमा प्रतिमाको पूजन गर्नु भन्दा पहिले प्राण प्रतिष्ठा गर्नु पर्दछ । यो परम्परागत कुरा मात्र होइन, यसमा परिपूर्ण तत्वदर्शन सन्निहित छ । यो परम्परासँग हाम्रो सांस्कृतिक मान्यता के जुटेको छ भने पूजा मूर्तिको गरीने होइन पूजा दिव्य सत्ताको र महान् चेतनाको गरिन्छ । स्थूल दृष्टिले मूर्तिलाई माध्यम बनाए पनि प्रमुखता भने त्यस दिव्य चेतनालाई नै दिनु पर्दछ । अस्तु, प्राण-प्रतिष्ठा प्रक्रिया क्रममा जुन प्रतिमालाई हामीले

आफ्नो आराधनाको माध्यम बनाईरहेका हुन्छौ त्यसलाई संस्कारित गरेर त्यसमा दिव्य सत्ताको अंगको स्थापनाको उपक्रम गरिन्छ ।

यो पनि एउटा विज्ञान हो । पृथ्वीमा प्रत्येक ठाउँमा पानी छ, बोरिङ्ग गरेर पम्पद्वारा त्यसलाई एकत्रित गर्न सकिन्छ । वायुलाई कम्प्रेशर पम्पद्वारा कुनै भाँडामा घनीभूत गर्न सकिन्छ । लेन्सको माध्यमले सर्वत्र फैलिएको प्रकाशलाई सघन गरेर स्थान विशेषमा एकत्रित गर्न सकिन्छ । पानी वायु र प्रकाश जस्तै परमत्व तत्व पनि सम्पूर्ण ब्रम्हाण्डमा व्याप्त छ यसलाई घनीभूत गरेर कुनै माध्यम विशेषमा स्थापित गर्नु पनि एउटा विशिष्ट प्रक्रिया हो । यसको लागि श्रद्धासिक्त कर्मकाण्डको व्यवस्था तत्वदर्शीहरूले बनाएका हुन् । मन्दिर र प्रतिमालाई त्यो महान् सत्ताको अवतरण हुन उपयुक्त बनाएर त्यसमा उनको स्थापना गर्नको लागि प्राणप्रतिष्ठा प्रयोग गरीन्छ ।

क्रम व्यवस्था – प्राण-प्रतिष्ठाको लागि यज्ञीय वातावरण बनाउन आवश्यक हुन्छ । तसर्थ प्राण-प्रतिष्ठाको क्रममा सामूहिक गायत्री यज्ञको एक या धेरै दिनको आयोजन राख्नु पर्दछ । त्यसमा जलयात्रादेखि लिएर अन्यान्य कर्मकाण्ड सुविधा, व्यवस्था एवं समयको सन्तुलन मिलाएर गर्नु पर्दछ । यज्ञीय वातावरणमा प्राण-प्रतिष्ठाको कर्मकाण्ड गर्नु पर्दछ ।

प्राण-प्रतिष्ठा हुने मूर्तिलाई पहिले नै स्थापना स्थलमा राख्नु पर्दछ र यसको अगाडि पर्दा लगाई राख्नु पर्दछ । दस स्नान र पूजन सामग्री पनि पहिले नै पर्दा पछाडि तयारी अवस्थामा राख्नु पर्दछ । जतिवटा मूर्तिमा प्राण-प्रतिष्ठा गर्नु छ, त्यति जना स्वयंसेवकहरूलाई पहिले देखि नै यो कामको लागि नियुक्त गरी राख्नुपर्दछ । ती व्यक्तिले नै पर्दा भित्र गएर संचालकको निर्देशानुसार प्राण-प्रतिष्ठाको कार्य गर्नु पर्दछ । यो कृत्य कुरा बुझ्ने समझदार कुमारी कन्याहरूसँग गराउँदा राम्रो हुन्छ । यसको लागि तिनीहरूलाई पहिलेदेखि सम्पूर्ण क्रम र व्यवस्था बुझाई दिनु पर्दछ । निम्नलिखित क्रमले कर्मकाण्ड गराउनु पर्दछ ।

१ **षट्कर्म** – जसद्वारा प्राण-प्रतिष्ठा गराउनु छ त्यसलाई प्रतिमा राखिएको पर्दा बाहिर आसनमा बसालेर षट्कर्म गराउनु पर्दछ

२ **शुद्धि सिंचन** – यज्ञको कलशको जल अनेक पात्रमा निकालेर राख्नु पर्दछ । मन्त्र पाठका साथ उपस्थित व्यक्ति, पूजन सामग्री, मन्दिर र मूर्तिमा त्यो जल छर्कनु पर्दछ ।

ॐ आपोहिष्ठा मयोभुवः, ता न ऽ ऊर्जे दधातन । महेरणाय चक्षसे ॥ ॐ यो वः शितमो रसः, तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः ॥ ॐ तस्माऽअरंगमय वो, यस्य क्षयाय जिन्वथ । आपो जनयथा च नः ॥– ११.५०-५२, ३६.१४-१६

३. **दशविध-स्नान** – प्रारम्भमा मूर्तिहरूको दसवटा स्नान गराइन्छ । किनकि मूर्ति जुन ढुङ्गा वा धातुले बनाइएको हुन्छ त्यो ढुंगा या धातु नजाने कुनकुन संस्कारका स्थान र व्यक्तिको सम्पर्कमा रहन बस्न परेको थियो होला । तसर्थ त्यसमा लुकेका अवांछनीय कुसंस्कारहरूको निवारणको लागि तथा वांछित संस्कारको स्थापनाको लागि यो क्रम चलाइन्छ । यसपछि मात्र त्यो प्रतिमा दैवी सत्ताको प्रतीक बन्ने योग्य हुन्छ । प्रथम चार स्नान भष्म, माटो, गोबर र मूत्रले गराइन्छ । यी स्नानहरूमा अवांछनीय संस्कारको निवारणको लागि हुन्छन् । कर्मकाण्ड गर्ने व्यक्ति स्नानका पदार्थहरूलाई हत्केलामा घसेर मन्त्रका साथ मूर्तिमा लेपन गर्नु पर्दछ । चारैवटा पदार्थहरूको लेपन भैसकेपछि कुनै सफा चिसो तौलिया वा कपडाले राम्ररी पुछि दिनु पर्दछ । त्यसपछि शेष ६ वटा पदार्थ – दूध, दही, घिउ, सर्वौषधि, कुशोदक र महको प्रयोग यस्तै क्रमले गर्नु पर्दछ । अन्तमा शुद्ध जलले स्नान गराई दिनु पर्दछ र त्यसको चरणामृत बनाउँनु पर्दछ । यसको लागि शुद्ध मुलायम कपडाले स्नान गराइएको जलको पानी पुछ्दै पानी सुकाउँदै कुनै खाली पात्रमा पानी निचोर्दै जानु पर्दछ । यसले गर्दा मन्दिर भित्र पानी फैलिएर चिप्लो गराउन पाउदैन र सुविधापूर्वक चरणामृत पनि सुविधापूर्वक एकत्रित हुन सक्दछ । यस कार्यको लागि एक अतिरिक्त स्वयंसेवक राख्नु पर्दछ । मन्त्र र क्रियाको संगति बसाल्दै भावनापूर्वक दस स्नानको क्रम चलाउनु पर्दछ ।

४. **प्राण-प्रतिष्ठा** – प्राण तत्वलाई दिव्य विद्युत् भन्न सकिन्छ । कुशल इन्जिनियरले विद्युत्लाई विभिन्न स्वरूपमा प्रयुक्त गरेर तमाम काम बनाउन सक्दछन् । स्थूल विद्युतका प्रवाहका नियमहरू पदार्थ विज्ञानका अंग हुन् ।

'प्राण' चेतना विद्युत हो । अस्तु, त्यसको प्रवाहको नियममाथि चेतना विज्ञानका नियमहरू लागु हुन्छन् । तीव्र भावना एवं प्रखर संकल्पद्वारा प्राणशक्तिलाई स्थानविशेषको दिशामा प्रवाहित गर्न सकिन्छ । आचार्यले कर्मकाण्ड गर्ने व्यक्ति सहित उपस्थित सबै श्रद्धालुका साथ हात जोडेर मन्त्रका साथ प्राणको आवाहन गर्नु पर्दछ ।

ॐ प्राणमाहुर्मातरिश्वानं, वातो ह प्राण उच्यते ।
प्राणे ह भूतं भव्यं च, प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम् । अथर्व. ११.४.१५

ॐ आं ह्रीं क्रों यं रं लं वं शं, षं सं हं लं क्षं हं सः । अस्या गायत्री देवीप्रतिमायाः, प्राणा इह प्राणाः ॥ ॐ आं ह्रीं क्रों यं रं लं वं शं, षं सं हं लं क्षं हं सः अस्याः प्रतिमायाः जीव इह स्थितः । ॐ आं ह्रीं क्रों यं रं लं वं शं, षं सं हं लं क्षं हं सः । अस्याः प्रतिमायाः सर्वेन्द्रियाणि, वाङ् मनस्त्वक चक्षुः श्रोत्रजिह्वा, घ्राणपाणिपादपायूपस्थानि, इहैवागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा ॥

नोट –अन्य सबै देवताहरूको प्रतिष्ठाको लागि अस्याः शिव, राम, दुर्गा, प्रतिमायाः) प्रतिमा शब्द भन्दा पहिले ती देवताको नाम बोलेर प्रतिष्ठा गर्नु पर्दछ ।

५. **प्राण-प्रतिष्ठाको लागि न्यास –** न्यास प्रक्रियाद्वारा प्रतिमाका विभिन्न अंगहरूमा विभिन्न देवशक्तिहरूलाई समाविष्ट गर्ने विधान छ । सबै उपस्थित व्यक्तिहरूले मन्त्रसँग यही भावना गर्नु पर्दछ । कर्मकाण्ड गर्ने व्यक्तिले प्रत्येक उक्तिका साथ आफ्नो दाहिने हातले क्रमशः ती अंगहरूको स्पर्श गर्दै जानु पर्दछ जुन अंगको उल्लेख मन्त्रमा भएको छ ।

ॐ ब्रम्हा मूर्ध्नि । सशिखायां विष्णुः । रूद्रो ललाटे । भ्रुवोर्मध्ये परमात्मा । चक्षुषोः चन्द्रादित्यौ । कणयोः शुक्रबृहस्पती । नासिकयोः वायुदैवतम् । दन्तपंक्तौ अश्विनौ । उभे सन्ध्ये ओष्ठयोः । मुखे अग्निः । जिह्वायां सरस्वती । ग्रीवायां तु बृहस्पतिः । स्तनयोः वसिष्ठः । बाह्वोः मरूतः । हृदये पर्जन्यः । आकाशम् उदरे । नाभौ अन्तरिक्षम् । कट्योः इन्द्राग्नि । विश्वेदेवा जान्वोः । जङ्घायां कौशिकः । पादयोः पृथिवी । वनस्पतयोऽगुलीषु । ऋषयो रोम सु । नखेषु मुहूर्ताः । अस्थि ग्रहाः । असृङ्मांसयो? ऋतवः । संवत्सरो वै निमिषे । अहोरात्रं त्वादित्यश्चन्द्रमा देवता

तत्पश्चात् हात जोडेर मन्त्र बोल्नु पर्दछ ।

ॐ प्रवरां दिव्यां गायत्रीं सहस्रनेत्रां शरणमहं प्रपद्ये । ॐ तत्सवितुर्वरेण्याय नमः । ॐ तत्पूर्वजयाय नमः । ॐ तत्प्रातरादित्याय नमः । ॐ तत्प्रातरादित्यप्रतिष्ठायै नमः । – गा.गु.पु.

नोट – अन्य सबै देवताको प्रतिष्ठाको समयमा ती देवताहरूको स्तुति, आरती र प्रार्थना गर्नु पर्दछ ।

प्राणस्थिरीकरण – न्यास पछि सबै व्यक्तिले दुबै हत्केला मूर्तितिर पारेर स्थापित प्राणलाई स्थिर गर्ने भावनाले मन्त्र बोल्नु पर्दछ ।

ॐ अस्यै प्राणाः प्रतिष्ठन्तु, अस्यै प्राणाः क्षरन्तु च ।
अस्यै देवत्वमर्चायै मामहेति च कश्चन ॥ –प्रति.म.पृ.३५२

शोभा श्रृंगार – प्राण-प्रतिष्ठा पछि प्रतिमालाई वस्त्र आभूषण लगाई दिनु पर्दछ । यस्तो साज श्रृंगारको काममा दक्ष व्यक्तिलाई लगाउनु पर्दछ । शोभा श्रृंगारमा बहुतै ज्यादा समय लाग्न थालेमा उपस्थित जनसमुदायले पट्यार महसूस गर्दछन् तसर्थ यसमा बहुत धेरै समय लाग्न दिनु हुँदैन । यो क्रममा मधुर स्वरमा गायत्री चालीसाको पाठ या कुनै वन्दना गानको क्रम चलाउँदै जानु पर्दछ । श्रृंगार भै सकेपछि षोडशोपचार पूजन गर्नु पर्दछ ।

षोडशोपचार – जुन प्रतिमामा प्राण-प्रतिष्ठा गरीएको छ, त्यसको इष्ट भावले पूजन गरेर आफ्नो श्रद्धाको अभिव्यक्ति गर्नु पर्दछ । पूजनमा पुरुष सूक्तका मन्त्रहरूको प्रयोग गरीन्छ । यो सूत्रमा परमात्माको विराट् रूपको वर्णन छ । यो सूक्त द्वारा पूजन गर्दा यस्तो भाव तरंगित भैरहन्छ कि हामी प्रतिमाको माध्यमबाट त्यसै विराट् सत्ताको अर्चना गर्दै छौं । जसको वर्णन पुरुष सूक्तका मन्त्रहरूमा छ ।

आरती – षोडशोपचार पूजन सकिएपछि जुन-जुन प्रतिमाहरूको प्राण-प्रतिष्ठा गरीएको छ ती सबैको लागि अलग अलग आरती सजाउँनु पर्दछ । आरतीको तयारी हुनासाथ शंख, घण्ट आदि व्यवस्थित क्रमले बजाउँनु पर्दछ । आरती प्रारम्भ हुनासाथ मूर्तिको अगाडि लगाइएको पर्दा हटाइ दिनु पर्दछ । आरतीका साथ निम्न मन्त्रको सस्वर पाठ गर्नु पर्दछ ।

ॐ त्वं मातः सवितुर्वरेण्यमतुलं, भर्गः सुसेव्यः सदा,
यो बुद्धीर्नितरां प्रचोदयति नः, सत्कर्मसु प्राणदः ।
तद्रूपां विमलां द्विजातिभिरूपा, स्यां मातरं मानसे,
ध्यात्वा त्वां कुरु शं ममापि जगतां, सम्प्रार्थयेऽहंमुदा ॥ गा.गु.प.

नमस्कार – आरती समाप्त भएपछि सबै श्रद्धालुजनहरूले भावनापूर्वक मातेश्वरीलाई नमन गर्नुपर्दछ । नमस्कारका साथ यो मन्त्र बोल्नु पर्दछ ।

ॐ नमस्ते देवि गायत्री ! सावित्रि त्रिपदेऽक्षरे ।
अजरे अमरे मातः, त्राहि मां भवसागरात् ॥
नमस्ते सूर्यसंकाशे, सूर्यसावित्रिकेऽमले ।
ब्रह्माविद्ये महाविद्ये, वेदमातर्नमोऽस्तु ते ॥
अनन्त कोटी ब्रह्माण्ड-व्यापिनी ब्रह्माचारिणी ।
नित्यानन्दे महामाये, परेशानि नमोऽस्तु ते ॥ गा.गु.प.

समापन – यसपछि जयघोष गरेर प्राण-प्रतिष्ठाको विशेष कर्मकाण्ड समाप्त गर्नु पर्दछ । साथै प्रतिमामा पुष्पार्पण गर्ने र आरती एवं चरणामृत वितरणको क्रम र व्यवस्था बनाई दिनु पर्दछ । मानिसहरू पंक्तिवद्ध भएर मन्दिरमा प्रवेश गर्दै जाउन्, फूल चढाऊन्, आरती लेऊन् र चरणामृत ग्रहण गरून् । यो क्रम अबेर सम्म चल्न सक्दछ । अस्तु, पूर्णाहुतिको क्रम पनि साथै प्रारम्भ गर्न उचित हुन्छ । स्थिति र व्यवस्थाका अनुसार प्रसाद वितरणको क्रम पनि सम्पन्न गर्नु पर्दछ ।

॥ संस्कार प्रकरण ॥
शास्त्रीय पृष्ठभूमि

व्युत्पत्तिपरक अर्थ – सम् पूर्वक कृञ् धातुबाट धञ् प्रत्यय लागेर संस्कार शब्द निष्पन्न हुन्छ । जसको अर्थ हो संस्कारणं वा संस्कार, अर्थात परिष्कार गर्नु अथवा राम्ररी निर्माण गर्नु 'संस्कार' हो । संस्कार प्रकाशमा संस्कार शब्दको अर्थ स्पष्ट गर्दै लेखिएको छ ।

समुपसर्गात् कृञो घञि निष्पन्नेऽयं संस्कार शब्दः स्वयमेव स्वलक्षणमप्यभिधत्ते । तद्यथा– आत्मशरीरान्यतरनिष्ठो हीनाङ्गपूरको दोषापमार्जनकरो ऽ तिशयाधायकश्च विहितक्रियाजन्योऽतिशयविशेष एव 'संस्कार' इत्युच्यते ।

सम् उत्सर्गपूर्वक 'कृ' धातुबाट घञ् प्रत्यय भएर निष्पन्न संस्कार शब्दले स्वयमेव आफ्नो लक्षण पनि प्रकट गर्दछ । यथा शरीर र आत्मामा कमी या त्रुटिलाई पूरा गर्ने, दोषहरूको परिमार्जन गर्दै, अतिशय गुणहरूलाई स्थापित गर्ने शास्त्रविहित विधि (कर्मकाण्ड) ले समुद्भूत अतिसय विशेषतालई नै 'संस्कार' भनिन्छ । संस्कार शब्दको प्रयोग धेरै अर्थमा गरीन्छ । मेदिनीकोषका अनुसार यसको अर्थ हो – (क) प्रतियत्न, (ख) अनुभव र (ग) मानस कर्म । सर्वप्रथम ऋग्वेदमा यो शब्दको प्रयोग भएको हो जसको अर्थ त्यस ठाउँमा धर्म (भाँडा बरतन) को शुद्धता-पवित्रता सँग लगाइन्छ । तदनन्तर शतपथ ब्राम्हण, छान्दोग्य उपनिषदमा यस शब्दको अर्थ निर्मलता – स्वच्छता – लगाईएको छ । जैमिनिकृत मीमांसा सूत्रमा यसको प्रयोग 'चम्काउने' अर्थमा भएको छ । तवदेखि वर्तमान कालसम्म यो शब्दले आफ्नो अर्थ र स्वरूपलाई धेरै सारगर्भित र वैज्ञानिकताले अभिपूरित गरीसकेको छ ।

संस्कारको परिभाषा प्रकार र प्रयोजन

मीमांसा दर्शनको भाष्य गर्दै शबरमुनि लेख्नु हुन्छ –
'संस्कारो नाम स भवति यस्मिन् जाते पदार्थो भवति योग्यः कस्यचिदर्थस्य' अर्थात् संस्कार त्यो प्रक्रिया हो जसको उपस्थितिले गर्दा कुनै व्यक्ति या पदार्थ कुनै काममा लायक बन्न पुग्दछ । – जै.सू. ३.१.३

प्रसिद्ध मीमांसक कुमारिल भट्ट कृत तन्त्र वार्तिकमा भनिएको छ – **'योग्यतां चादधानाः क्रियाः संस्कारा इत्युच्यन्ते'** अर्थात संस्कार त्यो क्रिया तथा रीति हो जसले योग्यता प्रदान गर्दछ ।

महर्षि हारीतले लेख्नु भएको छ – **'द्विविधो हि संस्कारो-ब्राम्हो दैवश्च । गर्भाधानादिस्मार्तो ब्राम्हः पाक यज्ञ सौम्याश्च दैवः'** अर्थात् संस्कार दुई प्रकारका हुन्छन् ब्राम्ह संस्कार र दैव संस्कार । गर्भादानादि संस्कार जो कि स्मृति ग्रन्थहरू द्वारा निश्चित छ, ब्रम्ह संस्कार भनिन्छन् भने पाक यज्ञ, सोम यज्ञादि दैव संस्कार अन्तर्गत पर्दछन् । हारीत मुनि अगाडि लेख्नुहुन्छ – **'ब्राह्मेण संस्कारेण ऋषीणाम सलेकतां समानतां सायुज्यतां वा गच्छति इति । दैवेन संस्कारेण देवानां समानतां सालोक्यतां सायुज्यतां सारूप्यतां वा गच्छति'** ।

ब्राम्ह संस्कारबाट मानवमा ब्राम्हणोचित ऋषि कल्प गुण, यसको समानता (समान सम्मान) यसको समीपता अथवा यसले युक्त हुने योग्यताको विकास हुन्छ । दैव संस्कारबाट देवको जस्तो गुण, यसको समीपता, यसबाट युक्त हुने योग्यता अथवा उनीहरूको जस्तो रूप र गुण आदिको योग्यता प्राप्त हुन्छ ।

आज जुन संस्कारको मानव समाजमा प्रचलन छ, त्यसको संख्या मुख्यतया १६ मानिएको छ । जस्तो कि महर्षि व्यासले लेख्नु भएको छ –
गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तो जातकर्म च ।
नामक्रिया निष्क्रमोऽन्न-प्राशनं वपनक्रिया ॥
कर्णवेधो व्रतादेशो वेदारम्भक्रियाविधि ।
केशान्तः स्नानमुद्धाहो विवाहाग्निपरिग्रहः ॥
त्रेताग्निसंग्रहश्चैव संस्काराः षोडशस्मृता । व्यस स्मृति – १.१३-१४

अर्थात् गर्भाधान, पुंसवन, सीमान्तोन्नयन, जातकर्म, नामाकरण, निष्क्रमण, अन्नप्राशन, चूडाकर्म, कर्णबेध, उपनयन, वेदारम्भ (विद्यारम्भ), समावर्तन, विवाह तथा अग्न्याधान । अग्न्याधान अन्तर्गत तीन अग्नि (ग्राहपत्य, आहवनीय, दक्षिणाग्नि) स्थापित गरीन्थ्यो । यी अग्निहरूको व्यवहारिक उपयोग वानप्रस्थ अन्तेष्टि र मरणोत्तर संस्कारमा गरिने हुनाले संस्कारहरूको मान्य संख्या १६ सिद्ध हुन आउँछ । यी नाममा कतै कतै भिन्नता पनि देखा पर्दछ ।

आयुर्वेदिक रसायन बनाउने अवधिमा धेरै किसिमका संस्कारहरू प्रवाहित गरिन्छन् । धेरै पटक तिनलाई तमाम किसिमका रसहरूमा खरल गरिन्छ र धेरै पटक गजपुटद्वारा अग्निमा जलाइन्छ अनि मात्र त्यो रसायन ठीक प्रकारले तयार हुन्छ र साधारण राँगा, जस्ता, ताँवा, फलाम र अभ्रक जस्ता कम महत्वका धुतुहरू चमत्कारिक शक्ति सम्पन्न बन्न पुग्दछन् । ठीक यस्तै मानिसलाई पनि समय समयमा विभिन्न आध्यात्मिक उपचारहरूद्वारा सुसंस्कृत बनाउने महत्वपूर्ण पद्धति हिन्दू तत्ववेत्ताहरूले विकसित गरेका थिए । त्यसको परिपूर्ण लाभ मानिसले हजारौं लाखौं बर्षदेखि उठाउँदै आएका छन् । हुन त कुनै व्यक्तिलाई सुसंस्कृत बनाउनको लागि शिक्षा, सत्संग, वातावरण, परिस्थिति र सूझबूझ जस्ता तमाम कुराहरूको आवश्यकता पर्दछ । सामान्यतया यसको अतिरिक्त हिन्दू तत्ववेत्ताहरूले मानिसको अंतःभूमिलाई श्रेष्ठताको दिशामा विकसित गर्नको लागि केही यस्ता सूक्ष्म उपचारहरूको पनि आविष्कार गरेका छन्, जसको प्रभाव शरीर र मनमा मात्र होइन, सूक्ष्म अंतःकरणमा समेत पर्दछ र त्यसको प्रभावबाट मानिसको गुण, कर्म र स्वभावको दृष्टिले समुन्नत स्तरतिर उठ्नमा सहायता प्राप्त हुन्छ ।

यस आध्यात्मिक उपचारको नाम संस्कार हो । हिन्दू धर्मका अनुसार संस्कार १६ प्रकारका हुन्छन्, जसलाई षोडश संस्कार भनिन्छ । आमाको गर्भमा स्थापित हुने दिन देखि मृत्यु सम्मको अवधिमा समय-समयमा प्रत्येक हिन्दू धर्मावलम्वीलाई १६ पटक संस्कारित गरेर एक प्रकारको आध्यात्मिक रसायन बनाइन्थ्यो । प्राचीनकालमा प्रत्येक हिन्दू यस्तै प्रकारको एउटा जीवित जाग्रत रसायन हुन्थ्यो । मानव शरीरमा रहे बसेको भएता पनि त्यसको आत्मा देवताको स्तरमा हुन्थ्यो र यहाँका मानिस 'भूसुर' अर्थात 'पृथ्वीको देवता' मानिन्थे । उनको निवास यो पुण्य भूमि आर्यावृतलाई

'स्वर्गादपि गरीयसी' भनिन्थ्यो । संस्कारवान व्यक्ति र तिनीहरूको निवास क्षेत्रलाई यस्तो गौरव प्राप्त हुनु उचित पनि थियो ।

हाम्रो प्राचीन महत्व र गौरव-गरीमालाई गगनचुम्बी बनाउनमा जुन-जुन तमाम सत्प्रवृत्तिहरूलाई श्रेय मिलेको थियो त्यसको एउटा बहुतै ठूलो कारण यहाँको संस्कार पद्धतिलाई मान्न सकिन्छ । यो पद्धति सूक्ष्म अध्यात्म विज्ञानको अतीव प्रेरणाप्रद प्रक्रियामा अवलम्बित हुन्छ । वेद मन्त्रको स-स्वर उच्चारणले उत्पन्न ध्वनि तरंग यज्ञीय उष्मासँग सम्वद्ध भएर आलौकिक वातावरण प्रस्तुत गर्दछन् र जुन मनुष्य यस्तो वातावरणमा आएको हुन्छ या जसको लागि यो पुण्य प्रक्रियाको प्रयोग गरीन्छ, त्यो यसबाट अवश्य प्रभावित हुन्छ । यो प्रभावले यस्तो परिणाम उत्पन्न गर्दछ जसबाट मानिसमा गुण, कर्म स्वभाव आदि अनेक विशेषताहरू प्रस्फुटित हुन्छन् । संस्कारको प्रक्रिया एउटा यस्तो आध्यात्मिक उपचार पद्धति हो जसको परिणाम व्यर्थ जाँदैन । व्यक्तित्वको विकासमा यी उपचारहरूबाट आश्‍चर्यजनक सहायता मिलेको देख्न सकिन्छ ।

संस्कारहरूमा जुन विधिविधान छन्, तिनको मनोवैज्ञानिक प्रभावले मानिसलाई सन्मार्गगामी हुने प्रेरणा दिन्छ । संस्कारका मन्त्रहरूमा तमाम यस्ता बाटाहरू भरि-भराउँ छन् जो ती परिस्थितिहरूको लागि प्रत्येक दृष्टिले उपयोगी छन् । पुंसवन संस्कारको समयमा उच्चारण गरीने मन्त्रमा गर्भवतीको लागि रहन-सहन, आहार-विहार सम्वन्धी महत्वपूर्ण प्रशिक्षण विद्यमान छ । यस्तै विवाहमा दाम्पत्य जीवनको, अन्नप्राशनमा भोजन छाजनको र वानप्रस्थमा सेवा परायण जीवनको लागि आवश्यक शिक्षा भरिपूर्ण छन् । तिनलाई कुनै प्रभावशाली वक्ताले ठीक तरीकाबाट बुझाएर संस्कारको समयमा उपस्थित मानिसहरूलाई बताउन सक्यो भने जसको संस्कारसँग सम्वन्ध छ, तिनलाई मात्र होइन, अपितु अन्य श्रोताहरूलाई पनि ती संदेशहरूबाट आवश्यक कर्तव्यको ज्ञान हुन सक्दछ र तिनले पनि जीवनलार्य उचित दिशामा ढाल्न कम्मर कस्न सक्दछन् ।

परिवारलाई संस्कारवान् बनाउने र कौटुम्बिक जीवनलाई सुबिकसित गर्ने एउटा मनोवैज्ञानिक र धर्मानुमोदित प्रक्रियालाई संस्कार पद्धति भनिन्छ । हर्षोत्सवको वातावरणमा देवताहरूको साक्षी, अग्निदेवको सान्निध्य, धर्म भावनाले ओतप्रोत मनोभूमि, स्वजन सम्वन्धीहरूको उपस्थिति, पुरोहितद्वारा गराइएको धर्म कृत्य यो सबैको मिश्रणले संस्कारसंग सम्बन्धित व्यक्तिहरूलाई एउटा विशेष किसिमको मानसिक अवस्थामा पुऱ्याई दिन्छन् र त्यस समयमा जुन प्रतिज्ञा अथवा संकल्प गरीन्छ या जुन प्रक्रियाहरू संचालन गराइन्छन्, तिनले सूक्ष्म मनमा गहिरो प्रभाव पार्दछन् र त्यो प्रभाव प्रायः यति गहिरो र परिपक्व हुन्छ कि त्यसको छाप अमिट नभए पनि चिरस्थायी अवश्य हुने गर्दछ ।

कुनै शिक्षा सामान्य ढंगले बाटो हिड्दा हलुंगो मनले भनिन्छ भने त्यसको प्रभाव अर्कै हुन्छ र त्यही कुरालाई धर्म सम्मिश्रित गम्भीर वातावरणमा भनिन्छ भने त्यसको प्रभाव अर्कै किसिमको हुन्छ । मजाकमा कसैले झुठै क्रिया खान सकिन्छ तर गंगाजीमा खडा भएर अथवा हातमा गंगाजल तुलसी तामा लिएर गंभीरतापूर्वक धर्म भाक्नु वा क्रिया खानु गंभीर कुरा हो । व्याभिचारीहरूले आफ्नो प्रेमीकाहरूलाई ठूला ठूला आश्‍वासन दिन्छन्, त्यसको कुनै विशेष अर्थ हुदैन । तर विवाह संस्कारको अवसरमा वर वधूले गरेको वचनवद्धताले उनीहरू माथि यस्तो अमिट प्रभाव पर्दछ कि उनीहरू आजीवन एक अर्कासँग बाँधिएको अनुभव गर्दछन् । त्यसै सरसर्ती हेर्ने हो भने वर-वधूको अग्नि परिक्रमाको कुनै विशेष मूल्य देखिदैन । वर-वधूको परस्पर गठवन्धन गर्नु, फेरी दिनु (अग्नि परिक्रमा गर्नु अथवा भौरी घुम्नु) साथ साथै दुई कदम हिंडनु यी सबै कुराहरू केटाकेटीका साधारण खेलकुदमा हुने श्रम भन्दा बढी त पक्कै पनि होइनन्, यसमा त अझै कम श्रम लाग्दछ । तर जुन भावनाका साथ र जुन वातावरणमा विवाहको विधि विधानका साना साना विधिहरू पूरा गरिन्छन् तिनको यस्तो मनोवैज्ञानिक छाप पर्दछ कि त्यसलाई जीवन भरि इनकार गर्न सकिदैन । यही मनोविज्ञान सम्मत धर्म-विज्ञानले अन्य सबै संस्कारहरूको समयमा काम गर्दछ । यसबाट अन्तर्‌मनमा यस्तो छाप पर्दछ जसबाट व्यक्ति सुसंस्कृत, सुविकसित, सौजन्यपूर्ण एवं कर्तव्यपरायण बन्न ठूलो सहयोग प्राप्त हुन्छ । ऋषिहरूले आफ्ना आध्यात्मिक र मनोवैज्ञानिक शोधनको आधारमा यो पुण्य प्रक्रियाको निर्माण गरेका हुन् । यो प्रक्रिया पूर्वकालमा जति प्रभावशाली थियो, त्यति नै आज पनि छ । यदि त्यसलाई ठीक ढंगले उचित व्यवस्थाका साथ उपयुक्त वातावरणमा सम्पन्न गरिन्छ भने ।

परिष्कृत एवं सरल प्रक्रिया

प्रस्तुत पुस्तकमा प्राचीन संस्कार पद्धतिहरूलाई आधार मानेर यो संशोधित एवं परिष्कृत प्रक्रिया प्रस्तुत गरीएको छ। यसमा निम्न कुराको विशेष सावधानी अपनाइएको छ। –

१ संस्कार गराउँदा बहुतै धेरै समय नलागोस्।

२ प्रत्येक संस्कारमा आवश्यक शिक्षाहरू समुचित रूपले समाविष्ट होऊँन्।

३ विधान यति सरल होस् कि संस्कार सम्पन्न गराउँनेलाई विशेष कठिनाई नपरोस्।

सामान्यतया अन्यत्र संस्कार पद्धतिहरूमा विधि विधान त उल्लेख गरीएका छन् तर त्यसको आवश्यकता उपयोगिता र पृष्ठभूमि बताइएको छैन । यो पुस्तकमा प्रतीक क्रियाका साथ-साथ यस्तो क्रिया किन गराइदैछ भन्ने कुराको जानकारी समेत उपलव्ध गराउने प्रयास गरीएको छ।

कसै-कसैले संस्कारको संगति पदार्थ विज्ञानसँग जोड्ने गर्दछन् । तिनले कान छेडेपछि बवासीर हुँदैन, मुण्डन गराएपछि टाउको दुख्दैन भन्ने जस्ता कुराहरू सुनाउने गर्दछन् तर यस्ता प्रतिपादनहरू प्रायः काल्पनिक हुने गर्दछन्। कुनै डाक्टर अथवा वैज्ञानिकले यसको खण्डन गरीहाल्यो भने पुरोहितले आफ्नो कथन फिर्ता लिनु पर्ने अवस्था आउन सक्दछ। यसकारण हामी झन्झटमा पर्नु हुँदैन। यी संस्कारहरूबाट कुनै स्थूल लाभ प्राप्त हुन्छ अथवा यसको पदार्थ विज्ञानसँग कुनै उपयोगिता सिद्ध हुन्छ भने कुनै घाटाको कुरा छैन, तर त्यसैमा आधारित भएर कुरा गर्नु ठीक हुँदैन। प्रत्येक धार्मिक कर्मकाण्डको मुख्य आधार पाप, सदाचार, दुराचारमा अन्तर गर्नु पदार्थ विज्ञानबाट होइन, धर्म विज्ञानबाट मात्र संभव हुन्छ। बहिनी र पत्नीको बीचको फरक धर्मले बताउन सक्दछ विज्ञानले सक्दैन। यसकारण जहाँ मानवीय अन्तःकरणलाई विकसित गर्ने प्रश्न आउँछ त्यहाँ विज्ञानको कुनै उपयोगिता हुँदैन। त्यहा त आस्था, विश्वास, उदारता र सद्भावना जस्तो मनोवृत्तिहरू मात्र सहायक हुन्छन्। संसकारको वैज्ञानिक दृष्टिकोणले के महत्व छ ? यो प्रश्नमा विवाद उठाउनु व्यर्थ छ। यसबाट आध्यात्मिक र मानवीय लाभ यति धेरै हुन्छ कि त्यसको दाँजोमा भौतिक विज्ञानको क्षेत्रमा प्राप्त हुन सक्ने सबै लाभ तुच्छ सिद्ध हुन्छन्। संस्कार पद्धति निश्चित रूपले एउटा विज्ञान सम्मत प्रतिपादन प्रयोगशालाहरूका भौतिक विज्ञानीद्वारा होइन, बरू आध्यात्मिक लाभ, सामाजिक सत्परिणाम एवं मनोवैज्ञानिक तथ्यद्वारा मात्र बुझ्न र प्रतिपादन गरीनु पर्दछ। १६ संस्कारमा अब सबैको उपयोगिता देखिदैन तसर्थ सबैको वर्णन आवश्यक छैन। जो उपयोगी छ त्यसैलाई ठीक तरीकाले मनाउन सकेमा बहुतै ठूलो प्रयोजन सिद्ध हुन सक्दछ।

वर्तमान परिस्थितिको मूल्यांकन गरेर यो पुस्तकमा संस्कारहरू १६ बाट घटाएर १० गरीएको छ। यतिलाई पनि यदि गम्भीरतापूर्वक लागु गर्न सकेमा त्यसको परिणाम कम हुने छैन तर जसलाई सबै सुविधा उपलव्ध छ त्यसले १६ वटै संस्कार गर्न वेश हुन्छ। त्यसको लागि पुराना पद्धतिहरू छदैछन्। यस पुस्तकमा त्यो संस्कारलाई मात्र लिइएको छ जो आज पनि त्यत्तिकै उपयोगी छन् र जसलाई गर्ने हर संभव उपाय गर्नु नै पर्दछ। यहाँ एउटा प्रयत्न के गरीएको छ भने जुन संस्कारलाई यहाँ उल्लेख गरीएको छैन त्यसको पनि शिक्षा र महत्वपूर्ण प्रक्रियाहरू त्यो संस्कारमा गाभिएका छन् जुन संस्कार त्यसै समयमा गराइन्छ। गर्भाधान, पुंसवन र सीमन्त यी तीनवटैको प्रमुख प्रक्रिया गर्भवतीको लागि निश्चित गरीएको एउटै संस्करणमा गाँसिएको छ। जातकर्म र नामाकरणको विधान सम्मिलित बनाइएको छ। विद्यारम्भ, उपनयन एवं समावर्तनको विधान एउटा मात्र यज्ञोपवीत संस्कारमा छ। कुनै महत्वपूर्ण कुरा छुट्न नपाओस् यसको यथासंभव यथेष्ट ध्यान राखिएको छ।

बच्चाको नाक कान छेदन पुरानो परम्परा अनुसार गहना लगाउने या श्रृंगारको माध्यम मानिन्थ्यो तर आज विवेकशील क्षेत्रहरूमा यसको उपयोगिता स्वीकार गरिदैन। अझ स्वास्थ्य र सफाइको दृष्टिले यसलाई हानिकारक नै मानिन्छन्। अब शोभा श्रृंगारको कसी नाक कान छेड्नु या शरीरमा टाटेपाटे अंकित गराउनु होइन। यो विचार परिवर्तन का पछाडि तथ्य पनि छ र बल पनि। यस कारण कर्णभेद संस्कारलाई पनि हटाइएको छ। हाम्रो सामुन्ने परम्परा मात्र होइन, उपयोगिताको कसी पनि प्रस्तुत छ। तिनै परम्पराहरूलाई मात्र प्रचलित राख्ने कुरामा हामी सहमत छौ जुन परम्पराले आफ्नो उपयोगिता सिद्ध गर्न सक्दछ।

दुइटा नया तर उपयोगी संस्कार

यस पद्धतिमा दुईटा नयाँ संस्कार थप गरिएका छन् – जन्मदिवोत्सव र विवाहदिवसोत्सव । यसलाई प्रत्येक व्यक्तिले प्रत्येक बर्ष मनाउँन सक्दछन् ।

१) **जन्मदिवोत्सव –** मानिसको लागि यो संसारमा सबभन्दा महत्वपूर्ण काम उसको आफ्नो व्यक्तित्व निर्माण हो । आफ्नो नाम, आफ्नो रूप, आफ्नो यश । आफ्नो धन सबैलाई प्यारो हुन्छ । यस्तै आफ्नो जन्मदिन पनि व्यक्तिको लागि आफ्नो अवतरणको सुखद स्मृतिको सबैभन्दा बढी आनन्ददायक दिन हुन सक्छ । यसलाई हर्षोल्लासका साथ मनाउन कसलाई खुसी हुदैन ? बच्चाको जन्मदिन मनाउने प्रथा हामीले प्रचलनमा देखिरहेका छौ । विदेशहरूमा ठूला-बडाहरूको जन्मदिन पनि विशेष चाडको रूपमा मनाउने प्रथा छ । इष्टमित्र स्वजन सम्वन्धीहरू एकत्रित भएर आफ्नो शुभकामना ब्यक्त गर्दछन् र आमोद-प्रमोद मनाउँछन् । हामीले यसलाई जीवन समस्यामा विचार गर्ने, शेष जीवनलाई अझ बढी परिष्कृत बनाउने, मानव जीवनको उपलब्ध सौभाग्यमा सन्तोष अनुभव गर्ने र स्वजन सम्वन्धीहरूलाई तथा इष्ट मित्रहरूलाई यी अभिव्यक्तिहरूमा सम्मिलित गर्ने रूपमा मनाइन्छ ।

२) **विवाहदिवसोत्सव –** यसैप्रकार विवाहदिवसोत्सव पनि महत्वपूर्ण छ । विवाहद्वारा नै प्रत्येक व्यक्तिले आफ्नो नयाँ परिवार र समाजको निर्माण गर्दछ । आत्मभावलाई द्विगुणित गर्ने अद्‌भुत आध्यात्मिक क्रान्ति विवाहद्वारा नै मूर्तिमान् हुन्छ । यो दिन गृहस्थको लागि प्रेरणाप्रद हुन्छ । अनेक सामाजिक उत्तरदायित्व गृहस्थको साथ लागेर आउने गर्दछन् । तिनलाई स्त्री-पुरूषले गाडाको दुइ पांग्रा झैं मिलेर अग्रसर गर्दछन् । यस्तो शुभदिनलाई त हर्षोल्लासपूर्वक मनाउनु नै पर्दछ । यो दिनलाई अतीतको स्मृतिलाई ताजा गर्ने एउटा जीवन्त संस्मरणको रूपमा मनाउनु नै पर्ने हो र ती प्रतिज्ञाहरूलाई प्रत्येक वर्ष सम्झनु र दोहराउनु पर्ने हो । जुन प्रतिज्ञाहरू विवाहका दिन दुबैले गृहस्थको सार्थकताको लागि गरेका थिए । यस्तो गर्ने हो भने वैवाहिक जीवनमा जिम्मेवारी निर्वाह गर्ने नयाँ प्रेरणा र स्फूर्ति प्राप्त हुन्छ ।

यी दुईटा उत्सवले प्रत्येकको जीवनमा एउटा नयाँ संदेश र उल्लास लिएर आउँछन् । इनलाई मनाउने व्यवस्था अलिकति धन र केही समय लाग्न जान्छ भने चिन्ता गर्नु हुँदैन । यसको बदलामा जुन प्राप्त हुने हो त्यो बढी महत्वपूर्ण र मूल्यवान् हुन्छ । जसको घरमा अरू कुनै हर्षोत्सव मनाउने कुनै अवसर हुँदैन, तिनीहरूलाई पनि वर्षमा दुई पटक आनन्दित हुने र आफ्ना इष्टमित्रका साथ प्रमुदित हुने अवसर प्राप्त हुन सक्दछ । संगठनको दृष्टिले सामाजिकता, सामूहिकता र स्नेह सौहार्द्रता बढाउने दृष्टिले पनि यो आयोजन उत्तम हुन्छ । इष्टमित्रहरूसँग पटक-पटक भेटघाट हुदै रहने हो भने आत्मीयता बढ्दछ र यो बढ्दै जाने मैत्रीले केही न केही सत्परिणाम नै उत्पन्न गर्दछ ।

युगनिर्माण योजनामा विवेकशील सज्जनहरूको संगठन सबभन्दा पहिलो काम हो । यी दिनहरूमा हर्षोत्सवको माध्यमबाट यो उद्देश्य अझ सजिलो तरीकाले तीब्रतासँग पूरा हुँदै जान सक्दछ । बारम्बार निर्धारित लक्षको पूर्तिको सम्वन्धमा चर्चा गर्नु निरर्थक भन्न सकिन्न । त्यसको परिणाम नवनिर्माण आन्दोलनलाई सफल बनाउने दृष्टिले उत्साहवर्धक हुन सक्दछ ।

संस्कारको पद्धति, परिवार प्रशिक्षणको सर्वोत्तम पद्धति हो । प्रायः घरका मानिसहरूको प्रभाव घरको मानिसमा अलि कम नै पर्ने गर्दछ । 'अति परिचयले अवज्ञा' भन्ने उक्ति का विरूद्ध केही सिकाउनु बताउनु संभव हुँदैन । अर्को कुरा के छ भने कुनै कुरा यदि बारम्बार भनिन्छ र त्यो कुरा एक पटक एकै व्यक्तिले भन्ने गर्दछ भने त्यो कानको सामान्य अभ्यासमा आइहाल्छ र त्यसको विशेष प्रभाव पर्दैन । संस्कारको प्रथा प्रचलित गरेर हामीले यो कमीलाई पूरा गर्न सक्दछौं । सुयोग्य पुरोहित र वक्ता बाहिरका मानिस हुन्छन् तसर्थ तिनका तर्कपूर्ण प्रवचनले विशेष प्रभाव पार्दछ । अझ धर्मानुष्ठानको अवसरमा त वातावरण र 'मुड' ले पनि शिक्षाप्रद कुराहरू सुन्न र गम्भीरता सँग बुझ्न सजिलो बनाएको हुन्छ । परिवारमा धेरै जना हुन्छन् । तसर्थ कसै न कसैको कुनै न कुनै संस्कारको दिन आउने गर्दछ । साथै जन्मोत्सवको पनि क्रम चलाइन्छ । यसप्रकार एक वर्षमा कम्तीमा दुइ पटक त घरमा संस्कार आयोजनको कुरा हुन नै सक्दछ र यसै निहुँमा परिवारको प्रशिक्षणको ठोस क्रम ब्यवस्थित रूपले चल्दै जान सक्दछ । यस्ता आयोजनहरूमा मानिसहरू सँग तमाम कुरा र यदि प्रेरणा तर्क र तथ्यपूर्ण छन् भने त्यसको प्रभाव र परिणाम हुनु नै पर्दछ । व्यक्तिको स्वभावमा पारिवारिक वातावरण र लोक व्यवहारमा हामीले अनेक सत्प्रवृत्तिहरूको समावेश गर्नु छ तथा रचनात्मक सत्कर्ममा लोकमानसलाई संलग्न गर्नु छ । यसको लागि प्रथम काम प्रेरणा लिनु नै त हो । कुनै कुरा

पहिले विचारमा आउँछ अनि मात्र त त्यसको कार्य रूपमा परिणत हुने अवसर आउन सक्छ । बिउ छरेपछि मात्र त बेर्ना उम्रने आशा पलाउँछ । विचार बिउ हो भने कर्म बिरूवा हो । सत्प्रवृत्तिको रूपमा सत्कर्मका बिउ छर्नको लागि संस्कार आयोजन पूर्णतया समर्थ हुने गर्दछन् ।

संस्कार क्रम व्यवस्था

संस्कारहरूको व्यवस्था सामूहिक यज्ञ, सामूहिक यज्ञायोजन, प्रज्ञा संस्थान तथा घरमा पनि गर्न सकिन्छ । यस्तो प्रयाश गर्नु पर्दछ कि संस्कार गराउने व्यक्ति यज्ञ व्यवस्थाको कष्टमा नपरोस् । उपकरणहरू र विशेष सामग्री आदि सम्पूर्ण व्यवस्था शाखाका परिजनहरूले आफ्नो तर्फबाट गर्नु पर्दछ । प्रज्ञा संस्थानमा, शाखा केन्द्रमा सबै संस्कारहरूसँग संबन्धित चीज-वस्तुहरू सजिलै क्रममा सुगमतापूर्वक संचित रहन सक्दछन् । संस्कार गराई माग्नेलाई एक-एक चीज-वस्तुको लागि धेरै समय र श्रम लगाउनु परेको हुन्छ । यदि घरमा संस्कार गराइन्छ भने उनको जिम्मामा त्यो व्यवस्था मात्र दिनु पर्दछ जुन उनले बहन गर्न सक्दछन् । प्रज्ञा संस्थानहरू र ठूला यज्ञ आयोजनहरूमा त पूर्ण व्यवस्था गरीएको नै हुन्छ ।

कार्यक्रम प्रारम्भ गर्नु भन्दा पहिले सम्पूर्ण व्यवस्थालाई ठीक पार्न पर्दछ । यदि कुनै वस्तुको अभाव छ भने त्यसको लागि हो हल्ला मच्चाएर वातावरणमा तनाव पैदा गर्नु हुन्न । शान्त मस्तिष्कले विचार गरेर यदि सजिलै तरीकाले व्यवस्था हुन सक्दछ भने प्रमाणिक व्यक्तिलाई जिम्मेदारी सुम्पेर कार्य प्रारम्भ गराउन सकिन्छ । यदि व्यवस्था हुन गाह्रो देखिन्छ भने संस्कार गराई माग्नेको मनमा अभावको कुसंस्कार जम्न दिनु हुँदैन । चुपचाप विवेकपूर्वक त्यसको विकल्प मनमा बनाई लिनु पर्दछ । कुनै वस्तुको अभावले कर्मकाण्डमा जुन कमी आउँछ त्यसको सशक्त भावना र उल्लासपूर्ण क्रमले पूर्ति हुन जान्छ । तर अभावका संस्कार या तनावले भावना कुण्ठित हुन पुग्दछ र त्यसबाट हुने अभाव अभाव नै ठहरिन पुग्दछ । संचालकहरू भावना र उल्लासको वातावरण कायम राख्ने कलामा प्रवीण हुनु पर्दछ । सम्पूर्ण व्यवस्था ठीक पारेर संस्कार गराउनको लागि सम्बद्ध प्रमुख पात्रहरूलाई बोलाएर निम्नलिखित क्रमले कर्मकाण्ड संचालन गर्नु पर्दछ । यो क्रम गराउने दृष्टिकोणले निश्चित गरीएको छ । सामूहिक यज्ञायोजनमा आवश्यकतानुसार थोर धेर हेरफेर गर्न सकिन्छ । –

१ संस्कार गराइ माग्नेहरू माथि ***भद्रं कर्णेभि*** ...... मन्त्रका साथ अक्षत वर्षा गर्दै तिनलाई आसनमा बसाल्नु पर्दछ । यो मन्त्र यसै पुस्तकमा यज्ञारम्भको स्थानमा उल्लेख गरीएको छ ।

२ यज्ञ र पूजनको लागि ज-जस्लाई बसालिएको छ, ती सबैको षट्कर्म गराई दिने ।

३ षट्कर्म पछि संक्षेपमा संस्कारको उद्देश्य र महत्व बताउँदै तिनीहरूलाई संकल्प गराउनु पर्दछ । यस संकल्पका अनुसार – .... ***नामाहं*** को अगाडि यो संकल्प जोड्नु पर्दछ । श्रुति स्मृति पुराणोक्त फल पाउनको लागि आत्मकल्याण, लोकमंगल, वातावरण परिष्कार एवं उज्ज्वल भविष्यको लागि .... संस्कारको महत्व र उत्तरदायित्व स्वीकार्दै देवआवाहन, एवं यज्ञादि सहित संस्कार कर्म, श्रद्धा, निष्ठापूर्वक सम्पन्न गर्ने हामीले संकल्प लिन्छौ ।

४ संस्कार कार्य गर्नेहरूको यज्ञोपवीत बदल्न लगाउनु पर्दछ । यदि कर्ताले पहिलेदेखि यज्ञोपवीत धारण गरेका छैनन भने संस्कार कर्मको लागि अस्थायी रूपले नै यज्ञोपवीत लगाउन लगाउनु पर्दछ । तिनलाई यज्ञोपवीत भनेको व्रतवन्ध हो भन्ने कुरा बताइदिनु पर्दछ । संस्कारको लागि व्रतशील जीवन बिताउनु पर्दछ । त्यसको पुण्य प्रतीक यज्ञोपवीत धारण गर्नु पर्दछ । यदि उनीहरूको उत्साहमा स्थायित्व देखा पर्दछ भने उनीहरूलाई जबसम्म विधिवत यज्ञोपवीत संस्कार सम्पन्न हुँदैन तवसम्म यसैले काम दिन्छ भन्ने कुरा बताई दिनु पर्दछ । यज्ञोपवीत परिवर्तनको लागि मन्त्र याद छैन भने यज्ञोपवीत संस्कारमा हेर्नु पर्दछ ।

बायाँ हातमा यज्ञोपवीत लिन लगाउनु पर्दछ र गायत्री मन्त्र सँग दायाँ हातले जलको छीटा मार्न पठाउनु पर्दछ । त्यसपछि निर्धारित क्रमले पाँच देव शक्तिहरूको आवाहन गरेर 'धारण मन्त्र' का साथ यज्ञोपवीत धारण गराई दिनु पर्दछ ।

५ त्यसपछि रक्षासूत्र धागो बाध्नु पर्दछ र तिलक गर्नु पर्दछ । यो काम आचार्य स्वयंले गर्नु पर्दछ या आफ्नो कुनै सहयोगी प्रतिनिधिबाट गराउनु पर्दछ । मन्त्रादि यज्ञ प्रकरणमा उल्लेखित छन् ।

६ यति गरीसकेपछि संक्षिप्त हवन विधिको क्रममा रक्षाविधान सम्मको कर्मकाण्ड पूरा गर्नु पर्दछ ।

७ रक्षाविधान पछि संस्कार विशेषका विशिष्ट कर्मकाण्ड प्रेरक व्याख्याकासाथ सम्पन्न गराउनु पर्दछ । यी कुराहरू सम्बन्धित संस्कारहरूमा उल्लेख गरीएका छन् । केवल विशेष आहुति र आशीर्वाद मात्र पछि गराउँने गरी बाँकी राख्नु पर्दछ ।

८ यी कृत्यहरू गरीसके पछि अग्नि स्थापना देखि गायत्री मन्त्रको आहुति गराउने सम्मको क्रम संक्षिप्त हवन विधिले चलाउनु पर्दछ ।

९ अब विशेष आहुति, संस्कारको मर्यादा अनुसार खीर या मिष्ठान्नादिले गराउनु पर्दछ ।

१० विशेष आहुति पछि स्विष्टकृत आहुतिदेखि विसर्जनको पूर्व सम्मको क्रम समय र परिस्थिति अनुसार गराउनु पर्दछ ।

११ अन्तमा आशीर्वादको क्रम भावपूर्ण वातावरणमा गरीनु पर्दछ र यसपछि विसर्जन गरीदिनु पर्दछ । आशीर्वादको लागि मंगल मन्त्र यसै पुस्तकको पृष्ठ .... मा दिइएको छ । त्यसबाट आवश्यकतानुसार प्रयोगमा ल्याउनु पर्दछ ।

समयको सीमालाई ध्यानमा राखेर कर्मकाण्ड तथा व्याख्याको संक्षेपीकरण या विस्तार गर्नु पर्दछ । यस्तो संतुलन बनाउनु पर्दछ कि विशेष कर्मकाण्ड तथा त्यससँग सम्बन्धित प्रेरणालाई उकास्ने पर्याप्त समय पाइयोस् । जहाँ समयको अभाव छ त्यहाँ यज्ञ र कर्मकाण्डको टिप्पणी न्यूनतम गर्दै विशेष कर्मकाण्डको लागि समय बचाई हाल्नुपर्दछ संस्कार आयोजन अंतर्गत दोहोरो प्रक्रिया चलाइन्छ । एउटा त जसको संस्कार छ, उसको अन्तःकरणमा दिव्य वातावरण वांछित श्रेष्ठ संस्कारहरूको बीजारोपण गरिन्छ । साथै त्यो बिउलाई विकसित र आस्था जमाउने क्रम पनि चलाइन्छ । बीजारोपण शिशु देखि वयस्क सम्मका सबै मानिसमा समान रूपले हुन्छ तर त्यसलाई फलित गर्ने सूत्रलाई विकसित मस्तिष्कले मात्र बुझ्न र ग्रहण गर्न सक्दछ । यी दुबै प्रक्रियाहरूलाई जीवन्त बनाएर नै संस्कारहरूलाई प्रभावशाली बनाउन सकिन्छ । कर्मकाण्ड संचालकहरूले व्याख्या, टिप्पणी तथा समग्र प्रवाह यी दुबै कुरालाई ध्यानमा राखेर गर्नु पर्दछ । यसको विपरीत शिक्षण प्रेरणा तथा क्रिया र भावना दुबैलाई संतुलित ढंगले उकास्नु पर्दछ ।

॥ पुंसवन संस्कार ॥

गर्भस्थ शिशुको समुचित विकासको लागि गर्भिणीको यो संस्कार गरिन्छ । बालकलाई संस्कारवान् बनाउनको लागि सर्वप्रथम जन्मदाता मातापिता सुसंस्कारी हुनु पर्दछ भन्ने कुरा भनी रहन नपर्ला । उनीहरू बालकको प्रजननसम्म मात्र दक्ष हुनु पर्ने होइन कि सन्तानलाई सुयोग्य बनाउनको लागि योग्य ज्ञान तथा अनुभव पनि एकत्रित गरीहाल्नु पर्दछ । जसरी मोटर हाँक्नु भन्दा पहिले त्यसका कलपुर्जाहरूको जानकारी प्राप्त गर्न आवश्यक हुन्छ ठिक्क त्यस्तै गृहस्थ जीवन प्रारम्भ गर्नु भन्दा पहिले यस संबन्धमा आवश्यक जानकारी प्राप्त गर्नु पर्दछ । यदि औपचारिक शिक्षा व्यवस्थामा अन्य बिषय जस्तै दाम्पत्य जीवन एवं शिशु निर्माणको सम्वन्धमा शास्त्रीय प्रशिक्षण दिइने व्यवस्था भै दिएको भए बहुतै राम्रो हुने थियो । यो महत्वपूर्ण आवश्यकताको पूर्ति संस्कारहरूको शिक्षात्मक पक्षबाट राम्ररी पूरा हुन पुग्दछ ।

हुन त षोडश संस्कारमा सर्वप्रथम गर्भाधान संस्कारको विधान छ जसको अर्थ यो हो कि दम्पत्ती आफ्नो प्रजनन प्रक्रियाबाट समाजलाइ सूचित गर्दछन् । विचारशील व्यक्तिहरूले यदि तिनलाई यसको योग्य ठहराउँदैनन् भने तिनलाई गर्भाधान गर्नदेखि रोक्न सक्दछन् । प्रजनन वैयक्तिक मनोरंजन होइन अपितु, सामाजिक उत्तरदायित्व हो । यसकारण समाजका विचारशीलहरूलाई भेला गरेर उनीहरूको सहमति लिनु पर्दछ । यो नै गर्भाधान संस्कार हो । पूर्वकालमा यो हुन्थ्यो पनि । आज मानिसको शरीर खोक्रो भैसकेको छ र सन्तानोत्पत्तिलाई पनि व्यक्तिगत मनोरंजन मानिन्छ जसले गर्दा गर्भाधान संस्कारको महत्व नै लोप भैसकेको छ । यस्तो हुँदाहुँदै पनि यसको मूल भावनालाई बिर्सनु हुँदैन र त्यस परम्परालाई कुनै न कुनै रूपमा जीवित राख्नु पर्दछ । पति-पत्नी एकान्त मिलनमा वासनात्मक मनोभाव नराखी मनमनै आदर्शवादी उद्देश्यको पूर्तिको लागि ईश्वर सँग प्रार्थना गर्दै रहन्छन् भने त्यसको मानसिक छाप संतानमा अंकित हुन पुग्दछ । चोरी-चोरी पापकर्म गर्दै भयभीत र आशंका ग्रसित अनैतिक समागन–

व्यभिचारको फलस्वरूप जन्मेको सन्तानले आफ्नो दोष दुर्गुण साथै लिएर आएको हुन्छ । यसै किसिमले त्यसवेला दुबैको मनोभूमि यदि आदर्शवादी मान्यताहरूले भरिएको छ भने मदालसा, अर्जुन महामानव जस्ता इच्छा गरे जस्तो सन्तान उत्पन्न गर्न सकिन्छ । गर्भाधान संस्कारको प्रयोजन यही हो । वस्तुतः यो प्रजनन विज्ञानको आध्यात्मिक एवं सामाजिक स्थितिको मार्गदर्शन गराउन सक्ने प्रशिक्षण हो ।

आज जबकि प्रायः संस्कारहरू नै लोप भैसेकेको छ । गर्भाधानको प्रचलन कठिनै देखिन्छ । यसैले आजको समयमा त्यसलाई व्यवहारिक नदेखेर यसमा विशेष जोड दिइएको छैन तापनि त्यसको मूल भावना भने यथावत नै छ । सन्तान उत्पादन भन्दा पहिले उपर्युक्त तथ्यहरूमा पूर्ण ध्यान दिनु पर्दछ ।

संस्कार प्रयोजन – गर्भ सुनिश्चित भएको तीन महिना नपुग्दै संस्कार गराउनु पर्दछ । केही ढीलो भएमा दोष भने छैन तर समयमा गराउन सकेमा विशेष लाभ हुन्छ । तेस्रो महिना देखि गर्भमा आकार र संस्कार दुबैले आ-आफ्नो स्वरूप समात्न थाल्दछन् । अस्तु उसको लागि आध्यात्मिक उपचार समयमा गर्न वेश हुन्छ । यो संस्कारको निम्नलिखित प्रयोजनलाई ध्यानमा राख्नु पर्दछ । –

गर्भको महत्व बुझ्नु पर्दछ । यो विकासशील शिशु माता-पिता, कुल-परिवार तथा समाजको लागि बिडम्बना नबनोस्, सौभाग्य र गौरवको कारण बनोस्, गर्भस्थ शिशुको शारीरिक बौद्धिक तथा भावनात्मक विकासको लागि के के गर्नु पर्ने हो ? यी कुराहरूलाई बुझ्नु बुझाउनु पर्दछ ।

गर्भिणीको लागि अनुकूल वातावरण, खान-पान, आचार-विचार, आदिको निर्धारण गर्नु पर्दछ । गर्भको माध्यमबाट अवतरीत हुने जीवनको पहिलेको कुसंस्कारहरूको विनाश तथा सुसंस्कारहरूको विकासको लागि नयाँ सुसंस्कारहरूको स्थापनाको लागि आफ्नो संकल्प, पुरूषार्थ एवं देव अनुग्रहको संयोगको प्रयास हुनु पर्दछ ।

विशेष व्यवस्था –

क) औषधि अवघ्राणको लागि वटवृक्ष (वर) को जटाको कमलो मसिनो टुप्पोको सानो टुक्रा, गिलोय, पीपलको कोपिला – कमलो पात ल्याएर राख्नु पर्दछ । सबै थोकको अलिअलि भाग पानीसँग सिलौटोमा पिनेर एउटा कचौरामा त्यसको घोल तयार राख्नु पर्दछ ।

ख) सावुदाना या चामलको खीर तयार राख्नु पर्दछ । जहाँसम्म संभव हुन सक्दछ यसको लागि गाईको दूध प्रयोग गर्नु पर्दछ । खीर बाक्लो हुनु पर्दछ ।

तयार भएपछि निर्धारित क्रमले मंगलाचरण, षट्कर्म, संकल्प, यज्ञोपवीत परिवर्तन, कलावा, तिलक, रक्षा-विधान सम्मको यज्ञीय क्रम पूरा गरेर निम्नलिखित क्रमले पुंसवन संस्कारको विशेष कर्मकाण्ड गराउनु पर्दछ ।

॥ औषधि अवघ्राण ॥

वरको रूख विशालता र दृढताको प्रतीक हो । विस्तारै बढ्नु धैर्यको सूचक हो । यसका जटा पनि जरा र हाँगा बन्न पुग्दछन् । यो विकास विस्तारको साथ पुष्टिको व्यवस्था हो , बृद्धावस्थालाई युवावस्थामा बदल्ने प्रयास हो ।

गिलोय वृक्षमामाथि चढने प्रवृत्ति हुन्छ । यसले हानिकारक कीटाणुहरूलाई नाश गर्दछ । शरीरका कीटाणुहरू, अन्तःकरणका कुविचार, दुर्भाव, परिवार र समाजमा व्याप्त दुष्टता-मूढताको निवारणको प्रेरणा दिन्छ । शरीरलाई पुष्ट गरेर प्राण ऊर्जाको अभिवृद्धि गरेर सत्प्रवृत्तिको पोषणको सामर्थ्य पैदा गर्दछ ।

पीपल देवयोनिको वृक्ष मानिन्छ । देवत्वको परमार्थको संस्कार यसमा सन्निहित हुन्छ । त्यसको वरण, धारण र विकास गर्नु पर्दछ ।

सुंघने र पान गर्ने तात्पर्य यो हो कि श्रेष्ठ संस्कारको वरण गर्ने र तिनलाई आत्मसात् गर्ने व्यवस्था मिलाउनु हो । यस्तो आहार र दिनचर्याको निर्धारण गर्नु पर्दछ । श्रेष्ठ पुरूषहरूको प्रसंगको अध्ययन, श्रवण र चिन्तनद्वारा गर्भिणीले आफूमा र आफ्नो गर्भमा श्रेष्ठ संस्कार पुऱ्याउनु पर्दछ । यस कार्यमा परिजनहरूले उसको सहयोग गर्नु पर्दछ ।

क्रिया र भावना – औषधिको कचौरा गर्भिणीको हातमा दिनु पर्दछ । उसले दुबै हातले कचौरा समात्नु पर्दछ । त्यसपछि मन्त्र बोल्दै जानु पर्दछ र गर्भिणीले कचौरा नाक नजीक लगेर बिस्तारै श्वास तान्दै औषधिको गन्धलाई धारण गर्दै जानु पर्दछ । त्यस समयमा औषधिको श्रेष्ठ गुण र संस्कारहरू श्वासद्वारा तानिदै भित्रिदै गएको छ भन्ने भावना गर्नु पर्दछ । वेदमन्त्र तथा दिव्य वातावरणद्वारा यो उद्देश्यको पूर्तिमा सहयोग प्राप्त भैरहेको छ भन्ने भावना गर्नु पर्दछ ।

ॐ अद्भ्य सम्भृतः पृथिव्यै रसाच्च, विश्वकर्मणः समवर्त्तताग्रे ।
तस्य त्वष्टा विदधद्रुपमेति, तन्मर्त्यस्य देवत्वमाजानमग्रे ॥ – ३१.१७

॥ गर्भ पूजन ॥

शिक्षण एवं प्रेरणा – गर्भ कौतुक होइन, एउटा बहुत ठूलो जिम्मेवारी हो । यो कुरा बुझ्नु पर्दछ र यो जिम्मेवारी बोक्नलाई मानसिक र व्यवहारिक क्षेत्रमा तयारी गर्नु पर्दछ ।

गर्भको माध्यमबाट जुन जीव प्रकट हुन चाहन्छ त्यसलाई ईश्वरको प्रतिनिधि मानेर त्यसको लागि समुचित व्यवस्था बनाएर त्यसको स्वागतको तैयारी गर्नु पर्दछ ।

गर्भ पूज्य हुन्छ । कुनै पूजनीय व्यक्ति सामुन्ने भएपछि आफ्नो स्वभाव तथा पारस्परिक द्वेष-वैर भुलाएर शालीनताको वातावरण बनाइन्छ भने गर्भको लागि पनि त्यस्तै गर्नु पर्दछ ।

गर्भको पूजन एउटा सामयिकता र औपचारिकाता जस्तो मात्र पार्नु हुँदैन । संस्कारित गर्नको लागि पूजा उपासनाको सतत् प्रयोग चलाउनु पर्दछ । घरमा आस्तिकताको वातावरण रहनु पर्दछ । गर्भिणीले नियमित उपासना गर्नु पर्दछ । उसलाई आहार र विश्राम जत्तिकै महत्वपूर्ण मानेर नियमितता दिनु पर्दछ धेरै हुन नसके गायत्री चलीसाको पाठ एवं पंचाक्षरी मन्त्र ***'ॐ भूर्भुवः स्वः'*** को जप नै गरे पनि हुन्छ ।

क्रिया र भावना – गर्भको पूजनको लागि गर्भिणीका घर परिवारका सबै वयस्क परिजनहरूको हातमा अक्षत, पुष्प आदि दिनु पर्दछ । त्यसपछि मन्त्र बोल्दै जानु पर्दछ र मन्त्र सकिए पछि सबैको हातमा रहेको अक्षत पुष्प एउटा थाली वा टपरीमा एकत्रित गरेर गर्भिणीलाई दिनु पर्दछ । गर्भिणीले त्यसलाई पेटसंग स्पर्श गराई राख्नु पर्दछ । त्यहाँ उपस्थित सबैले गर्भस्थ शिशुको सद्भाव र देव अनुग्रहको लाभ दिनको लागि पूजन गरीदै छ भन्ने भावना गर्नु पर्दछ । गर्भिणीले त्यसलाई स्वीकार गरेर गर्भलाई लाभ पुराउन सहयोग गरीरहेको छ ।

ॐ सुपर्णोऽसि गरुत्माँस्त्रिवृत्ते शिरो, गायत्रं चक्षुर्बृहद्रथन्तरे पक्षौ । स्तोमऽआत्मा छन्दा ऽ स्यङ्गानि यजू ८ षि नाम । साम ते तनूर्वामदेव्यं, यज्ञायज्ञियं पुच्छं धिष्ण्याः शफाः । सुपर्णोऽसि गरुत्मान दिवं गच्छ स्वःपत । –१२.४

॥ आश्वास्तना ॥

शिक्षण एवं प्रेरणा – गर्भको माध्यमबाट प्रकट हुने जीवले आफ्नो विकासको लागि सही वातावरण मिल्ने अपेक्षा गरेको हुन्छ । जुन सत्ताले गर्भ प्रदान गरेको छ त्यस सत्ताले पनि त्यो उत्तरदायित्व पूरा भएको देख्न चाहन्छ । तसर्थ यी दुबैलाई निराश हुनु पर्दैन भनी आश्वास्त गर्नु पर्दछ ।

पहिले आश्वासन गर्भिणीले दिनु पर्दछ । उसले आफ्नो कर्तव्यको ध्यान राख्नु पर्दछ । आहार-विहार र चिन्तन ठीक राख्नु पर्दछ । अर्काको व्यवहार र वातावरणको वारेमा गुनासो गर्दै समय र शक्ति नष्ट गर्नु हुँदैन । धैर्यपूर्वक गर्भलाई श्रेष्ठ संस्कार दिने प्रयास गर्नु पर्दछ तसर्थ हर समय प्रसन्न्न रहनु पर्दछ तथा धैर्यपूर्वक उज्ज्वल भविष्यको कामना गर्नु पर्दछ ।

दोस्रो आश्वासन उसको पति र आफन्तहरूको तर्फबाट हुनु पर्दछ । गर्भिणी आमाले आफ्नो शरीर तथा मासुले बालकको शरीर बनाउँदछिन्, आफ्नो रगत सेतो दूधको रूपमा झारेर बच्चाको पोषण गर्दछिन् । उसको मलमूत्र, स्नान, वस्त्र तथा दिनचर्याको प्रत्येक घडीलाई सम्हालेर राख्दछिन् । यति भार र त्याग कम होइन । आमाले यति काम गरेर आफ्नो भागको जिम्मेवारीको बहुत ठूलो भाग पुरा गरेकी हुन्छिन् । अब शिशुलाई सुसंस्कारी बनाउने

उपर्युक्त परिस्थिति उत्पन्न गर्नु पिताको काम हो । त्यसलाई पूरा गर्नको लागि त्यति नै त्याग गर्नु, त्यत्तिकै कष्ट सहनु र त्यत्तिकै ध्यान राख्नु पिता र परिजनहरूको कर्तव्य हो ।

सबैले मिलेर गर्भमा अभाव र कुसंस्कारको छायाँ पर्नदेखि रोक्नु पर्दछ । गर्भिणीले गलत आकांक्षाहरू बुझ्नु पर्दछ र पूरा गर्ने प्रयत्न गर्नु पर्दछ । गर्भिणीले के खान चाहेकी हुन् ? यति सोध्नु मात्र पर्याप्त हुँदैन, उनले कस्तो व्यवहार खोजेकी छिन् त्यो पनि सोध्नु पर्दछ र पूरा गर्नु पर्दछ ।

क्रिया र भावना – गर्भिणीले आफ्नो दायाँ हात पेटमा राख्नु पर्दछ । पति सहित परिवारका सबै परिजन आफ्नो दायाँ हात गर्भिणीतिर आश्वासनको मुद्रामा उठाउनु पर्दछ । मन्त्र पाठ सम्म त्यही स्थिति रहनु पर्दछ र गर्भिणी गर्भस्थ शिशु तथा दैवी सत्तालाई आश्वस्त गरीरहेको भन्ने भावना गर्नु पर्दछ । सबै परिजनहरूले उसको त्यस प्रयाशमा भरपूर सहयोग दिने शपथ लिइरहेका छन् । यो शुभ संकल्पमा दैवी शक्तिहरूले सहयोग गरीरहेका छन् । यो श्रेष्ठ संकल्प पूर्तिको क्षमता दिन लागेका छन् ।

ॐ यत्ते सुशीमे हृदये हितमन्तः प्रजापतौ ।
मन्येऽहं मां तद्विद्वांसं, माहं पौत्रमघन्नियाम् ॥ आश्व.गृ.सू. १.१३

॥ विशेष आहुति ॥

शिक्षण एवं प्रेरणा – यज्ञीय जीवन देव संस्कृतिको विशेष उपलब्धि हो । जीवनको प्रत्येक चरण एउटा आहुति नै हुन्छ । कुनै विशेष कृत्यलाई यज्ञमय बनाउनको लागि विशेष क्रम बनाउनु पर्ने हुन्छ । विशेष आहुतिले त्यसै बोधलाई जीवन्त बनाउँछ ।

यज्ञमा पोषक, सात्विक पदार्थ खीरको आहुति दिइन्छ । यसै किसिमले अन्तःकरणमा दूध जस्तो सेतो र कलुषरहित भावहरूको संचार गर्नु पर्दछ । दूधमा घिउ समावेश छ, आफ्नो चिन्तन एवं आचरणमा स्नेह लुकेको हुन्छ । गर्भिणी स्वयंले पनि तथा परिजनका परिजनहरू मिलेर गर्भस्थ शिशुको लागि यस्तै परमार्थपूरक वातावरण बनाउनु पर्दछ ।

क्रिया र भावना – गायत्री मन्त्रको आहुति भैसकेपछि खीरको पाँचवटा आहुति विशेष मन्त्रले दिनु पर्दछ ।
भावना यस्तो गर्नु पर्दछ कि दिव्य मन्त्र-शक्तिको संयोगले गर्भस्थ शिशु र सबै परिजनहरूको लागि अभीष्ट मंगलमय वातावरण बनिरहेको छ ।

ॐ धातादधातु दाशुषे प्राचीं जीवातुमक्षिताम् । वयं देवस्य धीमहि सुमति वाजिनीवतः स्वाहा । इदं धात्रे इदं न मम ॥ – आश्व.गृ.सू. १.१४

॥ चरू प्रदान ॥

शिक्षण एवं प्ररणा – यज्ञबाट बचेको खीर गर्भिणीको सेवनको लागि दिइन्छ । यज्ञबाट संस्कारित अन्नले मनमा देवत्वको वृत्ति पैदा गर्दछ । स्वार्थ वृत्तिले स्वादलाई लक्ष्य गरेर तयार भएको भोजन अकल्याणकारी हुन्छ ।
खाने आहारलाई भगवान्को प्रसाद बनाएर लिनु पर्दछ । भोग नलगाएर खानु हुँदैन । भोग लगाए पछि संयमको वृत्ति पैदा गर्दछ र पुष्टि गर्दछ

नित्य आहार पनि यज्ञीय संस्कारयुक्त हुनु पर्दछ । यसको लागि घरमा वलिवैश्व परम्परा हाल्नु पर्दछ । गर्भिणीले विशेष रूपले नित्य वलिवैश्व गरेर यज्ञको प्रसाद बनाएर भोजन गर्नु पर्दछ ।
भोजनमा सात्विक पदार्थ हुनु पर्दछ । उत्तेजक, पेट र वृत्ति बिगार्ने खालको पद्मार्थ हुँनु हुँदैन । सात्विकताको रस लिनु पर्दछ ।

क्रिया र भावना – विशेष आहुति पछि शेष रहेको खीर प्रसाद रूपमा एउटा कचौरामा गर्भिणीलाई दिनु पर्दछ । उसले त्यसलाई लिएर मस्तकमा लगाएर राख्नु पर्दछ । सबै काम पूरा भएपछि सर्वप्रथम त्यही खीर खानु पर्दछ ।

गर्भिणीले यो यज्ञको प्रसाद दिव्य शक्ति सम्पन्न छ भन्ने भावना गर्नु पर्दछ र यसको प्रभावले राम, भरत जस्ता सन्तान पैदा हुन्छन् तथा त्यस्तै संयोग बन्दै गैरहेको भन्ने कामना गर्नु पर्दछ ।

ॐ पयः पृथिव्यां पयऽओषधिषु, पयो दिव्यन्तरिक्षे पयोधाः ।
पयस्वतीः प्रदिशः सन्तु मह्यम् ॥ **यजु. १८.३६**

॥ आशीर्वचन ॥

सम्पूर्ण काम सकिएपछि विसर्जन गर्नु भन्दा पहिले आशीर्वाद दिनु पर्दछ । आचार्यले गर्भिणीलाई शुभ मन्त्र बोल्दै फलफूल आदि केही दिनु पर्दछ । गर्भिणीले साडीको आँचलमा प्रसाद ग्रहण गर्नु पर्दछ । अन्य बुढापाकाहरूले पनि आशीर्वाद दिन सक्दछन् । सबैले फूल वर्षा गर्दै जानु पर्दछ । गर्भिणी र त्यसको पतिले आफ्नो ठूलो बडाको मान्यजनहरूको चरण स्पर्श गर्नु पर्दछ । अंतमा जयघोष र विसर्जन गरेर आयोजन समाप्त गर्नु पर्दछ ।

॥ नामाकरण संस्कार ॥

संस्कार प्रयोजन – नामाकरण संस्कार शिशु जन्मे पछिको पहिलो संस्कार हो । हुन त जन्म हुनासाथ तुरन्त नै जातकर्म संस्कारको विधान छ तर वर्तमान परिस्थितिमा त्यो कुरा व्यवहारमा देखिदैन । आफ्नो पद्धतिमा त्यसको तत्वहरूलाई पनि नामाकरण साथ सम्मिलित गर्ने गरीन्छ ।

यो संस्कारको माध्यमबाट शिशु रूपमा अवतरित जीवात्मालाई कल्याणकारी यज्ञीय वातावरणको लाभ पुऱ्याउने सत्प्रयाश गरिन्छ । जीवका पूर्व सन्चित संस्कारहरूमा जो कमसल छ त्यसबाट मुक्त गराउनु र जो श्रेष्ठ छ त्यसको आभार मान्नु अभीष्ट हुन्छ ।

नामाकरण संस्कारको समयमा शिशुमा मौलिक र कल्याणकारी प्रवृत्ति, आकांक्षाको स्थापना र जागरणका सूत्रहरूमा विचार गर्दै त्यस अनुरूप वातावरण बनाउनु पर्दछ । शिशु कन्या हो अथवा पुत्र ? यो भेदभाव गर्नु हुँदैन । देव संस्कृतिमा कही पनि यस्तो भेदभावलाई मान्यता दिएको छैन । शीलवती कन्यालाई दस पुत्रको बराबर मानिएको छ । **'दसपुत्र समा कन्या यस्य शीलवती सुता !'** यसको विपरित पुत्र पनि कुल धर्म नष्ट गर्ने किसिमको हुन सक्दछ । कुपुत्रले गर्दा कुल सद्धर्म नाश हुन्छ भन्ने शास्त्रको वचन छ । तसर्थ पुत्र या कन्या जो भएपनि त्यसमा रहेको अवांछनीय संस्कारहरूको निवारण तथा श्रेष्ठतम् दिशामा प्रवाह पैदा गर्ने दृष्टिले नामाकरण संस्कार गराउँनु पर्दछ । यो संस्कार गराउँदा शिशुको अभिभावकहरू र उपस्थित अन्य व्यक्तिहरूका मनमा शिशु जन्माउँने मात्र होइन उसलाई श्रेष्ठ व्यक्तित्व सम्पन्न बनाउनु पर्छ भन्ने कुराको महत्वको बोध हुन्छ । भावपूर्ण वातावरण प्राप्त सूत्रहरूलाई कार्यान्वयन गर्ने उत्साह जागेर आउँछ ।

सामान्यतया यो संस्कार जन्मेको दशौं दिनमा गरिन्छ । त्यस दिन जन्मसूतिकाको निवारण – शुद्धीकरण पनि गरीन्छ । यदि प्रसूति कार्य घरमा नै भएको हो भने त्यो कोठा वा घरलाई लीपपोत गरेर स्वच्छ गर्नु पर्दछ । शिशु तथा आमालाई स्नान गराएर नयाँ स्वच्छ वस्त्र लगाइन्छ । त्यसपछि यज्ञ र संस्कारको क्रमले वातावरणमा दिव्यता प्रदान गरेर अभीष्ट उद्देश्यको पूर्ति गर्दछ । यदि दसौं दिनमा कुनै कारणले नामाकरण संस्कार गर्न सकिदैन भने पछि पनि कुनै दिन यो संस्कारलाई सम्पन्न गरीहाल्नु पर्दछ । घरमा प्रज्ञा संस्थानहरूमा यज्ञ स्थानहरूमा यो संस्कार गराउनु पर्दछ ।

विशेष व्यवस्था – यज्ञ पूजनको सामान्य व्यवस्थाको साथै नामाकरण संस्कारको लागि विशेष रूपले निम्न व्यवस्थाहरूमा ध्यान दिनु पर्दछ ।

१ यदि दसौं दिनमा घरमा नै नामाकरण गराइन्छ भने, स्वच्छताको काम पहिले नै सम्पन्न गर्नु पर्दछ तथा शिशु र आमालाई संस्कारको लागि समयमा नै तयार गराई राख्नु पर्दछ।

२ अभिषेकको लागि कलश-पल्लवयुक्त हुनु पर्दछ कलशको कण्ठमा वस्त्र बाँध्नु पर्दछ, रोलीबाट ॐ, स्वस्तिक आदि शुभ चिन्ह बनेको हुनु पर्दछ।

३ शिशुको कम्मरमा बाँध्नको लागि मेखला (रक्षावन्धन) सुती या रेशमी धागाको बनाइएको हुन्छ । नभए कलावाको सूत्रबाट नै बनाए पनि हुन्छ।

४ मधु प्राशनको लागि मह र चाँदीको सलाई वा औठी अथवा स्टीलको चम्चा प्रयोग गर्न सकिन्छ।

५ संस्कारको समयमा आमाले बच्चालाई काखमा लिएर बस्ने ठाउँमा वेदीको नजीक अलिकति स्थान स्वच्छ गरेर त्यसमा स्वस्तिक चिन्ह बनाउँनु पर्दछ र यसै ठाउँमा बालकलाई भूमि स्पर्श गराउनु पर्दछ।

६ नाम घोषणाको लागि थाल या राम्रो पाटी हुनु पर्दछ। त्यसमा निर्धारित नाउँ पहिलेदेखि सफा सुग्घर सुन्दर ढंगले लेख्नु पर्दछ। चन्दन र रोलीले लेखेर त्यसको माथि फूलको पंखुडी या चामल टांसेर पकाएको अधकल्चो सावूदानामा रंग मिसाएर अक्षरको आकार बनाएर स्लेट या पाटीमा रंगविरंगा खडियाको रंगबाट नाम लेख्न सकिन्छ। थाल ट्रे या पाटीलाई फूलले सजाएर त्यसमाथि कुनै कपडाले छोपेर राख्नु पर्दछ र नाम घोषणाको समयमा त्यसको अनावरण गर्नु पर्दछ।

७ विशेष आहुतिको लागि खीर मिष्ठान्न या मेवा जसलाई हवन सामग्रीमा मिसाएर आहुति दिन सकियोस्, ठीक पारेर राख्नु पर्दछ।

८ शिशुलाई आमाको काखमा राख्नु पर्दछ। पति देब्रेतिर बस्नु पर्दछ, पत्नीलाई दाहिने पार्नु पर्दछ। यदि बच्चा सुतिरहेको छ या शान्त छ भने आमाकै काखमा शुरूदेखि नै राख्नु पर्दछ अन्यथा उसलाई अन्य कसैले सम्हाल्नु पर्दछ र विशेष कर्मकाण्डको समयमा त्यसलाई यज्ञशालामा ल्याउनु पर्दछ। निर्धारित क्रमले मंगलाचरण, षट्कर्म, संकल्प, यज्ञोपवीत परिवर्तन, कलावा, तिलक, एवं रक्षा विधान सम्मको क्रम पूरा गरेर विशेष कर्मकाण्ड प्रारम्भ गर्नु पर्दछ।

॥ अभिषेक ॥

शिक्षण एवं प्ररणा – बालक त अनेक योनिमा भ्रमण गर्दै मानव शरीरमा आएको हुन्छ यसकारण उसको मनमा पाशविक संस्कारको छायाँ रहनु स्वभाविकै हो। यसलाई हटाउन आवश्यक हुन्छ। यदि पशु प्रवृत्ति कायम रहन्छ भने मानव शरीरको विशेषता नै के रह्यो र ? जसको अन्तःकरणमा मानवीय आदर्श प्रति निष्ठा भावना छ त्यसलाई मात्र वास्तविक अर्थमा मानिस भन्न सकिन्छ। इन्द्रिय परायणता, स्वार्थपरता, निरूद्देश्यता, भविष्यको वारेमा नसोच्नु र असंयम जस्ता दोषहरूलाई पशुवृत्ति भनिन्छ। जुन मानिसमा यसको बाहुल्यता छ त्यसलाई नर-पशु भनिन्छ। हाम्रो नवजात शिशु नर-पशु रहन नपाओस् त्यसका चिर संचित कु-संस्कारहरू हट्न सकून् भन्ने उद्देश्यले संस्कार मण्डपमा प्रवेश गर्नासाथ सर्वप्रथम बालकको अभिषेक गरीन्छ।

क्रिया र भावना – सिंचनको लागि तयार गरीएको कलशमा मुख्य कलशबाट अलिकति जल अथवा गंगाजल मिलाउनु पर्दछ। मन्त्रका साथ बालकको संस्कार गराउनेहरू र उपकरणहरूमा त्यो जलले सिंचन गर्नु पर्दछ। यो अवसरमा जुन जीवात्मा शिशु रूपमा ईश्वर प्रदत्त सुअवसरको लाभ प्राप्त गर्नको लागि अवतरित भएको छ त्यसको अभिनन्दन भैरहेको भन्ने भावना गर्नु पर्दछ। ईश्वरीय योजना अनुरूप शिशुमा उत्तरदायित्व निर्वाहाको क्षमता पैदा गर्नको लागि श्रेष्ठ संस्कार तथा सत् शक्तिको श्रोतवाट त्यसमाथि अनुदानको वर्षा भैरहेको छ। उपस्थित सबै परिजनहरूले आफ्नो भावनात्मक संगतिद्वारा त्यो प्रकृयालाई अझ बढी प्राणवान् बनाईरहेका हुन्छन्। –

ॐ आपोहिष्ठा मयोभुवः, ता न ऽ ऊर्जे दधातन। महे रणाय चक्षसे ॥
ॐ यो वः शितमो रसः, तस्य भाजयतेह नः। उशतीरिव मातरः ॥
ॐ तस्माऽअरंगमामवो, यस्य क्षयाय जिन्वथ। आपो जन यथा च नः ॥ – ११.५०-५२, ३६.१४-१६

॥ मेखला बन्धन ॥

(रक्षाबन्धन)

शिक्षण र प्ररणा – संस्कारको लागि बनाइएको मेखला शिशुको कम्मरमा बाधिन्छ । यसलाई कौंधनी, करधनी, कन्दनी, छुटा आदि विभिन्न नामले चिनिन्छ । यो कटिबद्ध रहने कुराको प्रतीक हो । फौजी जबान र प्रहरीहरूले कम्मरमा पेटी बाधेर आफ्नो डिउटी पूरा गर्दछन् । शरीर सुविधाको दृष्टिले त्यसको अनुपयोगिता पनि हुन सक्दछ तर भावनाको दृष्टिले त्यसको कम्मरमा बाधिएको पेटी चुस्त, फुर्त, दुरूस्त, निरालस्यता, तयारी र कर्तव्य पालनाको लागि तत्परताको प्रतिनिधित्व गर्दछ । यो मानिसको प्रारम्भिक गुण हो । यदि यसमा कमी रहन गयो भने दीन-हीन स्थितिमा अविकसित जीवन बिताउन बाध्य हुनु पर्ने अवस्था आइ पर्दछ । आलसी र प्रमादी व्यक्तिले आफ्नो प्रतिभा र क्षमतालाई यस्तै नष्ट पार्दै गएका हुन्छन् । ढुलमुल स्वभावले मानिसलाई अप्ठेरो अवस्थामा पार्दछ । त्यसका सबै काम अधुरा र अस्तव्यस्त रहन्छन् । फलस्वरूप कुनै आशाजनक परिणाम प्राप्त हुन सक्दैन ।

यो दोषको बीजांकुर शिशुमा पलाउन नपाओस्, यसको सावधानी राख्नको लागि जागरूकता र तत्परताको प्रतिनिधित्व गर्ने उद्देश्यले नामाकरण संस्कारको अवसरमा कम्मरमा मेखला बाधिन्छ । अभिभावकहरूले यो मेखलालाई देखेपछि बालकलाई आलस्य, प्रमाद, जस्ता दोष दुर्गुणहरूदेखि बचाई राख्नको लागि प्राणपणले प्रयत्न गर्नु छ भन्ने कुरा स्मरण हुन आउँछ । शिशु हुर्कदै बढ्दै समझदार हुँदै गएपछि उसको स्वभावमा कर्तव्यनिष्ठा, श्रमशीलता र काममा मनोयोगपूर्वक जुट्ने गुण विकसित गर्दै लैजानु पर्दछ । यस सम्वन्धमा हुन सक्ने लाभ हानिको बारेमा समय समयमा बालकलाई बताउनु सिकाउनु पर्दछ ।

क्रिया र भावना – मन्त्रका साथ शिशुको बाबुले शिशुको कम्मरमा मेखला बाँधी दिनु पर्दछ र बाबुले यो भावना गर्नुपर्दछ कि यो सांस्कृतिक सूत्रका साथ बालकमा तत्परता जागरूकता र संयमशीलता जस्ता सत्प्रवृत्तिको स्थापना हुन लागेको छ ।

ॐ इयं दुरूक्तं परिबाधमाना, वर्णं पवित्रं पुनतीम आगात् ।
प्राणापानाभ्यां बलमादधाना, स्वसादेवी सुभगा मेखलेयम् । पा.गृ.सू. २.२.८

॥ मधु प्राशन ॥

शिक्षण र प्रेरणा – यसमा बालकलाई निर्धारित उपकरणले मह चटाइन्छ । मह चटाउनमा मिठो बोल्ने शिक्षाको समावेश छ । सज्जनताको पहिचान कुनै व्यक्तिको वाणीबाटै हुन्छ । सज्जनताको पहिचान मधुर, नम्र, प्रिय र शिष्टताले भरिपूर्ण वाणी सुने पछि मात्र हुन्छ । यसै गुणको आधारमा अर्काको स्नेह, सद्भाव, एवं सहयोग प्राप्त हुने गर्दछ । कोइलीको प्रशंसा र कागको निन्दा उनीहरूको रूप रंग एक समान भएपनि वाणी सम्वन्धी अन्तरले गर्दा नै हुने गर्दछ । चाँदी, रजत सेतो र शुभ्र हुन्छ । त्यसलाई पवित्रता र निर्विकारिताको प्रतीक मानिन्छ । पवित्रता र निर्विकारिताको आधारमा वाणीमा मधुरता आओस् स्वार्थी, धूर्त जस्तो नहोस् यसकारण चाँदीको प्रतीक प्रयुक्त हुन्छ ।

क्रिया र भावना – मन्त्रोच्चारका साथ अलिकति मह निर्धारित उपकरणद्वारा बालकलाई चटाउनु पर्दछ । घरको कुनै बुढापाका या उपस्थित समुदायमा रहेको कुनै चरित्रनिष्ठ संभ्रान्त व्यक्तिद्वारा पनि यो काम गराउन सकिन्छ । यस्तो भावना गर्नु पर्दछ कि उपस्थित रहेका सबै परिजनको भाव संयोगले बालकको जिब्रोमा शुभ, प्रिय र हितकारी तथा कल्याणप्रद वाणीको संस्कार स्थापित गर्न लागेका छौ ।

ॐ प्रते ददामि मधुनो घृतस्य, वेदं सवित्रा प्रसूतं मघोनाम् ।
आयुष्मान् गुप्तो देवताभिः, शतं जीव शरदो लोके अस्मिन् । आश्व.गृ.सू. १.१५.१

॥ सूर्य नमस्कार ॥

शिक्षण र प्रेरणा – सूर्य गतिशीलता, तेजस्विता, प्रकाश र उष्णताको प्रतीक हुन् । उनका किरणहरूले यस संसारमा जीवनको संचार गर्दछन् । बालकमा पनि यी गुणहरूको विकास हुनु पर्दछ । सूर्य निरन्तर हिडी रहन्छन् उनलाई विश्राम गर्ने फुर्सद छैन । उनी आफ्ना कर्तव्य देखि एकछिनको लागि पनि विमुख हुँदैनन् । उनी न त बहुतै हतारिन्छन् र न त थाकेर शिथिलता, उदासीनता तथा उपेक्षा नै बर्तन्छन् । जुन कर्तव्य निर्धारित गरीन्छ त्यसमा पूर्ण दृढता एवं सम-स्वरताका साथ हिंड्ने गर्दछ । मानिसको क्रिया पद्धति पनि यही नै हुनु पर्दछ । जुन पक्ष छांनियो, जुन कार्यक्रम रोजियो, त्यसमा न त शिथिलता आउनु हुन्छ र न त उत्ताउलो भएर हतार नै गर्नु पर्दछ । धर्म स्थिरता र दृढ निश्चयका साथ निरन्तर अघि बढ्दै जानु छ । सूर्य दर्शनसँग बालकलाई यो प्रेरणा दिइन्छ कि त्यो भावी जीवनमा आलसी, सुस्त र अनियमित बन्नु छैन । नियमितता, लगन र परिश्रम द्वारा नै त्यसले केही गर्न सक्दछ, यसकारण उसले सूर्यलाई हेरेर उनको रीतिनीतिको अनुशरण गर्न सिकोस् । अभिभावक शिशुको मन मस्तिष्कको पूर्ण विकासको लागि उत्तम प्रेरणा र साधन प्रदान गर्दै जाऊन् ।

क्रिया र भावना – यदि सूर्यलाई देख्न सक्ने स्थिति छ भने आमाले बच्चालाई बाहिर ल्याएर सूर्यको दर्शन गराउनु पर्दछ । कुनै कारणवश संस्कारको समयमा सूर्य दृष्यमान छैन भने उनको ध्यान गरेर नमस्कार गर्नु पर्दछ । भावना गर्नु पर्दछ कि आमाले आफ्नो स्नेहको प्रभावले बालकमा तेजस्विता प्रति आकर्षण पैदा गरीरहेकी छिन् । बालकमा तेजस्विता जीवन प्रति सहजै अनुराग पैदा भैरहेको छ । यसलाई सबैले मिलेर स्थिर राख्ने छौ, बढाउँदै जाने छौं ।

ॐ तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् । पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं ँ, श्रृणुयाम शरदः शतं, प्र ब्रवाम शरदः शतमदीनाः, स्याम शरदः शतं भूयश्च शरदः शतात् ॥ – ३६.२४

॥ भूमि पूजन-स्पर्शन ॥

शिक्षण र प्रेरणा – बालकलाई सूतकका दिनमा भुईमा बसाल्नु हुन्न । नामाकरण गरी सकेपछि भुईमा बसालिन्छ । यस भन्दा पहिले पृथ्वीको पूजन गर्नु पर्दछ । प्रथम पटक यस सम्मानित भूमिमा बालकलाई बसालिन्छ । भूमि लिपेर वेदी चौकी बनाइन्छ र अक्षत, पुष्प, गन्ध धूपले पूजन गरीन्छ । भूमिलाई माटो मात्र मान्ने होइन, यो त देवभूमि, जन्मभूमि, धरतीमाता मानेर सदैव त्यस प्रति आफ्नो श्रद्धा भक्तिको परिचय दिनुपर्दछ । विश्वमाता, प्राणीमाता, धरतीमाताका त्यति नै सम्मान हुनु पर्दछ जति सम्मान आफ्नो जन्मदातृ मातालाई दिइन्छ । आफ्नै आमा सरह मातृभूमिको सेवाको लागि पनि मानिसको मनमा भावना हुनु पर्दछ । मातृभूमि, विश्व वसुन्धराको रक्षा र सेवाको लागि जसले जति सक्छ त्याग र प्रयत्न गर्नै पर्दछ ।

देशभक्तिको अर्थ समाज सेवा नै हो देशवासी साथी र सहयोगीहरूको सुख सुबिधाको लागि केही कार्य गर्नु पर्दछ । आफ्नो पेट पाल्ने, आफ्नो मात्र उन्नति र सुविधा चाहने प्रवृत्ति खराब मानिसहरूमा पाइन्छ । श्रेष्ठ व्यक्ति आफ्नो आन्तरिक महानता अनुरूप घरसम्म मात्र आफ्नो ममतालाई सीमित पारेका हुँदैनन् । अपितु, त्यसलाई व्यापक बनाएका हुन्छन् । सुदूरवर्ती व्यक्ति पनि आफ्नै बान्धव भैं प्रतीत हुन्छन् र *'वसुधैव कुटुम्वकम्'* को निष्ठा जमेको हुन्छ । यस्ता देशभक्त व्यक्ति समाज सेवा र लोकमंगलको कार्यलाई आफ्नो निजी लाभ एवं स्वार्थ भन्दा बढी मान्दछन् र यिनीहरूको यशोगाथाले यो संसारलाई सुरक्षित राख्ने गरेको छ । भूमि स्पर्श गर्दा बालकलाई मातृभूमिको सेवा र देशभक्तिको भावना जाग्रत गर्ने शिक्षा दिइन्छ ।

धर्तीमाताको क्षमाशीलता प्रसिद्ध छ । यिनले सबैको भार बोकेकी छन् र आफ्नो धर्तीमा अन्न, फल, रस, खनिज आदि विविध पद्मार्थ उब्जाएर प्राणीहरूको पालन गरीरहेकि छिन् । मानिस पशु सबैको मलमूत्र त्यागेर यिनलाई फोहोर पार्दैछन् तर पनि यिनी कष्ट नभएर सबै थोक सहन गरीरहेकी छिन् । विशाल सम्पदाकी स्वामिनी भएपनि मात्तिन्नन् र पुरूषार्थीहरूलाई उदारतापूर्वक आफ्नो सम्पतिको उपहार दिन्छिन् । आफ्ना सबै सन्तानहरूलाई काखमा लिएर आफ्नो निश्चित रीतिनीति अनुसार गतिशील रहन्छिन् । भित्री आगोलाई भित्र नै लुकाएर बस्न दिन्छिन् र बाहिरबाट शीतल नै हुन्छिन् । बोट-बिरूवाहरू पृथ्वीबाट आहार ग्रहण गर्दछन् र बढदछन्, हुर्कन्छन् तर मालीले तिनको विकासलाई ठीक दिशा दिनको लागि तिनको हेरचाहका साथ काटछाँट पनि गर्दछ । मातृभूमिका अनुदानबाट बालकको विकासमा पनि माली जस्तै सावधानी अभिभावकबाट गर्नु पर्दछ ।

क्रिया र भावना – शिशुका माता-पिताले हातमा रोली, अक्षत, पुष्प आदि सामग्री लिएर भूमिको पूजन गर्नु पर्दछ। भावना गर्नु पर्दछ कि पृथ्वी मातासँग यो क्षेत्रमा बालकको हितको लागि श्रेष्ठ संस्कारहरू घनिभूत गर्ने प्रार्थना गरीदैं छ। आफ्नो आवाहन पूजनद्वारा त्यस पुण्य प्रक्रुयालाई गति दिइदैं छ। मन्त्र पूरा भएपछि पूजन सामग्री भूमिमा चढाउँनु पर्दछ।

ॐ मही द्यौः पृथिवी च नऽ, इमं यज्ञं मिमिक्षताम् । पिपृतां नो भरीमभिः ॥ ॐ पृथिव्यै नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, पूजयामि, ध्यायामि ।

स्पर्श क्रिया र भावना– माताले बालकलाई मन्त्रोच्चारका साथ त्यस पूजित भूमिमा सुताई दिनु पर्दछ। सबै जनाले हात जोडेर भावना गर्नु पर्दछ कि जसरी आमाले आफ्नो काँखमा बालकलाई आफ्नो स्नेहका साथ जान अन्जानमा श्रेष्ठ प्रवृत्ति र गहिरो सन्तोष दिने गर्दछिन् त्यस्तै माता वसुन्धराले यो बालकलाई आफ्नो सन्तान मानेर काखमा लिएर धन्य बनाईरहेकी छिन्।

ॐ स्योना पृथिवी नो, भवानृक्षरा निवेशनी। यच्छा नः शर्म सप्रथाः। अप नः शोशुचदघम्॥ – ३५.२१

॥ नाम घोषणा ॥

शिक्षण एवं प्रेरणा – एउटा मनोवैज्ञानिक तथ्य के छ भने मानिसलाई जुन किसिमको नामले बोलाइन्छ, त्यसलाई त्यसै प्रकारको सानो तिनो अनुभूति हुने गर्दछ। यदि कसैलाई झुठामल, गरीवदास, च्यामे, चाउरे जस्ता नामले बोलइन्छ भने उसमा हीनताको भाव जाग्दछ। नामलाई सार्थक बनाउने भन्ने किंचित सूक्ष्म अभिलाषा मनमा जागेको हुन्छ ? बोलाउनेहरूले पनि नाम अनुरूपको व्यक्तिको छविको कल्पना गर्दछन्। यसकारण नामको आफ्नो छुट्टै महत्व हुन्छ। सुन्दर नामले छनौट प्रिय नाम राख्नुपर्दछ।
बालकको नाम राख्दा निम्न कुरामा ध्यान दिनु पर्दछ। –

१ गुणवाचक नाम राख्नु पर्दछ जस्तै – सुन्दरलाल, सत्यप्रकाश, धर्मवीर, मृत्युञ्जय, विजयकुमार, तेजसिंह, सूरसिंह, बमबहादुर, कृष्णबहादुर, विद्याभूषण, ज्ञानप्रकाश या शिवराम, विद्याराम आदि। यस्तै बालिकाको नाममा– दया, क्षमा, प्रभा, करूणा, प्रेमवती, सुशीला, शान्ति, सत्यवती, वन्दना, अर्चना, प्रतिभा, विद्या आदि।

२ महापुरुषएवं देवताको नाममा पनि बालकको नाम राख्न सकिन्छ जस्तै – रामावतार, कृष्णचन्द्र, शिवकुमार, गणेश, सवितानन्दन, विष्णुप्रसाद, लक्ष्मण, भरत, याज्ञवल्क्य, पराशर, सुभाष, रवीन्द्र बुद्ध, महावीर, हरिश्चन्द्र, दधिचि आदि त्यसैगरी बालिकाहरूको नाममा – कौशल्या, सुमित्रा, देवकी, दयमन्ती, पद्म्मावती, कमला, सरस्वती, सावित्री, गायत्री, सीता, उर्मिला, अनसुया गीता, गार्गी आदि।

३ प्राकृतिक विभूतिहरूको नाममा पनि नामाकरण गर्न सकिन्छ जस्तै – रजनीकान्त, अरूणकुमार, रत्नाकार, हिमांचल, घनश्याम, वसन्त, हेमन्त, कमल, गुलाव, चन्दन, पराग आदि। त्यस्तै कन्याहरूको नाममा –उषा, रजनी, सरिता, मधु, गंगा, जमुना, त्रिवेणी, वसुन्धरा, सुषमा आदि। बालक बालिकाको नामको सूची बनाउन सकिन्छ र त्यसबाट छानेर बाल-बालिकाको उत्साहबर्धक प्रेरणाप्रद र सौम्य नाम राख्नु पर्दछ। त्यस समयमा बालकलाई यो बोध पनि गराउँदै जानु पर्दछ कि तिम्रो नाम यो हो र यो नाम अनुसार यस्तो किसिमको गुण आफूमा विकसित गर्नु पर्दछ।

क्रिया र भावना – मन्त्रोच्चारका साथ नाम लेखिएको थाल या पाटी- स्लेटको माथिको कपडा हटाउनु पर्दछ र नाम सबैलाई देखाउनु पर्दछ। यो कार्य आचार्य वा कुनै सम्मानित व्यक्तिले गर्नु पर्दछ। यो बेला यो भावना गर्नु पर्दछ कि घोषित नाम यस्तो व्यक्तित्वको प्रतीक बन्ने छ। जसले सबैको गौरव बढाउने छ।

ॐ मेधा मे देवः सविता आदधातु। ॐ मेघा मे देवी सरस्वती आदधातु॥
ॐ मेधा मे अश्विनौ देववाधतां पुष्करस्रजौ॥ आश्व.गृ. १.५२.२

मन्त्र पूरा भएपछि सबैलाई नाम देखाउनु पर्दछ र तीनवटा नारा लगाउन पठाउनु पर्दछ ।

प्रमुखले भन्ने	**उपस्थित सबैले भन्ने**
१ शिशु …………	चिरंजीवी होस् (तीनपटक भन्नु पर्दछ)
२ शिशु ………..	धर्मशील होस् (तीनपटक भन्नु पर्दछ)
३ शिशु ………	प्रगतिशील होस् (तीनपटक भन्नु पर्दछ)

॥ परस्पर परिवर्तन ॥

शिक्षण र प्रेरणा – माताले आफ्नो रगत मासुद्वारा गर्भस्थ शिशुको निर्माण गर्दछिन् । आफ्नो रगतलाई सेतो दूध बनाई उसलाई खुवाएर पालन गर्दछिन् । यसकारण यो उत्पादनमा आमाको श्रेय बढी हुन्छ । बालक मातासँग बढी बस्दछ, यसकारण आमाको क्रियाकलाप र भावनाबाट बढी प्रेरणा लिन्छ । यो कुरा ठीक हो तर साथ-साथ यो पनि निश्चित छ कि आमा एक्लैले त्यसको सर्वागींण विकास गर्न समर्थ हुँदैनन् । आहार, चिकित्सा, खेल, शिक्षा, संस्कार, आदिको धेरैजसो उत्तरदायित्व परिवारका अन्य व्यक्तिहरू माथि पनि समान रूपले हुने गर्दछ । यो परिवर्तनको क्रिया द्वारा घरका सबै जनाले क्रमशः बालकलाई काखमा लिन्छन् र यो उत्तरदायित्वको भनुभव गर्दछन् कि यो बालकको स्वास्थ्य विकासमा सबैले शक्तिभरि योगदान गर्नेछन् । यद्यपि आमा पछि बाबुले काँधमा उत्तरदायित्वको बोझ सर्वाधिक हुन्छ तर घरका अन्य सदस्यहरू यसबाट मुक्त भने हुँदैनन् । साझाको खेती जस्तै बालक निर्माणमा घरका सबैजनाको समान योगदान हुनु पर्दछ ।

क्रिया र भावना – मन्त्रोच्चार प्रारम्भ सँग सर्वप्रथम आमाले बच्चा बाबुको काँखमा दिनु पर्दछ । त्यसपछि बाबुले अन्य परिजनलाई दिनुपर्दछ । शिशु एक हातवाट अर्को हातमा जाँदै स्नेह प्यार प्राप्त गर्दै पुनः आमासँग पुग्नु पर्दछ । भावना गर्नु पर्दछ कि बालक सबैको स्नेह पात्र बन्दै गएको छ र सबैको स्नेह अनुदान को अधिकार प्राप्त गरीरहेको छ ।

ॐ अथ सुमंगल नामान ऽ ह्वयति, बहुकार श्रेयस्कर भूयस्करेति ।
यऽएव वन्नामाभवति, कल्याणमेवैतन्मानुष्यै वाचो वदति ॥

॥ लोक दर्शन ॥

शिक्षण र प्रेरणा – कुनै वयोबृद्ध व्यक्तिले बच्चालाई काखमा लिएर घरदेखि बाहिर लैजान्छन् र त्यसलाई बाहिरको खुल्ला संसार र खुल्ला वातावरण देखाउँछन् । बालक घरमा कूपमण्डक नबनोस् र विशाल वातावरणमा हुर्कोस् भन्ने उद्देश्यले बालकलाई बाहिर खुल्ला वातावरणमा घुमाइन्छ तथा हँसी ठट्टा, खेल र ज्ञान सम्बर्द्धनद्वारा सर्वांगीण विकासको ढोका खोलिन्छ । यो संसार विराट् ब्रम्ह हो । यसलाई प्रत्यक्ष परमेश्वर सम्झनु पर्दछ । भगवान् रामले कौशल्या र काकभुशुण्डिलाई एवं भगवान् कृष्णले यशोदा तथा अर्जुनलाई विराट् रूप देखाउँदै विश्व ब्रम्हाण्डको साक्षात्कार गराउँनु भएको थियो । जसले यो जगतलाई ईश्वरको विशाल शक्तिको रूपमा देख्न थाल्छ, त्यसले ईश्वरको दर्शन गरीसक्यो भन्ने कुरा बुझ्नु पर्दछ ।

क्रिया र भावना – मन्त्रोच्चारसँगै तोकिएको कुनै व्यक्तिले बालकलाई काँखमा लिएर बाहिर लगेर विभिन्न दृष्य देखाएर आउनु पर्दछ । त्यसबेला बालकमा यो विराट् विश्वलाई यथार्थ दृष्टिले हेर्ने र बुझ्ने एवं प्रयुक्त गर्ने क्षमता देव अनुग्रह र सद्भावनाको सहयोगले प्राप्त भैरहेको छ भन्ने भावना गर्नु पर्दछ ।

ॐ हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे, भूतस्य जातः पतिरेकऽ आसीत् ।
स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां, कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ –१३.४

त्यसपछि अग्नि स्थापन देखि लिएर गायत्री मन्त्रको आहुतिसम्मको कर्मकाण्ड पूरा गर्नु पर्दछ अनि विशेष आहुतिहरु दिनु पर्दछ ।

॥ विशेष आहुति ॥

क्रिया र भावना – हवन सामग्रीसँग निर्धारित मेवा-मिष्ठान्न खीर आदि मिलाएर निम्नलिखित मन्त्रद्वारा पाँचवटा आहुति दिनु पर्दछ । साथै भावना गर्नु पर्दछ कि विशेष उद्देश्यको लागि विशेष वातावरणको निर्माण भैरहेको छ ।

ॐ भूर्भुवः स्वः अग्निर्ऋषिः पवमानः, पाञ्चजन्यः पुरोहित ।
तमीमहे महागयं स्वाहा । इदम् अग्नये पवमानाय इदं न मम । – ऋग्वेद ९.६६.२०

॥ बाल प्रबोधन ॥

शिक्षण र प्रेरणा – शिशुको विकासको लागि माया प्रेमको जति आवश्यकता पर्दछ त्यति नै उसलाई समयानुकूल उद्बोधन दिने आवश्यकता हुन्छ । बालकले के बुझ्यो, के बुझेन ? भनेर विचार गरीरहन आवश्यक हुँदैन । यो ठूलो भ्रान्ति हो । बुझ्न बुझाउँनलाई भाषा एउटा माध्यम हो तर त्यही नै सब थोक होइन । स्नेह, स्पन्दन र विचार तरंगको भरले मानिसले बढी गहिरोपनले बुझ्दछ । भाषाले त्यसैलाई स्पष्ट गर्ने हो । बालकले भाषा नबुझे पनि मूल स्पन्दन प्रति बहुदै संवेदनशील हुन्छ । आफ्नो मनोरंजन या रिसको प्रतिकृया स्वरूप बच्चासँग भद्रता वा फोहोर कुरा गर्नु हुन्न । उसलाई सम्बोधित गरेर प्रबोधन दिने शुभारम्भ यो संस्कारका समयमा गरीन्छ जसलाई विचारशील र हितैषीहरूद्वारा भविष्यमा पनि चलाई रहनुपर्दछ ।

क्रिया र भावना – आचार्यले बच्चालाई काखमा लिनु पर्दछ र उसको कानमा निम्नलिखित मन्त्र बेल्नु पर्दछ । सबैले यो भावना गर्नु पर्दछ कि भाव भाषालाई शिशुले हृदयंगम गरीरहेको छ र श्रेष्ठ सार्थक जीवनको दृष्टि प्राप्त गरीरहेको छ ।

ॐ शुद्धोऽसि बुद्धोऽसि निरंजनोऽसि, संसारमाया परिवर्जितोऽसि ।
संसारमायां त्यज मोहनिद्रां, त्वां सद्गुरुः शिक्षयतीति सूत्रम् ॥

प्रबोधन पछि पूर्णाहुति आदि बाँकी काम कृत्यहरू पूरा गर्नु पर्दछ । विसर्जन भन्दा पहिले आचार्यले शिशु एवं अभिभावकहरूलाई पुष्प, अक्षत, तिलक सहित आशीर्वाद दिनु पर्दछ । त्यसपछि मंगल मन्त्रका साथ अक्षत पुष्प बृष्टि गरेर आशीर्वाद दिनु पर्दछ ।

आशीर्वचन – आचार्यले बालक-अभिभावकहरूलाई आशीर्वाद दिनु पर्दछ । निम्नलिखित मन्त्रका अतिरिक्त आशीर्वचनका अन्य मन्त्रको पाठ पनि गर्नु पर्दछ ।

हे बालक ! त्वमायुष्मान् वर्चस्वी, तेजस्वी श्रीमान् भूयाः ॥

॥ अन्नप्राशन संस्कार ॥

संस्कार प्रयोजन – बालकलाई पेय पद्यार्थ दूध आदि पिउने कुराका अतिरिक्त जब अन्न खुवाउने काम शुरू गरिन्छ तव यस्तो शुभारम्भ यज्ञीय वातावरणयुक्त धर्मानुष्ठानको रूपमा हुने गर्दछ । यसै प्रक्रियालाई अन्नप्राशन संस्कार भनिन्छ । यो क्रिया बालकका दाँत उम्रे पछि त्यसलाई पिउने कुराका अतिरिक्त खाने कुरा पनि खुवाउन सकिने योग्यताको संकेत हो । यसप्रंकार अन्नप्राशनमा बच्चाको उमेर लगभग ६ महीना भएको अवस्थामा गराइन्छ ।
अन्नको शरीरसँग गहिरो सम्वन्ध छ । मानिस र अन्य प्राणीहरूको अधिकांश समय र साधन आहार व्यवस्थामा खर्च हुने गर्दछ । यसको उचित महत्व बुझेर यसलाई सुसंस्कारयुक्त बनाउनु नै बुद्धिमानी हो । अन्नप्राशन संस्कारमा पनि यही हुन्छ । राम्रो प्रारम्भको अर्थ हो – आधा सफलता प्राप्त भैसक्नु । तसर्थ बालकको अन्न आहारको क्रमलाई श्रेष्ठतम् र संस्कारयुक्त वातावरणमा गर्नु अभीष्ट हुन्छ ।

यजुर्वेद ४० औं अध्यायको पहिलो मन्त्र '**तेन त्यक्तेन भुंजीथा**' (त्यागका साथ भोग भोगने) निर्देशन दिन्छ । हाम्रो परम्परा पनि यही नै छ । थालमा पस्किएर भोजन सामुन्ने आएपछि कमिला र कुकुर आदिको भाग त्यसबाट झिकेर पंचवलि गरीन्छ । भोजन ईश्वरलाई समर्पित गरेर या आगोमा आहुति दिएर मात्र खान्छौ । होलीको पर्व त झन् यसै प्रयोजनको लागि बनाइएको छ । नयाँ बालीबाट एक दाना पनि मुखमा राख्नु भन्दा पहिले नै, पहिले यज्ञमा त्यसको आहुति दिन्छौ अनि मात्र अन्न खाने अधिकार प्राप्त हुन्छ । किसानले बाली दाईमाडी गरेर जब अन्नको राशि तयार

गर्दछ तव त्यसबाट पनि कम्तिमा एक टोकरीमा अन्न झिकेर धर्म संस्कारको लागि सुरक्षित राख्दछ। अनि मात्र घर लैजान्छन्। त्यागको संस्कार सँग अन्न प्रयोग गर्ने दृष्टिले नै धर्मघट, अन्नघट राख्ने परिपाटी प्रचलित छ। भोजन भन्दा पहिले बलि-वैश्व देव प्रक्रिया पनि अन्नलाई यज्ञीय संस्कार दिनको लागि गरीन्छ।

विशेष व्यवस्था – यज्ञ एवं देवपूजन आदिको व्यवस्थाका साथ प्राशनको लागि निम्नलिखित व्यवस्था विशेष रूपले बनाएर राख्नु पर्दछ।

अन्न प्राशनको लागि प्रयुक्त हुने कटोरी तथा चम्चा, चटाउँनको लागि चाँदीको उपकरण हुन सकेमा राम्रो हुन्छ। छुट्टै कुनै भाँडोमा चामल या रवाको खीर बनाएर राख्नु पर्दछ।

विशेष कर्मकाण्ड – निर्धारित क्रममा मंगलाचरणदेखि रक्षाविधान सम्मका सबै क्रम पूरा गरेर विशेष कर्मकाण्ड गराइन्छ। त्यसमा (१) पात्र पूजन, (२) अन्न संस्कार, (३) विशेष आहुति तथा (४) क्षीरप्राशन सम्मिलित छन्।

॥ पात्र पूजन ॥

शिक्षण एवं प्रेरणा – पात्र पात्रताको प्रतीक हुन्छ। ईश्वरीय अनुदान या लौकिक सफलता अभीष्ट छ भने पात्रता प्राप्त गर्न पर्दछ। यसकारण पात्र पूजनीय हुनछ। संस्कारयुक्त आहार कुसंस्कारयुक्त पात्रमा राख्न मिल्दैन। औषधि सामान्य पात्रमा राख्न हुँदैन। त्यसलाई थरी-थरीमा मन्त्रमा स्टरलाइज या अटोक्लेव (तापकम प्रयुक्त) विधिले स्वच्छ बनाइन्छ। संस्कारयुक्त अन्नको लागि माध्यम पात्रलाई संस्कारयुक्त गर्नको लागि पूजन कृत्य गरीन्छ।

खीर चटाउँनलाई सकेसम्म चाँदीको उपकरण या चम्चा लिइन्छ। चाँदी शुभ निर्विकारिताको प्रतीक हो। छिटै विकारग्रस्त हुँदैन। यस्तै माध्यमबाट बालकको मुखमा आहार पुग्नु राम्रो हुन्छ।

क्रिया र भावना – मन्त्रोच्चारका साथ अभिभावकले पात्रहरू माथि चन्दन-रोलीले स्वस्तिक बनाउनु पर्दछ र अक्षत पुष्प चढाउनु पर्दछ।

भावना गरौं कि पवित्र वातावरणको प्रभावले पात्रहरूमा दिव्यताको स्थापना गरीरहेको छ जसले बालकको लागि राखिएको अन्नलाई दिव्यता प्रदान गर्ने छ र त्यसको रक्षा गर्ने छ।

ॐ हिरण्मयेन पात्रेण, सत्यस्यापिहितं मुखम्।
तत्वं पूषन्नपावृणु, सत्यधर्माय दृष्टये॥ –ईश.उ. १५

॥ अन्न संस्कार ॥

शिक्षण एवं प्रेरणा – शिशुलाई पेय पदार्थ (झोलिलो खानेकुरा) का अतिरिक्त अन्न खुवाउँने कामको थालनी गर्दा पहिले खीर खुवाइन्छ। यो झोलिलो र साह्रो खानेकुराको बीचको खाने कुरा हो। अर्थात बालकको आयु, पाचन क्षमता तथा आवश्यकताको विचार गरेर नै खाने कुराको छनौट गर्नु पर्दछ। जुनबेला जे इच्छा भयो त्यही खुवायो, त्यो ठीक होइन।

खीरसँग मह, तुलसीदल, घिउ र गंगाजल मिलाइन्छ। यी सबै चीजहरू पोष्टिक, रोगनाशक तथा पवित्रताको प्रतीक हो। खाद्य पदार्थमा सबै सुसंस्कार जाग्रत गराउँनु पर्दछ। पात्रमा सबै वस्तुहरू मन्त्रोच्चारका साथ मिलाइन्छ। भोजन पकाउँदा, भोजनमा सद्भाव, सद्विचार र श्रेष्ठ संकल्पको सन्निवेश गराउँनु पर्दछ। अन्न जलमा भावनाको अधिग्रहणको पर्याप्त क्षमता हुन्छ। यसकारण भोजन पकाउँदा र पस्कदा प्रसन्न मन तथा ईश्वर प्रति समर्पणको भाव राख्ने विधान छ।

प्रयोगको लागि आवश्यकतानुसार मुख्य पात्रबाट सबै वस्तुहरू निकालिन्छ । भावना यो हुनु पर्दछ कि आफ्नो आवश्यकतानुसार नै पद्मार्थ निकाल्नुपर्दछ । धेरै लिनु या छोड्नु उसको तिरस्कार गर्नु हो । यसबाट पेटको संतुलन बिग्रन्छ । दुबै स्थिति देखि बचेर सही मात्रामा प्रसाद रूपमा भोजन ग्रहण गर्नु पर्दछ ।

क्रिया र भावना – निम्नलिखित मन्त्र पाठका साथ अन्नप्राशनको लागि राखिएको पात्रमा एक-एक गरेर भावनापूर्वक सबै वस्तु राखेर मिलाइयोस् । पात्रमा खीर राख्नु पर्दछ । खीरको मात्रा यति राख्नु पर्दछ कि ५ आहुति गरेपछि शिशुलाई चटाउनको लागि बाँकी रहनु पर्दछ । भावना यस्तो गर्नु पर्दछ कि यो अन्न दिव्य संस्कारहरूको ग्रहण गरेर बालकमा स्थापित भैरहेको छ ।

ॐ पयः पृथिव्यां पयऽओषधिषु, पयो दिव्यन्तरिक्षे पयोधाः ।
पयस्वतीः प्रदिशः सन्तु मह्यम् ॥ **- १८.३६**

पात्रको खीरमा अलिकति मह मिसाउनु पर्दछ । भावना यो गर्नु पर्दछ कि यो मधुले यसलाई सुस्वाद बनाउनको साथ साथै त्यसमा मधुरताको संस्कार उत्पन्न गरीरहेको छ । यसबाट शिशुको आचरण, वाणी, व्यवहार सबैमा मधुरता बढ्ने छ ।

ॐ मधुवाता ऋतायते, मधुक्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः । ॐ मधु नक्तमुतोषसो, मधुमत्पार्थिव ँ रजः । मधुद्यारस्तु नः पिता । ॐ मधुमान्नो वनस्पति.... , मधुमाँ२ऽअस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः । – १३.२७-२९

भाँडोमा अलिकति घिउ राख्नु पर्दछ । मन्त्रका साथसाथ मिलाउनुपर्दछ । यो घिउले खस्रोपना मेटाएर स्निग्धता दिन्छ । यो पदार्थ बालकमा शुष्कताको निबारण गरेर उसको जीवनमा स्नेह, स्निग्धता सरसताको संचार गर्दछ ।

ॐ घृतं घृतपावानः, पिबत वसां वसापावानः । पिबतान्तरिक्षस्य अविरसि स्वाहा । दिशः प्रदिशऽआदिशो विदिशऽ, उद्दिशो दिग्भ्यः स्वाहा । – ६.१९

पात्रमा तुलसीदलको टुक्रा मन्त्रकासाथ राख्नु पर्दछ । यो औषधि शारीरिक मात्र होइन, आदि दैवि, आध्यात्मिक रोगहरूको शमन गर्नमा पनि सक्षम छ । यसले आफू जस्तै ईश्वरमा समर्पित हुने संस्कार बालकलाई प्रदान गर्दछ ।

ॐ या ओषधीः पूर्वा जाता, देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ।
मनै नु बभ्रूणामह ँ, शतं धामानि सप्त च ॥ –१२.७५

गंगाजलका केही थोपा पात्रमा हालेर मिलाउनु पर्दछ । पतितपावनी गंगा खाद्यको पाप वृत्तिहरूको नाश गरेर त्यसमा पुण्य सम्बर्द्धनको संस्कार पैदा गरीरहेको छ । यस्तो भावनाका साथ त्यसलाई चम्चाले फेटेर एकनाश बनाउँनु पर्दछ । जसरी यी विभिन्न वस्तुहरू मिलेर एक भएका हुन्छन् त्यस्तै अलग-अलग श्रेष्ठ संस्कारले बालकलाई समग्र र श्रेष्ठ व्यक्तित्व प्रदान गर्नेछन् ।

ॐ पंच नद्यः सरस्वतीम्, अपि यन्ति सस्रोतसः ।
सरस्वती तु पंचधा, सो देशेऽभवत्सरित् ॥ – ३४.११

सबै वस्तु मिलाएर त्यो मिश्रणलाई पूजा वेदीको सामुन्ने संस्कारित हुनको लागि राख्नु पर्दछ । यसपछि अग्नि स्थापना देखि लिएर गायत्री मन्त्रको आहुति पूरा गर्ने सम्मको क्रम चलाउनु पर्दछ ।

॥ विशेष आहुति ॥

गायत्री मन्त्रको आहुति पूरा भैसकेपछि पहिलेदेखि तयार गरी राखिएको खीरले निम्नलिखित मन्त्रको ५ वटा विशेष आहुति दिनु पर्दछ । त्यो खीर यज्ञ भगवानको प्रसाद बनिरहेको छ भन्ने भावना गर्नु पर्दछ ।

ॐ देवीं वाचमजनयन्त देवाः, तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति ।
सा नो मन्द्रेषमूर्जं दुहुना, धेनुर्वागस्मानुप सुष्टुतैतु स्वाहा । इदं वाचे इदं न मम ॥ ऋ. ८.१००.११

॥ अन्नप्राशन ॥

आहुति पूरा भएपछि बाँकी रहेको खीरले बच्चाको अन्नप्राशन गराउनु पर्दछ ।

शिक्षण र प्रेरणा – ***'जस्तो अन्न त्यस्तो मन'*** भन्ने उक्ति सर्वविदित नै छ । ***आहार शुद्धौ सत्वशुद्धि*** को शास्त्र वचन पनि विज्ञ जनलाई थाहा छ । यसकारण अन्नलाई संस्कारित गरेर खुवाउनु पर्दछ ।

अन्नको रूप रंग त्यसको स्वाद र गुण धर्म भिन्न-भिन्न हुन्छन् । यो कुरा सबैलाई थाहा छ । यज्ञीय भावना द्वारा उसको संस्कारहरूको शोधन र नवीकरण संभव हुन्छ । यसकारण अन्नप्राशन यज्ञावशिष्ट अन्नबाट गराइन्छ । यो एउटा संकेत मात्र हो । यो क्रम सामान्य जीवनमा पनि अपनाउनु पर्दछ । बलिवैश्व एवं भोग लगाएर भोजन गर्ने परम्परा बन्ने कारण यही नै हो ।

गीतामा भनिएको छ – "यज्ञबाट बचेको अन्न खाने मानिसले सनातन ब्रम्हको प्राप्ति गर्दछ । यस्तो नगर्नेलाई त यो जीवनमा नै सद्‌गति प्राप्त हुँदैन भने अगाडिको कुरा किन गर्ने ?'' यो उक्तिको मर्म यो छ कि – 'अन्न त्यो खानु पर्दछ जो श्रेष्ठ संस्कारयुक्त छ' । बालकको लागि सुस्वाद एवं स्वास्थवर्द्धक आहार जस्तै सुसंस्कारवान अन्न जुटाउँने प्रयाश गर्नु पर्दछ ।

यज्ञदेखि बचेको अन्न नै खानु पर्दछ । यो तथ्यलाई बालकको मुखमा प्रथम अन्न ग्रास खुवाउँदा बताउँन सकिन्छ । आफ्नो कमाईको रकम मध्येबाट सर्वप्रथम सामाजिक उत्सर्गको अआवश्यकता पूरा गर्नु पर्दछ । आफ्नो कमाईको उपयोग आफू भन्दा पनि धेरै पिछडिएका दुखी र दिग्भ्रान्त मानिसहरूलाई प्रकाश पुऱ्याउने काममा खर्च गर्नु पर्दछ । फाल्तु पैसा या समय बच्यो भने कुनै शुभकार्यमा लगाउनु पर्ला भन्ने जस्ता कुरा हरू सोच्नु धर्म बिरूद्ध हुन्छ । मानवताको अर्थ यो हो कि प्राथमिकता लोक कल्याणमा दिनु पर्दछ । दान गर्नु भनेको कसै माथि उपकार गर्ने भन्ने होइन अपितु, धर्मको एम्जाइज ड्युटी(मूल मान्यता) हो । उत्पादन कर भुक्तान नगरे सम्म माल वस्तु फैक्ट्रीबाट बाहिर आउँन सक्दैन त्यस्तै लोकमंगलको लागि आवश्यक योगदान नगरे सम्म शरीर मन र धन अशुद्ध र अनुपयुक्त नै रहन्छन् । यसप्रकारको अनुपयुक्त उपयोग अवांछनीय एवं धर्म विरूद्ध नै ठहर्छ । कानूनमा यसको लागि दण्ड न भए पनि ईश्वरीय व्यवस्थामा यो दण्डनीय हुन्छ ।

खीर खुवाउँदा प्रत्येक अभिभावकको ध्यान यस तथ्यमा आकर्षित गराइन्छ कि उनीहरू अधिक मात्रामा र अनुपयुक्त भोजन को खतरालाई चिनून् बुझून र बच्चालाई कुनै थोक खुवाउँदा पनि यस संबन्धमा पूर्ण सतर्कता अपनाउँन् । भोजन दिने उत्तरदायित्व केही व्यक्तिलाई मात्र हुनु पर्दछ । प्रत्येक व्यक्ति जसले जुन चीज-वस्तु जति बेला मन लाग्यो बच्चाको मुखमा कोचार्ने काम गर्न नपाओस् भन्ने कुराको रोकथाम गर्नु बालकको जीवन रक्षाको दृष्टिले बहुतै महत्वपूर्ण हुन्छ । यसको लागि सम्पूर्ण घरको वातावरण बदल्नु पर्दछ । मिर्चा-मसला खाएर, चिया कफी पिएर बच्चाले आफ्नो आन्द्रा र रगतलाई बिगार्न पाउने गराउँनु हुँदैन । यदि यो कुरा आवश्यक लाग्छ भने, बच्चाको खानेकुराबाट मात्र होइन, सम्पूर्ण घरको आहारबाट यस्ता अनुपयुक्त वस्तुहरूलाई हटाउनै पर्दछ । अन्यथा अघि पछि अर्काको देखासिकी बच्चाहरूले पनि ती सबै चीजबस्तु खान सिकी हाल्दछन् । घरमा जस्तो वातावरण बनेको हुन्छ घरका अन्य सदस्यहरू जुन बानी ब्यहोरामा लिप्त छन् बच्चाहरू पनि त्यसैमा पसि हाल्छन् तिनलाई बचाउँन सकिंदैन ।

क्रिया र भावना – खीरको अलिकति दानाहरू मन्त्रका साथ साथ चम्चाले बच्चालाई चटाउँनु पर्दछ । त्यसबेला यस्तो भावना गर्नुपर्दछ कि त्यो यज्ञावशिष्ट खीर अमृतोपम गुणयुक्त छ र बालकको शारीरिक स्वास्थ्य, मानसिक संतुलन, वैचारिक उत्कृष्टता तथा चारित्रिक प्रमाणिकताको पथ प्रशस्त गर्ने छ ।

ॐ अन्नपतेऽन्नस्य नो, देह्यनमीवस्य शुष्मिणः ।
प्रप्रदातारं तारिषऽऊर्जं, नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ॥ – ११.८३

॥ मुण्डन (चुडाकर्म) संस्कार ॥

संस्कार प्रयोजन – यो संस्कारमा शिशुको कपाल पहिलो पटक काटिन्छ । बच्चाको एक वर्ष आयु नपुग्दै यो संस्कार गर्ने लोक रीति प्रचलित छ । कोही कोहीले जन्मको तेस्रो वर्षमा गराउँने गर्दछन् ।

यो समारोह यसकारण महत्वपूर्ण हुन्छ कि यसमा बच्चाको मस्तिष्कको विकास र सुरक्षामा विशेष विचार गरिन्छ र यो कार्यक्रम शिशुको पोषणमा सम्मिलित गरिन्छ, जसबाट उसको मस्तिष्कको विकास व्यवस्थित रूपबाट हुन थाल्दछ । चौरासीलाख योनिहरूमा भ्रमण गरेको हुनाले मानिसले नमालुम कति पाशविक संस्कार, विचार र मनोभाव आफूमा धारण गरेको हुन्छ । जो मानव जीवनमा अनुपयुक्त र अवांछनीय हुन्छन् । तसर्थ तिनलाई निष्काशित गर्न र मानवतावादी आदर्शलाई प्रतिष्ठापित गर्ने कार्य यति महान् र आवश्यक हुन्छ कि यो नै हुन सकेन भने पृथ्वीमा जन्मेको मानिसको आकृति त मानिसको हुन्छ तर प्रवृत्ति पशुको नै भै रहन्छ । यस्ता नर-पशुको संसारमा कमी छैन जो हिडडुल गर्दा र बोलचाल गर्दा त मानिस जस्तै हुन्छन् तथा तिनका आदर्श र मनोभाव पशु जस्तो हुन्छ । ईश्वरको अनुपम देनलाई निरर्थक नष्ट गर्ने यी मानिसहरूलाई अभागी नै मान्नु पर्दछ ।

जीव सर्पको योनिमा रहँदा बडो क्रोधी हुन्छ । आफ्नो दुलोको नजीक कसैलाई भेट्टाई हाल्यो भने बहुतै क्रुध भएर प्राणघातक आक्रमण गर्दछ । तमाम मानिसहरूमा पनि त्यस्तो संस्कार रहेको पाइन्छ र सानो तिनो निहु भेट्टाउना साथ यति क्रुध भएर कुपित हुन पुग्दछन् कि आवेशमा कसैको प्राण हरण गर्न देखि पनि पछि पर्दैनन् । जुन जीवलाई सुंगुरको योनिको अभ्यास छ, त्यसले अभक्ष खाने पिउँने कुरामा संकोच मान्दैन । मलमूत्र, रक्त, मासु जे पनि रूचिपूर्वक खान सक्दछ र फल, मेवा, दूध, घिउ जस्ता सात्विक पदार्थको उपेक्षा गर्दै त्यस्तो अभक्षमा नै अधिक रूचि र तृप्तिको अनुभव गर्दछ । कुकुर जस्तो पुच्छर हल्लाउने, बाघ जस्तो निष्ठुर, फ्याउरो जस्तो चंचले, जुंका जस्तो रगत पिउँने र काग जस्तो चलाक, मौरी झै जम्माखोर, अरिंगाल जस्तो दुष्ट र छेपारो झै घिनलाग्दा तमाम मानिस हुन्छन् । जसको पनि खेतमा चर्नमा संकोच नगर्ने साँढेहरूको पनि कमी छैन । जसले कामुकताको जोशमा लज्जा र मर्यादालाई तिलांजलि दिएको छ, यस्ता कुकुर प्रवृत्तिका मानिसहरूको पनि कमी छैन । अर्काको गुँडमा आफ्नो फुल राखेर पाल्न छोड्ने र आरामपूर्ण जीवन बिताउँने क्रममा शिशु पोषण जस्तो महत्वपूर्ण कर्तव्यलाई बिर्सेर अर्काको मनोरंजन गर्नको लागि फूलयुक्त हाँगा विँगामा नाच्दै गाउँदै हिड्ने र फोकटिहा काम गराउने कोइलीहरूको नै कमी कहाँ छ र ? यस्ता लोभी भ्रमरा जस्ले फूल ओइलाउना साथ बैगुनी भएर अर्को तिर लाग्दछन्, मानव समाजमा तमाम यस्ता छन् र शुतुरमुर्ग जस्ता अदूरदर्शी, भैंसी जस्ता आलसी, उडुसु र लामखुट्टे जस्ता पर-पीडक, माकुरा र झिंगा जस्ता निरर्थक मानिसहरूको यहाँ कमी छैन ।

यदि यस्तै प्रवृत्ति मानिसमा छ भने, उसको मानव शरीर धारण गर्न निरर्थक मात्र होइन, मानवतालाई कलंकित गर्ने किसिमको हुन पुग्दछ । समझदार व्यक्तिको सदैव यही प्रयत्न हुन्छ कि उसले पालन-पोषण गरेको सन्तान यस्तो नहोस् । संस्कारहरूको प्रतिष्ठापन बालककालमा हुन्छ । त्यसकारण हामीलाई आफ्नो आमाबाबु वा परिवारबाट मानवोचित विकास गर्ने अवसर प्राप्त भएको होस या त्यस्तो सहयोग प्राप्त भएको होस् नहोस् तर हामीले आफ्नो सन्तानको हकमा त्यस्तो भूल गर्नु हुँदैन । तिनलाई सुसंस्कारी बनाउँन पर्दछ । चुडाकर्म-मुण्डन संस्कारको माध्यमबाट कुनै वालकको सम्वन्धमा उसका सम्वन्धी र इष्टमित्रहरूले उसलाई पाशविक संस्कार देखि मुक्त एवं मानवीय आदर्शवादिताले ओतप्रोत कसरी बनाउने भन्ने किसिमका योजनाहरू बनाई रहनु पर्दछ ।

मुण्डनको प्रतीक कृत्य कुनै देवस्थल, तीर्थ स्थानमा यसकारण गराइन्छ कि यो उद्देश्यमा त्यहाँको दिव्य वातावरणको लाभ प्राप्त हुन सकोस् । यज्ञादि धार्मिक कर्मकाण्डहरूद्वारा यसकोलागि गरीने मानवीय पुरूषार्थका साथ-साथ सूक्ष्म सत्ताको सहयोग विकसित र प्रयुक्त गरीन्छ ।

विशेष व्यवस्था – यस संस्कारको लागि सामान्य व्यवस्थाका साथ-साथ निम्नानुसारको विशेष तैयारीमा ध्यान दिनु पर्दछ ।

१ मस्तक लेपनको लागि यथासंभव गाईको दूध र दही ५०-५० ग्राम भए पुग्छ ।

२ कलावाको लागि लगभग ६-६ इन्चका तीनवटा टुक्राको बीचमा साना-साना कुशका टुक्रा बाँधेर राख्नु पर्दछ ।

३ प्रज्ञा संस्थान र शाखाहरूले यो कामको लागि कैंची र छुरा राख्नु पर्दछ । त्यसैको पूजन गराएर हज्जामद्वारा केश फाल्नु पर्दछ ।

४ बालकको लागि मुण्डन पछि लगाउँनको लागि नयाँ लुगा तयार राख्नु पर्दछ ।

५ काटिएका केश जम्मा पार्नको लागि मुछेको पीठो या गोवरको व्यवस्था गर्नु पर्दछ ।

विशेष कर्मकाण्ड – बालक एवं उसका अभिभावकहरूको मंगलाचरणबाट स्वागत गर्दै क्रमबद्ध रूपले निर्धारित प्रामिक उपचार तथा रक्षाविधान सम्मको क्रम पूरा गर्नु पर्दछ । त्यसपछि क्रमशः विशेष कर्मकाण्ड गर्नु पर्दछ ।

॥ मस्तक लेपन ॥

शिक्षण र प्रेरणा – बालकको कपाललाई गाईको दूध, दही, घिउ र पानी मिसाएर भिजाइन्छ । गौमाता कल्याणकारक परोपकारी सरल र सौम्य प्रवृत्तिकी हुन्छिन् । उनको शरीरबाट निस्केको गोरस पनि यसै प्रवृत्तिका हुन्छन् । ई पदार्थहरूमा ती सबै गुण हुन्छन् जो गौमातामा बिद्यमान हुन्छन् । यसबाट मस्तक लेपन र कपाल भिजाउँनु यस कुराको प्रतीक छ कि हाम्रो विचारधारा र मानसिक प्रवृत्ति गौमाता जस्तै गोरस जस्तै स्निग्ध र सौम्य हुनु पर्दछ । घिउलाई स्नेह भनिन्छ । स्नेहको अर्को नाम प्रेम पनि हो । दूध, दही र घिउ तीनै वस्तुहरू स्नेहसिक्त छन् । यसबाट टाउकोको रोमकुप (रौ का प्वालहरू) लाई भिजाउँनु यस कुराको निर्देश गर्नु हो कि हामीले जे सोचविचार गर्छौ, त्यसको पछाडि प्रेम भावनाको समुचित पुट हुनैं पर्दछ ।

मस्तक लेपनको क्रिया चूडाकर्ममा यसकारण गराइन्छ कि यस आधारमा सदैव यो स्मरण रहोस् कि बालकको मानसिक विकास रूखो, संकीर्ण तथा अनैतिक, अवांछनीय दिशामा नहोस् । उसको झुकाव गौ जस्तो, गोरस जस्तो होस् । गाईले आफ्नो बाच्छोलाई जसरी प्रेम गर्दछिन्, त्यस्तै प्रेम हामीले परिवार र समाजमा गर्नु पर्दछ । आफ्नो लागि मात्र मरीमेट्ने काम नगरेर जसरी गाईले आफ्नो रस, चर्म, अस्थि, मासु, गोवर तथा संतान अर्काको लागि उत्सर्ग गर्दछिन् त्यस्तै नै हाम्रो पनि होस् । सुकेको टाउकोलाई गोरसले चीसो यसकारण बनाइन्छ कि त्यसमा सहृदयता, भावुकता, करूणा र मैत्री, प्रेम तथा उदारताको भाव बनीरहोस् । बालकको प्रकृतिलाई श्रेष्ठ बनाउनको लागि अभिभावकहरूले यस्तै वातावरण बनाउनु पर्दछ ।

क्रिया र भावना – मन्त्र सँगसँगै आमाबाबुले दूध, दहीबाट बालक-बालिकाको कपाल भिजाउँनु पर्दछ । गर्मीको ॠतु छ भने राम्ररी मालिश गरे झै कपाल भिजाउँन सकिन्छ । अन्यथा अलिअलि स्पर्श सम्म गरेर थोर थोरै भिजाएर काम चलाउन सकिन्छ ।

मस्तिष्कको यो दिव्योपचार प्रसंगमा द्रव्यको माध्यमबाट बालकको मस्तिष्कमा शुभ देवशक्तिहरू र देववृत्तिहरूको स्पर्श दिन लागिएको छ भन्ने भावना गर्नु पर्दछ ।

ॐ सवित्रा प्रसूता दैव्या, आप उदन्तु ते तनूम् ।
दीर्घायुत्वाय वर्चसे । पार.गृ.सू. २.१.९

॥ त्रिशिखा बन्धन ॥

शिक्षण र प्रेरणा – मानिसको मस्तिष्क आफैमा एउटा चमत्कार हो । यसमा अगणित र अद्‌भुत सामर्थ्य केन्द्रहरू छन् । यी केन्द्रहरूलाई तीन प्रमुख वर्गमा विभाजित गर्न सकिन्छ ।

१ *निर्माण परक केन्द्र* – जसले शरीरमा चलिरहेको निर्माण प्रक्रियाको नियन्त्रण र संचालन गर्दछ ।

२ *पोषण परक केन्द्र* – यो शरीर संस्थानको चल्ने पुष्टि, पोषण, स्वास्थ्य, आरोग्य सम्वन्धी प्रक्रियाको लागि उत्तरदायी हुन्छ ।

३ *नियन्त्रण परक केन्द्र* – जसले बिकारहरूको निष्काशन, परिवर्तन र विकासक्रमको नियन्त्रण गर्दछ । क्रिया प्रक्रियाको चक्र सम्हाल्दछ ।

यी केन्दहरू क्रमशः ब्रम्हा, विष्णु र रुद्रंसँग सम्बन्धित मानिन्छन् । यी केन्द्रहरूलाई तिनका अधिष्ठाता देवताहरूको साक्षीमा शोधित र विकसित गरीन्छ । त्यसकारण टाउकोको कपाललाई तीन खण्डमा विभक्त गरेर तिनलाई कुश बाँधिएको कलावाले तीन गुच्छा बाँध्नु पर्दछ । यस्तो हिस्सा गर्दा अगाडि पट्टी एउटा र अलि पछाडि दायाँ बायाँ दुई

गर्नु पर्दछ । पछाडिको दाहिने खण्डलाई ब्रम्हा ग्रन्थि, पछाडिकै देब्रे गुच्छालाई विष्णु ग्रन्थि र सामुन्नेको खण्डलाई रुद्र ग्रन्थि भन्दछन् ।

कुश पवित्रता तथा तेजस्विताको प्रतीक हो र कलावा मंगल कामनाको प्रतीक हो । मस्तिष्कमा विभिन्न केन्द्रहरूबाट अवान्छित संस्कारहरूको उन्मूलन तथा शुभको जागरणको लागि मंगलकामना, पवित्रता तथा तेजस्वी प्रक्रियाको त्रिवेणी योगको निर्वाह गर्न कठिन हुन्छ ।

क्रिया र भावना – एक-एक गरेर मन्त्रको क्रममा निर्धारित केन्द्रहरूलाई कलावाले बाँध्नु पर्दछ । तदनुरूप भावना गर्नु पर्दछ ।

ब्रह्म ग्रन्थि बन्धन – टाउकोको पछाडि पट्टी दायातिरको केशमा मंत्रसँग कलावा बाँध्नु पर्दछ । यस्तो भावना गर्नु पर्दछ कि मस्तिष्कको रचना शक्तिको प्रतीक ब्रम्हाको शक्तिवाट देवताहरूको साक्षीमा प्रतिवद्ध गर्न लागिएको छ । आसुरी शक्तिले यसको उपयोग गर्न पाउँदैनन् । यो उनीहरूको उपकरण बन्न सक्दैनन् । देवत्वको मर्यादामा नै यसको विकास र सचालन हुन्छ ।

ॐ ब्रह्माज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्, विसीमतः सुरुचो वेनऽआवः ।
सबुध्न्या ऽ उपमा ऽ अस्यविष्ठाः, सतश्च योनिमसतश्च विवः । – १३.३

विष्णु ग्रन्थि बन्धन – पछाडि पट्टीको देब्रेतिरको केशमा कलावा बाँध्नु पर्दछ र यो भावना गर्नु पर्दछ कि मस्तिष्कको पोषण र संचालन गर्ने केन्द्र भगवान् विष्णुका शक्तिसँग प्रतिवद्ध भैरहेका छन् । त्यसमाथि असुरताको शासन चल्न सक्ने छैन । देव मर्यादामा नियंत्रित यस्ता केन्द्रले सत्प्रवृत्तिलाई पोषण दिने छन् ।

ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे, त्रेधा निदधे पद्मम् । समूढमस्य पा ऽ सुरे स्वाहा । – ५.१५

रुद्र ग्रन्थि बन्धन – टाउकोको अगाडिको भागको केशमा मन्त्रका साथ कलावा बाँध्नु पर्दछ । यस्तो भावना गर्नु पर्दछ कि रुद्र-शिवको शक्तिको यो क्षेत्रमा आधिपत्य भैरहेको छ । असुरताको दाल अब गल्ने छैन । रुद्रको शक्तिले विकारलाई जलाई दिने छ र ईश्वरीय मर्यादाको अनुकूल कल्याणकारी अनुशासन लागु गर्दैछ ।

ॐ नमस्ते रुद्र मन्यवऽ, उतो तऽइषवे नमः । बाहुभ्यामुत ते नमः । – १६.१

॥ छुरा पूजन ॥

शिक्षण र प्रेरणा – हजामले टाउको खौरेर मुड्लो बनाउने छुरा यिनै प्रयोजनमा काम लाग्ने किसिमको हुनु पर्दछ । संस्थाको शाखामा पुरोहितले एउटा राम्रो कैंची र राम्रो छुरा आफूसँग राख्दा झन् राम्रो हुन्छ त्यसलाई मुण्डन संस्कारमा प्रयोगमा लिनु पर्दछ । प्राचीनकालमा पहिलो पटकको कपाल फाल्ने काम पुरोहितहरूले नै गर्दथे । अब तिनीहरूलाई यो कला आउदैन तसर्थ क्षौर कर्म हजामसँग गराइन्छ । तर मुण्डनको लागि यस्तो छुरा लिनु पर्दछ जो सर्वसाधारणको उपयोगमा न आएको होस् ।

उपयोग गर्नु भन्दा पहिले औजारलाई माटो र तातो पानीले राम्ररी सफा गर्नु पर्दछ तथा ढुंगामा घोटेर तेज गराउँनु पर्दछ । त्यसपछि औजारहरू थालमा आमा-बाबुको सामुन्ने राख्नु पर्दछ । दुबै जनाले रोली, अक्षत, पुष्प, धूप, दीपले पूजन गर्नु पर्दछ र त्यसको बीडमा कलावा बाँध्नु पर्दछ । यो पूजनको उद्देश्य यो हुन्छ कि त्यो छुरा साधारण लौह उपकरण मात्र नरहेर मन्त्र शक्ति सम्पन्न भएर मस्तिष्कका कुसंस्कारहरूलाई काटेर त्यसमा सुसंस्कारको प्रबेश गराउन सक्ने होस।

गर्भमा उम्रिएका कपालले सामान्य संस्कार लिएका हुन्छन् । यो माथिल्लो आवरणलाई हटाएर यस्ता रौ उम्रनु पर्दछ कि उत्कृष्ट भावना साथमा लिएर आउन् । गर्भका कपाललाई पूर्व जन्ममा जन्मेका अनुपयुक्त संस्कारको प्रतीक मानिन्छ । यी रौहरूलाई खुर्केर फाल्नुको अर्थ पाशविक विचार र आकांक्षाहरूलाई हटाउनु र मेटाउनु हो । यो उद्देश्य पूरा गर्नको लागि जुन छुराको प्रयोग गर्न लागिएको छ त्यो मात्र स्वयंमा प्रयाप्त हुँदैन किनकि लौह उपकरणहरूबाट कुसंस्कारहरूलाई हटाउन र मेटाउन सम्भव हुदैन । विचारलाई विचारले काट्नु पर्दछ । फलाम फलामले काट्दछ ।

काँडाले काँडा निकाल्छ । विषबाट विषको शमन हुन्छ । लट्ठीको जबाव लट्ठीले दिइन्छ । यस्तै कुविचारहरूको शमन उसको विरोधी तीब्र विचारबाट नै सम्भव हुन्छ । त्यो छुरा प्रखर विचारको प्रतीक प्रतिनिधि हो,जसले पाशविक विचारधारालाई परास्त गरेर आफ्नो गहिरो छाप बनाउन सकोस् । छुरा पूजनको अर्थ हो यस्ता उत्कृष्ट विचारहरूको श्रद्धापूर्वक आवाहन, अभिनन्दन, जसले मनोभूमिमा जमेको असुर संस्कारलाई निरर्थक झाडझंखाड जस्तो उखेलेर फाल्न सफल हुन सकोस् । काडादार झाँडीहरू कोदालो र फरूवाले खनिन्छन् त्यसै अवांछनीय विचार तथा बानी व्यहोरालाई खन्नको लागि जीवन निर्माणको आध्यात्मिक विचारधारालाई उग्र स्तरमा विकसित गर्नु पर्दछ । प्रारम्भिक कपालहरूलाई यिनै भावनाहरूका साथ काट्नु पर्दछ ।

क्रिया र भावना – अभिभावकद्वारा थालमा राखिएका औजारहरूको पूजा मन्त्रोच्चारका साथ गराउँनु पर्दछ । उनले बालकका कुविचारहरूलाई काटनको लागि तिनलाई काटनमा समर्थ तीखा उपकरण–सद्विचारहरूको अभ्यर्थना गरीरहेका छन भन्ने भावना गर्नु पर्दछ । जसरी स्थूल रौंहरूको सफाइको लागि यी औजारहरू प्रभुको कृपाले मिलेका छन् त्यस्तै सूक्ष्म प्रवाह पनि प्राप्त हुनेछन् । उनको उपयोग पूर्ण तत्परता र जागरूकताले गरौंला ।

ॐ यत् क्षुरेण मज्जयता सुपेशसा, वप्ता वपति केशान् ।
छिन्धि शिरो मास्यायुः प्रमोषीः । पा.गृ.सू. २.१.१८

॥ त्रिशिखा कर्तन ॥

शिक्षण र प्रेरणा – शिशुको मस्तिष्कका विभिन्न केन्द्रका ग्रन्थि-बन्धन देव-शक्तिहरूको आवाहनका साथ सम्पन्न भैसकेपछि तिनलाई त्यसै मर्यादामा स्थापित राख्न र त्यही दिशामा बढ्ने व्यवस्था बनाउँन आवश्यक हुन्छ । यो उद्देश्यको पूर्तिको लागि बालकका कुसंस्कार र दुष्प्रवृत्तिलाई काट्न उखेल्न पर्दछ । जंगली बोट मनपरि बढ्ने गर्दछ तर बगैचाको बोटले मालीको अनुशासन मान्नु पर्दछ । यसको लागि उसलाई जहाँ स्नेहरूपी मल-जल प्राप्त हुन्छ भने अर्कोतिर त्यसलाई कडाइका साथ काट-छाट पनि गरीन्छ । यही उद्देश्य केश कर्तनको समयमा ध्यानमा राख्नु पर्दछ र त्यससँग सम्बद्ध उत्तरदायित्वलाई पालन गर्ने दृष्टि र व्यवस्था विकसित गर्नु पर्दछ ।

ब्रम्ह-ग्रन्थि कर्तनको तात्पर्य के हो भने मस्तिष्कमा द्वेष, दुर्भाव, ईर्ष्या आदिका आधारमा अर्कालाई होच्याउने योजना बनाउँन दिनु हुँदैन । त्यो प्रवृत्तिको नाश गर्नु पर्दछ । आफ्नो विकास तथा निर्माणकारी योजनाको लागि स्थान सुरक्षित राख्नुपर्दछ ।

विष्णु-ग्रन्थि कर्तनको पछाडि यो उद्देश्य हुन्छ कि मनमा जाग्ने गरेका हीन आकांक्षाहरूको पालन हुन नपाओस् । मस्तिष्क आफ्नो होइन, प्रभुको सम्पति हो । तसर्थ स्वार्थपरक आकांक्षाहरूको पोषण गर्ने छुट होइन, तिनलाई त काटनु पर्दछ । ईश्वरोन्मुख आकांक्षाहरूको पोषणको लागि नै शक्ति सुरक्षित रहनु पर्दछ ।

रुद्र-ग्रन्थि कर्तनको अर्थ हो – ईश्वरीय मर्यादामा अघि सर्नमा बाधक प्रत्येक प्रवृत्तिहरूलाई कठोरताले काट्नु पर्दछ । जुन परिवर्तन ल्याइन्छन् ती पाशविक नभै शिव हुनुपर्दछ । अशिव वृत्तिलाई शिवको शक्तिले काटेर फाल्नुपर्दछ ।

क्रिया र भावना – पुरोहितले स्वयं कैंची या अस्तुरा (छुरा) ले एक-एक गरेर मन्त्रको उच्चारणका साथसाथ तीनवटै ग्रन्थिहरूलाई क्रमशः काट्नु पर्दछ । सबैजनाले भावना प्रवाहमा योगदान गर्नु पर्दछ ।

ब्रम्ह-ग्रन्थि कर्तनका साथ यो भावना गर्नु पर्दछ कि निर्माणको शक्तिले बिनाशक प्रवृत्तिहरूलाई काटीरहेको छ । अब रचनात्मक प्रवृत्तिको लागि यी केन्द्रहरू सुरक्षित रहने छन् ।

ॐ येनावपत् सविता क्षुरेण, सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् ।
तेन ब्राह्मणो वपतेदमस्य, गोमानश्ववानयमस्तु प्रजावान् ॥ अथर्व. ६.६८.३

विष्णु-ग्रन्थि कर्तनका साथ यो भावना गर्नु पर्दछ कि भगवान् विष्णुको शक्तिले आफ्ना प्रतिकूल प्रवृत्तिहरूको उन्मूलन र निवारण गरीरहेको छ । मस्तिष्कले अब अनैतिक पोषण दिन सक्ने छैन । नीतिमत्तामा नै प्रयुक्त हुने छ ।

ॐ येन धाताबृहस्पतेः, अग्नेरिन्द्रस्य चायुषेऽवपत् ।

तेन त आयुषे वपामि, सुश्लोक्याय स्वस्तये । आश्व.गृ.सू. १.१७.१२

रुद्र-ग्रन्थि कर्तनका साथ यो भावना गर्नु पर्दछ कि रुद्र त्रिपुरारिको प्रचण्ड शक्ति दुर्धर्ष, दुष्प्रवृत्तिहरूमाथि चोट गरीरहेको छ । अब तिनीहरूको निवारण हुनेछ जसबाट मस्तिष्कमा दिव्य दृष्टि दिव्यानुभूतिको क्षमता विकसित हुनेछ ।

ॐ येन भूयश्च राœयां, ज्योक् च पश्याति सूर्यम् ।
तेन त ऽआयुषे वपामि, सुश्लोक्याय स्वस्तये । आश्व.गृ.सू. १.१७.१२

॥ नवीन वस्त्र पूजन ॥

शिक्षण र प्रेरणा – नयाँ वस्त्र धारण गर्ने तात्पर्य हो नयाँ कलेवर धारण गर्नु पुरानो चोला उतारेर नयाँ चोला धारण गर्नु । जसरी सर्पले पुरानो काँचुली त्यागेर नयाँ काँचुली धारण गर्दछ, त्यस्तो मुण्डनको अवसरमा टाउकाको रौं मात्र खौरिदैंनन्, अपितु पुरानो काँचुली बदलिन्छ । पुरानो कपडा झिकेर नयाँ कपडा लगाइन्छ, नयाँ वस्त्रमा एउटा वस्त्र पहेंलो पनि हुनु पर्दछ । नयाँ कलेवर यस कुराको प्रतीक हुन्छ कि टाउकोको कपाल फालेर पाशविक विचारहरूको अन्त मात्र गरीएको छैन, अपितु शरीरमा टांसिएको, लपेटिएँको, कुहिएँको, जीर्ण स्वभाव एवं क्रम प्रभावलाई पनि बदलिएको छ ।

क्रिया र भावना – एक थालमा बालकका नयाँ लुगाहरू राखेर मन्त्रोचचार गर्दै अक्षत, पुष्प चढाउँनु पर्दछ । साथ साथै यो भावना गर्नु पर्दछ कि आफ्नो प्रतिष्ठाको अनुरूप वस्त्र अच्छादानको व्यवस्था गर्ने सामर्थ्य प्रभुले दिनु भएको छ भने त्यस्तै आफ्नो गौरवका अनुरूप व्यक्तित्व बनाउने सामर्थ्य पनि प्राप्त भैरहेको छ । त्यस दिव्यता प्रति वस्त्र प्रतीकको पूजनद्वारा आफ्नो आस्था व्यक्त गरीदैं छ ।

ॐ तस्माद् यज्ञात्सर्वहुतः ऋचः सामानि जज्ञिरे ।
छन्दा ऽ सि जज्ञिरे तस्माद्, यजुस्तस्मादजायत ॥ – ३१.७

वस्त्र पूजन पछि अग्नि स्थापन देखि गायत्री मन्त्रको आहुति दिने सम्मको क्रम पूरा गरेर विशेष आहुति दिनु पर्दछ ।

॥ विशेष आहुति ॥

हवन सामग्रीमा अलिकति मेवा, मिष्ठान्न मिलाएर पाँच आहुति निम्नलिखित मन्त्रबाट दिनुपर्दछ । भावना गर्नुपर्दछ कि यज्ञीय उष्माले बालकमा सुसंस्कार गरीरहेको छ ।

ॐ भूर्भुवःस्वः । अग्न आयू ऽ षि पवस ऽ आ सुवोर्जमिषं च नः । आरे बाधस्वदुच्छुना ऽ स्वाहा । इदम् अग्नये इदं न मम । – १९.३८, ३५.१६

त्यसपछि यज्ञका शेष कामहरू पूरा गर्नु पर्दछ तर विसर्जन भने गरीनु हुँदैन । हजामद्वारा मुण्डन भैसकेपछि बालकलाई नयाँ वस्त्र लगाई दिएर पुनः देवस्थलमा ल्याउँनु पर्दछ । त्यसपछि शिखापूजन र स्वस्तिक लेखन गरेर आशीर्वाद दिएर अनि मात्र विसर्जन गरिन्छ । यदि घरमा आयोजना गरीएको छ भने मुण्डनको अवधिमा गीत, भजन, कीर्तन र उद्‌बोधनको क्रम चलाई रहनु पर्दछ । यदि सार्वजनिक स्थलमा आयोजन छ भने अन्य मानिसहरूले बालक माथि अक्षत, पुष्प वृष्टि गरेर प्रसाद लिएर विद्या हुन सक्दछन् अथवा सर्वोपयोगी भजन सत्संगको लाभ उठाएर बस्न पनि सक्दछन् ।

॥ मुण्डन कृत्य ॥

शिक्षण र प्रेरणा – बालकलाई आमासँग यज्ञशालादेखि बाहिर पठाइन्छ । यज्ञ मण्डपमा क्षौर कर्म हुदैन, यसकारण तिनलाई बाहिर पठाउँनु पर्दछ । नजीकै कुनै ठाउँमा बसेर मुण्डन गराउँनु पर्दछ । मुण्डन गराउँदा अभिभावक तथा अन्य उपस्थित व्यक्तिहरूले मनमनै गायत्रीमन्त्रको जप गर्नु पर्दछ र मनमनै जप गर्दै यो भावना गर्नु पर्दछ कि उनले गरेको जप बालकको मस्तिष्कमा सद्‌बुद्धिको प्रकाश बनेर प्रवेश गर्दैछ । काटिएका कपाललाई पीठो वा गोबरको

गोलामा राखी खाल्टो खनी गाड्नु पर्दछ या जलाशयमा विसर्जित गरीदिनु पर्दछ । मुण्डन भैसके पछि बच्चालाई स्नान गराउँनु पर्दछ ।

गोबरमा कपाल राखेर भूईमा यसकारण गाडिन्छ कि त्यसको पनि गोबर जस्तै मल बनोस् । पशुको शरीरको अंग, मल, मूत्र दूध आदि अर्काको काम लाग्दछ । वृक्ष वनस्पतिले आफ्नो सबैथोक परमार्थको लागि समर्पित गरेका हुन्छन् । मानिसको लागि पनि यो आवश्यक छ कि आफ्नो उपलब्धिको अधिकाधिक उपयोग परमार्थको लागि गरोस् । कपाल यत्रतत्र फालेर फोहोर गराउँन हुँदैन त्यसलाई गोबरसँग मिसाएर कुहुंने गराएर मल बनाउँन सकिन्छ र कुनै खेतको उर्वराशक्ति बढाएर त्यसको सार्थकता वृद्धि गर्न सकिन्छ ।

क्रिया र भावना – हजामले केश खुर्किन थालेपछि निम्नलिखित मन्त्र बोल्नु पर्दछ । आमाले बच्चालाई फकाई फुलाई गर्नु पर्दछ र साथ-साथ गायत्री मन्त्र पनि बोल्दै जानु पर्दछ । भावना गर्दै जानु पर्दछ कि गर्भबाट आएका कपालका रौंहरूलाई हटाउनका साथै दिव्य सत्ताको प्रभावले सबै मानसिक दुर्बलताहरू हट्दै गएका छन् । यो प्रक्रियामा सहायक प्रत्येक शक्ति र प्रत्येक व्यक्तिप्रति कृतज्ञताको भाव राख्नु पर्दछ र यो संस्कारबाट प्राप्त दिशाधाराको निर्वाहको क्षमता प्रदान होस् भनी भगवान्सँग प्रार्थना गर्नु पर्दछ ।

ॐ येन पूषा बृहस्पतेः, वायोरिन्द्रस्य चावपत् ।
तेन ते वपामि ब्रह्माणा, जीवातवे जीवनाय, दीर्घायुष्ट्वाय वर्चसे । – मं. ब्रा. १.६.७

॥ शिखा पूजन ॥

शिक्षण र प्रेरणा – यो शिखा स्थापन संस्कार हो । हिन्दू धर्मका दुइ प्रधान प्रतीक छन् – (१) शिखा र (२) यज्ञोपवीत । मुसलमानहरूमा जसरी सुन्नत गराउनु र शिखाहरूमा केश पाल्नु आवश्यक मानिन्छ, त्यसरी नै हिन्दू धर्मावलम्वीहरूले मस्तिष्करूपी किल्लाको माथि हिन्दू धर्मको गायत्री मन्त्रमा सन्नीहित दूरदर्शिता र विवेकशीलताको ध्वँजा फहराउँनु पर्दछ । यो ध्वंजा नै शिखा हो । विवेकशीलता अपनाउनु, मनलाई सद्भावपूर्ण बनाई राख्नु र अन्तःकरणमा ऋतम्भरा प्रज्ञाको प्रकाश भर्नु यी नै प्रयोजन शिखासँग जोडिएका छन् । मुण्डन संस्कारको अवसरमा अथवा त्यसको तुरन्त पछि केश बढेपछि शिखा पाल्नुपर्दछ । यसप्रति संकल्प रूपमा शिखाको पूजन गरीन्छ ।

क्रिया र भावना – शिशुका आमा-बाबुद्वारा बालकको कपालमा शिखा स्थानमा रोली-चामलद्वारा पूजन गराउनु पर्दछ र यो भावना गर्नुपर्दछ कि यो बालक ध्वजाधारी सैनिक जस्तै गौरव र तेजस्विताको धनी बन्ने छ । देव संस्कृतिको ध्वजा लिएर त्यसको अनुरूप उच्चतम लक्ष्यलाई प्राप्त गरेर गौरवान्वित हुने छ ।

ॐ चिद्रुपिणि महामाये, दिव्यतेजः समन्विते ।
तिष्ठ देवि शिखामध्ये, तेजोवृद्धिं कुरूष्वमे ॥ सं. प्र.

॥ स्वस्तिक लेखन ॥

शिक्षण र प्रेरणा – मुण्डन गरीएको मस्तिष्कमा स्वस्तिक या ॐ शब्द चन्दन अथवा रोलीले लेखिन्छ । हुन त यस्तो लेखन कार्य संस्कार गराउँने आचार्यले नै गर्न सक्दछन् तापनि यो काम अन्य कुनै संभ्रान्त सज्जनबाट गराइएमा अझ बढी राम्रो हुन्छ । यसबाट अरूलाई पनि सम्मान प्राप्त हुन्छ र यस काममा उनको रूचि र सद्भाव बढ्दछ । तसर्थ यस्ता साना मसिना कामहरू उपस्थित महानुभावहरू मध्येबाट कुनै भद्र भलादमी गण्यमान्य व्यक्तिवाट गराउनु पर्दछ, प्रत्येक संस्कारमा यस्ता धेरै कार्यक्रमहरू हुन्छन् । यस्ता अलग-अलग काममा अलग-अलग व्यक्तिलाई श्रेय दिनु धेरै राम्रो हुन्छ । तिनीहरूबाट यस्ता कार्य गराउनु ठीक हुन्छ । मुण्डन संस्कारमा वस्त्र धारण, स्वस्तिक लेखन, मस्तक लेपन, शिखा बन्धन आदि प्रयोजनको लागि अलग-अलग व्यक्ति राख्नु धेरै राम्रो हुन्छ । त्यसै त यी कार्यहरू माता-पिता अभिभावक अथवा कुनै गुरुजनले पनि गर्न सक्दछन् । सर्वव्यापी, न्यायकारी परमात्मालाई जो व्यक्तिले आफ्नो भित्र र बाहिर उपस्थित देख्दछ उसले पाप गर्दैन । सशक्त पुलिश अफिसरहरूलाई अगाडि देख्दा कुन चोरले चोरी गर्ने साहस गर्न सक्दछ । ईश्वर माथि विश्वास राख्ने व्यक्तिलाई सर्वत्र उपस्थित परमात्मा माथि जब अटल विश्वास उत्पन्न हुन्छ र दृढतासाथ जम्छ तव उसले गोप्य वा प्रकट रूपले कुनै पाप गर्न सक्दैन । पाप नै

दुःखको कारण हो । जो पापबाट जोगिएको छ त्यो दुःखबाट पनि जोगिएको हुन्छ । आस्तिकताले मानिसलाई पाप गर्न देखि रोक्दछ र कुकर्महरूको फलस्वरूप प्राप्त हुने विविध शोक सन्ताप र अनिष्टदेखि रक्षा गर्दछ । मुण्डन उपरान्त निधारमा ॐ या स्वस्तिक लेख्ने प्रयोजन बालकलाई अभिभावक तथा उपस्थित मानिसहरूलाई सच्चा अर्थमा ईश्वर भक्त र आस्तिक बनाउँने प्रेरणा दिनु हो ।

क्रिया र भावना – आचार्य या कुनै सम्मानित पूज्य व्यक्तिले बालकको मुण्डित शिरमा रोली या चन्दनले शुभ चिन्ह स्वस्तिक बनाउनु पर्दछ । मन्त्रोच्चारका साथ यो चिन्हको अनुरूप श्रेष्ठ प्रवृत्तिहरूको मस्तिष्कमा स्थापना भएको भावना गर्नु पर्दछ । संयुक्त सद्भाव र प्रभु अनुग्रहले एकता, शान्ति, प्रखरता, समता, पवित्रता, संकल्पशीलता, सरलता, उदारता, प्रसन्नता, ज्ञान, परमार्थ जस्ता सत्प्रवृत्तिहरू र श्रेष्ठ गुणको स्थापनाको भावपूर्ण प्रार्थना गर्नु पर्दछ ।

ॐ स्वस्ति नऽइन्द्रो वृद्धश्रवाः, स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽअरिष्टनेमिः, स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ - २५.१९

आशीर्वाद, विसर्जन र जयघोषका साथ कार्यक्रम समाप्त गर्नु पर्दछ ।

॥ विद्यारम्भ संस्कार ॥

संस्कार प्रयोजन – प्रत्येक अभिभावकको यो परम पुनीत धर्म कर्तव्य हो कि बालकलाई जन्म दिएपछि त्यसको जन्मका साथ-साथ आएका जिम्मेवारी मध्ये भोजन आदि शारीरिक आवश्यकताहरूको पूर्ति भएपछि उसको शिक्षा दीक्षाको प्रवन्ध गर्नु पर्दछ । जसरी कुनै आमा-बाबुले जन्म दिएपछि उसको पालन-पोषणको जिम्मेवारी देखि पन्छिएर बच्चालाई कुनै जंगल झाडीमा फालीदिन्छ भने ती आमा-बाबुलाई अपराधी मानिन्छ । त्यस्तै जसले बालकको शिक्षा दीक्षको प्रवन्ध नगरेर उसको मानसिक विकास एवं मानव जातिको संग्रहित ज्ञान सम्पत्तिको साझेदार बन्न देखि बंचित राख्दछन् ती पनि त्यसै श्रेणीका अपराधी हुन् । जसरी कि बच्चालाई भोक-भोकै मार्नेहरू अपराधी हुन्छन् । यो पाप र अपराध देखि मुक्ति पाउनको लागि प्रत्येक अभिभावकले आफ्नो बच्चाको चाहे त्यो छोरा होस या छोरी आफ्नो सामर्थ्य अनुसार पूर्ण प्रवन्ध गर्नु पर्दछ । यो धार्मिक कर्तव्यको पूर्णता र अनुशासनको पालना गर्दै आफ्नो उत्तरदायित्वलाई निर्वाह गर्ने घोषणाको रूपमा बालकको विद्यारम्भ संस्कार गर्नु पर्दछ र देवताहरूको साक्षीमा समाजलाई यो बताउनु पर्दछ कि मैले आफ्नो परम पवित्र कर्तव्यलाई विर्सेको छैन अपितु, त्यसको पूर्तिको लागि समुचित उत्साहका साथ कटिबद्ध छु । प्रत्येक व्यक्तिले यस्तै गर्नुपर्दछ । कसैले पनि आफ्नो संतानलाई विद्यादेखि बञ्चित राख्नु हुँदैन । विद्यारम्भ संस्कारद्वारा बालक बालिकामा ती मूल संस्कारहरूको स्थापनाको प्रयाश गरीन्छ जसको आधारमा उसको शिक्षा मात्र ज्ञान नरहेर जीवन निर्माण गर्ने हितकारी विद्याको रूपमा विकसित हुन सकोस् । समारोहद्वारा बालकको मनमा ज्ञान प्राप्तिको लागि उत्साह पैदा गरीन्छ । उत्साहले भरिपूर्ण मनोभूमिमा देवाराधन तथा यज्ञको संयोगले वांछित ज्ञानपरक संस्कारको बीजारोपण पनि संभव हुन्छ ।

विशेष व्यवस्था – विद्यारम्भ संस्कारको लागि सामान्य तयारीका अतिरिक्त निम्नलिखित व्यवस्था पहिले देखि मिलाई राख्नु पर्दछ –

१ पूजा गर्नलाइ गणेशजी एवं माता सरस्वतीको चित्र या प्रतिमा ।

२ पाटी, मसी र कलम, पूजाको लागि । बच्चालाई लेखनमा सुविधा होस् यसको लागि स्लेट र चक पनि राख्न सकिन्छ ।

३ गुरु पूजनको लागि प्रतीक रूपमा नरिवल राख्न सकिन्छ । यदि बालकका शिक्षक प्रत्यक्ष उपस्थित छन् भने तिनको पनि पूजन गराउन सकिन्छ ।

॥ गणेश एवं सरस्वती पूजन ॥

शिक्षण र प्रेरणा – गणेशलाई विद्या र सरस्वतीलाई शिक्षाको प्रतीक मानिन्छ । विद्या र शिक्षा एक अर्काका पूरक हुन् । एउटाको अभावमा अर्को अपूरो हुन्छ । शिक्षा त्यो हो जो स्कूल कलेजमा पढाइन्छ । भाषा, लिंपि, गणित, इतिहास, शिल्प, रसायन, चिकित्सा, कला, विज्ञान आदि विभिन्न प्रकारका भौतिक ज्ञान यसै क्षेत्रमा आउँछन् ।

शिक्षाबाट मस्तिष्कको क्षमता विकसित हुन्छ र त्यसबाट लौकिक संपत्ति, सुबिधा, प्रतिष्ठा र अनुभूतिको लाभ प्राप्त हुन्छ। सांसारिक जीवनको सुबिधाको लागि यसप्रकारको ज्ञानको आवश्यकता पनि छ। यो सरस्वती आराधना हो।

विद्याका प्रतिनिधि भगवान् गणेश हुनुहुन्छ। विद्याको अर्थ हो विवेक एवं सद्भावको शक्ति। सद्गुण यसै वर्गमा पर्दछन्। उचित र अनुचित, कर्तव्य र अकर्तव्यको विवेक विद्वान्हरूलाई हुन्छ। आजको सानो लाभ हानिको तुलनामा यिनले दूरवर्ती लाभ हानीलाई महत्व दिन्छन् र यति साहस र धैर्य बनाएका हुन्छन् कि जसको आधारमा दूरवर्ती ठूला लाभका लागि वर्तमानमा केही साना-तिना कष्टहरू सहन सकून्। अथवा भविष्यको धेरै हानिलाई कठीनाईको स्वरूप हो भन्ने बुझेर आजको सानो प्रलोभनमा आकर्षणको परित्याग गर्न सकुन। विचार र वर्णलाई सुव्यवस्थित बनाउनको लागि गरीएको श्रम गणेशको आराधनाको लागि गरीएको तप नै मान्नु पर्दछ। आदर्शवादिताको उच्च स्तरीय सद्भावहरूको समावेश जुन विचारणमा सन्निहत हुन्छ, त्यसलाई गणेश भन्नु पर्दछ।

गणेश पछि सरस्वतीको पूजन गराउँनु पर्दछ। गणेशको स्थान प्रथम र सरस्वतीको दोस्रो हो। भावनालाई प्रधान र चतुरतालाई गौण मानिन्छ। शिक्षा र चतुराई माथि विवेक एवं आदर्शलाई अंकुशीको रूपमा बसेको पाइन्छ। धर्म, कर्तव्य र औचित्यको अर्थात गणेशको नियन्त्रण हाम्रा सम्पूर्ण गतिविधिमा हुनु पर्दछ अन्यथा तिनीहरू निरंकुश भएर उच्छृंखलता देखाउने छन् र पतनको गहिरो खांडलमा खसाल्ने छन्। बालकले जतिसुकै विद्या पढे पनि र जतिसुकै विद्वान तथा कार्यकुशल भए पनि उसले आजीवन यो स्मरण राख्नु पर्दछ कि सद्उद्देश्य देखि एक पाइला पनि विचलित हुने छैन। समृद्धि एवं बिभूतिलाई अलिकति पनि उच्छृंखल हुन दिनु हुँदैन। शिक्षा एवं बुद्धिको दुरूपयोग हुन दिनु हुँदैन। यसबाट जे जति प्रगति हुन्छ त्यसले पतन तिर नधकेलोस् उत्थानतिर लैजाओस्। मस्तिष्कमाथि सदैव विवेकको नियंत्रण रहोस्। यो तथ्यलाई हृदयमा प्रतिष्ठापित गर्नको लागि बालकको विद्यारम्भको समयमा गणेश पूजन गर्नु पर्दछ।

जसरी पुत्रको लागि माताको स्नेह आजीवन आवश्यकता पर्दछ, त्यसरी नै विद्याको र सरस्वतीको अनुग्रह पनि मानिसलाई आजीवन आवश्यक हुन्छ। उपासना, आहार, स्नान, शयन आदि जस्तै अध्ययन पनि हाम्रो दैनिक जीवनमा आवश्यकताको एक अंग बनेको छ भने, सरस्वती पूजनको वास्तविक तात्पर्य बुझेको रहेछ भन्ने कुरा बुझ्नु पर्दछ।

॥ गणेश पूजन ॥

क्रिया र भावना – बालकको हातमा अक्षत, पुष्प, रोली आदि दिएर मन्त्रका साथ गणेशजीको चित्रको अगाडि चढाउँनु पर्दछ। भावना यो गर्नु पर्दछ कि आवाहन र पूजनद्वारा विवेकका अधिष्ठाता सँग बालकको भावनाको स्पर्श भैरहेको छ। यिनको अनुग्रहबाट बालक मेघावी र विवेकशील बन्ने छ।

ऽ

ॐगणानां त्वा गणपति ऽ हवामहे, प्रियाणां त्वा प्रियपति ऽ हवामहे, निधीनां त्वा निधिपति ऽ हवामहे, वसोमम। आहमजानि गर्भधमात्वमजासि गर्भधम्॥ ॐ गणपतये नमः। आवाहयामि,स्थापयामि,ध्यायामि॥ -२३।१९

॥ सरस्वती पूजन ॥

क्रिया र भावना – बालकको हातमा अक्षत, पुष्प, रोली आदि दिएर मन्त्र बोलेर आमा सरस्वतीको चित्रको अगाडि पूजा भावले समर्पित गराउनु पर्दछ। भावना गर्नु पर्दछ कि यो बालक कला, ज्ञान, संवेदनाको देवी माता सरस्वतीको स्नेहको पात्र बनीरहेको छ। उनको छत्रछायाँको रसास्वादन गरेर यो ज्ञानार्जनमा सतत् रस लिएर अगाडि बढ्न सक्ने छ।

ॐ पावका नः सरस्वती, वाजेभिर्वाजिनीवती। यज्ञं वष्टुधियावसुः। ॐ सरस्वत्यै नमः। आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि। – २०.८४

॥ उपकरण र माध्यमको पवित्रता ॥

गणेश र सरस्वती पूजनोपरान्त शिक्षाको उपकरण मसीको भाँडो, कलम र पाटीको पूजन गरीन्छ । शिक्षा प्राप्तिको लागि यी तीनवटै प्रमुख उपकरण हुन् । यिनलाई वेद मन्त्रद्वारा अभिमन्त्रित गरीन्छ जसले गर्दा यिनको प्रारम्भिक प्रभाव कल्याणकारी हुन सकोस् र विद्या प्राप्तिमा सहायता प्राप्त हुन सकोस् । तसर्थ यी तीनवटैमा पवित्रता स्थिर रहोस् भन्ने उद्देश्यले यिनलाई मन्त्रद्वारा अभिमन्त्रित गरीन्छ ।
उपकरणको पवित्रता प्रत्येक कार्यमा आवश्यक हुन्छ । साधन पवित्र भएमा मात्र साध्यको उत्कृष्टता कायम राख्न सकिन्छ । गलत उपायबाट र दूषित उपकरणद्वारा यदि कुनै सफलता प्राप्त भैहाले पनि त्यस सफलताको लाभ त्यति सुखप्रद हुँदैन । जति कि अनुपयुक्त माध्यमहरूलाई अपनाउँदा आफ्नो स्वभावले आफ्नो लागि दूरगामी अहित एवं अनिष्ट उत्पन्न गर्दछ । जसरी दूध स्वच्छ भाँडामा राखिएको छ भने मात्र पिउँन योग्य हुन्छ र फोहोर भाँडामा राखेमा दूध फाट्छ र पिउँने हो भने रोग बिकार उत्पन्न गर्दछ । ठीक त्यस्तै नै अनुपयुक्त उपकरणहरूबाट जुनसुकै कार्य गरे पनि र त्यो बाहिरबाट हेर्दा जतिसुकै राम्रो देखिए तापनि र जति चाँडो सफलता प्राप्त भए पनि – अवांछनीय हुन्छ ।
विद्यारम्भ संस्कारको प्रयोजन यो छ कि शिक्षार्थीको ध्यान विद्याको महत्व एवं उपकरणको पवित्रतातिर आकर्षित गर्न सकियोस् । अध्ययन त निमित्त मात्र हुन्छ । वस्तुतः "उपकरणको पवित्रता" यो एउटा आदर्श दृष्टिकोण हुन्छ । जसलाई प्रत्येक क्षेत्रमा अपनाउँनु पर्दछ । हामीले जुनसुकै कार्य व्यवहार एवं प्रयोग गर्दछौ, त्यसमा यस कुराको पूर्ण ध्यान राख्नु पर्दछ कि कुनै प्रलोभन या हतारपनमा अनुपयुक्त साधनको प्रयोग गर्नु हुँदैन । हाम्रो प्रत्येक उपकरण पूर्ण पवित्र हुनु पर्दछ ।

शिक्षाकी तीन अधिष्ठात्री देवीहरू – उपासना विज्ञानको मान्यताको आधारमा कलमको अधिष्ठात्री देवी 'धृति' मसिदानीको अधिष्ठात्री देवी 'पुष्टि' र पाटीको अधिष्ठात्री देवी 'तुष्टि' मानिन्छन् । षोडश मातृकाहरूमा धृति, तुष्टि तथा पुष्टि तीन देवीहरूले ती तीनवटा भावनाको प्रतिनिधित्व गर्दछन् जो विद्या प्राप्तिको लागि आधारभूत हुन्छन् । विद्यारम्भ संस्कारमा कलम पूजनको मन्त्र बोल्दा धृतिको आवाहन गरीन्छ । निर्धारित मन्त्रहरूमा उनैको वन्दना र अभ्यर्थना गरीएको छ ।

॥ लेखनी पूजन ॥

शिक्षण र प्रेरणा – विद्यारम्भ गर्दा पहिले हातमा कलम लिनु पर्दछ । कलमकी देवी धृतिको भाव हो 'अभिरूचि' विद्या प्राप्त गर्ने व्यक्तिको अन्तःकरणमा यदि उसको लागि अभिरूचि छ भने प्रगतिका सबै साधन बन्दै जान्छन् । रूचि नजागेसम्म पढ्नु मात्र होइन, कुनै पनि काम भार स्वरूप नै हुन्छ । काममा मन लाग्दैन भने अधुरो मनले गरीएको सफलता पनि पाइदैन । तीब्र बुद्धि र राम्रो मस्तिष्क पनि तव विशेष उपयोगी सिद्ध हुदैन । तर यदि पढाईमा तीब्र रूचि छ भने मन्द बुद्धि पनि आफ्नो अध्ययनको वलले आशाजनक प्रगति गर्न सक्दछ ।

अभिभावकको कर्तव्य यो हो कि शिक्षार्थीको अभिरूचि जगाउँन र विद्या प्राप्तिका लाभ बढाउँन तथा लेखपढको आधारमा उच्च स्थानमा पुगेका र धन, यश एवं सुविधा-साधन उपार्जन गर्न सफल हुने व्यक्तित्वहरूको उदाहरण दिनु पर्दछ साथै यस्ता उदाहरण पनि सुनाउनु पर्दछ जसमा पारिवारिक सुख साधनहरूमा भुलेका सन्तानहरूले पढनमा उपेक्षा गरेका र अन्तमा जब सुख शयलका साधनहरू खतम भए तव आफ्नो अशिक्षित र अविकसित व्यक्तित्वको आधारमा जीवनयापनका साधन जुटाउनमा कति ठूलो कठिनाईको सामना गर्नु पऱ्यो ? शिक्षा मनुष्यको सम्मान हो र अशिक्षित हुनु अपमान हो । अशिक्षित या अल्प शिक्षित रहनु कुनै व्यक्तिको पारिवारिक या व्यक्तित्व स्तर खस्केको प्रमाण नै मान्नु पर्दछ । यो अपमानबाट प्रत्येक व्यक्तिले बच्नु पर्दछ र प्रत्येकलाई बचाउनु पर्दछ । 'धृति' को अभियोजना कलमको पूजन गराउँदा यसप्रकार गराउँनु पर्दछ कि शिक्षार्थीको अभिरूचि अध्ययनमा निरन्तर बढ्दै जाओस् ।

क्रिया र भावना – पूजन सामग्री बच्चाको हातमा दिनु पर्दछ र पूजाको चौकीमा स्थापित कलमका मन्त्रका साथ श्रद्धापूर्वक चढाउन पठाउनु पर्दछ । यस्तो भावना गर्नु पर्दछ कि 'धृति' शक्ति बालकको विद्या प्रतिको अभिरूचिलाई परिष्कृत गरीरहेको छ ।

ॐ पुरूदस्मो विषुरूपऽइन्दुः, अन्तर्महिमानञ्जधीरः ॥ एकपदीं द्विपदीं त्रिपदीं चतुष्पदीम्, अष्टापदीं भुवनानु प्रथन्ता ऽ स्वाहा । – ८.३०

॥ दवात पूजन ॥

शिक्षण र प्रेरणा – कलमको उपयोग मसिदानीद्वारा हुन्छ । मसी या खरीको सहयोगले नै कलमले केही कुरा लेख्न सक्दछ । यसकारण कलम पछि मसिदानीको पूजनको क्रम आउँछ । मसिदानीको अधिष्ठात्री देवी 'पुष्टि' हुन् । पुष्टिको भाव एकाग्रता हो । एकाग्रताबाट अध्ययनको प्रकृया गतिशील र अग्रगामिनी हुन्छ । एकाग्र हुँदैन, चंचलता भरिएको हुन्छ र प्रस्तुत विषयमा मन स्थिर हुँदैन भने यस्तो डावाँडोल मन भएको शिक्षार्थीको प्रगति पनि संदिग्ध नै हुन्छ । जब चित्त लाग्दै लाग्दैन भने मस्तिष्कले समात्ने कसलाई ? आरम्भमा मन्द बुद्धि देखिएका शिक्षार्थी पछि बहुतै प्रतिभावान् सिद्ध देखिएका छन् । आश्चर्यजनक परिवर्तनको पछाडि उनको एकाग्रता नै प्रधान कारण रहेको हुन्छ ।

मसिदानीको कण्ठमा कलावा बाँधिन्छ र रोली, धूप, अक्षत, पुष्प आदिले पूजन गरीन्छ । यो मसिदानीको अधिष्ठात्री देवी पुष्टिको अभिनन्दन हो । यो पूजाको प्रयोजन यो हो कि शिक्षार्थीलाई एकाग्रताको महत्व बताउनु पर्दछ र उसलाई यसको व्यवहारिक अभ्यास पनि गराउँनु पर्दछ । समुचित मात्रामा अभिरूचि छ र एकाग्रताको अभ्यास पनि भएको छ भने विद्यालयको दिशामा आशाजनक सफलता संभव हुन्छ ।

क्रिया र भावना – पूजा वेदीमा स्थापित मसिदानीमा बालकको हातवाट मन्त्रोच्चारका साथ पूजन सामग्री अर्पित गराउँनु पर्दछ र साथ-साथ यो भावना गर्नु पर्दछ कि पुष्टि शक्तिको सान्निध्यबाट बालकमा बुद्धिको तीब्रता एवं एकाग्रताको उपलब्धि भैरहेको छ ।

ॐ देवीस्तिस्रस्तिस्रो देवीर्वयोधसं, पतिमिन्द्रमवर्द्धयन् । जगत्या छन्दसेन्द्रियऽशूषमिन्द्रे, वयो दधद्वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज । – २८.४१

॥ पाटी पूजन ॥

शिक्षण र प्रेरणा – उपकरण हरू मध्ये तेस्रो पूजन पाटीको हुन्छ । कलम मसिदानीको व्यवस्था भईसकेपछि त्यसको उपयोग पाटी या कपी कागजमा नै हुन्छ । यसको अधिष्ठात्री देवी 'तुष्टि' हुन् । तुष्टिको भाव हो – श्रमशीलता । अध्ययनको लागि श्रमको त्यति नै आवश्यकता हुन्छ जति अभिरूचि र एकाग्रताको आवश्यकता हुन्छ । कुनै विद्यार्थीलाई पढ्नमा रूचि छ र चित्त पनि एकाग्र गराउन सक्छ तर स्वभावमा अल्छीपन छ, परिश्रम गर्दैन र चाडै मिछ्याट मानेर पढाई बन्द गरेर अर्कै काममा लाग्ने गर्दछ भने अबेरसम्म निकै मेहनत नगर्ने दुर्गुणले उसको अन्य विशेषताहरूलाई पानीले पखालीदिन्छ । जसरी भौतिक निर्माणात्मक कार्यहरूको सफलता शारीरिक श्रममा निर्भर हुन्छ त्यस्तै मानसिक उपलब्धिहरू मानसिक श्रममा अबलंबित हुन्छन् । श्रम विना यो संसारमा केही पनि प्राप्त गर्न सकिंदैन । साधन जतिसुकै प्रचुर र प्रखर किन नहोस् उनको लाभ त तव मात्र प्राप्त गर्न सकिन्छ जब उनको उपयोग गरीन्छ । उपयोगमा श्रम अपेक्षित हुन्छ । यसकारण शिक्षार्थी परिश्रमी पनि हुनु पर्दछ । उसले पढाईमा मन लगाएर मेहनत गर्ने अभ्यास बनाउँनु पर्दछ । यो बानी कसरी बसाल्न सकिन्छ ? यसको उपाय अभिभावकहरूले गर्नु पर्दछ ।

पाटी, कलम र मसिदानी यी तीनै उपकरणहहरूको पूजन गर्नुका साथ यो तथ्य पनि हृदयंगम गर्नु पर्दछ कि हाम्रा सबै साधन पवित्र होऊन् । विद्या पनि पवित्र साधनहरूद्वारा पवित्र उद्देश्य पूर्तिको लागि प्राप्त गर्नु पर्दछ । अभिरूचि एकाग्रता र श्रमशीलताको आधार लिएर विद्या लाभको महत्वपूर्ण राजमार्ग अघि सार्नु पर्दछ ।

क्रिया र भावना – बालकद्वारा मन्त्रोच्चार का साथ पूजा स्थलमा स्थापित पाटीमा पूजन सामग्री अर्पित गराउनु पर्दछ र यो भावना गर्नु पर्दछ कि यो आराधनाबाट बालकले तुष्टि शक्तिसँग संपर्क स्थापित गरीरहेको छ । त्यस शक्तिवाट परिश्रम र साधना गर्ने क्षमताको विकास हुने छ ।

ॐ सरस्वती योन्यां गर्भमन्तरश्विभ्यां, पत्नी सुकृतं बिभर्ति ।
अपा ऽ रसेन वरुणो न साम्नेन्द्र श्रियै जनयन्नप्सु राजा ॥ –१९.९४

॥ गुरु पूजन ॥

शिक्षण र प्रेरणा – शिक्षा प्राप्तिको लागि अध्यापकहरूको सान्निध्यमा जानु पर्दछ । जसरी गाईले आफ्नो बाच्छा-बाच्छीलाई दूध पिलाउँछिन् त्यस्तै गुरुले आफ्ना शिष्यलाई विद्यारूपी अमृत पिलाउँछन् । यो प्रक्रिया परस्परमा श्रद्धा र सद्भाव हुनु आवश्यक हुन्छ । गाई र बाच्छोको बीचमा परस्पर प्रेम छैन भने दूध पिलाउँने प्रकृया कसरी हुनसक्छ ? त्यस्तै प्रशिक्षार्थी प्रति वात्सल्य छैन भने गुरुको माथिल्लो मनले रूखा किसिमले सिकाउने कार्य सारहीन नै ठहरिन्छ । जसरी कठोर मेहनतवाट कमाइएको धन नै फल्छ फूल्छ त्यस्तै गुरु प्रति श्रद्धा र सद्भाव राखेर उनको स्नेह र वात्सल्य प्राप्त गर्दै जुन कुरा सिकिन्छ त्यो जीवनमा लाभदायक सिद्ध हुन्छ । परस्पर उपेक्षा, उदासीनता, अथवा मनोमालिन्य तिरस्कारका भाव राखेर सिकाउनाले सर्वप्रथम त विद्या नै आउँदैन, यदि आई नै हालेको रहेछ भने त्यो फल्दैन, फूल्दैन । माता-पिता जस्तै गुरुको पनि स्थान छ । मातालाई ब्रम्हा, पितालाई विष्णु र गुरुलाई महेश भनिएको छ । तसर्थ यी तीनै जना देवताहरू जस्तै श्रद्धा र सम्मानका पात्र छन् । अतयव विद्यारम्भ संस्कारमा गुरु पूजन लाई एक अंग मानिन्छ । कलम, मसिदानी र पाटीको पूजा गरीसके पछि शिक्षा आरम्भ गर्ने गुरुलाई पुष्प, माला, कलावा, तिलक, आरती, फल आदिबाट श्रद्धाञ्जलि अर्पित गर्दै पूजन गरेर प्रणाम गर्नु पर्दछ ।

यो पूजनको प्रयोजन यो हो कि शिक्षार्थी आफ्नो शिक्षकलाई पिता समान श्रद्धा राखोस्, समुचित शिष्टाचार गरोस्, अनुशासन मानोस् र उनले बताए अनुसार आचरण र व्यवहार गरोस् तथा आफ्नो परिश्रम र शिष्टाचारबाट उनलाई प्रसन्न गर्ने प्रयत्न गरोस् । यस्तै शिक्षकको पनि यो कर्तव्य हो कि शिक्षार्थीलाई पुत्रवत् मानोस् र त्यसलाई अक्षरज्ञान मात्र होइन स्नेह सद्भाव र वात्सल्य पनि प्रदान गरोस् ।

क्रिया र भावना – मन्त्रका साथ बालकद्वारा गुरुको अभावमा उनको प्रतीकको पूजन गराउनु पर्दछ । भावना गर्नु पर्दछ कि यो श्रद्धा प्रक्रियाद्वारा बालकमा ती शिष्योचित गुण विकसित भैरहेका छन् जस्को आधारमा शिष्य र गुरु दुबै धन्य हुन पुग्दछन् । बालक गुरुतत्वको कृपाभाजन बनीरहनु पर्दछ ।

ॐ बृहस्पते अति यदर्योऽ, अर्हाद्द्युमद्विभाति क्रतुमज्जनेषु,
यद्दीदयच्छवसऽ ऋतप्रजात, तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रम् ।
उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतये, त्वैष ते योनिर्बृहस्पतये त्वा ॥
ॐ श्री गुरवे नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि । – २६.३, तैत्ति.सं. १८.२२.१२

॥ अक्षर लेखन एवं पूजन ॥

शिक्षण र प्रेरणा – गुरु पूजन पछि पाटीमा सर्वप्रथम बालकका हातवाट ***'ॐ भूर्भुवः स्वः'*** शब्द लेखाउनु पर्दछ । ई शब्दहरू खरीबाट शिक्षकले लेखिदिनु पर्दछ र बालकबाट त्यसको माथिबाट कलमले लेख्न लगाउनु पर्दछ अथवा शिक्षकले विद्यार्थीलाई कलम समात्न लगाएर आफूले उसको हात समातेर पंचाक्षरी गायत्री महामन्त्र लेखाई दिनु पर्दछ । ॐ परमात्माको श्रेष्ठ नाम हो, भूः भुवः स्वः को यद्यपि विभिन्न प्रयोजन अनुसार विभिन्न अर्थ छन्, तर विद्यारम्भ संस्कारमा उनको गुणवोधकनै व्याख्या योग्य हुन्छ । भूः को तात्पर्य श्रम, भुवः को संयम र स्वः को विवेक हो । शिक्षाको प्रयोजन ई तीनवटा महान प्रवृत्तिहरूलाई जाग्रत् र समुन्नत गर्नु हो । शिक्षित व्यक्ति यदि परिश्रमी, संयमी र विवेकवान छ भने त्यसको पढाइ सार्थक भएको मान्नु पर्दछ अन्यथा पढे लेखेका गदहाहरू करोडौको संख्यामा गल्ली गल्लीमा भरिभराउ छन् । तिनले धेरै भन्दा धेरै पैसा कमाउने जथाभावी काम गर्ने बाहेक अन्य कुनै ठूला काम गर्न सक्दैनन् । विद्यारम्भ गर्दा सर्वप्रथम यी पाँचवटा अक्षर यसकारण लेखाइन्छ कि बालकले आफ्नो

मनोभूमिमा सर्वोपरि स्थान देओस् । आस्तिक बनोस् ईश्वरदेखि डर मानोस् सदाचारी बनोस निरालस्य कर्मरत रहोस् । संयम र व्यवस्थाको हर क्षण ध्यान राखोस्, भ्रान्तिदेखि बचोस् र विवेकलाई अपनाओस् र हाँस्दै खेल्दै अरूहरूलाई प्रसन्न राख्दै जीवन व्यतीत गरोस् । पंचाक्षरी प्रशिक्षण शिक्षाको उद्देश्यको सार यही हो । विद्या त्यसको नाम हो जसले मानिसका सद्गुणहरूलाई बढाउँछ । ***ॐ भूर्भुवः स्वः*** को सर्व प्रथम लेखन विद्यारम्भ संस्कारको समयमा यसै दृष्टिकोणले गराइन्छ ।

क्रिया र भावना – अक्षर लेखन गराइ सकेपछि त्यसमा अक्षत, पुष्प राख्नु पर्दछ । ज्ञानको उदय अन्तःकरणमा हुन्छ तर यदि त्यसको अभिव्यक्ति गर्न आउँदैन भने अनिष्ट हुने सम्भावना हुन्छ । ज्ञानको प्रथम अभिव्यक्ति अक्षरहरूलाई पूजन गरेर अभिव्यक्तिको महत्व र साधना प्रति उमंग पैदा गराउनु हो ।

ॐ नमः शम्भवाय च मयोभवाय च, नमः शंकराय च मयस्कराय च, नमः शिवाय च शिवतराय च । – १६.४१
यसपछि अग्नि स्थापनादेखि गायत्री मन्त्रको आहुति सम्मको क्रम चल्नु पर्दछ । बालकलाई पनि यसमा सम्मिलित राख्नु पर्दछ ।

॥ विशेष आहुति ॥

हवन सामग्रीमा अलिकति मिठाई मिलाएर निम्न मन्त्रद्वारा पाँचवटा आहुति दिलाउन पर्दछ र भावना गर्नु पर्दछ कि यज्ञीय ऊर्जा बालकको अन्तरमनमा संस्कारद्वारा परेको प्रभावलाई स्थिर र बलिष्ठ बनाई रहेको छ ।

ॐ सरस्वती मनसा पेशलं, वसु नासत्याभ्यां वयति दर्शतं वपुः । रसं परिस्नुता न रोहितं, नग्नहुर्धीरस्तसरं न वेम स्वाहा । इदं सरस्वत्यै इदं न मम । – १९.८३

विशेष आहुति पछि यज्ञका शेष कर्म पूरा गरेपछि आशीर्वचन, विसर्जन एवं जयघोष पछि प्रसाद वितरण गरेर संस्कार समारोहको समापन गर्नु पर्दछ ।

॥ यज्ञोपवीत संस्कार ॥

संस्कार प्रयोजन – शिखा र सूत्र हिन्दू संस्कृतिका दुईवटा सर्वमान्य प्रतीकहरू छन् । शिखा हिन्दू संस्कृति प्रति आस्थाको प्रतीक हो यो मुण्डन संस्कारकाबेलास्थापित गरिन्छ।यज्ञोपवीत सांस्कृतिक मूल्यको आधारमा आफ्नो जीवनमा आमूल परिवर्त गर्ने संकल्पको प्रतीक हुन्छ । यसको साथमा गायत्री मन्त्रको गुरु दीक्षा पनि दिइन्छ । दीक्षा र यज्ञोपवीत मिलेर द्विजत्वको संस्कार पूरा गर्दछन् । यसको अर्थ हो ***'अर्को जन्म'*** । शास्त्र वचन – ***"जन्मना जायते शूद्रः संस्काराद् द्विज उच्यते"*** । स्मरणीय छ ।

जन्मले मानिस पनि एक किसिमको पशु नै हो । त्यसमा स्वार्थपरताको वृत्ति अन्य जीव जन्तु जस्तै हुन्छ । तर उत्कृष्ट आदर्शवादी मान्यताहरूद्वारा मानिस बन्दछ । जब मानिसको आस्था यो बन्न पुग्दछ कि उसले मानव जस्तै उच्च स्तरीय जीवन विताउँनु छ र त्यस आधारमा आफ्नो कार्य पद्धति निर्धारित गर्दछ, तव मात्रै उसले पशु योनि छोडेर मानिस योनिमा प्रवेश गरेको मानिन्छ । अन्यथा नर-नारीबाट त यो संसार भरिभराउ छ । स्वार्थको संकीर्णता त्यागेर परमार्थको महानतामा प्रवेश गर्नु र पशुता त्यागेर मानवता ग्रहण गर्ने कामलाई अर्को जन्म भनिन्छ । शरीर– जन्म माता-पिताको रज-वीर्यबाट त्यसरी नै बन्दछ जस्तै अन्य जीवधारीको हुन्छ । आदर्शवादी जीवन लक्ष्य अपनाउँने प्रतिज्ञा गर्नु नै वास्तविक मानव जन्ममा प्रवेश गर्नु हो । यसैलाई 'द्विजत्व' भन्दछन् । द्विजत्वको अर्थ हो -"अर्को जन्म" प्रत्येक हिन्दू धर्मानुयायीले आदर्शवादी जीवन विताउँनु पर्दछ, द्विज बन्नु पर्दछ । यो मूल तत्वलाई अपनाउँने प्रकृयालाई समारोहपूर्वक यज्ञोपवीत संस्कारको नामले सम्पन्न गरीन्छ । यो व्रतवन्धनलाई आजीवन स्मरण राख्ने र व्यवहारमा ल्याउने प्रतिज्ञाको प्रतीक तीन धागोको यज्ञोपवीत काँधमा राखिन्छ ।

यज्ञोपवीत बालकलाई तव मात्र दिनु पर्दछ जब उसको बुद्धि र भावनाको विकास भैसकेको होस् कि यो संस्कारको प्रयोजनलाई बुझेर उसको निर्वाहको लागि उत्साहपूर्वक लाग्न सकोस् ।
यज्ञोपवीतसंग सम्बन्धित स्थूल-सूक्ष्म मर्यादाहरू यसप्रकार छन् –

१ यज्ञोपवीत गायत्रीको मूर्तिमान प्रतिमा हो । गायत्री त्रिपदाछिन। गायत्री मन्त्रमा तीन चरण छन्, यसै आधारमा यज्ञोपवीतमा तीनवटा धागाहरू हुन्छन् । यज्ञोपवीतमा प्रत्येक धागामा पनि तीन-तीन धागाहरू हुन्छन् । यज्ञोपवीतमा तीनवटा गाँठाहरूलाई भूः भुवः स्वः तीन व्याहृति मानिन्छन् ।
गायत्रीको ॐकारलाई ठूलो 'ब्रम्हग्रन्थि' मानिन्छ । गायत्रिको एक-एक पदलाइलिएर नै उपवीतको रचना भएको हो । यो प्रतिमालाई शरीर मन्दिरमा स्थापित गरेपछि त्यसको पूजा अर्चना गर्ने उत्तरदायित्व पनि स्वीकार गर्नु पर्ने हुन्छ । यसको लागि नित्य कम्तीमा पनि गायत्री मन्त्रको एक माला जप गर्ने साधना गर्नु पर्दछ ।

२ यज्ञोपवीतलाई 'ब्रतवन्ध' भनिन्छ । व्रतसँग नबाँधिएसम्म मानिसको उत्थान संभव हुँदैन । यज्ञोपवीतलाई व्रतशीलताको प्रतीक मानिन्छ । त्यसैले यसलाई सूत्र (फर्मुला– सहारा) पनि भनिन्छ । यज्ञोपवीतका नौवटा धागा नौ वटा गुणका प्रतीक हुन् । यसलाई धारण गर्ने प्रत्येक व्यक्तिलाई आफूमा यी गुणहरूलाई वृद्धि गर्ने निरन्तर ध्यान रहोस यही स्मरण यज्ञोपवीतका धागाहरूले दिलाउँने गर्दछन् । गायत्री गीता (गायत्री महाविज्ञान भाग–२) का अनुसार गायत्री मन्त्रका नौ वटा शब्दमा सन्निहित सूत्र यस प्रकार छ –

क **तत्** – यो परमात्माको त्यो जीवन्त अनुशासनको प्रतीक हो जसका तानावाना जन्म र मरण हुन् । यसलाई आस्तिकता– ईश्वर– निष्ठाको सहारा लिएर मात्र बुझ्न सकिन्छ । यसको आधार उपासना हो ।

ख **सवितुर** – सविता, शक्ति उत्पादन केन्द्र हो । साधकमा शक्ति विकासको क्रम चल्नु पर्दछ । यो जीवन साधनाद्वारा साध्य हुन्छ ।

ग **वरेण्यं** – श्रेष्ठताको वरण, आदर्श, निष्ठा, सत्य, न्याय र ईमानदारीको रूपमा यो भाव फलित हुन्छ ।

घ **भर्गो** – यो विकारनाशक तेज हो । जो साहसको रूपमा प्रकट हुन्छ र निर्मलता तथा निर्भयताको रूपमा फलित हुन्छ ।

ङ **देवस्य** – यो दिव्यतावर्द्धक छ । संतोष, शान्ति, निस्पृहता, संवेदना, करूणा आदि रूपमा प्रकट हुन्छ ।

च **धीमहि** – सद्‌गुण धारण गर्ने गुण, जो पात्रता विकास र समृद्धि रूपमा फलित हुन्छ ।

छ **धियो** –दिव्य, मेधा, विवेकको प्रतीक शब्द हो । समझदारी विचारशीलता र निर्णायक क्षमताको संबर्द्धन हो ।

ज **यो नः** –दिव्य अनुदानहरूको सुनियोजन र संयमको प्रतीक हो तथा धैर्य र ब्रम्हचर्य आदिको उन्नायक हो ।

ञ **प्रचोदयात्** – दिव्य प्रेरणा, आत्मीयताजन्य सेवा साधना र सत्कर्तव्य निष्ठा को विकासक हो ।

यज्ञोपवीतका धागाहरूमा सम्पूर्ण नीतिको सार सन्निहित गरीएको छ । जस्तै कागज र मसीको सहाराले कुनै नगण्य पत्र तुच्छ जस्तो देखिने पुस्तकमा अत्यन्त महत्वपूर्ण ज्ञान-विज्ञान भरिदिएको हुन्छ त्यस्तै यज्ञोपवीत सूत्रका यी नौ वटा धागाहरूमा जीवन विकासको सम्पूर्ण मार्गदर्शन समाविष्ट गरीएका छन् । यी धागाहरूलाई काधमा, कलेजो माथि, हृदय र पीठ माथि प्रतिष्ठित गर्ने प्रयोजन यो हो कि सन्निहित शिक्षालाई यज्ञोपवीतका धागाहरूले स्मरण गराई रहुन्, जसबाट उसलाई जीवन व्यवहारमा उतार्न सकियोस् ।

यज्ञोपवीतलाई आमा गायत्री र यज्ञपिताको संयुक्त प्रतिमा पनि मानिन्छ । यसको मर्यादाका धेरै नियमहरू छन् –

१ यज्ञोपवीतलाई मलमूत्र विसर्जन भन्दा पहिले दायाँ कानमाथि चढाउँनु पर्दछ र हात सफा गरेर मात्र तल झार्नु पर्दछ । यसको स्थूल भाव यो हो कि यज्ञोपवीत कम्मर भन्दा माथि उठोस् र अपवित्र नहोस् । आफ्नो व्रतशीलताको संकल्पको ध्यान यसै निहुँमा बारम्बार भेरहोस् ।

२ यज्ञोपवीतको कुनै तार टुटेमा ६ महिना भन्दा बढी समय भएको छ भने, यसलाई बदल्नु पर्दछ । खण्डित प्रतिमा शरीरमा राख्नु हुँदैन । धागा फिका र फोहोर देखिएमा पनि बदल्नु पर्दछ ।

३ जन्म मरणको सूतक पछि पनि यसलाई बदल्ने परम्परा रहेको छ । जसको काखमा सानो बच्चा छैन, त्यस्ता महिलाले पनि यज्ञोपवीत धारण गर्न सक्दछन् तर उनले प्रत्येक महिना मासिक शौच पश्चात् यसलाई बदलिनु पर्दछ ।

४ यज्ञोपवीत शरीरदेखि बाहिर निकालिदैंन । सफा गर्नलाई उसलाई घाटीमा लगाई राखेर घुमाई फिराई धुनुपर्दछ । भूलले शरीर देखि अलग भै हालेमा प्रायश्चितको एकमाला जप गर्ने अथवा जनेऊ बदलिने नियम छ ।
५ देव प्रतिमाको मर्यादा बनाई राख्नको लागि यसमा साँचोको गुच्छा आदि चीजबस्तु बाँध्नु हुँदैन । यसको लागि आफ्नो छुट्टै व्यवस्था राख्नु पर्दछ ।

जब बालक यी नियमहरूको पालना गर्ने योग्य हुन्छ तव मात्र उसको यज्ञोपवीत गर्नु पर्दछ । यज्ञोपवीत हिन्दू धर्मको पिता हुन र गायत्री हिन्दू संस्कृतिकी माता हुन् । यी दुइको जोडा हो । यज्ञपितालाई काँधमा र गायत्री मातालाई हृदयमा एक साथ धारण गरीन्छ । गायत्री प्रत्येक हिन्दू धर्मानुयायीको गुरु-मन्त्र हो । यसलाई यज्ञोपवीतको समयमा नै विधिबत ग्रहण गर्नु राम्रो हुन्छ । ज्ञानको मशाललाई अन्तःकरणमा अवस्थित सद्‌गुणहरूलाई नै गुरु मान्नु पर्दछ । आज त्यस स्तरका गुरु देखा पर्दैनन् जो स्वयं भवसागर पार जान सकून् र शिष्यलाई पनि आफ्नो डुङ्गामा बसालेर पार लैजान सकुन् । जतापनि हेऱ्यो नक्कलीपन र धोका मात्रै भरिएको देखिन्छ । तसर्थ व्यक्तिलाई गुरु नबनाउनु नै वेश हुन्छ , यस कारण आफनो अंतकरणको प्रकाशलाई तथा प्रत्यक्षमा ज्ञान-यज्ञको दिव्य ज्योति प्रज्ज्वलित रातो मशाललाई सद्‌गुरु मान्नु पर्दछ र यज्ञोपवीतको समयमा शुद्ध उच्चारणको दृष्टिले कुनै पनि श्रेष्ठ व्यक्तिवाट मन्त्रारम्भको प्रकिया पूरा गर्नु पर्दछ ।

विशेष व्यवस्था – यज्ञोपवीत संस्कारको लागि यज्ञादि सामान्य व्यवस्थाका साथ निम्नलिखित व्यवस्थाहरूको पनि ध्यान राख्नु पर्दछ –

१ पुरानो परम्परा अनुसार यज्ञोपवीत लिने बालकको मुण्डन गराउँनु पर्दथ्यो जसको उद्देश्य शरीरको श्रृंगारिता प्रति उदासीनता थियो । जसले यज्ञोपवीत लिनु छ उसले एक दिन पहिले कपाल काँटछाँट गरी शालीनता अनुरूप गर्ने आग्रह गर्न सकिन्छ ।

२ ज-जसको यज्ञोपवीत हुनु छ उसको मेखला, कोपीन, दण्ड, यज्ञोपवीत र पहेलो दुपट्टाको व्यवस्था गर्नु पर्दछ । मेखला र कोपीन संयुक्त रूपले दिइन्छ । मेखला कम्मरमा बाँध्ने इजार जस्तो सूत्रलाई भनिन्छ । कपडाको सिलेको सूत्र जस्तो डोरी या कलावाको लामो टुक्राको मेखला बनाए हुन्छ । कोपीन लगभग चार इन्च चाक्लो र डेढ फिट लामो लंगोटी हो । यसलाई मेखला सँग गासेर पनि राख्न सकिन्छ । दण्डको लागि लट्‌ठी या ब्रम्हदण्ड जस्तो रोल राख्न सकिन्छ । यज्ञोपवीतलाई पहेंलो पारी रंगनु पर्दछ । यदि रंगन सकिएको छैन भने त्यसको गाँठोमा बेसारले पहेंलो पारिदिनु पर्दछ । संस्कार गराउँनेहरूलाई कम से कम एउटा नयाँ वस्त्र धारण गर्न पहिले देखि बताउँनु पर्दछ । नयाँ दुपट्टा लिए पनि हुन्छ ।

३ गुरु पूजनको लागि रातो मशालको चित्र राख्नु पर्दछ । गुरु व्यक्ति होइन चेतना रूप हो । यो कुरालाई बुझ्रेर युग शक्तिको प्रतीक मशाललाइ नै गुरुको प्रतीक मानेर राख्नु धेरै उपयुक्त हुन्छ ।

४ वेदको अर्थ हो – ज्ञान । वेद पूजनको लागि वेदको पुस्तक उपलब्ध नभएमा कुनै पनि पवित्र पुस्तकलाई पहेंलो वस्त्रमा लपेटेर पूजा वेदीमा राख्नु पर्दछ ।

देव पूजन रक्षाविधान सम्मको उपचार पूरा गरेर विशेष कर्मकाण्डलाई क्रमवद्ध रूपमा सम्पन्न गराइन्छ । समय र परिस्थिति अनुसार प्रेरणा र व्याख्या पनि गर्नु पर्दछ । क्रिया निर्देश र भाव संयोगको क्रम पूर्ण सावधानी सँग बनाउँनु पर्दछ ।

॥ मेखला-कोपीन धारण ॥

शिक्षण एवं प्रेरणा – मेखला कोपीन धारण गर्ने प्रयोजन ब्रम्हचर्य पालन र प्रत्येक कार्यमा जागरूक, निरालस्य र कर्तव्यपालनमा कटिबद्ध रहने प्रेरणा दिनु हो । कोपीन धारण गर्नु अर्थात् लंगौटी कस्नु ब्रम्हचारीहरूले पनि पहलवान् जस्तो लंगौटी बाँध्छन् । लगौटी बाँध्नु ब्रम्हचर्य पालनको प्रतीक हो । किशोरहरूले यही रीतिनीति अपनाउँनु पर्दछ । उनीहरूले शारीरिक बढोत्तरीको उमेरमा आवश्यक शक्तिको उपयोग शरीर र मनको विकासमा लगाउँनु पर्दछ भन्ने कुरा ध्यानमा राख्नु पर्दछ । यदि यो अवधिमा यो शक्तिलाई नष्ट गरीन्छ भने शरीर र मन दुबैमा विकास रोकिन्छ । शक्तिको अपव्ययका कारण जुन खोक्रोपन यी दिनहरूमा हुनेछ, त्यसको क्षतिपूर्ति त्यसपछि कुनै हालतमा कहिले पनि

हुन सक्ने छैन । केटीहरूको शारीरिक अभिवृद्धि २० वर्षको आयु सम्म र केटाहरूको २५ वर्ष सम्म हुन्छ । यो समय दुबैको लागि सतर्कतापूर्वक शक्तिको संरक्षण को हो । जसबाट त्यसको उपयोग शारीरिक एवं मानसिक स्वास्थ्यको जगलाई पाको बनाउने काममा गर्न सकियोस् । यो अवधि विद्या पढ्ने, मानसिक विकास गर्ने एवं व्यायाम ब्रम्हचर्य आदि कर्महरूद्वारा शारीरिक परिपुष्टता प्राप्त गर्ने हो । जसले काँचो उमेरमा जीवन रसको साथमा खेलवाड गर्न थाल्दछ तिनले एक किसिमले आत्महत्या गरे सरह हुन्छ ।

कम्मरमा मेखला बाँध्ने प्रयोजन त्यो हो जो पुलिश तथा फौंजका सैनिकहरूले कम्मरमा पेटी बाँधेर पूरा गर्दछन् । कम्मरमा बाधेर कटिबद्ध रहनु जागरूकता एवं सतर्कताको चिन्ह हो । आलस्य र प्रमाद छोडेर आफ्ना नियत कर्तव्य कर्मका लागि मानिसले सदैव उत्साह एवं प्रसन्नताका साथ तत्पर रहनु पर्दछ । आलस्य प्रमाद, लापरवाही र ढीलासुस्ती तथा दीर्घसूत्रता जस्ता दुर्गुणहरूलाई नजीक आउँन दिनु हुँदैन । आलसी र लापरवाही गर्ने व्यक्तिले प्रत्येक क्षेत्रमा घाटा व्यहोर्नु पर्दछ । अल्छीपन चाहे शारीरिक या आर्थिक होस, चाहे मानसिक होस् त्यसलाई साक्षात् मूर्तिमान् दारिद्रच या दुर्भाग्य नै भन्नु पर्दछ । यो खराब बानीदेखि रक्षाको लागि मेखला लगाएर यज्ञोपवीत धारीलाई यो प्रेरणा दिइन्छ कि ऊ आफ्नो कार्यक्षेत्रमा संसारमा सदैव आफ्नो कर्तव्यपालनको लागि फौजी सैनिक जस्तै कटिबद्ध रहोस् । जागरूकता र सतर्कतालाई स्फुर्ति र आशालाई तथा साहस र धैर्यलाई आफ्नो वास्तविक साथी मानोस् ।

क्रिया र भावना – मेखला र कोपीन एक ठाउँमा राखेर आचार्यले तीन पटक गायत्री मन्त्र बोल्दै जलको छींट छर्कनु पर्दछ र ती वस्तुहरूमा समय र तत्परताका संस्कारहरू पैदा हुन लागेका छन् भन्ने भावना गर्नु पर्दछ ।

जल सिंचन पछि त्यसलाई संस्कार गराउनेलाई दिनु पर्दछ । उसले त्यसलाई हातको सम्पुटमा राख्नु पर्दछ र मन्त्रोच्चारका साथ यो भावना गर्नु पर्दछ कि प्राणशक्तिको संरक्षण र ठीक योजना गर्ने उत्तरदायित्व म माथि आउँन लागेको छ । त्यस दिशामा प्राप्त हुने प्रत्येक विचार सहयोग एवं भावनालाई हामीले सम्मानकासाथ स्वीकार गर्नेछौ । हामीले मेखला र कोपीनकासाथ दैवी संस्कारको वरण गर्न लागेका छौ । मन्त्र पूरा भएपछि उसलाई आफैले कम्मरमा बाँध्नु पर्दछ । लगौटी लगाउँने अभ्यास गर्ने आग्रह पनि गरीनु पर्दछ ।

ॐ इयं दुरुक्तं परिबाधमाना, वर्ण पवित्रं पुनतीम आगात् । प्राणापानाभ्यां बलमादधाना, स्वसादेवी सुगभा मेखलेयम् ॥ पार. गृ. सू. २.२.८

॥ दण्ड धारण ॥

शिक्षण र प्रेरणा – आश्रमवासी ब्रम्हचारीलाई दण्ड धारण गराइन्थ्यो । यसको साथमा धेरै स्थूल प्रेरणाहरू जुटेका छन् दैनिक उपयोगमा कुकुर, सर्प, बिच्छु, आदिबाट रक्षा, पानीको थाहा लिनु, आक्रमणकारीबाट आत्मरक्षा र आफ्नो शक्ति तथा साहसिकताको प्रदर्शन आदि यसका सामान्य लाभ हुन् । शस्त्र सज्जामा लट्ठी सर्वसुलभ र अधिक विश्वासिलो वस्तु हो । यसलाई साथमा राख्दा साहस बढ्छ । लट्ठी चलाउँनु एउटा उच्च स्तरीय व्यायाम हो । यसबाट देहवल र मनोवल बढ्छ । लट्ठी चलाउँन सबै धर्म प्रेमीले जान्नु पर्दछ जसबाट दुष्ट आततायी र अधार्मिकको मनोवल घटाउने साहस देखाउँन सकियोस् ।

अन्याय सहनु अन्याय गरे बरोबरको पाप हो । अन्याय गर्ने व्यक्ति त मरे पछि नरक जान्छ तर अन्याय सहने व्यक्ति त यसै जन्ममा हानी, अपमान, असुबिधा र आघातको कष्ट सहन्छ । यसकारण प्रत्येक धर्मप्रेमीलाई अनीतिको प्रबल विरोध गर्नलाई सदैव तत्पर रहनु पर्दछ यो तत्परताको एउटा प्रतीक उपकरण लट्ठी हो । यज्ञोपवीत धारण गर्ने अर्थ हो – पशुताको परित्याग एवं मानवतालाई अंगिकार गर्नु । यो परिवर्तनको प्रकृयामा त नर-पशुहरूको रोष र असंतोषको निमित्त बन्नु परिहाल्छ । जहाँ सयजना झुठाहरू हुन्छन् त्यहाँ एकजना सत्यवादी सताइन्छन् र तिरस्कृत गरीन्छ नै । यस्ता सम्भावनाहरूलाई ध्यानमा राखेर धैर्य साहस एवं आत्मवलको एकत्रीकरण गर्नु पर्दछ । यो तैयारीलाई र यस कुरालाई सदैव स्मरण राख्नको लागि दण्डको विधान राखिएको हो ।

लट्ठी प्रायः बाँसको हुन्छ । बाँसका धेरै गिर्खाले मिलेर एउटा पूर्ण दण्ड बनाउँदछन् । यसको प्रयोजन यो हो कि अनेक व्यक्तिहरू मिलेर बस्दा संगठित रहदा नै धर्म रक्षाको शक्तिको निर्माण हुन्छ । संघशक्ति नै यो युगमा सर्वोपरी शक्ति हो । यसैबाट धर्मको रक्षा र अधर्मको प्रतिकार हुन सक्दछ । एक त धर्मात्मा व्यक्ति त्यसै पनि कमै हुन्छन् र

तिनीहरू नै असंगठित रहन्छन् भने उनको आदर्श जतिसुकै राम्रो भएपनि व्यवहारिक दृष्टिकोणले तिनलाई उल्लू भन्नु पर्ने हुन्छ । उल्लू सदैव मार खान्छ । असंगठित धर्मप्रेमीहरूलाई यदि तिरस्कृत र असफल रहनु पर्दछ भने यसमा कुनै आश्चर्यको कुरा छैन । खण्ड-खण्ड मिलेर बनेको दण्ड हातमा धारण गर्ने बेलामा यज्ञोपवीत धारीले आदर्शहरूलाई अपनाउँने व्यक्तिले आफू साहसी र शूरवीर मात्र हुनु छैन कि संगठनको उपयोगिता र आवश्यकताहरूलाई पनि सम्झनु र स्वीकार गर्नु छ भन्ने कुरा हृदयंगम गर्नु पर्दछ र आफ्नो क्षेत्रका सबै धर्मप्रेमीहरूलाई संगठित गर्ने कुरा सदैव स्मरण राख्नु पर्दछ ।

क्रिया र भावना – दण्डमा गायत्री मन्त्रका साथ कलावा बाँध्नु पर्दछ । यो काम पहिले नै गरे पनि हुन्छ र ठीक समयमा पनि गर्न सकिन्छ । दण्डलाई मन्त्रका साथ संस्कार गर्नेलाई दिनु पर्दछ । उनले दण्ड दुबै हातमा लिएर मस्तिकमा लगाउँनु पर्दछ र भावना गर्नु पर्दछ कि अध्यात्म क्षेत्रको प्रखर अनुशासनलाई ग्रहण गरीदै छ । यसका साथमा देवशक्तिहरूद्वारा उसको अनुरूप शक्ति र प्रवृत्ति प्रदान गरीदैं छ ।
आचार्यले निम्न मन्त्र बोल्दै ब्रम्हचारीलाई दण्ड प्रदान गर्नु पर्दछ ।

ॐ यो मे दण्डः परापतद्, वैहायसोऽधिभूम्याम् ।
तमहं पुनराददं आयुषे, ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसाय । पार.गृ.सू. २.२.१२

॥ यज्ञोपवीत पूजन ॥

यज्ञोपवीत देवप्रतिमा हो । त्यसको स्थापना भन्दा पहिले त्यसको शुद्धि तथा त्यसमा प्राण-प्रतिष्ठाको उपक्रम गरीन्छ । जनेऊलाई सर्वप्रथम पवित्र गराउँनु पर्दछ । त्यसलाई शुद्ध जल या संभव भए गंगाजलले पखाल्नु पर्दछ जसबाट त्यसमाथि परेको स्पर्श संस्कार पखालियोस् । यसपछि त्यसलाई दुबै हातको बीचमा राखेर दसपटक गायत्री मन्त्रको मानसिक जप गर्नुपर्दछ । यति गरेपछि त्यो पवित्र एवं अभिमन्त्रित हुन्छ । त्यसपछि हातमा अक्षत, पुष्प लिएर यज्ञोपवीत पूजनको मन्त्र बोल्नु पर्दछ । भन्त्र पूरा भएपछि त्यसमा अक्षत, पुष्प चढाउँनु पर्दछ र यो भावना गर्नु पर्दछ कि धागोले बनेको यो देव प्रतिमालाई शुद्ध र संस्कारवान बनाएर यसमा सन्निहित देवत्व प्रति आफ्नो भावना र आस्था समर्पित गर्न लागिएको छ ।

ॐ मनो जुतिर्जूषतामाज्यस्य, बृहस्पतिर्यज्ञमिमं तनोत्वरिष्टं, यज्ञ ऽसमिमं दधातु ।
विश्वेदेवासऽइह मादयन्तामो३म्प्रतिष्ठ ॥ –२.१३

॥ पंचदेवावाहन ॥

शिक्षण र प्रेरणा – ब्रम्हा, विष्णु, महेश, यज्ञ र सूर्य यी पाँचवटा देवताहरूलाई पाँचवटा दिव्य भावनाको प्रतीक मानिन्छ । ब्रम्हा अर्थात् आत्मवल, विष्णु अर्थात् समृद्धि, महेश अर्थात् व्यवस्था, यज्ञ अर्थात् परमार्थ, सूर्य अर्थात् पराक्रम यी पाँचवटा गुणलाई देवता मानेर हामीले यज्ञोपवीतको माध्यमबाट आफ्नो हृदयमा धारण गर्दछौं अर्थात् तिनलाई आफ्नो आस्था र प्रवृत्तिको अंग बनाउँदछौं तव मात्र कल्याणको वास्तविक बाटो प्राप्त हुन्छ । देवता भावनाका प्रतिबिम्ब हुन्छन् ।

१ ब्रम्हा – जीवनका भौतिक र आत्मिक दुबै पक्ष विकसित हुनु पर्दछ । हामीलाई आत्मवलबाट सम्पन्न हुनको लागि संयमी, सदाचारी, मधुरभाषी, शालीन, नेक, सज्जन, आस्तिक र सद्गुणी हुनु पर्दछ । जसको व्यक्तित्व – जीवन पवित्र र सद्भावनायुक्त छ उसैको आत्मवल बढ्दछ । यज्ञोपवीतमा आवाहित प्रथम ब्रम्हालाई धारण गर्ने तात्पर्य यी मान्यताहरूलाई हृदयंगम गर्नु र यसको लागि निरंतर प्रयत्नशील रहनु हो ।

क्रिया र भावना – यज्ञोपवीत खोलेर त्यसलाई हातका दुबै बुढी औंलामा फैलाएर राख्नु पर्दछ जसले गर्दा धागाहरू फेरी अल्झिन बल्झिन पाउँदैनन् । त्यसपछि दुबै हातको संपुटमा राख्नु पर्दछ र मन्त्रोच्चारका साथ यो भावना गर्नु पर्दछ कि आवाहित देवशक्तिको प्रवाह यो सूत्रमा स्थापित भैरहेको छ । मन्त्र पूरा भएपछि हातलाई मस्तकमा छुवाउँनु पर्दछ ।

ॐ ब्रह्मा जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्, विसीमतः सुरुचो वेनऽआवः ।
सबुध्न्याऽउपमाऽअस्य विष्ठाः, सतश्च योनिमसतश्च विवः ॥
ॐ ब्रह्मणे नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि । –१३.३, अथर्व. ५.६.१

२ **विष्णु –** विष्णु लक्ष्मीका स्वामी हुन् । हामी पनि दीन, दरिद्र, हेय, परावलम्वी र आध्यात्मिक तिरस्कृत स्थितिमा रहनु हुँदैन । स्वास्थ्य, शिक्षा, कुशलता जस्ता गुणहरूलाई विकसित गर्नु पर्दछ जस्ले गर्दा यी गुणहरूको मूल्यमा सुख साधनहरू र समृद्धिलाई प्राप्त गर्न सकियोस् । समृद्धि प्राप्त गर्ने ठीक बाटो एउटा मात्र छ त्यो हो आफ्नो सर्वाङ्गीण प्रतिभा र योग्यतालाई बढाउँनु । यस दिशामा जसले जति गर्न सक्दछ त्यसलाई त्यही मूल्यमा सजिलै सँग धेरै सुख साधनहरू उपलब्ध हुन्छन् । समृद्धिलाई मानिसले आफ्नो तथा अर्काको सुविधा बढाउनमा खर्च गर्दछ भने यसबाट लोक र परलोकको सुख तथा शान्ति बढ्दछ । यज्ञोपवीत स्थापित विष्णुको यही संदेश हो ।

ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे, त्रेधा निदधे पदम् । समूढमस्य पा ऽ सुरे स्वाहा ॥ ॐ विष्णवे नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि । –५.१५

३ **महेश –** महेशको अर्थ हो नियन्त्रण, व्यवस्था, क्रमवद्धता, र उचितको चुनाव । ब्रम्हालाई उत्पादनको, विष्णुलाई पालनको र शिवलाई संहारको देवता मानिन्छ । संहारको अर्थ हो – अनुपयोगिता तथा अनौचित्यको निवारण । हाम्रो आधा भन्दा बढी शक्ति– सामर्थ्य अव्यवस्था र अनौचित्यलाई अपनाई रहँदा नष्ट भएर जान्छ तसर्थ यसलाई बचाउनु परेको छ । यज्ञोपवीत यसै मान्यतालाई हृदयंगम गर्नको लागि शिव देवताको आवाहन गरीन्छ ।
ॐ नमस्ते रुद्र मन्यवऽ, उतो तऽइषवे नमः । बाहुभ्यामुत ते नमः ।
ॐ रुद्राय नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि । – १६.१

४ **यज्ञ –** आत्मवल बढाउनको लागि परमार्थ एउटा अनिवार्य र सशक्त माध्यम हो । यज्ञ यसै प्रवृत्तिको परिचायक हो । धार्मिक व्यक्ति त्यो हो जसको जीवनमा सेवा, उदारता, सहायता एवं परोपकारको वृत्ति फस्टाएर आउँछ । जसलाई सब आफ्नै लाग्दछ र जसलाई सबैले प्रेम गर्दछन् त्यसैलाई वास्तविक अध्यात्मवादी भनिन्छ । उसले अनिवार्यतः आफ्ना आकांक्षा र गतिविधिहरूमा परमार्थलाई प्राथमिकता दिएकै हुन्छ । ब्रम्हा र यज्ञ यी दुई देवताहरूको वैयक्तिक जीवनको पवित्रता एवं लोक-सेवाको प्रवृत्तिलाई अपनाउनाले आत्मिक वल बढ्दछ र मनुष्यत्व देखि देवत्वतिर प्रगति हुन्छ ।

ॐ यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः, तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।
ते ह नाकं महिमानः सचन्त, यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥
ॐ यज्ञपुरुषाय नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि ॥ – ३१.१६

५ **सूर्य –** सूर्य अर्थात् तेजस्विता, पराक्रम, श्रमशीलता । सूर्य जस्तै हामी निरन्तर काममा संलग्न रहनु पर्दछ र परिश्रमलाई आफ्नो जीवन साथी तथा गौरवको आधार मान्नु पर्दछ । आलस्य र प्रमादलाई नजीक आउँन दिनु हुँदैन । सदैव जागरूक र चैतन्य रहनु पर्दछ । पुरूषार्थी बन्नु पर्दछ । आत्महीनता र हीनताको भावना मनमा आउँन दिनु हुँदैन । तेजस्वी बन्नु पर्दछ । एक खुट्टामा उभिएर एक लोटा पानी सूर्यको सामुन्ने घोप्टाई दिनाले मात्र हुँदैन । सूर्यको वास्तविक उपासना उनको प्रेरणाहरूलाई अपनाए पछि मात्र हुन्छ । यज्ञोपवीत हातमा लिएर माथि उठाउँनु पर्दछ र सूर्य भगवान्को ध्यान गर्नु पर्दछ ।

ॐ आकृष्णेन रजसा वर्त्तमानो, निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च ।
हिरण्ययेन सविता रथेना, देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥
ॐ सूर्याय नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि । – ३३.४३

॥ यज्ञोपवीत धारण ॥

शिक्षण र प्रेरणा – कुनै पनि वस्त्र आभूषण होस् उसको शोभा र प्रतिष्ठा तव मात्र हुन्छ जब त्यसलाई धारण गरीन्छ । यज्ञोपवीत प्रतीकलाई धारण गर्दा यो ध्यान राख्नु पर्दछ कि यो सूत्र मात्र होइन, यो माध्यमबाट जीवनमा दिव्यता– आदर्शवादितालाई धारण गर्न लागिएको छ । यसलाई सहजै धारण गर्नु पर्दछ किनकि यसको अभावमा मानिसमा मानवताको विकास संभाव हुँदैन ।

क्रिया र भावना – यज्ञोपवीतधारी पाँचजनाले मिलेर यज्ञोपवीत लगाई दिने काम गर्दछन् जसको भाव यो हो कि यस दिशामा नयाँ प्रयास र प्रवेश गर्नेलाई अनुभवीहरूको सहयोग र मार्गदर्शन मिल्दै जाने छ । लगाई दिनेहरूले यज्ञोपवीत समाति सकेपछि धारण गर्नेले हात छोड्नु पर्दछ र आफ्नो देब्रे हात तल राखेर दाहिने हात माथितिर उठाई रहनु पर्दछ र मन्त्रका साथ यज्ञोपवीत लगाई दिनु पर्दछ । यस समयमा मन्दिरमा प्रतिमा स्थापना जस्तो दिव्य भाव बनाई राख्नु पर्दछ ।

ॐ यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं, प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् ।
आयुस्यमग्रयं प्रतिमुञ्च शुभ्रं, यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः ॥ पार.गृ.सू.२.२.११

॥ सूर्य दर्शन ॥

शिक्षण एवं प्रेरणा – यसपछि सूर्य दर्शन र सूर्य अर्घ्यदानको क्रिया गरीन्छ । संस्कारार्थी सूर्य भगवान्लाई हेर्दछन् र तीन अंजलि भरेर जल प्रदान गर्दछन् ।

सूर्यका समान तेजस्वी बन्ने उष्णता धारण गरीरहने, गतिशील रहने, लोक कल्याणको लागि जीवन समर्पित गर्ने र अंधकाररूपी अज्ञान दूर भगाउँने तथा आफ्नो प्रकाशबाट अरूलाई प्रकाशित गर्ने जस्ता अनेक प्रेरणाहरू सूर्य दर्शन गर्दा ग्रहण गरिन्छ । सूर्य आफू स्वयं अगाडि बढ्दै जान्छन् र आफ्नो साथमा रहेका अन्य ग्रह उपग्रहहरूलाई पनि तान्दै लैजान्छन् । यज्ञोपवीत धारीले स्वयं आफूलाई त प्रगति पथमा अघि सार्नु नै छ तर साथमा यो पनि ध्यान राख्नु छ कि व्यक्तिगत उन्नतिवाट मात्र संतोष गरीनु छैन । आफ्ना साथी, नजिकका व्यक्तिहरूलाई पनि अगाडि बढाउँदै साथै चल्ने प्रयत्न गर्नु छ । सूर्यझै उदय र अस्तमा, लाभ र हानिमा, मानिस सन्तुलित, धैर्ययुक्त र एकनास रहनु पर्दछ । सम्पत्तिले गर्दा मात्तिनु हुन्न र विपत्तिमा शोक संतापले विक्षुब्ध हुनु हुँदैन । घाम-छायाँ जस्तै जीवनमा प्रिय-अप्रिय परिस्थितिहरू आउँने जाने गर्दछन् । यिनलाई हाँस्दै खेल्दै एवं क्रीडा-विनोद सरह हेर्नु पर्दछ र शान्त चित्तले आफ्नो निर्धारित लक्ष्यमा एकक्षण पनि उद्वेगमा नगुमाएर अघि बढ्दै जानु पर्दछ । सूर्य समान लोककल्याणको आयोजनमा पूर्ण अभिरूचि राख्ने कार्य पद्धति अपनाउने योजना बनाउँनु पर्दछ ।

भगवान् भाष्करले आफ्नो किरणहरूद्वारा समुद्रको पानीलाई वास्प बनाएर बादलको रूपमा परिणत गर्दछन् । बादलबाट वर्षा हुन्छ । त्यसैमाथि वृक्ष, वनस्पति, जीवजन्तु, पशुपंक्षी र मानिसको जीवन निर्भर रहेको छ ।

सूर्य किरणको तापले निर्जीव प्रकृतिलाई सजीव बनाउँछ । संसारमा जे जति जीवन तत्व छन् ती सबै सूर्यबाट प्राप्त भएको छ । यसकारण सूर्यलाई जगत्को आत्मा पनि भनिन्छ । हामीले पनि सूर्यको दर्शन गर्दा यसै रीतिनीतिलाई अपनाउनु पर्दछ र श्रद्धापूर्वक तीनपटक अंजलि दिंदै शरीर, मन र धनले यी आदर्शहरूमा तत्पर रहने सहमति-स्वीकृति प्रकट गर्नु पर्दछ ।

क्रिया र भावना – मन्त्रोच्चारका साथ सूर्य भगवान्को ध्यान गर्दै हात जोडेर प्रणाम गर्नु पर्दछ र भावना गर्नु पर्दछ कि जगत्तात्मा सूर्यले जसरी सम्पूर्ण प्रकृतिलाई शक्ति दिनुहुन्छ त्यस्तै उनको सूक्ष्म प्रवाह हामीलाई पनि प्राप्त भैरहेको छ हामीले धारण र नियोजनको सामर्थ्य पाईरेहका छौं ।

ॐ तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् । पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं ऽ, श्रृणुयाम शरदः शतं, प्रब्रवाम शरदः शतमदीनाः, स्याम शरदः शतं, भूयश्च शरदः शतात् ॥ –३६.२४

॥ त्रिपदा पूजन ॥

शिक्षण र प्रेरणा – गायत्री माताका तीन चरण मानिन्छन् । यज्ञोपवीतका तीनवटा धागाहरू त्यसैका प्रतीक हुन् । यिनलाई सूत्र रूपमा गायत्री, सारस्वती र सावित्री शक्तिको रूपमा जानिन्छ । इनका प्रतिनिधि धाराहरू क्रमशः श्रद्धा, प्रज्ञा र निष्ठा हुन् । यो मानिसको कारण, सूक्ष्म र स्थूल कलेवरलाई नियंत्रित विकसित गर्ने शक्ति हुन् । इनकै सहाराले देवऋण, ऋषिऋण र पितृऋण देखि मुक्त हुन सकिन्छ । इनलाई नै भक्ति, ज्ञान र कर्म धाराको गंगोत्री मानिन्छ । यसको मर्म बुझ्ने र अनुसरण गर्ने भावले त्रिपद्मा पूजन अन्तर्गत यिनै तीनवटा शक्तिको पूजन गरिन्छन् ।

क्रिया र भावना – पूजन वेदीमा स्थापित चामलका तीनवटा थुप्राहरूलाई गायत्री, सरस्वती एवं साबित्रीको प्रतीक मानेर उनका मन्त्र बोलेर उनमा अक्षत पुष्प चढाउँनु पर्दछ र भावना गर्नु पर्दछ कि माथिल्लो सतहको पानी तल्लो सतहमा झर्दैछ र यी शक्तिहरूको पूजन गरेर निहुरेर तिनको शक्तिलाई हामीले प्राप्त गर्दै छौ । गायत्री पूजनका साथ श्रद्धा सरस्वतीका साथ प्रज्ञा र सावित्रीका साथ निष्ठा जस्ता सम्पत्तिको सम्वर्द्धनको भावना गर्नु पर्दछ ।

॥ गायत्री पूजन ॥

ॐ ता ऽ सवितुर्वरेण्यस्य, चित्रामाऽहं वृणे सुमतिं विश्वजन्याम् । यामस्य कण्वो अदुहत्प्रपीनां ऽ सहस्रधारां पयसा महीं गाम् । ॐ भूर्भुवः स्वः गायत्र्यै नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि । – १७.७४

॥ सरस्वती पूजन ॥

ॐ पावका नः सरस्वती, वाजेभिर्वाजिनीवती । यज्ञं वष्टुधियावसुः । ॐ भूर्भुवः स्वः सरस्वत्यै नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि । – २०.८४

॥ सावित्री पूजन ॥

ॐ सवित्रा प्रसवित्रा सरस्वत्या, वाचा त्वष्ट्रा रूपैः पूष्णा पशुभिरेन्द्रिेणास्मे, बृहस्पतिाना ब्रह्माणा वरुणेनौजसाऽग्निना, तेजसा सोमेन राज्ञा विष्णुना, दशम्या देवतया प्रसूतः प्रसर्पामि ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः सावित्र्यै नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि । – १०.३०

॥ दीक्षा प्रकरण ॥

यज्ञोपवीत संस्कारका साथ दीक्षा अनिवार्य रूपले जुडेको छ । कहिलेकाही त प्रतिनिधि रूपमा आस्थावान व्यक्तिहरूलाई पनि दीक्षा दिनु पर्दछ । दुबै प्रकरणहरूमा दीक्षाको उद्देश्य, महत्व र मर्यादामा ध्यान दिलाई राख्नु पर्दछ

महत्व र मर्यादा – प्रायः कोहीकोही त सहज श्रद्धावश दीक्षा लिन पुगिहाल्छन् तसर्थ दीक्षा दिनु भन्दा पहिले उनलाई यस कृत्यको महत्व र त्यसको मर्यादा बताई दिनु पर्दछ । यसका मुख्य सूत्र यी हुन् ।

१ गुरुदीक्षा सामान्य कर्मकाण्ड होइन एउटा सूक्ष्म आध्यात्मिक प्रयोग हो । यसमा शिष्यले आफ्नो श्रद्धा र संकल्पको सहाराले गुरुको समर्थ व्यक्तित्वसँग गाँसिन पुग्दछ । कर्मकाण्ड यसै सूक्ष्म प्रक्रियाको एक अंग हो ।

२ दीक्षामा समर्थ गुरुको विकसित प्राणको एक अंश शिष्यमा स्थापित गरीन्छ । यो कार्य समर्थ गुरुले मात्र गर्न सक्दछन् र उनकै प्राणानुदान दीक्षा लिनेलाई प्राप्त हुन्छ । कर्मकाण्ड गराउने व्यक्ति त स्वयंसेवक मात्र हुन्छ ।

३ व्यक्ति आफ्नो पुरूषार्थले अगाडि बढ्दछ । यो कुरा यसरी विल्कुलै सत्य हो जसरी बोट आफ्नै जराबाट जीवित रहन्छ र किकसित हुन्छ तर यो कुरा पनि सत्य नै हो कि कनै वृक्षको कलम सामान्य बोटमा बाँधी दिए पछि उसको उत्पादनमा भारी परिवर्तन हुन पुग्दछ । दीक्षामा साधकरूपी सामान्य बोटमा गुरुरूपी श्रेष्ठ बृक्षको हाँगा प्राणानुदानको रूपमा स्थापित गरीन्छ । साधकले यसको अनुपम लाभ उठाउन सक्दछ ।

४ कलम बाँध्नु एउटा काम हो । यो काम गुरुद्वारा सम्पन्न हुन्छ । तर त्यसको रक्षा र विकास गर्नु दोस्रो काम हो र यसको लागि शिष्यले पुरूषार्थ गर्नु पर्दछ । दीक्षा लिनेले आफ्नो यो दायित्व प्रति जागरूक रहनु पर्दछ । यसको

लागि गुरुको विचारको सतत् सान्निध्यमा बस्नु आवश्यक हुन्छ । मिशनका पत्रिकाहरूबाट गुरुको मार्गदर्शन प्राप्त गरीराख्न तथा तद् अनुरूप जीवनक्रम बनाउने प्रयाश गर्नु पर्दछ ।

५ दीक्षा पछि गुरु शिष्य परस्पर पूरक बन्न पुग्दछन् । गुरुको शक्ति शिष्यको उत्कर्षको लागि परिचालित हुन्छ तर यो तव मात्र सम्भव छ जब शिष्यको शक्ति गुरुको कार्य लोकमंगलको लागि नियमित रूपले लाग्ने गर्दछ । यसलाई देवत्वको साझेदारी भन्न सकिन्छ । शिष्यले आफ्नो समय, पुरूषार्थ, प्रभाव, ज्ञान एवं धनको एक अंश नियमित रूपले गुरुको कार्यमा लगाएको हुनु पर्दछ र यो क्रम चली राख्यो भने लगाइएको कलमको बुटा फलित हुन अवश्यम्भावी हुन्छ ।

क्रम व्यवस्था – यदि यज्ञोपवीतका साथ दीक्षाक्रम पनि चलाउनु छ भने त्रिपदा-पूजन पछि गुरु-पूजन, नमस्कार गराएर दीक्षा दिनु पर्दछ तर यदि छुट्टै दीक्षा क्रम चल्छ भने निम्नलिखित क्रमसँग उपचार गराउँदै अगाडि बढ्नु पर्दछ ।

१ सर्वप्रथम षट्कर्म – पवित्रीकरण, आचमन, शिखाबन्धन, प्रणायाम, न्यास एवं भूमि पूजन गराउँनु पर्दछ । त्यसपछि संक्षिप्त तर भावपूर्ण सारगर्भित व्याख्या गर्नु पर्दछ ।

२ षट्कर्म पछि देवपूजन एवं सर्वदेव नमस्कार गराउँनु पर्दछ ।

३ नमस्कार पछि हातमा पुष्प, अक्षत, जल लिएर स्वस्तिवाचन गराउँनु पर्दछ । स्वस्तिवाचनको अक्षत, पुष्प एकत्रित गरीसके पछि पहिलेदेखि नियुक्त स्वयंसेवकहरूद्वारा नै कलावा बाँध्ने एवं तिलक लगाउँने क्रम चलाउँनु पर्दछ । त्यसको मन्त्र र व्याख्या संचालकले बोल्दै जानु पर्दछ ।

यदि दीक्षा कार्य यज्ञका साथ चलिरहेको छ भने उपर्युक्त मध्येबाट जुन-जुन उपचार पहिले भैसकेको छ त्यसलाई पुनः गराईरहन आवश्यक पर्दैन । त्यस अवस्थामा गुरुपूजन गरेर दीक्षा दिए हुन्छ ।

॥ गुरु पूजन ॥

जसरी भगवान् एउटा मूर्ति मात्र होइन, चेतना हुन त्यस्तै गुरुलाई व्यक्ति होइन, चेतना रूप मान्नु पर्दछ । जसले ईश्वरलाई मूर्ति र चित्रमा सीमित मान्दछ, त्यसले ईश्वरीय सत्ताको समुचित लाभ उठाउन सक्दैन । जसरी ईश्वर सर्वसमर्थ छ तर भक्तको मान्यता र भावनाका अनुरूप नै प्रत्यक्ष फल दिन्छ त्यस्तै गुरु पनि शिष्यको आस्था अनुरूप फलित हुन्छ । यो ध्यानमा राखेर गुरुवन्दनाका साथ अन्तःकरणमा गुरु चेतनाको प्रकटीकरण हुने प्रार्थना गर्नु पर्दछ ।

क्रिया र भावना – गुरुको प्रतीक चित्रमा मन्त्रका साथ अक्षत, पुष्प चढाएर उनको पूजन गर्नु पर्दछ । त्यसपछि हात जोडेर भावपूर्ण वन्दना गर्नु पर्दछ र भावना गर्नु पर्दछ कि उनको कृपाले उनलाई चेतनारूपमा बुझ्ने र अपनाउने क्षमताको विकास भैरहेको छ ।

ॐ बृहस्पतेऽ अति यदर्यो, अर्हाद् द्युमद्विभाति क्रतुमज्जनेषु । यद्दीदयच्छवसऽ ऋतप्रजात, तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रम् । उपयामगृहितोऽसि बृहस्पतये, त्वैष ते योनिर्बृहस्पतये त्वा । ॐ श्री गुरुवे नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि । ततो नमस्कारं करोमि । – २६.३, तं.सं. १.८.२२.२, ऋ. २.२३.१५

ॐ वन्दे बोधमयं नित्यं गुरुं शंकररूपिणम् ।
यमाश्रितो हि वक्रोऽपि, चन्द्रः सर्वत्र वन्द्यते ॥
अज्ञानतिमिरान्धस्य, ज्ञानांजनशलाकया ।
चक्षुरुन्मीलितं येन, तस्मै श्री गुरवे नमः ॥
नमोऽस्तु गुरवे तस्मै, गायत्रीरूपिणे सदा ।
यस्य वागमृतं हन्ति, विषं संसारसंज्ञकम् ॥
मातृवत् लालयित्री च, पितृवत् मार्गदर्शिका ।
नमोऽस्तु गुरुसत्तायै श्रद्धाप्रज्ञायुता च या ॥

॥ मन्त्र दीक्षा ॥

शिक्षण र प्रेरणा – गायत्री मन्त्र सहज रूपमा एउटा छन्द हो, प्रार्थना हो । गुरुले जब आफ्नो तप, पुण्य र प्राण यो मन्त्रसँग जोड्दछ तव यो मन्त्र भैहाल्छ । यी कुराहरू दिने सामर्थ्य जसमा छैन त्यसले दीक्षा दिने प्रयाश गर्दछ भने त्यो निरर्थक रूपले पापको भागी बन्न पुग्दछ । तसर्थ स्वयंसेवक भावले गुरुको नै चेतनाको प्रवाह दीक्षित व्यक्ति सँग जोड्नमा आफ्नो सद्भावनाको प्रयोग गर्नु उचित हुन्छ ।

क्रिया र भावना – साधकहरूलाई सावधान भएर बस्न भन्नु पर्दछ । कम्मर सोझो पारेर परस्पर फंसाएर हातको बूढी औलाको नङमा साधकले एकाग्र चित्त भएर हेर्नु पर्दछ । यो स्थितिसँग दीक्षा चलुन्जेल बनाई राख्नु पर्दछ । यताउती हेर्नु हुन्न । मन्त्र दीक्षा पछि सिंचन हुन्छ र सिंचन भैसकेपछि मात्र त्यसबाट दृष्टि हटाउँनु पर्दछ र हात खोल्नु पर्दछ । उपरोक्त मुद्रा बनाउँन लगाए पछि दीक्षा कर्मकाण्ड गराउँनु स्वयंसेवकले गुरुको ध्यान गर्दै गायत्री मन्त्रको एक-एक वटा शब्द अलग-अलग बोल्नु पर्दछ । दीक्षा प्राप्त गर्नेले साथमा दोहराउँदै जानु पर्दछ । यो समयमा यस्तो भावना गर्नु पर्दछ कि ***'गुरुको दिव्य सामर्थ्य उनको तप, पुण्य र प्राणको अंश मन्त्राक्षरका साथ साधकको शरीर भित्र प्रविष्ट स्थापित भैरहेको छ'*** उपर्युक्त मनोभूमिमा त्यो निश्चय नै फलित हुने छ ।

ॐ भूर्भुवः स्वः तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् । – ३६.३

॥ सिंचन-अभिषेक ॥

शिक्षण र प्रेरणा – वृक्ष, बिउ या कलम रोपेपछि त्यसमा पानी राखिन्छ । पानी राम्रो र सफा हुनु पर्दछ अन्यथा तेल साबुन या तेजावयुक्त पानीले बोटलाई नष्ट पारिदिन्छ । गुरुका अनुदानलाई दिव्य रस श्रेष्ठ कर्मद्वारा उनीद्वारा निर्दिष्ट अनुशासनको पालनामा उल्लासको अनुभूतिले सिंचन गरीन्छ । बोट बिरूवा राम्ररी हुर्काउँने र फलाउँने फूलाउँने यो नै सिंचन को भाव हो । अभिषेक राजा, योद्धा र सत्पुरूषको गरीन्छ । दीक्षा लिएर नयाँ श्रेष्ठ जीवन प्रारम्भ गर्नलाई अभिनन्दन गर्दै अभिषेक गरीन्छ ।

क्रिया र भावना – केही स्वयंसेवकहरूले कलश लिनु पर्दछ तथा आंपका पात, कुश या पुष्पद्वारा मन्त्रका साथ दीक्षितहरू माथि जल छर्कनु पर्दछ र भावना गर्नु पर्दछ कि सिंचनका साथ दैवी शक्ति र स्नेहीहरूको सद्भावको वर्षा भैरहेको छ । साधकहरूको साधना फलिभूत हुने स्थिति बनिरहेको छ ।

ॐ आपो हि ष्ठा मयोभुवः, तानऽउर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे । ॐ यो वः शिवतमो रसः, तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः । ॐ तस्माऽअरं गमाम वो, यस्य क्षयाय जिन्वथ । आपोजनयथा च नः । – ३६.१४-१६, ११.५०-५२

यदि दीक्षाका क्रम मात्रै छुट्टै चलिरहेको छ भने सिंचन पछि गुरु दक्षिण संकल्प गराउँनु पर्दछ । यज्ञोपवीतको साथमा दीक्षा छ भने यज्ञोपवीतको शेष कर्म पूरा गराएर संकल्प गराउँनु पर्दछ ।

॥ भिक्षाचरण ॥

शिक्षण र प्रेरणा – गुरु दक्षिणाद्वारां साधकले आफ्नो विकासको सुनिश्चित मर्यादा घोषित गर्दछ र सद्उद्देश्यको लागि आफ्नो अंशदान दिन्छ तर कुरा यहाँ टुंगिदैन । सत्कार्यहरूमा आफ्नो योगदानको लागि अरूहरूको योगदान पनि जोड्ने प्रयाश गर्नु पर्दछ । यसको लागि अरूलाई दिने शक्ति र इच्छा जसमा छ ऊसँग लिएर सत्कार्यमा लगाउन परम पुनीत कार्य मानिन्छ । भिक्षाको परम्परालाई यसै कारण श्रेष्ठ मानिन्थ्यो । शिष्यले यो परिपाटीको पालना गर्ने साहस जुटाउनु पर्दछ । आफ्नो अहंलाई पगालेर जनसहयोग जुटाएर गुरु कार्यमा लगाउनु पर्दछ । यसै भावका साथ यज्ञोपवीतसँग भिक्षाचरणको क्रम पनि जुटेको छ ।

क्रिया र भावना – शिष्यले पछौराको झोली बनाएर भिक्षा माग्नु पर्दछ र सर्वप्रथम आमासँग भिक्षाको लागि जानु पर्दछ र ***"भवति भिक्षां देहि"*** भन्नु पर्दछ त्यसपछि बाबुसँग गएर ***"भवान् भिक्षां देहि"*** भन्नु पर्दछ । यस्तै भन्दै आफ्ना कुटुम्बका महिला र पुरुषसँगै याचना गर्नु पर्दछ र जे पाइन्छ त्यो सबै गुरुका सन्मुख अर्पित गर्नु पर्दछ । भिक्षा दिनेहरूको हातमा अक्षत दिनु पर्दछ । आफ्नो इच्छाले उनीहरूले केही द्रव्य दिन चाहेमा दिन सक्दछन् ।

"भवति भिक्षां देहि" महिलाहरूसँग र ***"भवान् भिक्षां देहि"*** पूरूषहरूसँग भन्दै भिक्षा माग्ने प्रक्रिया पूरा गरेर उपलब्ध मालवस्तु गुरुको सामुन्ने चढाई दिनु पर्दछ ।

॥ वेदपूजन-अध्ययन ॥

वेदहरूको सार गायत्री हुन् । गायत्रीलाई नै वेदमाता, वेदबीज या वेदमूल भनिन्छ । वेदमाता गायत्रीको निर्देशन अनुसार जीवन निर्माणको आफ्नो आस्थाको प्रतीक रूपमा वेद भगवान्को पूजन गरीन्छ ।

क्रिया र भावना – हातमा पुष्प, अक्षत लिएर वेदको प्रतीक पूजन गर्नु पर्दछ त्यसपछि निम्नलिखित प्रत्येक वेदको एक-एक मन्त्र बोल्दै भन्न लगाउँदै जानु पर्दछ । आचार्यले भन्ने र दीक्षितले दोहराउँनु पर्दछ ।

ॐ वेदोऽसि येन त्वं देव वेद देवेभ्यो वेदोऽभवस्तेन मह्यं वेदो भूयाः । देवा गातुविदो गांतु वित्वाः गातुमित । मनसस्पत ऽ इमं देव यज्ञ ऽ स्वाहा वाते धाः । ॐ वेदपुरूषाय नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि । – २.२१

॥ वेदाध्ययन ॥

ॐ अग्निमिले पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारां रत्नधातमम् ॥ ऋग्वेद . १.१.१

ॐइषे त्वोर्जे त्वा वायव स्थ देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणाऽ आप्यायध्व मघ्न्याऽ इन्द्राय भागं प्रजावतीरनमीवा अयक्ष्मा मा व सतेन ऽईशत माघश सो ध्रुवाऽ अस्मिन् गोपतौ स्यात बह्वीर्यजमानस्य पशुन्पाहि ॥ – १.१

ॐ अग्न आ याहि वीतये गृणानोहव्य दातये । निहोता सत्सि बर्हिषि ॥ साम. १.१.१

ॐ ये त्रिषप्ताः परियन्ति विश्वारूपाणि बिभ्रतः ।
वातस्पतिर्वला तेषां तन्वोऽद्य दधातु मे ॥ अथर्व १.१.१

॥ विशेष आहुति ॥

यसपछि अग्नि स्थापनादेखि गायत्री मन्त्रका आहुति सम्मको उपचार पूरा गर्नु पर्दछ । स्विष्टकृत् आहुति भन्दा पहिले विशेष आहुति प्रदान गर्नु पर्दछ ।

शिक्षण र प्रेरणा – यज्ञोपवीत व्रतवन्ध हो । व्रतशील र तेजस्वी जीवन जिउँने आरम्भ यहाँबाट गरीन्छ । यो व्रतशीलताको लागि पाँच जना व्रतपति देवताहरूको नाममा आहुति दिइन्छ ती देवशक्ति अग्नि, वायु, सूर्य, चन्द्र र इन्द्र हुन् । अग्निबाट उष्मा, प्रकाश, माथि उठ्ने, सबैलाई आफू जस्तो बनाउँनु तथा प्राप्त भएको चीजबस्तु बितरित गरेर आफ्नो लागि कत्ति पनि बाँकी नराख्नु आदि प्रेरणाहरू प्राप्त हुन्छन् ।

वायुबाट सतत् गतिशीलता र जीवहरूको प्राण-रक्षाको लागि स्वयं उनीहरूसँग पुग्नु, सजिलै उपलब्ध रहनु, बादल र सुगन्धित जस्ता सत्प्रवृत्तिहरूको प्रसाद-वितरणको माध्यम बन्ने प्रेरणा पैदा हुन्छ ।

सूर्यसँग प्रकाश, नियमितता, सतत् हिडिरहने, विना भेदभाव सबैमा आफ्नो किरण पुऱ्याउँने जस्तो श्रेष्ठ शिक्षण प्राप्त हुन्छ ।

चन्द्र यद्यपि स्व-प्रकाशित छैन तर पनि अरूलाई प्रकाश दिन्छ । यस्ता सत्प्रवृत्तिका प्रतीक चन्द्रदेवसँग प्रेरणा प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

इन्द्र देवत्वका संगठक हुन् । अलगावबाट देवत्वको पराभव हुन्छ । देववृत्तिहरूको एकीकरण तथा हजारौं नेत्रले सतत् जागरूकताको प्रेरणा इन्द्र देवताबाट प्राप्त हुन्छ ।

क्रिया र भावना – मन्त्रका साथ आहुति दिनु पर्दछ र प्रत्येक आहुतिका साथ यो भावना गर्नु पर्दछ कि यो देवशक्तिको पोषणको लागि हाम्रो योगदान हो । देवताले हामीलाई संरक्षण र मार्गदर्शन गर्नेछन् । उनको आशीर्वादले हामीलाई ती वृत्तिहरू प्राप्त भैरहेका छन् जसबाट हाम्रो कल्याण हुन्छ ।

ॐ अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि, तत्ते प्रब्रवीमि तच्छकेयम् ।

तेनर्ध्यासमिदमहम्, अनृतात्सत्यमुपैमि स्वाहा । इदं अग्नये इदं न मम ।
ॐ वायो व्रतपते व्रतं चरिष्यामि, तत्ते प्रब्रवीमि तच्छकेयम् ।
तेनर्ध्यासमिदमहम्, अनृतात्सत्यमुपैमि स्वाहा । इदं वायवे इदं न मम ।
ॐ सूर्ये व्रतपते व्रतं चरिष्यामि, तत्ते प्रब्रवीमि तच्छकेयम् ।
तेनर्ध्यासमिदमहम्, अनृतात्सत्यमुपैमि स्वाहा । इदं सूर्याय इदं न मम ।
ॐ चन्द्र व्रतपते व्रतं चरिष्यामि, तत्ते प्रब्रवीमि तच्छकेयम् ।
तेनर्ध्यासमिदमहम्, अनृतात्सत्यमुपैमि स्वाहा । इदं चन्द्राय इदं न मम ।
ॐ व्रतानान् व्रतपते व्रतं चरिष्यामि, तत्ते प्रब्रवीमि तच्छकेयम् ।
तेनर्ध्यासमिदमहम्, अनृतात्सत्यमुपैमि स्वाहा । इदं इन्द्राय व्रतपतये इदं न मम । – म.ब्रा. १.६.९-१३

॥ वैश्वानर– नमस्कार ॥

हात जोडेर अग्निदेवतालाई नमस्कार गर्नु पर्दछ र भावना गर्नु पर्दछ कि यज्ञाग्नि, जसको सान्निध्यबाट देवत्व प्राप्त हुन्छ त्यस प्रति श्रद्धा प्रकट गर्दैछौं ।

ॐ वैश्वानरो नऽऊतयऽआ प्र यातु परावतः । अग्निर्नः सुष्टुतीरुप । ॐ वैश्वनराय नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि । – १८.७२

॥ गुरु दक्षिणा संकल्प ॥

शिक्षण र प्रेरणा – दीक्षासँग व्रतशीलताको शर्त जुटेको छ । व्रत भनेको सुनिश्चित लक्ष्यको लागि सुनिश्चित् साधनाक्रम बनाउनु हो । जो व्रतशील छैन उसले जीवनको बाटोलाई बदल्न सक्दैन, त्यसलाई नबदलेसम्म दीक्षा फलित हुँदैन । तसर्थ यो बाटो बदल्नको लागि गुरुदक्षिणा दिइन्छ । आफ्नो समय, प्रभाव, पुरूषार्थ एवं धनको एक अंश गुरुको निर्देशानुसार खर्च गर्ने संकल्प नै गुरु दक्षिणामा अर्पण गरीन्छ । यसको लागि न्यूनतम पच्चीस पैसादेखि एक रूपैयासम्म तथा दुइ घण्टाको समय प्रतिदिन निकाल्नु पर्दछ । यो भन्दा बढी गर्न सक्ने जसको स्थिति छ, उसले महीनामा एक दिनको पारिश्रमिक दिन सक्दछ । दीक्षा लिनेहरूसँग पहिले नै संकल्प पत्र भराउँनु पर्दछ । संकल्पसँग संकल्प पत्रमा माथिका कुराहरूको स्मरण गरीन्छ ।

गुरुले दीक्षाका समयमा आफ्नो शक्ति दिन्छन् शिष्यले दक्षिणा दिएर आफ्नो पात्रता र प्रमाणिकता सिद्ध गर्दछ । दीक्षा आहार प्रदान गर्ने जस्तै हो र दक्षिणा भनेको आहार पचाउने प्रक्रिया हो । दीक्षा बिरूवा रोप्ने जस्तै प्रक्रिया हो र दक्षिणा भनेको जराको रसलाई बिरूवामा पुऱ्याएर त्यसलाई विकसित फलित गर्ने उपक्रम हो ।

क्रिया र भावना – साधकहरूका हातमा अक्षत, पुष्प दिएर दक्षिणाको संकल्प बोल्नु पर्दछ र भावना गर्नु पर्दछ कि यो दिव्य आदान प्रदानद्वारा गुरु शिष्यको व्यक्तित्व मिलेर एउटा नयाँ व्यक्तित्व बनिरहेको छ ।
संकल्प :– गोत्र र नामसम्म यथावत् क्रमले बोल्नु पर्दछ र त्यसपछि थप्नु पर्दछ –

...... **श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त-फलप्राप्त्यर्थं मम कायिक-वाचिक मानसिक ज्ञाताज्ञात- सकलदोषनिवारणार्थं, आत्मकल्याणार्थं, गायत्री महाविद्यायां श्रद्धापूर्वकम् दीक्षितो भवामि । तन्निमित्तकं युगऋषि वेदमूर्ति तपोनिष्ठ परम पूज्य गुरुदेव पं. श्रीराम शर्मा आचार्येण, वन्दनीय माता भगवती देवी शर्मणा च निर्धारितानि अनुशासनानि स्वीकृत्य, तयोः प्राण-तपः -पुण्यांशं स्वान्तःकरणे दधामि, तत्साधयितुं च समय-प्रतिभा-साधनानां एकांशं ...... नवनिर्माणकार्येषु प्रयोक्तुम् गुरु दक्षिणायाः संकल्पं अहं करिष्ये ।**

संकल्प बोलिसकेपछि आफ्नो व्रतको घोषणा सहित संकल्पपत्र, दक्षिणा, फल आदि गुरुदेवको प्रतीकको सामुन्ने चढाउनु पर्दछ । आचार्यको भूमिका गरीरहेका स्वयंसेवक या कुनै वरिष्ठ साधक कार्यकर्ताले दीक्षित व्यक्तिलाई तिलक लगाई दिनु पर्दछ र दीक्षित व्यक्तिले सबैलाइ नमस्कार– प्रणाम गर्नु पर्दछ । सबै जनाले त्यसमाथि शुभकामना र आशीर्वादको अक्षत पुष्प वर्षा गर्नु पर्दछ जयघोषका साथ संस्कार समाप्त गर्नु पर्दछ ।

॥ विवाह–संस्कार ॥

संस्कार प्रयोजन – विवाह दुई आत्माहरूको पवित्र बन्धन हो । दुई प्राणीले आफ्नो अलग-अलग अस्तित्वलाई समाप्त गरेर एउटा सम्मिलित इकाईको निर्माण गर्दछन् । स्त्री र पुरुषदुबैमा ईश्वरले केही विशेषता र केही अपूर्णता दिएका छन् । विवाह सम्मिलनबाट एक अर्काको अपूर्णतालाई आफ्नो विशेषताबाट पूरा गरिन्छ । यसबाट समग्र व्यक्तित्वको निर्माण हुन्छ । यसकारण विवाहलाई सामान्यतया मानव जीवनको एक आवश्यकता मानिन्छ । एक अर्कालाई आफ्नो योग्यता र भावनाको लाभ पुऱ्याउँदै गाडीमा लागेका दुइटा पांग्रा जस्तै प्रगति पथमा अग्रसर हुँदै जानु विवाहको उद्देश्य हो । दाम्पत्य जीवनमा वासनाको अत्यन्त तुच्छ र गौण स्थान हो । प्रधानतया दुई आत्माको मिलनबाट उत्पन्न हुने त्यो महती शक्तिको निर्माण गर्नु पर्ने हुन्छ । जसले दुबैको लौकिक एवं आध्यात्मिक जीवनको विकासमा सहायक सिद्ध हुन सकून् ।

विवाहको स्वरूप – आज भोलि विवाह वासना प्रधान हुँदै गएको देखिन्छ । रंग रूप एवं भेषभूषाको आकर्षणलाई पतिपत्नीको छनौटमा प्रधानता दिन थालेको पाइन्छ । यो बहुतै दुर्भाग्यको कुरा हो । यदि मानिसले यस्तै चिंतन र सोंच बनाई राख्यो भने दाम्पत्य जीवन शरीर प्रधान भएपछि एक प्रकारको वैध व्यभिचारको रूप धारण गर्ने ठूलो खतरा देखिएको छ । पाश्चात्य देशहरू जस्तै स्थिति हिन्दू देश र संस्कृतिमा पनि प्रवेश गरी हाल्नेछ । शारीरिक आकर्षणको न्यूनाधिकताको अवसर सामुन्ने आएपछि विवाह छिटो छिटो टुट्ने र बन्ने क्रम जारी हुनेछ । हालसम्म त पत्नीको छनौट शारीरिक आकर्षणलाई ध्यानमा राखेर गर्ने प्रथा चलेको छ भने केही समय पछि यसको प्रतिक्रिया पतिको छनौटमा पनि देखा पर्ने छ । तव असुन्दर केटालाई कुनै केटीले पत्याउने छैन र त्यो केटा सधैंको लागि दाम्पत्य सुख देखि बन्चित रहन जाने छ । तसर्थ समयमा नै यो दुष्प्रवृत्तिलाई रोक्नु पर्दछ र शारीरिक आकर्षणको उपेक्षा गरेर सद्गुण तथा सद्भावलाई नै विवाहको आधार पूर्वकालमा जस्तै कायम रहन दिनु पर्दछ । शरीरको होइन आत्माको सौन्दर्य हेर्नु पर्दछ र साथीमा जुन कमी छ त्यसलाई प्रेम, सहिष्णुता, आत्मीयता एवं विश्वासको छायाँमा जति सम्भव हुन्छ सुधार्नु पर्दछ । जुन सुधार हुन सक्दैन त्यसलाई असन्तोष नगरेर सहनु पर्दछ । यसै रीतिनीतिमा दाम्पत्य जीवनको सफलता निर्भर हुन्छ । तसर्थ पतिपत्नीले एक अर्कासँग आकर्षण लाभ मिल्ने भन्ने कुरा नसोचेर एक अर्का प्रति आत्म-समर्पण गर्ने र सम्मिलित शक्ति उत्पन्न गर्ने तथा उसको जीवन विकासमा संभावनाहरू उत्पन्न गर्ने कुरा सोच्नु पर्दछ ।

छनौट गरून्जेल सम्म साथीलाई मन पराउने नपराउने कुराको छुट हुन्छ । जो हेर्नु, जाच्नु खोज्नु छ त्यो कुरा विवाह भन्दा पहिले पूरा गरी हाल्नु पर्दछ । तर विवाह भैसकेपछि भूल भयो, गल्ती भयो, धोका भयो भनेर साथीको उपेक्षा गर्ने गुंजाइश नै रहंदैन । जुनसुकै गुण दोषहरू साथीसँगको विवाह बन्धनमा बाधिए, तिनलाई आफ्नो तर्फबाट कर्तव्य पालन भन्ने ठानेर पूरा गर्नु नै एक मात्र बाटो हुन्छ । यसैको लागि विवाह संस्कारको आयोजन गरीन्छ । यसैकारणले – समाजका संभ्रान्त व्यक्तिहको, गुरूजनहरूको, कुटुम्बी र सम्वन्धीहरूको तथा देवताहरूको उपस्थिति यो अवसरमा आवश्यक मानिन्छ कि दुवै मध्ये कुनैले पनि यो कर्तव्य बन्धनको उपेक्षा गरेमा त्यसलाई रोकुन र प्रताडित गरून् । पतिपत्नी यी संभ्रान्त व्यक्तिहरूका सामुन्ने आफ्नो निश्चय, प्रतिज्ञा-बन्धनको घोषणा गर्दछन् । यो प्रतिज्ञा समारोह नै विवाह संस्कार हो । यो अवसरमा पतिपत्नी दुबैले – हामी पृथक पृथक व्यक्तिको पृथक पृथक सत्ता समाप्त भएर एकीकरणको आत्मीयतामा विकसित हुन लागेको भनी आफ्नो मनमा गहिरो रूपमा भावना बसाल्नुपर्दछ । अबदेखि कसैले कसै माथि न त हुकुम आदेश जमाउने छ र न त आफ्नो अधीन वसवर्ती राखेर आफ्नो लाभ या अहंकारको पूर्ति नै गर्ने छ । बरू उसले आफ्नो साथीलाई सुबिधा हुने काम गर्नेछ । दुबैले आफ्ना इच्छा र आवश्यकतालाई गौण र साथीको आवश्यकतालाई मुख्य मानेर सेवा र सहायताको भाव राख्ने छन् उदारता एवं सहिष्णुतापूर्ण व्यवहार गर्ने छन् । तव मात्र गृहस्थीरूपी रथ अगाडि बढ्ने छ ।

यो तथ्यलाई दुबैले राम्ररी हृदयंगम गर्नु पर्दछ र यसै रीतिनीतिलाई आजीवन अपनाउने व्रत धारण गर्नु पर्दछ । यसै प्रयोजनको लागि यो पुण्य संस्कारको आयोजना गरीन्छ । यो कुरालाई दुबै जनाले राम्ररी बुझेर तथा सच्चा हृदयले स्वीकार गरेर मात्र विवाह बन्धनमा बाँधिनु पर्दछ । विवाह संस्कार आरम्भ गर्नु भन्दा पहिले या विवाह वेदीमा

बसालेर दुबै जनालाई यो तथ्य राम्ररी बुझाई दिनु पर्दछ र उनको सहमति माग्नु पर्दछ, यदि दुबैले यी आदर्शहरूलाई हृदयदेखि अपनाउने स्वीकृति दिन्छन् भने मात्र विवाह संस्कारको प्रक्रियालाई अगाडि बढाउनु पर्दछ ।

विशेष व्यवस्था – विवाह संस्कारमा देवपूजन र यज्ञसँग संबन्धित सबै व्यवस्थाहरू पहिलेदेखि ठीक पारी रख्नु पर्दछ । यदि सामूहिक विवाह छ भने प्रत्येक जोडालाई पुग्ने हिसावले आवश्यक सामग्री प्रत्येक वेदीमा राख्नु पर्दछ । कर्मकाण्ड सजिलै सम्पन्न हुँदै जाओस् भन्नकालागि प्रत्येक वेदीमा एक-एक जना जानकार व्यक्तिलाई नियुक्त गरीदिनु पर्दछ । यदि एउटा मात्र विवाह छ भने आचार्य स्वयंले रेखदेख गर्न सक्दछन् । सामान्य व्यवस्थाका साथ जुन वस्तुको आवश्यकता विशेष कर्मकाण्डमा पर्दछ, त्यसमाथि प्रारम्भमा नै दृष्टि दिनु राम्रो हुन्छ । त्यसका सूत्र यसप्रकार छन् –

- ✓ वर सत्कारको सामग्रीकासाथ एउटा थाल हुनु पर्दछ । जसबाट हात-खुट्टा धुने पखाल्ने प्रक्रियामा पानी अन्यत्र नपोखियोस् । मधुपर्क पान पछि हात धुवाएर त्यसलाई हटाई दिनु पर्दछ ।
- ✓ यज्ञोपवीतको लागि पहेंलो रंगिएको एकजोडा यज्ञोपवीत राख्नु पर्दछ ।
- ✓ विवाहको घोषणाको लागि वर-वधूको पूरा जानकारी पहिले देखि टिपोट गरीराख्नु पर्दछ ।
- ✓ वस्त्रोपहार तथा पुष्पोपहारका वस्त्र एवं मालाहरू तयार राख्नु पर्दछ ।
- ✓ कन्यादानमा हात पहेंलो गर्नलाई बेसार र गुप्तदानको लागि लगभग एकपाउ मुछेको पीठो राख्नु पर्दछ ।
- ✓ ग्रन्थि बन्धनको लागि हल्दी, पुष्प, अक्षत, दूर्वा र द्रव्य हुनु पर्दछ ।
- ✓ शिलारोहणको लागि शिला या समतल वस्तु एक टुक्रा राख्नु पर्दछ ।
- ✓ हवन सामग्रीका अतिरिक्त लावा (धान फुराएको लावा) राख्नु पर्दछ ।
- ✓ वर-वधूका खुट्टा पखाल्नको लागि बाटा या ठूलो थाल राख्नु पर्दछ ।
- ✓ वर-वधूलाई आशीर्वाद दिनलाई पर्याप्त पुष्प राख्नु पर्दछ ।
- ✓ पहिलेदेखि वातावरण यस्तो बनाउनु पर्दछ कि संस्कारको समयमा वर र कन्या पक्षका अधिक भन्दा अधिक परिजन, स्नेही उपस्थित रहून् ।
- ✓ सबैका भाव संयोगले कर्मकाण्डमा रचनात्मक सहयोग मिल्दछ । यसको लागि व्यक्तिगत र सामूहिक दुबै ढंगले आग्रह गर्न सकिन्छ ।
- ✓ यदि यज्ञोपवीत भएको छैन भने नयाँ यज्ञोपवीत र यज्ञोपवीत भैसकेको छ भने एकको स्थानमा जोडा पहिराउने विधिवत संस्कार गर्नु पर्दछ । अझ राम्रो त के हुन्छ भने जुन शुभ दिनमा विवाह संस्कार हुनु छ, त्यसै दिन प्रातःकाल यज्ञोपवीत धारणको क्रम व्यवस्थित ढंगले गराई दिनु पर्दछ किनकि विवाह संस्कारको लागि सजाइएका वरका वस्त्र झिक्न लगाएर यज्ञोपवीत धारण गराउनु अप्ठेरो देखिन्छ । यसकारण त्यो कर्म पहिले नै पूरा गरी हाल्नु पर्दछ । यदि त्यो संभव छैन भने स्वागत पछि यज्ञोपवीत धारण गराई दिनु पर्दछ र यज्ञोपवीत वस्त्र माथि नै छोडी दिनु पर्दछ तथा संस्कार भैसकेपछि लुगा फेर्दा मिलाएर भित्र धारण गर्नु पर्दछ ।
- ✓ जहाँ पारिवारिक स्तरका परम्परागत विवाह आयोजनमा मुख्य संस्कार भन्दा पूर्व द्वारचार (द्वारपूजा) को प्रथा छ त्यहाँ यदि हो हल्लाको वातावरणलाई शान्त पारेर संस्कारको उपयुक्त बनाउन संभव हुन्छ भने स्वागत तथा वस्त्र एवं पुष्पोपहारको प्रकरण त्यो समयमा पनि पूरा गर्न सकिन्छ । विशेष आसनमा बसालेर वरको सत्कार गर्नु पर्दछ । त्यसपछि कन्यालाई बोलाएर परस्पर वस्त्र र पुष्पोपहार सम्पन्न गराउँनु पर्दछ । परम्परागत ढंगबाट दिइने अभिनन्दन-पत्र आदि त्यसै अवसरमा दिन सकिन्छ । यो कर्मकाण्डको संकेत अगाडि उल्लेख गरीन्छ ।

✓ पारस्परिक स्तरमा सम्पन्न गरीने विवाह संस्कारको समयमा कहिले काही वर कन्या पक्षले कुनै लौकिक रीतिको लागि आग्रह गर्न सक्दछन् । यदि यस्तो कुनै आग्रह छ भने पहिले नै टिपोट गर्न वा बुझी राख्नु पर्दछ र कर्मकाण्डको मुख्य प्रवाहमा त्यसलाई कुशलताले पूरा गरीदिनु पर्दछ । पारिवारिक स्तरमा विवाह प्रकरणमा वरेच्छा, तिलक (विवाहको पक्का पोदी), हरिद्रा लेपन (हल्दी चढाउँनु) तथा द्वारपूजन आदि आग्रह उठ्ने गर्दछन् । यिनलाई संक्षेपमा उल्लेख गरीदै छ जस्ले गर्दा यथास्थानमा यसको निर्वाह हुन सकोस् ।

॥ पूर्व विधान ॥
॥ वर-वरण (तिलक) ॥

विवाह भन्दा पहिले तिलकको संक्षिप्त विधान यस प्रकार छ –
वर पूर्वामुख तथा तिलक गर्ने व्यक्ति (बाबु, भाई आदि) पश्चिमाभिमुख बसेर निम्न कृत्य सम्पन्न गर्नु पर्दछ – मंगलाचरण, षट्कर्म, तिलक, कलावा, कलशपूजन, गुरुवन्दना, गौरी गणेश पूजन, सर्वदेव नमस्कार र स्वस्तिवाचन आदि गरेर त्यसपछि कन्यादाताले वरको यथोचित स्वागत सत्कार (गोडा धुवाउँनु, आचमन गराउँनु तथा बेसारको तिलक लगाएर अक्षत लगाउँने गर्नु पर्दछ । त्यसपछि वरलाई प्रदान गर्ने सबै सामग्री (थाल- थान- फलफूल, द्रव्य र वस्त्रादि) कन्यादाताले हातमा लिएर संकल्प मन्त्र बोल्दै वरलाई प्रदान गर्नु पर्दछ ।

॥ संकल्प ॥

.... (कन्यादाता) **नामाऽहं** ....(कन्याको नाम) **नाम्न्या कन्यायाः** (भगिन्याः) **करिष्यमाण उद्धाहकर्मणि एभिर्वरणद्रव्यै** .... (वरको गोत्र) **गोत्रोत्पन्नं** .. (वरको नाम) **नामानं वरं कन्यादानार्थं वरपूजनपूर्वकं त्वामहं वृणे, तन्निमित्तकं यथाशक्ति भाण्डानि, वस्त्राणि, फलमिष्ठान्नानि द्रव्याणि च** ..... (वरको नाम) **वराय समर्पये ।**
तत्पश्चात् क्षमा प्रार्थना, नमस्कार विसर्जन तथा शान्तिपाठ गर्दै कार्यक्रम समाप्त गर्नु पर्दछ ।

॥ हरिद्रालेपन ॥

विवाह भन्दा पहिले प्रायः वर-कन्यालाई हल्दी चढाउने प्रचलन छ त्यसको संक्षिप्त विधान यस्तो छ –
सर्वप्रथम षट्कर्म्, तिलक, कलावा, कलशपूजन, गुरुवन्दना, गौरी गणेश पूजन, सर्वदेव नमस्कार र स्वस्तिवाचन गर्नु पर्दछ । तत्पश्चात् निम्न मन्त्र बोल्दै वर/कन्याको हत्केला र अन्य अंग आवश्यकहरूमा (लोक रीति अनुसार) हरिद्रा लेपन गर्नु पर्दछ ।

ॐ काण्डात् काण्डात्प्ररोहन्ति परुषः परुषस्परि ।
एवा नो दूर्वे प्र तनु सहस्रेण शतेन च ॥ – १३.२०
यसपछि वरको दायाँ हातमा तथा कन्याको देब्रे हातमा रक्षासूत्र-कलावा (पहेंलो वस्त्रमा कौडी, फलामको औंठी, पहेंलो सरसो, र पहेंलो अक्षत बाँधेर बनाइन्छ) निम्नलिखित मन्त्रद्वारा बाँध्नु पर्दछ ।

ॐ यदाबध्नन्दाक्षायणा हिरण्य ऽ शतानीकाय सुमनस्यमानाः । तन्मऽआबध्नामि शतशारदाय, आयुष्माञ्जरदष्टिर्यथासम् ॥ –३४.५२

॥ द्वारपूजा ॥

विवाहको लागि जब जन्ती ढोकामा आउँछ तव सर्वप्रथम वरको स्वागत-सत्कार गरीन्छ, जसको क्रम यसप्रकार छ –
'वर' ढोकामा आउँनासाथ आरती गर्ने प्रथा छ भने कन्याकी आमाले आरती उतार्नु पर्दछ । तत्पश्चात् वर र कन्यादाता परस्पर अभिमूख बसेर षट्कर्म, कलावा, सर्वदेव नमस्कार र स्वस्तिवाचन गर्नु पर्दछ । यसपछि कन्यादाता वर सत्कारका सबै कृत्य आसन, अर्घ्य, पाद्य, आचमन र मधुपर्क आदि (विवाह संस्कार सँग) सम्पन्न गराउँनु पर्दछ ।

तत्पश्चात् *ॐ गन्धद्वारां दुरा धर्षा* ..... अनुसार तिलक लगाउनु पर्दछ तथा *ॐ अक्षन्नमिदन्त* .... अनुसार अक्षत लगाउँनु पर्दछ। माल्यार्पण एवं केही द्रव्य वरलाई प्रदान गर्नु छ भने निम्नस्थ मन्त्रद्वारा सम्पन्न गर्नु पर्दछ
माल्यार्पण मन्त्र – *ॐ मंगलम् भगवान् विष्णु* ....
द्रव्य दान मन्त्र – *ॐ हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे* ....
तत्पश्चात् क्षमा प्रार्थना, नमस्कार, देव विसर्जन एवं शान्तिपाठ गर्नु पर्दछ।

॥ विवाह संस्कार-विशेष कर्मकाण्ड ॥

वर कन्या दुबैलाई यज्ञवेदीमा बोलाउनु पर्दछ। उनीहरूको आगमन हुँदा मंगलाचरण *ॐ भद्रं कर्णेभि* .....मन्त्र बोल्दै उनीहरूमाथि पुष्पाक्षत वर्षाउँनु पर्दछ। कन्या दायाँ तथा वर देब्रे बस्नु पर्दछ। कन्यादान गर्ने प्रतिनिधि- कन्याको पिता वा दाजु भाई जो भएपनि उनलाई पत्नी सहित कन्याको साथमा बसाल्नु पर्दछ। उनीहरूको पत्नी दायाँ र पति देब्रे बस्नु पर्दछ र सबैका सामुन्ने आचमनी तथा पंचपात्र आदि उपकरण राख्नु पर्दछ। पवित्रीकरण, आचमन, शिखावन्दन, प्राणायाम, न्यास र पृथ्वीपूजन आदि षट्कर्म सम्पन्न गराउँनु पर्दछ।

वर सत्कार – (वर सत्कार द्वारपूजामा भैसकेको भए पुनः गराईरहनु पर्दैन, नगरेको भए मात्र गराउँनु पर्दछ) अतिथि रूपमा आएका वरको सत्कार गर्नु पर्दछ – (१) आसन, (२) पाद्य, (३) अर्घ्य, (४) आचमन, (५) नैवेद्य आदि निर्धारित मन्त्रले समर्पित गर्नु पर्दछ।

दिशा र प्रेरणा – वरको अतिथिको नाताले सत्कार गरिन्छ। हुन त गृहास्थाश्रममा गृहलक्ष्मीको महत्व सर्वोपरि हुन्छ उनलाई लिन वर र उसका हितैषी परिजनहरू कन्याका पिताकहाँ आएका हुन्छन्। यसकारण श्रेष्ठ उद्देश्यले सद्भावनापूर्वक आएका अतिथिहरूको स्वागत गर्नु कन्या पक्षको कर्तव्य हुन पुग्छ। दुबै पक्षले आफ्ना यी सद्भावनाहरूलाई जाग्रत राख्नु पर्दछ।

- ✓ वर को अर्थ हुन्छ श्रेष्ठ, स्वीकार गर्न योग्य। कन्या पक्षले वरलाई आफ्नो कन्या अनुरूप श्रेष्ठ व्यक्ति मानेर नै सम्वन्ध स्वीकार गर्नु पर्दछ। यसै भावले श्रेष्ठ भाव राख्दै सत्कार गर्नु पर्दछ र भगवान्सँग प्रार्थना गर्नु पर्दछ कि यो भाव सदैव बनी रहोस्।
- ✓ वर पक्षले सम्मान पाएर निरर्थक अहंकार बढाउँनु हुँदैन। ऋषिहरूले जुन मानवीय गुणहरूका कारण वर पक्षलाई श्रेष्ठ मान्ने र सत्कार गर्ने व्यवस्था बनाएका हुन् ती गुणहरू – सहजता, जिम्मेदारी, आत्मीयता र सहकारिता जस्ता गुणहरूलाई यस्तो जीवन्त बनाएर राख्नु पर्दछ कि कन्या पक्षको तिनीहरू प्रति सहज श्रद्धा रसाई रहोस्। यस्तो व्यवहार संभव हुन सकेमा पारिवारिक सम्वन्धमा देवता जस्तै स्नेह र मधुरताको संचार अवश्य हुने छ।
- ✓ यी दिव्य भावहरूको लागि संकीर्ण र स्वार्थपरक लेनदेनको आग्रह सबभन्दा बढी घातक हुन्छ। दहेज र चढावा आदि कुनै नाममा यदि एक अर्का माथि दवाव हालिन्छ भने सद्भाव त समाप्त हुन्छ नै साथै द्वेष र प्रतिशोधको दुर्भाव पनि जन्मन्छ। वर-वधूको सुखद भविष्यलाई ध्यानमा राखेर यस्ता अप्रिय प्रसंगहरूलाई विष मानेर त्यसबाट सर्वथा टाढा नै बस्नु पर्दछ। सदैब के ध्यान राख्नुपर्दछ भने सत्कारमा स्थूल उपचारलाई होइन, हृदयका भावहरूलाई प्रधान मानिन्छ। यसै भावका साथ निर्धारित क्रम पूरा गर्नु/गराउँनु पर्दछ।

क्रिया र भावना – स्वागतकर्ताले हातमा अक्षत लिएर भावना गर्नु पर्दछ कि वरका श्रेष्ठतम् प्रवृत्तिहरूको अर्चना गर्न गैरहेको छु देवशक्तिहरूले तिनलाई बढाउन र बनाई राख्ने काममा सहयोग गरून्। निम्नलिखित मन्त्र बोल्नु पर्दछ –

ॐ साधु भवान् आस्ताम्, अर्चयिष्यामो भवन्तम् – पार.गृ.सू. १.३.४
वरले दायाँ हातमा अक्षत स्वीकार गर्दै भावना गर्नु पर्दछ कि स्वागतकर्ताको श्रद्धा सधै पाईरहनको लागि आफ्नो व्यक्तित्वलाई योग्य बनाई राख्ने उत्तरदायित्व स्वीकार गर्दछु। मन्त्र बोल्ने – *ॐ अर्चय।*

आसन – स्वागतकर्ता आसन या त्यसको प्रतीक (कुश या पुष्प आदि) हातमा लिएर निम्नलिखित मन्त्र बोल्नु पर्दछ र भावना गर्नु पर्दछ कि वरलाई श्रेष्ठताको आधार स्तर प्राप्त होस्। हाम्रो स्नेहमा त्यसको स्थान बनोस्।

ॐ विष्टरो, विष्टरो, विष्टरः, प्रतिगृह्यताम्। – पार.गृ.सू. १.३.६
वरले कन्याको पिताको हातवाट विष्टर (कुश या पुष्प आदि) लिएर भन्नु पर्दछ –
ॐ प्रतिगृहणामि – पार.गृ.सू. १.३.७
त्यसलाई बिछ्याएर बस्नु पर्दछ र यो क्रियाका साथ निम्न मन्त्र बोल्नु पर्दछ –
ॐ वर्ष्मोऽस्मि समानानामुद्यतामिव सूर्यः।
इमन्तमभितिष्ठामि यो मा कश्चाभिदासति॥ – पार.गृ.सू. १.३.८

पाद्य – स्वागतकर्ताले गोडा धुनको लागि सानो भाँडामा पानी ल्याउँनु पर्दछ र भावना गर्नु पर्दछ कि ऋषिहरूको आदर्शका अनुरूप सद्गृहस्थ बन्ने दिशामा लम्कने गोडाहरू पूजनीय छन्। कन्यादाताले भन्नु पर्दछ –
ॐ पाद्यं, पाद्यं, पाद्यं प्रतिगृह्यताम्।। – पार.गृ.सू. १.३.६
वरले भन्नु पर्दछ –
ॐ प्रति गृह्णामि। – पार. गृ. सू . १.३.७
भावना यो गर्नु पर्दछ कि आदर्शहरूको दिशामा चरण बढाउने उमंग र उत्साह इष्ट देवले बनाई राखुन्। चरण पखाल्ने क्रियाका साथ निम्न मन्त्र बोल्नु पर्दछ –
ॐ विराजो दोहोऽसि विराजो दोहमशीय मयि,
पाद्यायै विराजो दोहः॥ – पार.गृ.सू. १.३.१२

अर्घ्य – स्वागतकर्ताले चन्दनयुक्त सुगन्धित जल हातमा लिएर भावना गर्नु पर्दछ कि सत्पुरूषार्थमा लाग्ने संस्कार वरको हातमा जाग्रत गर्नको लागि अर्घ्य दिन लागिएको छ। कन्यादाताले भन्नु पर्दछ।
ॐ अर्घो, अर्घो, अर्घः प्रतिगृह्यताम्। – पार.गृ.सू. १.३.६
जलपात्र हातमा लिएर वरले भन्नु पर्दछ –
ॐ प्रति गृह्णामि। – पार गृ.सू. १.३.७
भावना गर्नु पर्दछ कि सुगन्धित जलले सत्पुरूषार्थको संस्कार दिइरहेको छ। जलले हात धुनु पर्दछ। क्रियाका साथ निम्न मन्त्र बोल्नु पर्दछ।

ॐ आपःस्थ युष्माभिः सर्वान्कामानवाप्रवानि।
ॐ समुद्रं वः प्रहिणोमि स्यां योनिमभिगच्छत।
अरिष्टाअस्माकं वीरा परासेचि मत्पयः। – पार.गृ.सू. १.३.१३-१४

आचमन – स्वागतकर्ताले आचमनको लागि जलपात्र प्रस्तुत गर्नु पर्दछ र भावना गर्नु पर्दछ कि वर श्रेष्ठ अतिथिको मुख उज्ज्वल रहोस्, उसको वाणी र उसको व्यक्तित्व तदनुरूप बनोस्। कन्यादाताले भन्नु पर्दछ –
ॐ आचमनीयम्, आचमनीयम्, आचमनीयम् प्रतिगृह्यताम्॥
वरले भन्नु पर्दछ –
ॐ प्रति गृह्णामि। – पार.गृ.सू. १.३.६
भावना गर्नु पर्दछ कि मन, बुद्धि र अन्तःकरण सम्म यो भाव स्थापित गर्ने प्रयाश गर्न लागेको हो। तीनपटक आचमन गर्नु पर्दछ र यो मन्त्र बोल्नु पर्दछ –
ॐ आमागन् यशसा स ऽ सृज वर्चसा।
तं मा कुरू प्रियं प्रजानामधिपतिं पशुनामरिष्टिं तनूनाम्। – पार.गृ.सू. १.३.१५

नैवेद्य-मधुपर्क –एक पात्रमा दूध, दही, शर्करा (मह) र तुलसीको पात राख्नु पर्दछ। स्वागतकर्ताले त्यो पात्र हातमा लिएर भावना गर्नु पर्दछ कि वरको श्रेष्ठता बनाई राख्नको लागि सात्विक, सुसंस्कारी र स्वास्थ्यवर्द्धक आहार उनलाई निरन्तर प्राप्त भैरहने छ। कन्यादाताले भन्नु पर्दछ –

ॐ मधुपर्को, मधुपर्को, मधुपर्कः प्रतिगृह्यताम् । – पार.गृ.सू. १.३.६
वरले पात्र स्वीकार गर्दै भन्नु पर्दछ –
ॐ प्रति गृह्णामि ।
वरले मधुपर्क पिउँनु पर्दछ र भावना गर्नु पर्दछ कि अभक्ष वा कुसंस्कारहरू देखि बच्न तथा सत् पद्मार्थबाट सुसंस्कार अर्जित गर्नको लागि उत्तरदायित्व स्वीकार गरीरहेको छु । मधुपर्क पान गर्ने समयमा यो मन्त्र बोल्नु पर्दछ । –
ॐ यन्मधुनो मधव्यं परम रूपमन्नाद्यम् । तेनाहं मधुनो मधव्येन परमेण,
रुपेणान्नाद्येन परमो मधव्योऽन्नादोऽसानि । – पार.गृ.सू. १.३.२०
तत्पश्चात् वरले पानीले हात मुख धुनुपर्दछ र स्वच्छ भएर अर्को क्रमको लागि तयार भएर बस्नु पर्दछ । यसपछि चन्दन धारण गराउँनु पर्दछ । यदि पहिले यज्ञोपवीत धारण गराइएको छैन भने यज्ञोपवीत प्रकरणको आधारमा संक्षेपमा यो कार्य सम्पन्न गराउँनु पर्दछ । यसपछि क्रमशः कलशपूजन, नमस्कार, षोडशोपचार पूजन, स्वस्तिवाचन र रक्षाविधान आदि सम्मका कार्य सम्पन्न गराउनु पर्दछ र रक्षाविधान पछि संस्कारको विशेष प्रकरण चालु गर्नु पर्दछ ।

विवाह घोषणा – विवाह घोषणाको एउटा सानो संस्कृत भाषाको शब्दावली छ जस्मा वर कन्याको गोत्र पिता पितामह आदिको उल्लेख र घोषणा छ जसमा अबदेखि यी दुबै विवाह संवन्धमा आवद्ध हुदैछन् भन्ने उल्लेख छ । यिनको सहचर्यलाई धर्मसंगत र जनसाधारण जानकारीमा घोषित भएको भन्ने मानियोस् । घोषणा विना गोप्य रूपले चल्ने दाम्पत्य स्तरका प्रेम सम्वन्धमा नैतिक, धार्मिक एवं कानूनी दृष्टिले अवांछनीय मानिन्छन् । जसको बीचमा दाम्पत्य सम्वन्ध हुन्छ, त्यसको घोषणा सर्वसाधारणको समक्ष गर्नुपर्दछ । समाजको जानकारीबाट जुन कुरा लुकाइन्छ त्यो व्यभिचार हुन्छ । घोषणापूर्वक विवाह सम्वन्धमा आबद्ध भएर वर-कन्या धर्म परम्पराको पालना गर्दछन् ।

स्वस्ति श्री मन्दनन्दन चरणकमल भक्ति सद् विद्या विनीतनिजकुलकमलकलिकाप्रकाशनैकभास्कर सदाचार सच्चरित्र सत्कुल सत्प्रतिष्ठा गरीष्ठस्य .... गोत्रस्य ...... महोदयस्य प्रपोत्रः ......महोदयस्य पौत्रः ..... महोदयस्य पुत्रः ॥
.... महोदयस्य प्रपोत्री, ... महोदयस्य पौत्री ...... महोदयस्य पुत्री प्रयतपाणिः शरणं प्रपद्ये । स्वस्ति संवादेषूभयोवृद्धिर्वर-कन्ययोश्चिरजीविनौ भूयास्ताम् ॥

॥ मंगलाष्टक ॥

विवाह घोषणा भैसकेपछि सस्वर मंगलाष्टक मन्त्र बोल्नु पर्दछ । यी मन्त्रहरूमा सबै श्रेष्ठ शक्तिहरू सँग मंगलमय वातावरण र मंगलमय भविष्यको निर्माणको प्रार्थना गरिन्छ । पाठको समयमा सबैजना भावनापूर्वक वरवधूकोलागि मंगल कामना गर्दछन् । एक स्वयंसेवकले उनीहरूमाथि पुष्पको वर्षा गरिरहनु पर्दछ । –

श्रीमत्पंकजविष्टरो हरिहरौ, वायुर्महेन्द्रोऽनलः,
चन्द्रो भास्कर वित्तपाल वरुण, प्रेताधिपादिग्रहाः ।
प्रद्युम्नो नलकूबरौ सुरगजः, चिन्तामणिः कौस्तुभः,
स्वामी शक्तिधरश्च लांगरधरः, कुर्वन्तु वो मंगलम् ॥१॥
गंगा गोमतिगोपतिर्गणपतिः, गोविन्दगोवर्धनौः,
गीता गोमयगोरजौ गिरीसुता, गंगाधरो गौतमः ।
गायत्री गरुडो गदाधरगया, गम्भीरगोदावरी,
गन्धर्वग्रहगोपगोकुलधरा, कुर्वन्तु वो मंगलम् ॥२॥
नेत्राणां त्रितयं महत्पशुपतेः, अग्नेस्तु पादत्रयं,
तत्तद्विष्णुपद्मत्रयं त्रिभुवने, ख्यातं च रामत्रयम् ।
गंगावाहपथत्रयं सुविमलं, वेदत्रयं ब्राह्मणम्,
संध्यानां त्रितयं द्विजैरभिमतं, कुर्वन्तु वो मंगलम् ॥३॥

वाल्मीकिः सनकः सनन्दनमुनिः, व्यासोवसिष्ठो भृगुः,
जाबालिर्जमदग्निरत्रिजनकौ, गर्गोऽ गिरा गौतमः ।
मान्धाता भरतो नृपश्च सगरो, धन्यो दिलीपो नलः,
पुण्यो धर्मसुतो ययातिनहुषौ, कुर्वन्तु वो मंगलम् ॥४॥
गौरी श्रीकुलदेवता च सुभगा, कद्रुसुपर्णाशिवाः,
सावित्री च सरस्वती च सुरभिः, सत्यव्रतारून्धती ।
स्वाहा जाम्बवती च रुक्मभगिनी, दुःस्वप्नविध्वंसिनी,
वेला चाम्बुनिधेः समीनमकरा, कुर्वन्तु वो मंगलम् ॥५॥
गंगा सिन्धु सरस्वती च यमुना, गोदावरी नर्मदा,
कावेरी सरयू महेन्द्रतनया, चर्मण्वती वेदिका ।
शिप्रा वेत्रवती महासुरनदी, ख्याता च या गण्डकी,
पूर्णाः पुण्यजलैः समुद्रसहिताः, कुर्वन्तु वो मंगलम ॥६॥
लक्ष्मीः कौस्तुभपारिजातकसुरा, धन्वन्तरिश्चन्द्रमा,
गावः कामदुघाः सुरेश्वरगजो, रम्भादिदेवांगनाः ।
अश्वःसप्तमुखः सुधा हरिधनुः, शंखो विषं चाम्बुधे,
रत्नानीति चतुर्दश प्रतिदिनं, कुर्वन्तु वो मंगलम् ॥७॥
ब्रह्माा वेदपतिः शिवः पशुपतिः, सूर्यो ग्रहाणां पतिः
शक्रो देवपतिर्नलो नरपतिः, स्कन्दश्च सेनापतिः ।
विष्णुर्यज्ञपतियमः पितृपतिः, तारापतिश्चन्द्रमा,
इत्येते पतयस्सुपर्णसहिताः, कुर्वन्तु वो मंगलम् ॥८॥

॥ परस्पर उपहार ॥

वस्त्रोपहार – वरपक्षबाट कन्यालाई र कन्यापक्षबाट वरलाई वस्त्र आभूषण भेंट गर्ने परम्परा छ। यो काम श्रद्धानुरूप पहिले नै भै हाल्छ। वर-वधू ती वस्त्र आभूषण लगाएर नै यज्ञमा बसेका हुन्छन्। यहाँ प्रतीक रूपमा पहेंला पछौरा (दुपट्टा) एक अर्कालाई भेंट गर्नु पर्दछ। यही दुपट्टा ग्रन्थि बन्धनमा पनि काम लागि हाल्छ। आभूषण लगाई दिनु नै छ भने औंठी या तिलरी (मंगलसूत्र) जस्ता शुभ चिन्हमा नै सीमित हुनु पर्दछ।

वस्त्र आभूषण लगाई दिंदा दुबै पक्षले यो भावना गर्नु पर्दछ कि दुबै परस्पर एक अर्काका सम्मान बढाउँनको लागि र एक अर्कालाई अलंकृत गर्ने उत्तरदायित्व बुझ्न र त्यसको निर्वाह गर्नको लागि संकल्प भैरहेका छन्। निम्नलिखित मन्त्रका साथ एक अर्कालाई उपहार दिनु पर्दछ।

ॐ परिधास्यै यशोधास्यै, दीर्घायुत्वाय जरदष्टिरस्मि ।
शतं च जीवामि शरदः, पूरुचीरायस्पोषमभि संव्ययिष्ये ॥ – पार.गृ.सू. २.६.२०

पुष्पोपहार (माल्यार्पण) – वर-वधूले एक अर्कालाई आफ्नो अनुरूप स्वीकार गर्दै पुष्पमाला अर्पित गर्दछन् र हृदयदेखि वरण गर्दछन्। त्यसबेला दुबैजना देवशक्ति र सत्पुरूषहरूको आशीर्वादले परस्पर एक अर्काको घांटीको माला बनीरहेका छन् भन्ने भावना गर्नु पर्दछ। मन्त्रोच्चारका साथ पहिले कन्याले वरलाई त्यसपछि वरले कन्यालाई माला लगाई दिनु पर्दछ।

ॐ यशसा माद्यावापृथिवी यशसेन्द्रा बृहस्पति ।
यशो भगश्च मा विदद्यशो मा प्रतिपद्यताम् । – पार.गृ.सू. २.६.२१, मा.गृ.सू. १.९.२७

॥ हस्तपीतकरण ॥

शिक्षा एवं प्रेरणा – कन्यादान गर्नेहरूले कन्याको हातमा हल्दी (बेसार) लगाउँछन् । हरिद्रा मंगल सूचक हुन्छ । अहिले सम्म बालिकाको रूपमा उ कन्या थिइ । अबदेखि उसले गृहलक्ष्मीको उत्तरदायित्व वहन गर्नु छ । यसकारण उसको हातलाई पीतवर्ण मंगलमय बनाइन्छ । उसका आमा-बाबुले प्रेमपूर्वक उसको लालन-पालन गरे । उसका हातमा कुनै कठोर कर्तव्य सुम्पेनन् । तर अब उसले नव निर्माणको तमाम उत्तरदायित्व संभाल्नको लागि तयार हुनु छ । तसर्थ उसले पीतवर्ण- मांगलिक- लक्ष्मीको प्रतीक - सृजनात्मक हुनु पर्दछ । हात पहेंलो गर्दा कन्या परिवारका मानिसहरूले त्यो बालिकालाई यही मौन शिक्षण दिइरहेका हुन्छन् कि अब उसले सृजन शक्तिको रूपमा प्रकट हुनु परेको छ र यसको लगि यी कोमल हातहरूलाई अझ बढी उत्तरदायी वलियो र मांगलिक बनाउनु छ ।

क्रिया एवं भावना – कन्याका दुबै हत्केला फैलाउन लगाउनु पर्दछ । कन्यादाताले पिसेको बेसार मन्त्रका साथ हत्केलामा दल्नु पर्दछ र भावना गर्नु पर्दछ कि देव सान्निध्यमा यी हातहरूलाई स्वार्थपरताका कुसंस्कारदेखि मुक्त गराउँदै त्याग- परमार्थका संस्कार जाग्रत गर्न लागिएको छ ।

ॐ अहिरिवा भोगैः पर्य्येति बाहुं ज्याया हेतिं परिबाधमानः । हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि विद्वान् पुमान् पुमा ँ सं परिपातु विश्वतः ॥ – २९.५१

॥ कन्यादान-गुप्तदान ॥

शिक्षा एवं प्रेरणा – कन्यादानका समयमा केही अंशदान दिने प्रथा छ । गहुको पीठोलाई मुछेर एउटा डल्ला बनाउनु पर्दछ र त्यसै डल्लाभित्र पारेर केही धन कन्यादानको समयमा दिइन्छ । दाइजोको यही स्वरूप हो । कन्याको विदावारीको समयमा उसका अभिभावकले कन्याको कुनै आवश्यकताको समयमा काम आउने भन्ने उद्देश्यले उपहार स्वरूप केही धन दिन्छन् तर त्यो धन पनि गोप्य नै हुनु पर्दछ । अभिभावक र कन्याको बीचको यो निजी उपहार हो । अरूलाई यस सम्वन्धमा जानकारी दिने र जानकारी लिने कुनै प्रयोजन हुँदैन । दहेज (दाइजो) को रूपमा के दिइने हो? यस सम्वन्धमा वर पक्षबाट केही भन्ने या सोध्ने कुनै अधिकार हुँदैन र न त त्यसको प्रदर्शनको आवश्यकता नै हुन्छ । किनकि गरीब या धनीले आफ्नो स्थिति अनुसार जे दिइरहेको छ त्यसलाई चर्चाको विषय बन्न दिनु हुँदैन र त्यसको साथमा निंदा या प्रशंसा जुड्न दिनु हुँदैन । यो काममा एकले अर्काको अनुकरण गर्न थाल्यो र प्रतिष्पर्धा शुरू भयो भने यसबाट ठूलो अनर्थ हुने छ । जसबाट कन्यापक्ष माथि अनुचित दवाव पर्ने छ र वर पक्षले धेरै रकम नपाएमा अप्रशन्न हुने धृष्टता गर्ने छ । यसकारण कन्यादानका साथ केही धन दानको विधान त छ तर दूरदर्शी ऋषिहरूले मानिसको स्वार्थपरता एवं दुष्टताको सम्भावनालाई ध्यानमा राख्दै यो नियम बनाई दिएको छ कि जो पनि दाईजो दिनु छ त्यो सर्वथा गोप्य हुनुपर्दछ र त्यस विषयमा कसैले चर्चा गर्ने अधिकार हुँदैन । पीठोको डल्लामा यो प्रतीकको लागि साधारणतया एक रूपमा पर्याप्त मानिन्छ । यो धातुको हुनु पर्दछ र पीठोको डल्लामा लुकाएर राख्नु पर्दछ ।

कन्यादानको अर्थ हो कन्याका अभिभावकहरूको उत्तरदायित्वलाई वर माथि र ससुराली माथि स्थानान्तरण हुनु हो । अहिलेसम्म कन्याका माता-पिताले भरण पोषण, विकास, सुरक्षा, सुख शान्ति, आनन्द, उल्लास, आदि प्रवन्ध गर्दथे तर अव यो प्रवन्ध वर र उसका कुटुम्बीहरूले गर्नु छ । कन्या नयाँ घरमा गएपछि विरानोपन नलागोस्, उसलाई स्नेह, सहयोग, सद्भावको कमी अनुभव नहोस् यसको पूरा ध्यान राख्नु छ । कन्यादान स्वीकार गर्ने बेलामा पारिग्रहणको जिम्मेवारी स्वीकार गर्ने बेलामा वर तथा त्यसका अभिभावकहरूले यो कुरा राम्ररी अनुभव गरीहाल्नु पर्दछ कि उनीहरूले त्यो उत्तरदायित्वलाई जिम्मेवारीका साथ निर्वाह गर्नु छ ।

कन्यादान भनेको सम्पत्तिदान जस्तो होइन । सम्पत्तिलाई बिक्री अथवा दान गरीसकेपछि प्राप्तकर्ताले त्यसलाई मनपरी गर्न पाउँछ र दाताले रोक्न सक्दैन । तर मानिसको – प्रत्येक मानिसको स्वतन्त्र अस्तित्व र स्वतन्त्र सत्ता हुन्छ । कुनै मानिसले कुनै मानिसलाई न त बिक्री गर्न सक्दछ र न त दान नै गर्न सक्दछ । ऊ बाबु-आमा अथवा जुनसुकै हैसियतको भएपनि सन्तानलाई समेत दान गर्न पाउँदैन । व्यक्तिको स्वतन्त्र अस्तित्व र अधिकार देखि इन्कार गर्न मिल्दैन र कसैको अधिकारलाई चुनौती दिन सकिँदैन । छोरा होस या छोरी अभिभावकले दान गर्ने अधिकारको दावी गर्न पाउँदैन । यदि अभिभावकको यो अधिकारलाई स्वीकार गरिन्छ भने बच्चाको स्वतन्त्र व्यक्तित्वको तथ्यलाई नै

नकार्नु पर्ने गंभीर त्रुटि खडा हुन्छ । विवाह वास्तवमा दुई पक्षीय यस्तो सम्झौता हो जसलाई वर-वधू दुबैले पूर्ण इमान्दारी र निष्ठाका साथ निर्वाह गरेर सफल पार्दछन् । यदि कसैले कसैलाई किन्ने या बिक्री गरेको सम्पत्तिको रूपमा हेर्दछ र त्यसमाथि पशु जस्तो स्वामित्वको अनुभव या व्यवहार गर्दछ भने यो त मानवताको मूलभूत अधिकारको हनन गरेको ठहर्छ । तसर्थ कन्यादानको यो तात्पर्य कदापि होइन । यसको अर्थ यति मात्र हो कि कन्याका अभिभावक कन्याको जीवनलाई सुव्यवस्थित, सुविकसित र सुख शान्तिमय बनाइ दिने जिम्मेवारी वर तथा उसका परिवारलाई सुम्पन्छन् र यो जिम्मेवारी उनले मनोयोगपूर्वक निर्वाह गर्नु पर्दछ । काँचो उमेरको अनुभवहीन बालिका विवाह भएपछि अर्काको घरमा विदाई भएर जाँदा साह्रै गाह्रो मनोदशाबाट गुज्रिनु पर्ने हुन्छ । तसर्थ यस्तो आरम्भिक सन्धि बेलामा त विशेष रूपले वरपक्षले त यो प्रयाश गर्नै पर्दछ कि प्रत्येक दृष्टिले वधूलाई बढी भन्दा बढी स्नेह र सहयोग प्राप्त हुँदै जाओस् । कन्या पक्षले पनि विवाह भयो कन्यादान सकियो अब त हामीले केही गर्नु छैन भनेर सोच्नु हुँदैन । उनीहरूले पनि कन्याको भविष्यलाई सपार्ने दिशामा योगदान दिनु पर्दछ ।

क्रिया र भावना – कन्याको हातलाई वेसारले पहेंलो पारेर आमा-बाबुले आफ्नो हातमा कन्याको हात, गोप्यदानको धन र पुष्प लिएर संकल्प बोल्दछन् र कन्याको हात वरको हातमा सुम्पी दिन्छन् । वरले कन्याको हातलाई गम्भीरता र जिम्मेवारीका साथ आफ्नो हातमा लिएर स्वीकार-शिराधार्य गर्दछ । भावना गर्नु पर्दछ कि कन्यालाई वरको हातमा सुम्पदा अभिभावकहरूले आफ्ना समग्र अधिकार पनि सुम्पेका हुन्छन् । कन्याका कुल गोत्र अब देखि पितृ परम्पराबाट होइन, पति परम्परा अनुसार हुनेछन् । कन्यालाई भावनात्मक पुरूषार्थ गर्ने तथा पतिलाई त्यसको स्वीकार गर्ने या निर्वाह गर्ने शक्ति देवशक्तिहरूले प्रदान गरीरहेका छन् । यो भावनाका साथ कन्यादानको संकल्प बोल्नु पर्दछ । संकल्प पूरा भएपछि संकल्पकर्ताले कन्याको हात वरको हातमा सुम्पिदिनु पर्दछ ।

॥ कन्यादान संकल्प ॥

अद्येति ...... नामाहं ... नाम्नीम् इमां कन्यां/भगिनीं सुस्नातां यथाशक्ति अलंकृतां, गन्धादि– अर्चितां, वस्त्रयुगच्छन्नां प्रजापति दैवत्यां, शतगुणीकृत, ज्योतिष्टोम-अतिरात्र- शतफल- प्राप्तिकामोऽहं .... नाम्ने, विष्णुरूपिणे वराय, भरण-पोषण –आच्छादन- पालनादीनां, स्वकीय उत्तरदायित्व- भारम्, अखिलं अद्य तव पत्नीत्वेन, तुभ्यं अहं सम्प्रददे ।

वरले त्यसलाई स्वागत गर्दै भन्नु पर्दछ – **ॐ स्वस्ति ।**

॥ गोदान ॥

दिशा प्रेरणा – गौ पवित्रता र परमार्थपरायणताकी प्रतीक हुन् । कन्यापक्षले वरलाई यस्तो दान दिनु पर्दछ, जसले उनलाई पवित्रता र परमार्थको प्रेरणा दिन सकोस् । सम्भव छ भने कन्यादानको अवसरमा दाइजोमा गाई दिन सकिन्छ । गाई कन्या र उसका परिवारका मानिसहरूको लागि स्वास्थ्यको दृष्टिले उपयुक्त पनि हुन्छिन् । आजको स्थितिमा यदि गाई दिनु या लिनु असुविधाजनक हुन्छ भने त्यसको लागि केही धन दिएर गोदानको परिपाटीलाई जीवित राख्न सकिन्छ ।

क्रिया र भावना – कन्यादान गर्नेले हातमा सामग्री लिनु पर्दछ । भावना गर्नु पर्दछ कि वर-कन्याको भावी जीवनलाई सुखी समुन्नत बनाउनको लागि श्रद्धापूर्वक श्रेष्ठ दान गरीरहेका छन् । मन्त्रेच्चारका साथ सामग्री वरको हातमा दिनु पर्दछ ।

ॐ माता रुद्राणां दुहितावसूनां, स्वसादित्यानाममृतस्य नाभिः ।
प्र नु वोचं चिकितुषे जनाय मा गामनागामदितिं वधिष्ट ॥ – ऋ.८.१०.१.१५, पार.गृ.सू. १.३.२७

॥ मर्यादाकरण ॥

दिशा एवं प्रेरणा – कन्यादान र गोदान भैसकेपछि कन्यादाताले वरसँग सत्पुरुष र देवशक्तिको साक्षीमा मर्यादाको विनम्र अपील गर्दछ र वरले स्वीकार गर्दछ । कन्याको उत्तरदायित्व वरलाई सुम्पी सकिएको हुन्छ । ऋषिहरूले

निर्धारित गरेका अनुशासन विशेष लक्ष्यको लागि हुन्छ । अधिकार पाएर त्यसको मर्यादालाई बिर्सेर मनपरी आचरण गर्नु हुँदैन । धर्म, अर्थ र कामको दिशामा ऋषि प्रणीत मर्यादाको उलंघन अधिकारको मात लागेर गर्नु हुँदैन । यसै कुराको निवेदन गरीन्छ र वरले प्रसन्नतापूर्वक स्वीकार गर्दछ ।

क्रिया र भावना – कन्यादान गर्नेले आफ्नो हातमा जल, पुष्प र अक्षत लिनु पर्दछ र भावना गर्नु पर्दछ कि वरलाई मर्यादा सुम्पिद्यै छु । वरले मर्यादा स्वीकार गर्नु पर्दछ र त्यसको पालनको लागि देवशक्तिहरूको सहयोगको कामना गर्नु पर्दछ । निम्नलिखित मन्त्रद्वारा क्रिया सम्पन्न गर्नु पर्दछ । कन्यादाताले भन्नु पर्दछ –

ॐ गौरीं कन्यामिमां पूज्य ! यथाशक्तिविभूषिताम् ।
गोत्राय शर्मणे तुभ्यं, दत्तां देव समाश्रय ॥
धर्मस्याचरणं सम्यक्, क्रियतामनाय सह ।
धर्मे चार्थे च कामे च यत्वं नातिचरेर्विभो ॥
वरले भन्नु पर्दछ **–नातिचरामि ।**

॥ पाणिग्रहण ॥

दिशा एवं प्रेरणा – वरद्वारा मर्यादा स्वीकार गरीसकेपछि कन्याले आफ्नो हात वरको हातमा सुम्पनु पर्दछ र वरले आफ्नो हात कन्याको हातमा सुम्पिदिनु पर्दछ । यसप्रकार दुबैले एक अर्काको पणिग्रहण गर्दछन् । यो दुई थरीले हात मिलाउने जस्तो हो र दुबैले एक अर्कालाई हात समातेर सहारा दिए जस्तै हो । यो कन्यादान जस्तो वर दानको क्रिया त होइन तर यो अवसरमा वरको भावना पनि ठिक त्यस्तै हुनुपर्दछ जस्तो भावना कन्याले आफ्नो हात सुम्पिदा राखेकी हुन्छिन् । वरले पनि यो अनुभव गर्नु पर्दछ कि उसले आफ्नो व्यक्तित्वको र आफ्नो इच्छा, आकांक्षा एवं गतिविधिहरूको संचालनको केन्द्र यि वधूलाई बनाएको छु र आफ्नो हात पनि सुम्पिरहेको छु । दुबैले एक अर्कालाई अघि बढाउँनको लागि एकले अर्काको हात जब भावनापूर्वक समाजका सामुन्ने समात्दछन् तब विवाहको प्रयोजन पूरा भएको मान्नु पर्दछ ।

क्रिया एवं भावना – निम्नलिखित मन्त्रका साथ कन्याले आफ्नो हात वर तिर बढाउनु पर्दछ र वरले बूढी औंला सहित कन्याको हात समग्र रूपले समात्नु पर्दछ । भावना गर्नु पर्दछ कि दिव्य वातावरणमा परस्पर मित्रताको भाव सहित एक अर्काको उत्तरदायित्वलाई स्वीकार गरीरहेका छन् ।
ॐ यदैषि मनसा दूरं दिशोऽनुपवमानो वा ।
हिरण्यपर्णो वै कर्णः स त्वा, मन्मनसां करोतु असौ ॥ – पार.गृ.सू. १.४.१५

॥ ग्रन्थिबन्धन ॥

दिशा र प्रेरणा – वर-वधूद्वारा पाणिग्रहण एकीकरण पछि समाजद्वारा दुबैलाई एउटा गाँठोमा बाधिन्छ । धोती पछौंराका टुप्पालाई जोरेर बाँध्नु अर्थात लगन गाँठोको अर्थ हो – दुबैको शरीर र मनबाट एउटा संयुक्त इकाईको रूपमा एउटा नयाँ सत्ताको अविर्भव हुन्छ । यसबाट दुबै पूर्ण रूपले एक अर्कासँग बाँधिन्छन् । ग्रन्थिबन्धनमा धन, पुष्प, दुर्वा, हल्दी र अक्षत यी पाँचवटा वस्तुहरू पनि बाँधिन्छन् । पैसा यसकारण राखिन्छ कि धनमा कुनै एकजनाको मात्र अधिकार हुने छैन जुन सम्पत्ति या कमाई हुन्छ त्यसमा दुबैको संयुक्त अधिकार हुनेछ । खर्च गर्नमा दुबैको सहमतिले योजना र व्यवस्था बन्ने छ । दुवोको अर्थ हो कहिले पनि निर्जीव नहुने प्रेम भावना । दुवोको जीवन तत्व नष्ट हुँदैन, सुकेपछि पनि पानी हाल्दा दुवो हरियो भैहाल्छ । यस्तै दुवोको मनमा एक अर्काको लागि अजस्त्र प्रेम र आत्मीयता बनीरहोस । चन्द्र र चाँद जस्तो एकले अर्कामाथि आफ्नो सर्वस्व अर्पण गर्दै रहून् । आफ्नो कष्टलाई थोरै अरूको कष्टलाई बढी मानून् आफ्नो सुखको अपेक्षा साथीको सुखलाई धेरै ध्यान राखुन, आफ्नो आन्तरिक प्रेम एक अर्कामाथि पोख्दै जाउन् । हरिद्राको अर्थ हुन्छ आरोग्य । एक अर्काको शारीरिक र मानसिक स्वास्थ्यलाई सुविकसित गर्ने प्रयत्न गर्नु पर्दछ । यस्तो काम जसबाट साथीको स्वास्थ्य खराब हुन्छ या मानसिक उद्वेग पैदा हुन्छ त्यस्तो व्यवहार गर्नु हुँदैन । अक्षत सामूहिक- सामाजिक विधि- उत्तरदायित्वको स्मरण गराउँदछ ।

कुटुम्बमा तमाम व्यक्ति हुन्छन् ती सबैको समुचित ध्यान राख्नु र सबैको संरक्षण गर्नु, पति पत्नीको संयुक्त परम-पावन कर्तव्य हो । दुबैले एक अर्कालाई प्रेम गर्ने र परिवारका अन्य सदस्यहरूको उपेक्षा गर्ने कुरा ठीक हुँदैन । यस्तै परिवार देखि बाहिर जन समाजको सेवाको जिम्मेवारी प्रत्येक भावनाशील मानिस माथि हुन्छ । यस्तो नहोस कि दुई मध्ये कसैले कसैलाई आफ्नो व्यक्तिगत स्वार्थ सहयोग सम्म सीमित पारोस र उसलाई समाज सेवाको सुबिधा नदेओस् तथा समाज सेवामा लाग्ने समय र धनको विरोध गरोस् । अक्षतले यसैको संकेत गर्दछ कि तिमी दुबै जना एक अर्काकोलागि मात्र होइन कि समाज सेवाको व्रत र उत्तरदायित्व पनि तिमीहरूको ग्रन्थिबन्धनमा एक महत्वपूर्ण लक्ष्यको रूपमा बिद्यमान रहेको छ । पुष्पको अर्थ हो – हाँस्दै खेल्दै रहनु । एक अर्कालाई सुगन्धित बनाउनको लागि तथा यश फैलाउन र प्रशंसा गर्नको लागि तत्पर रहुन् । कसैले अर्काको सामुन्ने न त अपमान गरोस न त तिरस्कार नै गरोस् । यस प्रकार दुर्वा पुष्प, हरिद्रा, अक्षत र पैसा यी पाँच वटा वस्तु राखेर दुबैको ग्रन्थिवन्धन गरीन्छ र यो आशा गरीन्छ कि उनीहरू जुन लक्ष्यका साथ आपसमा बाँधिएका छन् त्यसलाई आजीवन, निरन्तर स्मरण राख्नेछन् ।

क्रिया र भावना – ग्रन्थिवन्धन आचार्य प्रतिनिधि या कुनै मान्य व्यक्तिले गर्नु पर्दछ । दुबै जनाको धोती या गमछाको टुप्पो एकसाथ राखेर त्यसमा मंगल-द्रव्यको साथ गाँठो पारि दिनु पर्दछ र भावना गर्नु पर्दछ कि मंगल-द्रव्यका मंगल-संस्कार सहित देवशक्तिको समर्थन तथा स्नेहीहरूको सद्भावनाको संयुक्त प्रभावबाट दुबै यसप्रकार जोडिएका छन् र सदैव जोडिएर एक अर्काको जीवन लक्ष्य यात्रामा पूरक बनेर चल्ने छन् ।

ॐ समंजन्तु विश्वेदेवाः, समापो हृदयानि नौ ।
सं मातरिश्वा सं धाता, समुदेष्ट्री दधातु नौ ॥ – ऋ. १०.८५.४७, पार.गृ.सू. १.४.१४

॥ वर-वधूको प्रतिज्ञा ॥

दिशा एवं प्रेरणा –कुनै पनि महत्वपूर्ण पद ग्रहण गर्दा अनिवार्य रूपमा शपथ ग्रहण समारोह सुसम्पन्न हुन्छ । कन्यादान, पाणिग्रहण एवं ग्रन्थिबन्धन भैसकेपछि वर-वधूद्वारा र समाजद्वारा दाम्पत्य सूत्रमा बाँधिने स्वीकृति प्राप्त भै हाल्छ । यसपछि अग्नि एवं देवशक्तिको साक्षीमा दुबैलाई एक संयुक्त इकाईको रूपमा ढाल्ने क्रम चल्दछ । यस बीचमा उनीहरूले आफ्नो कर्तव्य धर्मको महत्व राम्ररी बुझ्नु पर्दछ र त्यसको पालनको संकल्प लिनु पर्दछ । यस दिशामा प्रथम जिम्मेवारी वरको हुन्छ । अस्तु, पहिले वर र पछि वधूलाई प्रतिज्ञा गराइन्छ ।

क्रिया र भावना – वरवधूले स्वयं नै प्रतिज्ञा पढ्नु पर्दछ । यदि संभव छैन भने मात्र आचार्यले एक-एक गरेर प्रतिज्ञा व्याख्या सहित समझाउनु पर्दछ ।–

॥ वरको प्रतिज्ञा ॥

धर्मपत्नी मिलित्वैव, ह्येकं जीवनमावयोः ।
अद्यारभ्य यतो मे त्वम्, अर्द्धांगिनीति घोषिता ॥१॥

आजदेखि धर्मपत्नीलाई अर्धांगिनी घोषित गर्दै त्यसको साथमा आफ्नो व्यक्तित्वलाई मिलाएर एक नयाँ जीवनको सृष्टि गर्दछु । आफ्नो शरीरका अंगहरू जस्तै धर्मपत्नीको ध्यान राख्ने छु ।

स्वीकरोमि सुखेन त्वां गृहलक्ष्मीमहन्ततः ।
मन्त्रयित्वा विधास्यामि, सुकार्याणि त्वया सह ॥२॥

प्रसन्नतापूर्वक गृहलक्ष्मीको महान अधिकार सुम्पीरहेको छु र जीवनको निर्धारणमा इनको परामर्शलाई महत्व दिने छु ।

रूप- स्वास्थ्य- स्वभावान्तु, गुणदोषादीन् सर्वतः ।
रोगाज्ञान- विकासाश्च, तव विस्मृत्य चेतसः ॥३॥

रूप, स्वास्थ्य, स्वभावगत गुण, दोष एवं अज्ञानजनित बिकारहरूलाई चित्तमा राख्ने छैन र यसले गर्दा असन्तोष व्यक्त गर्ने छैन । स्नेहपूर्वक सुधार्दै र सहन गर्दै आत्मीयता बनाई राख्ने छु ।

सहचरो भविष्यामि, पूर्णस्नेहः प्रदास्यते ।

सत्यता मम निष्ठा च, यस्याधारं भविष्यति ॥४॥

पत्नीको मित्र भएर बस्ने छु र पूरा स्नेह दिनेछु। तथा यो वचनको पूर्ण निष्ठा र सत्यका साथ पालना गर्ने छु।

यथा पवित्रचित्तेन, पातिव्रत्य त्वया धृतम्।
तथैव पालयिष्यामि, पत्नीव्रतमहं ध्रुवम् ॥५॥

पत्नीको लागि जसरी पतिव्रतको मर्यादा छ, त्यस्तै दृढताका साथ स्वयं पत्नीव्रतको पालन गर्नेछु। चिन्तन र आचरण दुबैले परस्त्रीसँग वासनात्मक सम्वन्ध जोड्ने छैन।

गृहस्यार्थव्यवस्थानां, मन्त्रयित्वा त्वया सहः।
संचालनं करिष्यामि, गृहस्थोचित-जीवनम् ॥६॥

गृह व्यवस्थामा धर्मपत्नीलाई प्रधानता दिनेछुं। आम्दानी र खर्चको क्रम उनको सहमतिले गर्ने गृहस्थोचित जीवनचर्या अपनाउने छु।

समृद्धि- सुख- शान्तीनां, रक्षणाय तथा तव।
व्यवस्थां वै करिष्यामि, स्वशक्तिवैभवादिभिः ॥७॥

धर्मपत्नीको सुख शान्ति तथा प्रगति-सुरक्षाको व्यवस्था गर्नमा आफ्नो शक्ति र साधनहरूलाई इमान्दारीले लगाई रहने छु।

यत्नशीलो भविष्यामि, सन्मार्गंसेवितुं सदा।
आवयोः मतभेदांश्च, दोषान्संशोध्य शान्तितः ॥८॥

आफ्नो तर्फबाट मीठो वोली र श्रेष्ठ व्यवहार बनाई राख्ने पूर्ण प्रयाश गर्ने छु। मतभेद र भूलको सुधार शान्तिसँग गर्नेछु। कसैको सामुन्ने पत्नीलाई लांछित- तिरस्कृत गर्ने छैन।

भवत्यामसमर्थायां, विमुखायाञ्च कर्मणि।
विश्वासं सहयोगञ्च, मम प्राप्स्यसि त्वं सदा ॥९॥

पत्नी असमर्थ भएमा या आफ्नो कर्तव्यदेखि विमुख भएमा पनि आफ्नो सहयोग र कर्तव्यपालनामा एक रत्ती पनि कमी राख्ने छैन

॥ कन्याको प्रतिज्ञा ॥

स्वजीवनं मेलयित्वा, भवतः खलु जीवने।
भूत्वा चार्धांगिनी नित्यं, निवत्स्यामि गृहे सदा ॥१॥

आफ्नो जीवनलाई पतिका साथ संयुक्त गरेर नयाँ जीवनको श्रृष्टि गर्नेछु। यसप्रकार घरमा सदैव सच्चा अर्थमा अर्धांगिनी बनेर रहने छु।

शिष्टतापूर्वकं सर्बैः, परिवारजनैः सह।
औदार्येण विधास्यामि, व्यवहारं च कोमलम् ॥२॥

पतिका परिवारका परिजनहरूलाई एउटै शरीरको अंग मानेर सबैका साथमा शिष्टता देखाउने छु, उदारतापूर्वक सेवा गर्नेछु र मधुर व्यवहार गर्नेछु।

त्यक्त्वालस्यं करिष्यामि, गृहकार्ये परिश्रमम्।
भर्तुहर्षं हि ज्ञास्यामि, स्वीयामेव प्रशन्नताम् ॥३॥

अल्छीपन छोडेर परिश्रमपूर्वक गृहकार्य गर्नेछु। यसप्रकार पतिको प्रगति र जीवन विकासमा समुचित योगदान गर्नेछु

श्रद्धया पालयिष्यामि, धर्मं पातिव्रतं परम्।
सर्वदैवानुकूल्येन, पत्युरादेशपालिका ॥४॥

पतिव्रत धर्मको पालना गर्नेछु । पति प्रति श्रद्धा भाव बनाई राख्ने छु र सदैव उहाँको अनुकूल हुने छु । कपट, दुराव गर्ने छैन तथा निर्देशनहरूको अविलम्व पालनको अभ्यास गर्नेछु ।

सुश्रूषणपरा स्वच्छा, मधुर-प्रियभाषिणी ।
प्रतिजाने भविष्यामि, सततं सुखदायिनी ॥५॥

सेवा, स्वच्छता तथा प्रिय भाषणको अभ्यास बनाई राख्ने छु । इर्ष्या र कुण्ठा आदि दोषहरूबाट बच्ने छु र सदैव प्रसन्नता दिने नारी बन्ने छु ।

मितव्ययेनगार्हस्थ्य-सञ्चालने हि नित्यदा ।
प्रयतिष्ये च सोत्साहं, तवाहमनुगामिनी ॥६॥

मितव्ययी बन्ने छु, फजुल खर्च गर्ने छैन, पतिको असमर्थतामा पनि गृहस्थको अनुशासन पालना गर्नेछु ।

देवस्वरूपो नारीणां, भर्त्ता भवति मानवः ।
मत्वेति त्वां भजिष्यामि, नियता जीवनावधिम् ॥७॥

नारीको लागि पति देवस्वरूप हुन्छ – यो कुरालाई बुझेर मतभेद भुलाएर सेवा गर्दै जीवनभरि सक्रिय रहने छु र कहिले पनि पतिको अपमान गर्ने छैन ।

पुज्यास्तव पितरो ये, श्रद्धया परमा हि मे ।
सेवया तोषयिष्यामि, तान्सदा विनयेन च ॥८॥

पतिका पूज्य र श्रद्धाका पात्रहरूलाई सेवा र विनयद्वारा सदैव सन्तुष्ट राख्ने छु ।

विकासाय सुसंस्कारैः, सूत्रैः सद्भाववर्द्धिभिः ।
परिवारसदस्यनां, कौशलं विकसाम्यहम् ॥९॥

परिवारका सदस्यहरूमा सुसंस्कारहरूको विकास तथा तिनलाई सद्भावनाका सूत्रहरूमा बाँध्ने कौशल आफूमा विकसित गर्ने छु ।

॥ यज्ञीय प्रक्रिया ॥

शपथग्रहण पछि उनीहरूका श्रेष्ठ भावनाहरूको विकास र पोषणको लागि यज्ञीय वातावरण निर्मित गरिन्छ । अग्नि स्थापना गराएर क्रमबद्ध ढंगले गायत्री मन्त्रको ९, १२ या २४ आहुति दिनु पर्दछ । यसपछि प्रायश्चित् हवन गराउनु पर्दछ ।

॥ प्रायश्चित्त होम ॥

दिशा एवं प्रेरणा – गायत्री मन्त्रको आहुति पश्चात् पाँच आहुति प्रायश्चित् होमको अतिरिक्त रूपले दिनु पर्दछ । वर र वधू दुबैको हातमा हवन सामग्री दिनु पर्दछ । प्रायश्चित् होमका आहुति दिने समयमा दुबैको मनमा यो भावना आउनु पर्दछ कि दाम्पत्य जीवनमा बाधक जे जति पनि कुसंस्कार अहिलेसम्म मनमा थिए त्यसलाई स्वाहा गरिदै छ । कसैसँग गृहस्थका आदर्श उलंघन गर्ने कुनै भूल भए अब त्यसलाई स्वप्नको कुरा जस्तो बिर्सिदिनु छ । यसप्रकारका भूलका कारण कसैले कसैलाई दोष दिनु हुँदैन र संदेहको दृष्टिले हेर्नु पनि हुदैन । यस्तै कुनै अन्य नशेबाजी जस्तो दुर्व्यसन रहेको या स्वभावमा कठोरता स्वार्थपरता या अहंकार जस्ता कुनै त्रुटि रहेका छन् भने तिनको त्याग गर्नु पर्दछ । साथै ती भूलहरूको प्रायश्चित गर्दै भविष्यमा त्यस्तो कुनै भूल जसबाट दाम्पत्य जीवनको प्रगतिमा बाधा उत्पन्न गर्दछ, नगर्ने संकल्प गर्नु पर्दछ ।

क्रिया र भावना –वर-वधूले हवन सामग्रीले आहुति गर्नु पर्दछ र यो भावना गर्नु पर्दछ कि प्रायश्चित आहुतिका साथ पूर्व दुष्कृत्यहरूको धुलाई सफाई भैरहेको छ । स्वाहाका साथ आहुति दिनु पर्दछ, ***'इदं न मम'*** का साथ हात जोडेर नमस्कार गर्नु पर्दछ ।

ॐ सत्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्, देवस्य हेडो अव यासिसीष्ठाः । यजिष्ठो वन्हितमः शोशुचानो, विश्वा द्वेषा ऽ सि प्र मुमुग्ध्यस्मत् स्वाहा । इदमग्नीवरुणाभ्यां इदं न मम ॥ – २१.३

ॐ त्वं नो अग्नेऽवमो भवोती, नेदिष्ठो अस्या ऽ उषसो व्युष्टौ । अव यक्ष्व नो वरुण ऽ रराणो, वीहि मृडिकऽ सुहवो न ऽ एधि स्वाहा । इदमग्नीवरुणाभ्यां इदं न मम । – २१.४

ॐ अयाश्चाग्नेऽस्य नभिशस्तिपाश्च, सत्यमित्वमयाऽ असि । अया नो यज्ञं वहास्यया, नो धेहि भेषज ऽ स्वाहा । इदमग्नये अयसे इदं न मम । का. श्रौ. सू. २५.१.११

ॐ ये ते शतं वरुण ये सहस्रं, यज्ञियाः पाशा वितता महान्तः, तेभिर्नोऽ अद्य सवितोत विष्णुः, विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहा ।

इदम वरुणायसवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यश्च इदं न मम । – का.श्रौ.सू. २५.१.११

ॐ उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं, विमध्यमऽ श्रथाय । अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो, अदितये स्याम स्वाहा । इदं वरुणायादित्यायादितये च इदं न मम । – १२.१२

॥ शिलारोहण ॥

दिशा एवं प्रेरणा – शिलारोहणद्वारा पत्थर (ढुङ्गामा) खुट्टा राख्दै अंगदले रावणको दरवारमा पाउँ रोपे जस्तो आफ्ना खुट्टा ढुङ्गामा तानेको रेखा जस्तो आफ्नो खुट्टा उत्तरदायित्वहरूको निर्वाहकोलागि जमाउनु पर्दछ । यो धर्मकृत्य खेल-खेलौना जस्तो गरिने होइन, जसलाई एउटा नमूना मात्र मान्ने र सधैं तोड्ने गर्नु हुँदैन । अपितु, यो प्रतिज्ञा ढुङ्गामा कोरिएका रेखा जस्तो अमिट बनी रहनु पर्दछ र चट्टान जस्तो अटूट एवं चिरस्थायी राख्नु पर्दछ ।

क्रिया र भावना – मन्त्र बोल्दै वर-वधूले आफ्नो दायाँखुट्टा शिलामा राख्नु पर्दछ र भावना गर्नु पर्दछ कि उत्तरदायित्वको निर्वाह गर्ने तथा बाधाहरूलाई पार गर्ने शक्ति हाम्रो संकल्प र देव अनुग्रहले प्राप्त भैरहेको छ ।

ॐ आरोहेममश्मानमश्मेव त्व ऽ स्थिराः भव ।
अभितिष्ठ पृतन्यतोऽवबाधस्व पृतनायतः ॥ – पार.गृ.सू. १.७.१

॥ लाजाहोम एवं परिक्रमा (माड्घुम्ने) ॥

प्रायश्चित आहुति पछि लाजामोह र यज्ञाग्निको परिक्रमाको मिले-जुलेको क्रम चलाइन्छ । लाजा-होमको लागि कन्याको भाइले एउटा थालमा खील (धानको लावा) लिएर पछाडि उभिएर एकमुट्ठी लावा दिदी वा बहिनीलाई दिनु पर्दछ । कन्याले त्यो लावा वरलाई सुम्पी दिनुपर्दछ । वरले त्यसलाई आहुति मन्त्रका साथ हवन गरी दिनुपर्दछ । यो क्रम तीनपटक दोहराउनु पर्दछ । कन्याले तीनै पटक भाईद्वारा दिइएको लावा आफ्नो पतिलाई दिनु पर्दछ र उसले तीनैपटक हवनमा अर्पण गर्नु पर्दछ । लाजा-होममा भाईको घरबाट अन्न (लावाको रूपमा) दिदीलाई प्राप्त हुन्छ र उसले त्यो अन्न पतिलाई सुम्पीदिन्छे । उसको यो अन्न समर्पणको तात्पर्य के भने मैले व्यक्तिगत उपयोगको लागि माइतीबाट पाएको चीजबस्तु मैले छुट्टै राखेकी छैन तपाईलाई सुम्पी रहेकी छु भन्ने भावनाको अभिव्यक्ति हो । अलग्गै अथवा लुकाएर राख्ने कुनै भाव मनमा नआओस् यसको लागि जसरी पतिले गरेको कमाई पत्नीको हात पारी दिन्छ त्यस्तै पत्नीले पनि आफ्नो उपलब्धिलाई पतिको हातमा सुम्पेकी हुन्छे तर पतिले के सोचेको हुन्छ भने हामीले जे जस्तो कमाउने छौं त्यसैबाट आफ्नो काम चलाउने छौं । कसैले उदारतापूर्वक दिएको अनुदानलाई श्रम बिना नै प्राप्त गरेर अर्काको ऋणी किन बन्ने ? यसकारण पतिले त्यो लाजा आफूले राख्दैन, अपितु, यज्ञमा हवन गरीदिन्छ । जनकल्याणको लागि त्यो पदार्थलाई वायुभूत बनाएर संसारको वायुमण्डलमा फैलाई दिन्छ । यस क्रियामा यो महान् मानवीय आदर्श सन्निहत छ कि फोकटको माल वस्तु या त स्वीकार नै गर्नु हुन्न या यदि मिली नै हाले पनि त्यसलाई लोकहितमा खर्च गरीदिनु पर्दछ । मृतक भोजको पछाडि पनि यही नै आदर्शवादिता थियो कि बाबुद्वारा

उत्तराधिकारमा प्राप्त भएको धनलाई छोराहरूले आफ्नो काममा नलिएर समाजसेवी ब्राम्हणहरूको निर्वाहमा या अन्य पुण्य कार्यहरूमा खर्च गर्दथे । दाइजोको सम्वन्धमा पनि यही कुरा हो । कन्याको माइतीबाट उदारतापूर्वक धन प्राप्त भयो, त्यो त उहाहरूको भावना हो । त्यसको सम्मान गर्नै पर्छ तर वरको पनि केही भावना झल्कनु पर्दछ । फोकटको माल खानेलाई अलिकति लज्जा त लाग्नै पर्दछ तसर्थ वरले बिना परिश्रमको धन अझ त्यो पनि दानको उदार भावनाले आएको हुँदा कसरी पच्न सक्छ ? यसकारण उपहारलाई जन-मंगलको कार्यमा परमार्थ यज्ञमा आहुति गर्नु ने उचित हुन्छ । यसै उद्देश्यले पत्नीको भाइले दिएको अन्नलाई (लाजालाइ) वरले यज्ञ कार्यमा लगाइ दिन्छ । दाइजोको सही उपयोग यही हो किनकि विवाहको अवसरमा वरपक्षको तर्फबाट तमाम दान पुण्य गर्ने प्रथा पनि छ ।

राम्रो त यो हुन्छ कि जे जति दान पुण्यमा मिल्दछ त्यो सबै दान गरीदिनु पर्दछ । विवाहको समयमा मात्र होइन, अन्य अवसरमा पनि यदि कसैबाट बिना परिश्रम यदि यस्तै उपहार प्राप्त हुन्छ भने त्यसको सम्वन्धमा एउटै निश्चित नीति यो बनाउनु पर्दछ कि सित्तैको माल खाएर हामी परलोकको ऋणी बन्ने छैनौं बरू यस्ता अनुदानलाई परमार्थमा लगाएर त्यो इमान्दार परम्परालाई आफूमा नरोकेर जनकल्याणको लागि अघि सारी दिने छौं । एकातिर हिन्दू संस्कृतिको उदार भावना छ भने अर्कोतिर आजका धन लोलुपहरूद्वारा कन्या पक्षको आन्द्रा सम्म चिथोरी हाल्ने किसिमको दाइजोको पैशाचिक मांगहरू छन् । यी दुबैमा आकाश भूईको अन्तर छ । जसले आफ्नो हृदयको आत्माको टुक्रा आफ्नो कन्यादान गरेको छ, त्यस प्रति त वर पक्षको रौं रौं कृतज्ञ हुनु पर्दछ र यो सोच्नु पर्दछ कि यो अलौकिक उपहारको बदलामा कुन तरीकाले आफ्नो श्रद्धा र सद्भाव व्यक्त गर्नु पर्दछ । यतापट्टी विचार नगरेर झन् उल्टै कन्यापक्षलाई दबेको ठानेर विभिन्न किसिमले दबाव दिने सताउँने र चूसने योजना बनाउँछन् भने हिन्दू परम्परालाई बिल्कुलै उल्टो पारिदिएको भन्ने कुरा बुझ्नु पर्दछ । धर्मको स्थानमा अधर्म र देवत्वको स्थापना असुरताको साम्राज्य छाएको छ । लाजाहोमले वर्तमान कालको क्षुद्र मान्यताहरूलाई धिक्कार्दछ र दाइजो सम्वन्धमा सही दृष्टिकोण अपनाउने प्रेरणा दिन्छ ।

परिक्रमा – पति-पत्नीले अग्निको परिक्रमा गर्नुपर्दछ । देब्रेदेखि दायाँतिर हिड्नु पर्छ । शुरूका चार परिक्रमामा कन्यालाई अगाडि राख्नु पर्दछ र वर पछाडि रहनु पर्दछ । त्यसपछि पाँचौ परिक्रमादेखि वर अगाडि र कन्या पछाडि रहनु पर्दछ । परिक्रमाको समयमा पक्रिमाको मन्त्र बोल्नु पर्दछ तथा प्रत्येक परिक्रमा पूरा भएपछि वर-वधूले एक-एक आहुति गायत्री मन्त्रद्वारा गर्दै जानु पर्दछ । यसको तात्पर्य यो हो कि घर परिवारको काममा वधूको नेतृत्व रहने छ । उसको परामर्शलाई महत्व दिइने छ । वरले उसको अनुशरण गर्ने छ किनकि ती कामहरूमा नारीलाई बढी अनुभव हुन्छ ।

बाहिरी काममा वरले नेतृत्व गर्दछ र नारीले उसको अनुशरण गर्नु पर्दछ । किनकि व्यवसायिक क्षेत्रमा वरको अनुभव बढी नै हुन्छ । जसमा जुन दिशाको जानकारीको न्यूनता छ, अर्कोमा त्यसको जानकारी बढाएर आफू समतुल्य बनाउनुमा प्रयत्नशील रहनु पर्दछ । भावना क्षेत्रमा नारीहरू अगाडि छन् र कर्मक्षेत्रमा पुरुषअगाडि छ । दुवै पक्ष आ-आफ्ना स्थानमा महत्वपूर्ण छन् । समष्टिगत रूपमा नारीको वर्चस्व, पद, गौरव एवं वजन बढी भएकोले नारीलाई अघि लागेर चार परिक्रमा गर्ने अवसर दिइन्छ । गौरवको छनौटमा चारवोट कन्यालाइ र तीनवोट वरलाई प्राप्तहुन्छ । यसकारण सदैव नारीलाई वर भन्दा पहिले स्थान प्राप्त हुन्छ । सीताराम, राधेश्याम, लक्ष्मीनारायण, उमामहेश आदि जोडामा पहिले नारीको र त्यसपछि नरको नाम आएको छ ।

क्रिया र भावना – लाजाहोम र परिक्रमाको मिले जुलेको क्रम चलाउनु पर्दछ । शिलारोहण पछि वर-वधूले उभिएर नै एक एक आहुति गायत्री मन्त्रका साथ समर्पित गर्नु पर्दछ र मन्त्रका साथ परिक्रमा गर्नु पर्दछ । वधू अगाडि र वर पछाडि । एक परिक्रमा पूरा भएपछि लाजाहोमको अर्को आहुति दिएर तेस्रो परिक्रमा तथा तेस्रो आहुति गरेर चौथो परिक्रमा गर्नु पर्दछ । यसपछि गायत्री मन्त्रका आहुति दिंदै तीनवटा परिक्रमा यस्तो गराउनु पर्दछ कि जसमा वर अगाडि हुन्छ र वधू पछि-पछि हुन्छे । आहुति दिंदा यो भावना गर्नु पर्दछ कि बाहिर यज्ञीय ऊर्जा तथा अन्तःकरणमा यज्ञीय भावना तीब्रतर हुँदै गैरहेको छ । परिक्रमाका साथमा यो भावना गर्नु पर्दछ कि यज्ञीय अनुशासनलाई केन्द्र मानेर यज्ञाग्निलाई साक्षी मानेर आदर्श दाम्पत्य निर्वाहको संकल्प गरीरहेका छौं ।

॥ लाजाहोम ॥

ॐ अर्यमणं देवं कन्या अग्निमयक्षत । स नोऽअर्यमा देवः प्रेतो मुञ्चतु, मा पतेः स्वाहा । इदम् अर्यम्णे अग्नये इदं न मम ।
ॐ इयं नार्युपब्रूते लाजा नावपन्तिका । आयुष्मानस्तु मे पतिरेधन्तां, ज्ञातयो मम स्वाहा । इदम् अग्नये इदं न मम ।
ॐ इमाँल्लाजानावपाम्यग्नौ समृद्धिकरणं तव । मम तुभ्यं च संवननं, तदग्निरनुमन्यतामियऽ स्वाहा । इदम् अग्नये इदं न मम । – पार.गृ.सू. १.६.२

॥ परिक्रमा मन्त्र (माड्‌घुम्ने) **॥**

ॐ तुभ्यमग्रे पर्यवहन्त्सूर्यां वहतु ना सह ।
पुनः पतिभ्यो जायां दा अग्ने प्रजया सह ॥ –ऋ. १०.८५.३८, पार.गृ.सू. १.७.३

॥ सप्तपदी ॥

दिशा एवं प्रेरणा – माड् घुमाई पछि सप्तपद्मी गरीन्छ । वर-वधूले फौजीहरूले झैं पाइला जोडी साथ-साथ सात पाइला हिंडदछन् । चामलका साना-साना सातवटा थुप्रा अथवा यस्तै शुभ प्रतीक राखिन्छन् । यी लक्ष्य प्रतीक चिन्हमा खुट्टा छुवाउँदै दुबै जना एक-एक पाइला बढ्दै रोकिदै खुट्टा छुवाउँदै सात पाइला हिड्दछन् । प्रत्येक पाइलाका साथ एक-एक मन्त्र बोल्नु पर्दछ ।

पहिलो पाइला अन्नको लागि, दोस्रो वल, तेस्रो धन, चौथो सुख, पाँचौ परिवार, छैठौं ऋतुचर्या र सातौं मित्रताको लागि उठाइन्छ । विवाह भएपछि पति-पत्नी मिलेर सातवटा कार्यक्रम अपनाउनु पर्ने हुन्छ । ती कार्यक्रमहरूमा दुबैको उचित र न्यायसंगत योगदान रहोस् यसैको रूपरेखा सप्तपदीमा निर्धारित गरीएको छ ।

प्रथम पाइला अन्न वृद्धिको लागि हो । आहार स्वास्थ्यवर्धक हुनुपर्दछ । घरमा चटोरापन लाई कुनै स्थान मिल्नु हुँदैन । भान्सामा पाक्ने चीजबस्तु यस्तो हुनु पर्दछ कि जसबाट स्वस्थ्य रक्षाको प्रयोजन पूरा हुन सकोस् त्यो स्वादिष्ट होस या नहोस् । अन्नको उत्पादन, अन्नको रक्षा र अन्नको सदुपयोग जसले गर्न सक्दछ त्यो नै सफल गृहस्थ हो । चाहिएको भन्दा बढी भोजन पकाउँनु, जुठो छोड्नु, अन्न राखेको भाँडा खुल्ला गरेर मुसाबाट अन्न नोक्शान पार्नु, मिर्च मसलाको अधिकताले भोजनलाई तमोगुणी बनाउनु र स्वच्छताको ध्यान नराख्ने जस्ता गलत प्रवृत्ति र लापरवाहीले गर्दा भोजनमा लगानी बढी लगाएर पनि हाम्रो स्वास्थ्य दिन प्रतिदिन खस्किँदै जान्छ भने निश्चय पनि दाम्पत्य जीवनको उत्तरदायित्व यो हुन आउँछ कि आहारको सात्विकताको समुचित ध्यान राख्नु पर्दछ ।

दोस्रो पाइला शारीरिक वल-बुद्धिको लागि हो । व्यायाम, परिश्रम, उचित एवं नियमित आहार बिहारले शारीरिक वल स्थिर रहन्छ । अध्ययन एवं विचारविमर्शले मनोवल बढछ । जुन प्रयत्नबाट दुबै प्रकारका बल बढछन् र ती दुबै अझै बढी समर्थ स्वस्थ एवं सशक्त बन्ने उपाय सोची रहनु पर्दछ ।
तेस्रो धनको वृद्धिको लागि हो । अर्थ व्यवस्था बजेट बनाएर चलाउनु पर्दछ । अपव्ययमा एक पैसा पनि खर्च हुन नपाओस्, उचित कार्यहरूमा कंजुसी गर्नु हुँदैन, फैशन, व्यसन, शेखीखोरी आदिको लागि पैसा खर्च नगरेर त्यसलाई पारिवारिक उन्नतिको लागि सम्हालेर बचाएर राख्नु पर्दछ । उपार्जनको लागि पतिपत्नी दुबैले प्रयत्न गर्नु पर्दछ । पुरूषले बाहिर गएर कृषि, व्यवसाय र नोकरी आदि गर्दछ भने स्त्रीले सिलाई, धुलाई र सफाई जस्ता काम गरेर अथवा नोकरी या अन्य व्यवसाय गरेर कमाई गर्दछिन् । जति ध्यान उपार्जनमा राखिन्छ, त्यति नै ध्यान खर्चको मर्यादा बनाई राख्नमा गर्नु पर्दछ किनकि घरको अर्थ व्यवस्था बनाइ राख्न र सम्हाली राख्न दाम्पत्य जीवनको अनिवार्य कर्तव्य हो ।

चौथो पाइला सुख-समृद्धिको लागि हो । विश्राम, मनोरंजन, विनोद र हास-परिहासको यस्तो वातावरण राख्नु पर्दछ कि गरीबीमा पनि अमीरीको आनन्द प्राप्त होस् । दुबै प्रसन्न चित्त रहनु पर्दछ । मुस्कुराउँने बानी बसाल्नु र हाँस्दै हँसाउदै जिन्दगी बिताउन् । चित्तलाई हलुंगो राखुन् तथा ***"सन्तोषी सदैव सुखी"*** को नीति अपनाउन् ।

पाँचौ पाइला परिवार पालनको हो । सानो ठूलो साथमा समुचित व्यवहार राख्नु पर्दछ । आश्रित पशु र सेवक नोकरहरूलाई पनि परिवार मान्नु पर्दछ । यी सबै आश्रितहरूको समुचित देखभाल, सुरक्षा, उन्नति एवं सुख शान्तिको लागि हमेसा विचार गर्नमा र काममा लापरवाही गर्न हुँदैन ।

छैठौं पाइला ऋतुचर्याको हो । सन्तानोत्पादन एक स्वभाविक वृत्ति हो । यसकारण दाम्पत्य जीवनमा यसको पनि एउटा स्थान छ तर यस सम्वन्धी मर्यादा र कठोरताको सतर्कतापूर्वक पालन गर्नु पर्दछ किनकि असंयमका कारण दुबैको सर्वनाशको आशंका बनीरहन्छ । गृहस्थमा बसेर पनि ब्रम्हचर्यको समुचित पालना हुनुपर्दछ । दुबैले एक अर्कालाई साथी सहयोगी, मित्रको दृष्टिले हेर्नु पर्दछ र कामुकताका सर्वनाशी प्रसंगहरूलाई जति संभव हुन्छ टाढा नै राख्नु पर्दछ । सन्तान उत्पादन गर्नु भन्दा पहिले हजार पटक विचार गर्नु पर्दछ कि मेरो स्थिति संतानलाई सुसंस्कृत बनाउने योग्य छ/छैन ? यसै मर्यादामा सन्तान उत्पत्तिको जिम्मेवारी वहन गर्नु पर्दछ ।

सातौं पाइला मित्रतालाई स्थिर राख्ने र विकसित गर्नका लागि हो । दुबैले आफूबाट त्यस्तो कुनै त्रुटि त भैरहेको छैन जसबाट साथीलाई रूष्ट या असंतुष्ट पार्ने अवसर आहोस् भन्ने कुराको निरंतर ध्यान पुर्‍याइ रहनु पर्दछ । अर्को पक्षले यदि कुनै गल्ती नै गरी हालेको रहेछ भने त्यसको उत्तर कठोरता र कर्कशताले होइन, सज्जनता र सहृदयताका साथ दिनु पर्दछ जसबाट त्यो महान्‌ताको भावबाट दबेर साथीमा स्वतः सुधार आउँने अन्तःप्रेरणा जागोस् । बाहिरका मानिसहरूका साथ र दुष्टहरूका साथमा एउटा सीमासम्म दुष्टताको नीति अपनाउन सकिन्छ तर आत्मीयजनहरूको हृदय जित्नको लागि उदारता, सेवा, सौजन्य र क्षमा जस्ता शस्त्रहरूनै काममा ल्याउनु पर्दछ । सप्तपदीमा सात कदम साथै यी सातवटा सूत्रहरूलाई हुदयंगम गर्नु पर्दछ । यी आदर्श या सिद्धान्तहरूलाई यदि पति-पत्नीद्वारा अपनाइन्छ भने र त्यसै बाटोमा हिड्नको लागि पाइला सार्दै अग्रसर हुने कुराको निश्चय गरीन्छ भने दाम्पत्य जीवनको सफलतामा कुनै संदेह नै रहदैन ।

क्रिया र भावना – वर-वधू साथमा उभिनु पर्दछ । प्रत्येक पाइला सार्नु भन्दा पहिले देवशक्तिहरूको साक्षीको मन्त्र बोल्नु पर्दछ । त्यस समयमा वर-वधूले हात जोडेर ध्यान गर्नु पर्दछ । त्यसपछि पाइला सार्ने मन्त्र बोलेपछि पहिले दायाँ पाइला सार्नु पर्दछ । यस्तै एक-एक गरेर सात पाइला सार्नु पर्दछ र भावना गर्नु पर्दछ कि योजनावद्ध र प्रगतिशील जीवनको लागि देवसाक्षीमा संकल्पित भैरहेका छौं तथा संकल्प र देवअनुग्रहको संयुक्त लाभ जीवनभरि प्राप्त भै नै रहने छ ।

१) अन्न वृद्धिको लागि पहिलो साक्षी –

ॐ एको विष्णुर्जगत्सर्वं, व्याप्तं येन चराचरम् ।

हृदये यस्ततो यस्य, तस्य साक्षी प्रदीयताम् ॥

पहिलो चरण – **ॐ इष एकपदी भव सा मामनुव्रता भव ।**

विष्णुस्त्वानयतु पुत्रान् विन्दावहै, बहुँस्ते सन्तु जरदष्टयः ॥१॥

२) वलबुद्धिको लागि दोस्रो साक्षी –

ॐ जीवात्मा परमात्मा च, पृथ्वी आकाशमेव च ।

सूर्यचन्द्रद्वयोर्मध्ये, तस्या साक्षी प्रदीयताम् ॥

दोस्रो चरण – **ॐ ऊर्जे द्विपदी भव सा मामनुव्रता भव ।**

विष्णुस्त्वानयतु पुत्रान् विन्दावहै, बहुँस्ते सन्तु जरदष्टयः ॥२॥

३) धन बुद्धिको लागि तेस्रो साक्षी –

ॐ त्रिगुणाश्च त्रिदेवाश्च, त्रिशक्तिः सत्परायणः ।

लोकत्रये त्रिसन्ध्यायाः, तस्य साक्षी प्रदीयताम् ॥

तेस्रो चरण – **ॐ रायस्पोषाय त्रिपदी भव सा मामनुव्रता भव ।**

विष्णुस्त्वानयतु पुत्रान् विन्दावहै, बहुँस्ते सन्तु जरदष्टयः ॥३॥

४) सुख समृद्धिको लागि चौथो साक्षी –

ॐ चतुर्मुखस्ततो ब्रह्मा, चत्वारो वेदसंभवाः ।

चतुर्युगाः प्रवर्तन्ते, तेषां साक्षी प्रदीयताम् ॥
चौथो चरण **– ॐ मायो भवाय चतुष्पदी भव सा मामनुव्रता भव ।**
विष्णुस्त्वानयतु पुत्रान् विन्दावहै, बहुँस्ते सन्तु जरदष्टयः ॥४॥
५) प्रजा पालनको लागि पाचौं साक्षी –
ॐ पंचमे पंचभूतानां, पंचप्राणैः परायणाः ।
तत्र दर्शनपुण्यानां, साक्षिणः प्राणपंचधाः ॥
पाचौ चरण **– ॐ प्रजाभ्यां पंचपदी भव सा मामनुव्रता भव ।**
विष्णुस्त्वानयतु पुत्रान् विन्दावहै, बहुँस्ते सन्तु जरदष्टयः ॥५॥
६) ऋतु व्यवहारको लागि छैठौं साक्षी –
ॐ षष्ठे तु षड्ऋतुणां च, षण्मुखः स्वामिकार्तिकः ।
षड्रसा यत्र जायन्ते, कार्तिकेयाश्च साक्षिणः ॥
छैठौं चरण **– ॐ ऋतुभ्यः षट्पदी भव सा मामनुव्रता भव ।**
विष्णुस्त्वानयतु पुत्रान् विन्दावहै, बहुँस्ते सन्तु जरदष्टयः ॥६॥
७) मित्रता वृद्धिके लागि सातौं साक्षी –
ॐ सप्तमे सागराश्चैव, सप्तद्विपाः सपर्वताः ।
येषां सप्तर्षिपत्नीनां, तेषामादर्शसाक्षिणः ॥
सातौ चरण **– ॐ सखे सप्तपदी भव सा मामनुव्रता भव ।**
विष्णुस्त्वानयतु पुत्रान् विन्दावहै, बहुँस्ते सन्तु जरदष्टयः ॥७॥ – पार.गृ.सू. १.८.१-२, आ.गृ.सू. १.७.१९

॥ आसन परिवर्तन ॥

सप्तपदी पश्चात् आसन परिवर्तन गरीन्छ । अहिलेसम्म वधू दायाँतिर अर्थात बाहिरी व्यक्ति जस्तो स्थितिमा बसेकी थिइन् तर अब सप्तपदी सम्मका प्रतिज्ञाहरूमा आबद्ध भैसकेपछि उनी गृहिणी बन्न पुग्दछिन र आत्मीय आफन्त भैहाल्दछिन् । यसकारण वधूलाई अब देब्रेपट्टी बसाल्नु पर्दछ । देब्रेदेखि दाहिनेतिर लेख्ने क्रम गरीन्छ । देब्रे प्रथम र दाहिने द्वितीय मानिन्छ । सप्तपदी पश्चात अब पत्नीलाई प्रमुखता प्राप्त भयो । लक्ष्मीनारायण, उमामहेश, सीताराम, राधेश्याम आदि नामहरूबाट पत्नीलाई प्रथम र पतिलाई द्वितीय स्थान प्राप्त छ । दायातिरबाट वधू देब्रेतिर आउनुको तात्पर्य अधिकार हस्तान्तरण हुनु हो । देब्रेपट्टी बसीसकेपछि पत्नी गृहस्थ जीवनको प्रमुख सूत्रधार बन्न पुग्दछिन् ।

ॐइह गावो निषीदन्तु, इहाश्वा इह पूरुषाः ।
इहो सहस्रदक्षिणो यज्ञ, इह पूषा निषीदतु ॥ – पार.गृ.सू. १.८.१०

॥ पाद प्रक्षालन ॥

आसन परिवर्तन पछि गृहस्थाश्रमको साधकको रूपमा वर-वधूको गोडा पखालेर सम्मान गरिन्छ । कन्या पक्षबाट प्रतिनिधि स्वरूप कुनै दम्पतिले या कोही एक्लै व्यक्तिले पाद प्रक्षालन गर्नु पर्दछ । पादप्रक्षालन गर्नेहरूको पवित्रीकरण र सिंचन गर्नु पर्दछ । हातमा हलेदों, दुवो र थालमा पानी राखेर प्रक्षालन गर्नु पर्दछ । प्रथम मन्त्रका साथ तीनपटक वर-वधुको गोडा धुनु पर्दछ र त्यसपछि अर्को मन्त्रद्वारा यथा श्रद्धा भेटी दिनु पर्दछ ।

ॐ या ते पतिघ्नी प्रजाघ्नी, गृहघ्नी यशोघ्नी निन्दिता
तनूर्जारघ्नीं ततऽएनांकरोमि, सा जीर्य त्वं मया सह ॥ – पार.गृ.सू. १.११
ॐ ब्रह्माणा शालां निमितां, कविभिर्निमितां मिताम् ।
इन्द्राग्नी रक्षतां शालाममृतौ सोम्यं सदः ॥ – अथर्व. ९.३.१९

॥ ध्रुव-सूर्य ध्यान ॥

ध्रुव स्थिर तारा हो । अन्य सबै तारागण गतिशील रहन्छन् तर ध्रुव आफ्नो निश्चित स्थानमा स्थिर रहन्छ । अन्य ताराहरूले त्यसको परिक्रमा गर्दछन् । ध्रुवदर्शनको अर्थ यो हो कि दुबैजना ध्रुव ताराको स्थिरता झैं आ-आफ्नो पवित्र कर्तव्यमा दृढ र निश्चित रहने छन् । कथम्कदाचित कुनै अप्ठेरो परिस्थिति पर्न गएमा पनि यो आदर्शबाट विचलित नहुने भनि गरीएको प्रतिज्ञाको निर्वाह गर्ने छन् ध्रुवले स्थिर चित्त र आफ्नो कर्तव्यमा दृढ रहने प्रेरणा दिन्छन् । यस्तै सूर्यको प्रखरता, तेजस्विता र महत्ता सदैव स्थिर रहन्छ । सूर्यले आफ्नो निर्धारित बाटोमा मात्र यात्रा गर्दछ । हामीले पनि यही गर्नु पर्दछ । पति-पत्नीले पनि यही भावना गर्नु पर्दछ ।

॥ सूर्य ध्यान (दिनमा) ॥

ॐ तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत । पश्येम शरदः शतं, जीवेम शरदः शत ऽ , शृणुयाम शरदः शतं, प्रब्रवाम शरदः शतमदीनाः, स्याम शरदः शतं भूयश्च शरदः शतात् ॥ – ३६.२४

॥ ध्रुव ध्यान (रात्रिमा) ॥

ॐ ध्रुवमसि ध्रुवं त्वा पश्यामि, ध्रुवैधि पोष्ये मयि । मह्यं त्वादात् बृहस्पतिर्मयापत्या, प्रजावती सञ्जीव शरदः शतम् । – पार.गृ.सू. १.८.१९

॥ शपथ आश्वासन ॥

पति-पत्नी एकले अर्काको शिरमा हात राखेर समाजका सामुन्ने शपथ लिन्छन् र एउटा आश्वासन दिंदै यो अन्तिम प्रतिज्ञा गर्दछन् कि उनीहरूले निश्चित रूपले एक अर्कालाई आजीवन ईमान्दार, निष्ठावान् र वफादार रहने विश्वास दिलाउँछन् । बितेका दिनहरूको इतिहास हेर्ने हो भने पुरूषले स्त्री जाति प्रति छल, कपट र विश्वासघात गर्ने गरेको पाइन्छ । रूप यौवनको लोभमा केही दिन त मीठा-मीठा कुरा गर्दछन् तर पछि क्रूरता र दुष्टतामा आइ पुग्दछन् । स्त्रीलाई प्रत्येक पाइलामा सताउँने गर्दछन् र तिरस्कृत गर्दछन् । आफ्ना प्रतिज्ञा टुटाउँदन् र आर्थिक एवं चारित्रिक उच्छृंखलता गर्दछन् तथा पत्नीको इच्छाको पर्वाह गर्दैनन् । समाजमा यस्ता घटनाहरू तमाम घट्ने गर्दछन् । यस्तो अवस्थामा यी प्रतिज्ञाहरू औपचारिक रूपमा मात्र रहने आशंका हुन सक्दछ । सन्तान नभएमा या छोरी छोरी मात्र जन्मेमा मानिसहरूले अर्को विवाह गर्न पुग्दछन् । यसकारण यस्तो प्रतिज्ञालाई मात्र औपचारिकता मान्नु हुँदैन । यसका लागि पतिले पत्नीका शिरमा हात राखेर भाकल गर्दछन् र अरू दुरात्माहरू जस्तै मलाई नसम्झी दिनु भन्ने आग्रह गर्दछ । यस्तै पत्नीले पनि आफ्नो निष्ठाको सम्वन्धमा पतिलाई यो शपथ प्रतिज्ञाद्वारा विश्वास दिलाउँछिन् ।

ॐ मम व्रते ते हृदयं दधामि, मम चित्तमनुचित्तं ते अस्तु ।
मम वाचमेकमना जुषस्व, प्रजापतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यम् ॥ – पार.गृ. सू. १.८.८

॥ सुमंगली–सिंदुरदान ॥

मन्त्रका साथ वरले औंठीद्वारा वधूको सिउँदोमा तीन पटक सिंदूर भर्नुपर्दछ र भावना गर्नु पर्दछ कि म वधूको सौभाग्यलाई बढाउने व्यक्ति सिद्ध हुन पाऊँ ।

ॐ सुमंगलीरियं वधूरिमा, ऽ समेत पश्यत । सौभाग्यमस्यै दत्वा याथास्तं विपरतन । “सुभगा स्त्री सावित्र्यास्तव सौभाग्यं भवतु” – पार. गृ. सू. १.८.९

॥ मंगलतिलक ॥

वधूले वरलाई मंगल तिलक गर्नु पर्दछ । यसमा म पतिको सम्मान गर्दै गौरवमा वृद्धि गर्ने व्यक्ति सिद्ध हुन सकूँ भनी भावना गर्नु पर्दछ ।

ॐ स्वस्तये वायुमुपब्रवामहै, सोमं स्वस्ति भुवनस्य यस्पतिः । बृहस्पतिं सर्वगणं स्वस्तये, स्वस्तय ऽ आदित्यासो भवन्तु नः ॥ – ऋ. ५.५१.१२

॥ अभिषेक-सिंचन ॥

वर कन्यालाई बसालेर कलशको जल लिएर उनीहरूको सिंचन गर्नु पर्दछ र भावना गर्नु पर्दछ कि जो संस्कारहरू छरिएका छन्, तिनलाई दिव्य जलले सिंचित गर्न लागिएको छ । सबको सद्भावले उनीहरूको विकास हुने छ र सफलता- कुशलताका कल्याणप्रद असल फल त्यसमा फल्ने छन् । उनीहरू माथि पुष्प वर्षाको रूपमा सबैले आ-आफ्नो शुभकामना आशीर्वाद प्रदान गर्नु पर्दछ ।

गणपति गिरिजा वृषभध्वजः, षण्मुखो नन्दीमुखडिमडिमा ।
मनुज-माल-त्रिशूल-मृगत्वचः, प्रतिदिनं कुशलं वरकन्ययोः ॥१॥
रविशशी-कुज इन्द्र-जगत्पतिः, भृगुज-भानुज-सिन्धुज-केतवः ।
उडुगणा-तिथि-योग च राशयः, प्रतिदिनं कुशलं वरकन्ययोः ॥२॥
वरुण-इन्द्र-कुबेर-हुताशनाः, यम-समीरणात्वारण - कुंजराः ।
सुरगणाः सुराश्च महीधराः, प्रतिदिनं कुशलं वरकन्ययोः ॥३॥
सुरसरी-रविनन्दिनि-गोमती, सरयुतामपि सागर-घर्घरा ।
कनकयामयि-गण्डकि-नर्मदा, प्रतिदिनं कुशलं वरकन्ययोः ॥४॥
हरिपुरी-मथुरा च त्रिवेणिका, बदरि-विष्णु-बटेश्वर-कौशला ।
मय-गयामपि-दर्दर-द्वारका, प्रतिदिनं कुशलं वरकन्ययोः ॥५॥
भृगुमुनिश्च पुलस्ति च अंगिरा, कपिलवस्तु- अगस्त्य च नारदः ।
गुरुवसिष्ठ- सनातन- जैमिनी, प्रतिदिनं कुशलं वरकन्ययोः ॥६॥
ऋग्वेदोऽथ यजुर्वेदः, सामवेदो ह्यथर्वणः ।
रक्षन्तु चतुरो वेदा, यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥

यसपछि विसर्जन र आशीर्वचनका पुष्प प्रदान गरेर कृत्य समाप्त गर्नु पर्दछ ।

॥ वानप्रस्थ संस्कार ॥

वानप्रस्थ – वानप्रस्थ खस्किदो उमेरको परम पवित्र कर्तव्य हो । पारिवारिक जिम्मेदारी घट्न लागे पछि र घर चलाउनको लागि जेठा बच्चाहरू समर्थ हुन लागेपछि र तिनले आफू भन्दा कान्छाको हेरचाह गर्न थालेपछि वयोवृद्ध मानिसको एक मात्र कर्तव्य यो बाँकी रहन्छ कि उसले पारिवारिक जिम्मेदारीबाट विस्तारै आफ्नो खुट्टा तान्दै त्यो भार क्रमशः सन्तानहरूको काँधमा राख्दै जानु पर्दछ र आफ्नो मनको ममता परिवारतिर शिथिल गर्दै त्यसलाई समाजतिर विकसित गर्दै जानुपर्दछ । यसकारण सम्पूर्ण समय आफ्नो घरका मानिसहरूको लागि मात्र खर्चगर्नु हुँदैन । अपितु, त्यसको केही अंश क्रमशः समाजलाई समर्पित गर्दै जानु पर्दछ ।

धर्म र संस्कृतिको प्राण – वानप्रस्थ संस्कार हिन्दू धर्म र संस्कृतिको प्राण हो । सही तरीकाले जीवन बिताउने समस्या यसैबाट हल हुन्छ । युवावस्थाका कुसंस्कारहरूको शमन एवं प्रायश्चित यसै साधनाद्वारा हुन्छ । हामी जुन देश, धर्म, जाति तथा समाजमा उत्पन्न भएका छौं, तिनको सेवा गर्ने र ऋण मुक्त हुने अवसर यसै स्थितिमा प्राप्त हुन्छ । यसकारण जुन नर-नारीको स्थिति उपयुक्त छ, त्यसले वानप्रस्थ लिनु पर्दछ । एक प्रतिज्ञा वन्धनमा बाँधिएपछि आफ्नो जीवनक्रमलाई तदनुरूप ढाल्नमा बढी सफल हुन्छ । संस्कार नगरेसम्म व्यक्तिको मनोभूमिमा त्यस्तो छाप गहिराईसम्म पर्दैन । जसले गर्दा हाम्रो एक पाइला अघि सर्दछ भने अर्को पाइला पछिल्तिर खस्किन्छ । विवाह नभएसम्म प्रेमीको सहचरत्व संदिग्ध नै हुन्छ तर विवाह सम्पन्न भैसक्दछ तब सब थोक स्थायी र सुनियोजित हुन पुग्दछ । संस्कार बिना परमार्थिक भावनाहरूको हुरी कुनै बेला शिथिल या समाप्त पनि हुन सक्दछ तर यदि विधिवत् संस्कार गराइन्छ भने अन्तःप्रेरणा तथा लोक लज्जाले निर्धारित गतिविधि अपनाउने प्रेरणा दिई रहन्छन् । यसकारण

शास्त्र मर्यादा अनुरूप जसलाई सुविधा छ, त्यसले संस्कार गराई हाल्नु पर्दछ । जसलाई सुविधा छैन, उसले संस्कार बिना नै उपर्युत्त प्रकारको रीतिनीति अपनाउनको लागि यथासंभव प्रयत्न गर्दै रहनु पर्दछ ।

लोकशिक्षणको आवश्यकता – लोकशिक्षणबाट समाजको बहुतै ठूलो सेवा हुन्छ । प्राचीनकालमा लोकनिर्माण सम्वन्धी सम्पूर्ण गतिविधिहरू र प्रवृत्तिहरूको संचालनको उत्तरदायित्व साधु, ब्राम्हण र वानप्रस्थीहरू माथि थियो । उनीहरूले आफ्नो सम्पूर्ण शक्ति परमार्थ भावनाले प्रेरित भएर जनमानसलाई सन्मार्गमा प्रवृत्त गरी रहनमा लगाउने गर्दथे । फलस्वरूप चारैतिर धर्म, कर्तव्य र सदाचारको वातावरण बनेको हुन्थ्यो । वयोवृद्ध अनुभवी र परमार्थपरायण लोकसेवीहरूको प्रभाव जनसाधारणमा स्वभावले नै गहिरो परेको हुन्छ त्यो टिकाऊ पनि हुन्छ । यस्ता व्यक्तिहरूले जननेतृत्व गर्नको लागि जब धर्मतन्त्रको उपयोग गर्दथे तब सम्पूर्ण समाजमा सत्प्रवृत्तिको लागि उत्साह उर्लेर आउँथ्यो । शिक्षा, स्वास्थ्य, सदाचार, न्याय, विवेक, वैभव, शासन, विज्ञान, सुरक्षा र व्यवस्था आदि सबै क्षेत्रमा ती वयोवृद्धले नै नेतृत्व गर्दथे । यति धेरै अनुभवी र धर्मपरायण व्यक्तिहरूको नि:शुल्क सेवा जुन देशमा समाजलाई उपलव्ध हुन्छ, ऊ संसारको मुकुटमणि हुन्छ नै । प्राचीनकालमा यस्तै स्थिति थियो । आज वानप्रस्थको परम्परा नष्ट भैसकेको छ र बुढाहरूलाई लोभ र मोहमा नै ग्रसित हुन मन लागिरहेको छ भने देशको पतन अवश्यम्भावी हुन आउँछ । यो कुरा देखा परिरहेको छ ।

विशेष व्यवस्था – जति जनाको वानप्रस्थ संस्कार गर्नु छ, त्यति थान समुचित आसन तयारी राख्नु पर्दछ । वानप्रस्थ परम्परालाई महत्व दिने दृष्टिले उनीहरूका लागि सुसज्जित मंच बनाउन सकेमा झन राम्रो हुन्छ । पूजनको सामान्य सामग्रीका साथसाथ संस्कारका लागि प्रयुक्त विशेष वस्तुहरूको पहिले नै जाँच परख गरीहाल्नु पर्दछ । यसको विवरण यस प्रकार छ । –

- ✓ वानप्रस्थीहरूलाई पहेंलो वस्त्रमा पहिले देखि तैयार राख्नु पर्दछ ।
- ✓ पंचगव्य एक पात्रमा पहिलेदेखि तयार राख्नु पर्दछ ।
- ✓ संस्कार गराउने जति व्यक्ति हुन्छन् त्यति संख्यामा (१) पहेंलो रंगमा रंगिएको यज्ञोपवीत, (२) पंचगव्य पान गराउनको लागि साना-साना कचौरा (३) मेखला कोपीन (कम्मरबन्द सहित लँगौटी), (४) धर्मदण्ड (हातमा लिन मिल्ने गोल लौरो या रूलर (५) पहेंलो दुपट्टा तयार राख्नु पर्दछ ।
- ✓ ऋषिपूजनको लागि सातवटा कुश एक साथ बाँधेको ।
- ✓ वेदपूजनको लागि वेद या कुनै पवित्र पुस्तक पहेंलो रंगमा लपेटिएको ।
- ✓ यज्ञपुरूषको पूजनको लागि वस्त्र बेरिएको नरिवलको गोला ।
- ✓ अभिषेकको लागि स्वच्छ लोटा या कलश एकनाशको कम से कम ५ देखि २४ सम्म भएमा राम्रो हुन्छ । अभिषेकको लागि कन्या अथवा सम्माननीय साधकहरूलाई पहिले देखि निश्चित गरीहाल्नु पर्दछ ।
- ✓ विधिवत् स्नान गराएर पहेंलो बस्त्र लगाउन लगाई वानप्रस्थमा प्रवेश गर्नेहरूलाई संस्कार स्थलमा ल्याउनु पर्दछ । प्रवेश र आसन ग्रहणको समयमा पुष्प अक्षत वृष्टिका साथ मंगलाचरण बोल्नु पर्दछ ।
- ✓ सबै जना यथास्थान बसिसकेपछि सटीक शब्दमा संस्कारको महत्व र उसको महान् उत्तरदायित्वमा सबैको ध्यान आकृष्ट गराएर भावनापूर्वक कर्मकाण्ड प्रारम्भ गर्नु पर्दछ ।

॥ विशेष कर्मकाण्ड ॥

- ✓ प्रारम्भमा षट्कर्म पछि नै संकल्प गराई दिनुपर्दछ । तिलक रक्षासूत्र बन्धनको उपचार गराई दिनु पर्दछ ।
- ✓ समय सीमाको ध्यान राख्दै सामान्य प्रकरण, पूजन, आदि समुचित विस्तार या संक्षेपमा गर्नु पर्दछ ।
- ✓ रक्षाविधान पछि विशेष कर्मकाण्ड यस प्रकार गराउनु पर्दछ ।

॥ संकल्प ॥

दिशा एवं प्रेरणा – साधकले हातमा पुष्प, अक्षत र जल लिएर संकल्प गर्दछ र संकल्पको सार्वजनिक घोषणा गर्दछ कि आजदेखि मैले वानप्रस्थ व्रत गरेको छु । अब देखि म आफ्नो या आफ्नो परिवारको रहिन । म समस्त समाजको भएँ । मेरो जीवनलाई सार्वजनिक सम्पत्ति मानियोस् । यसलाई आफ्नो या परिवारको लाभकोलागि होइन, अपितु, विश्व मानसको लाभको आवश्यकता पूर्तिको ध्यान राख्ने मानियोस् ।

क्रिया र भावना – संकल्पको लागि अक्षत, पुष्प, जल हातमा दिनु पर्दछ भावना गरौं कि देव संस्कृतिको मेरुदण्ड वानप्रस्थ जीवनको शुभारम्भ गर्नको लागि आफ्नो अंतरंग र अन्तरिक्षको सद् शक्तिको सहयोगको लागि विन्ती गर्दै साहसपूर्ण घोषणा गर्दैछु ।

ॐ तत्सदद्य श्रीमद्भगवतो महापुरूषस्य विष्णोराज्ञया प्रवर्त्तमानस्य अद्य श्री ब्रह्माणो द्वितीये परार्धे श्री श्वेतवाराहकल्पे वैवस्वतमन्वन्तरे भूर्लोके जम्बूद्वीपे नेपालवर्षे भरतखण्डे आर्यावर्त्तैक-देशान्तर्गते .... क्षेत्रे .... मासानां मासोत्तमेमासे .... मासे .... पक्ष ..... तिथौ ....वासरे .... गोत्रोत्पन्नः ....नामाऽहं स्वजीवनं व्यक्तिगतं न मत्वा सम्पूर्ण- समाजस्य एतत् इति ज्ञात्वा, संयम- स्वाध्याय- उपासनेषु विशेषतश्च लोकसेवायां निरंन्तरं मनसा वाचा कर्मणा च संलग्नो भविष्यामि इति संकल्पं अहं करिष्ये ।

॥ यज्ञोपवीत परिवर्तन ॥

नयाँ जीवन तर्फ पहिलो पाइला त्याग, पवित्रता, तेजस्विता एवं परमार्थको प्रतीक व्रतबन्ध स्वरूप यज्ञोपवीतको नवीनीकरण गरीन्छ ।

यज्ञोपवीतको सिंचन गरेर पाँच देवशक्तिहरूको आवाहन र स्थापनका उपरान्त त्यसलाई धारण गरिन्छ र पुरानो जनेऊ झिकिन्छ । यो क्रम यज्ञोपवीत संस्कार प्रकरणमा दिइएको छ । सुविधाको लागि मन्त्रादि यहाँ पनि उल्लेख गरिदै छ ।

॥ यज्ञोपवीत सिंचन ॥

मन्त्र वोल्दै यज्ञोपवीतमा जल छर्कनु पर्दछ पवित्र गर्नु पर्दछ र नमस्कार गर्नु पर्दछ ।

**ॐ प्रजापतेर्यत्सहजं पवित्रं, कार्पाससूत्रोद्भवब्रह्मासूत्रम् ।
ब्रह्मात्वसिद्ध्यै च यशः प्रकाशं जपस्य सिद्धिं कुरु ब्रह्मासूत्र ॥**

॥ पंचदेवावाहन ॥

निम्नस्थ मन्त्रका साथ यज्ञोपवीतमा विभिन्न देवताहरूको आवाहन गर्नु पर्दछ ।

१) ब्रह्मा – **ॐब्रह्मा जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्, विसीमतः सुरुचो वेन आवः । स बुध्न्याऽउपमाऽअस्यविष्ठाः सतयोनिमसतश्च विवः । ॐ ब्रह्माणे नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि ।** – १३.३

२) विष्णु – ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे, त्रेधा निदधे पद्मम् । समूढमस्य पा ऽ सुरे स्वाहा । ॐ विष्णवे नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि ॥ – ५.१५

३) शिव – ॐ नमस्ते रुद्र मन्यव ऽ, उतो तऽइषवे नमः । बाहुभ्या मुत ते नमः । ॐ रुद्राय नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि ॥ – १६.१

४) यज्ञपुरुष– ॐ यज्ञन यज्ञामयजन्त देवाः, तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह नाकं महिमानः सचन्त, यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥ ॐ यज्ञपुरुषाय नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि ॥ – ३१.१६

५)   सूर्य – ॐ आकृष्णेन रजसा वर्त्तमानो, निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च । हिरण्ययेन सविता रथेना, देवो यति भुवयानि पश्यन् । ॐ सूर्याय नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि ॥ – ३३.४३

॥ यज्ञोपवीत धारण ॥

ॐ यज्ञोपवीतंपरमं पवित्रं, प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् ।
आयुस्यमग्रयं प्रतिमुञ्च शुभ्रं, यज्ञोपवीर्तवलमस्तु तेजः ॥ पार.गृ.सू.२.२.११

॥ जीर्णोपवीत विसर्जन ॥

ॐ एतावद्दिनपर्यन्तं, ब्रह्मा त्वं धारितं मया ।
जीर्णोत्वात्ते परित्यागो, गच्छ सूत्र यथा सुखम् ॥

॥ पंचगव्यपान ॥

शिक्षण र प्रेरणा – पछिल्लो जीवनमा भए गरेका गल्तीहरूको प्रायश्चितको लागि पंचगव्य पान गराइन्छ । कपडाको मैलो सफा भएमा त्यसमा रंग चढाउन सजिलो हुन्छ तसर्थ दोषहरूको स्वीकारोक्ति र तिनीसँग सम्बन्ध विच्छेद यी दोष दुर्गुण पट्टी लैजाने प्रवृत्तिहरूको नियमन र गल्तीहरूले गर्दा भएका हानीहरूको क्षतिपूर्ति गर्ने साहसपूर्ण शुभारम्भ यो सबै मिलाएर प्रायश्चित क्रम पूरा हुन्छ । प्रायश्चितबाट शुद्ध चित्तमा सहजै देव अनुग्रहको वर्षा हुन्छ ।

क्रिया र भावना – पंचगव्यको कचौरा देब्रे हातमा लिनु पर्दछ र दाहिना हातको मध्यमा औंलाले मन्त्रोच्चारका साथ त्यसलाई चलाउनु-घोल्नु पर्दछ तथा यी गौ द्रव्यहरूलाई दिव्य चेतनाले अभिमन्त्रित गरीरहेको छु भन्ने भावना गर्नु पर्दछ ।

ॐ गोमूत्रं गोमयं क्षीरं, दधी सर्प्पिः कुशोदकम् ।
निर्दिष्टं पंचगव्यं, तु पवित्रं मुनिपुंगवैः ॥

कचौरालाई दाहिने हातमा लिएर मन्त्रोच्चारको साथ पान गर्नु पर्दछ । भावना गर्न पर्दछ कि दिव्य संस्कारले पापको जडलाई प्रहार गर्दै पुण्यको शुरुवात हुँदैछ जसलाई निष्ठापूर्वक चलाइने छ ।

ॐ यत्वगस्थिगतंपापं, देहे तिष्ठति मामके ।
प्राशनात्पंचगव्यस्य, दहत्वग्निरिवेन्धनम् ॥

॥ मेखला-कोपीन धारण ॥

शिक्षण एवं प्रेरणा – अभिषिंचन पछि वानप्रस्थ लिनेहरूको हातमा धर्मदण्ड र मेखला-कोपीनको उत्तरदायित्व सुम्पिइन्छ । कोपीन धारण गर्ने अर्थ हो इन्द्रिय संयमको उत्तरदायित्व बहन गर्नु । वानप्रस्थीले संतानोत्पादन बन्द गरी दिनुपर्दछ र भैसकेका सन्तानको पालनपोषण र विकास निर्माण ठीक तरीकाले होस् यो नै पर्याप्त मान्नु पर्दछ । पचास वर्ष आयु भैसकेपछि सन्तान जन्माई रहनु एउटा लज्जापूर्ण कुरा हो । यसबाट कठिनाई बढ्दछ । सन्तानहरू दुब्ला जन्मन्छन् । अनाथ हुन पुग्दछन् तथा व्यक्ति अन्तिम अवस्था सम्म आफ्नै सन्तानको सेवा सुश्रुवामा लागि रहनु पर्दा उसलाई समाज सेवा र परमार्थ साधना जस्ता जीवनलाई सार्थक बनाउने प्रयोजनको लागि अवसर नै उपलब्ध हुँदैन । जुन व्यक्तिसँग घरेलु जिम्मेदारी जति कम छ त्यसले त्यति नै राम्रो तरीकाबाट वृद्धावस्थाको सदुपयोग गर्न सक्दछ । जसले वानप्रस्थ धारण गरेको छ त्यसको लागि सन्तानोत्पादन एउटा विसंगति मात्र हो । अतः उसले यस्ता मर्यादा पालनको लागि इन्द्रिय संयमको बाटो अपनाउनु पर्दछ । कोपीनले त्यसै भावनाको प्रतिनिधित्व गर्दछ । वानप्रस्थीले त्यसै लाई धारण गर्दछ ।

कोपीन धारण गर्दा कम्मरमा डोरी बाँधिन पुग्नु कम्मरको लागि लाभदायक त छ नै साथ-साथ सैनिकहरूले जस्तै कमर कसेर पेटी बाँधेर परमार्थको मोर्चामा अघि बढ्ने मानसिक स्थितिको प्रतीक पनि हो । कम्मर कस्नुको तात्पर्य चुस्त, सतर्कता, तत्परता, निरालश्यता जस्ता शारीरिक एवं मानसिक स्थिति बनाई राख्ने प्रतीक हो । निर्माणका दुई मोर्चामा एक साथ लड्ने सैनिकलाई जुन सतर्कताले काम गर्नुपर्दछ त्यस्तै सतर्कताले उसले पनि काम गर्नुपर्दछ ।

क्रिया र भावना – मेखला र कोपीन हातको सम्पुटमा लिनु पर्दछ र मन्त्रोच्चारका साथ भावना गर्नु पर्दछ कि तत्परता, सक्रियता तथा संयमशीलताको वरण गरीदै छ । मन्त्र पूरा भएपछि त्यसलाई कम्मरमा बाँध्नु पर्दछ ।

ॐ इयं दुरूक्तं परिबाधमाना, वर्णं पवित्रं पुनतीमऽआगात् ।
प्राणापानाभ्यां बलमादधाना, स्वसा देवी सुभगा मेखलेयम् ॥ – पार.गृ.सू. २.२.८

॥ धर्म दण्डधारण ॥

शिक्षण एवं प्रेरणा – वानप्रस्थीलाई हातमा लट्ठी दिइन्छ । गुरुकुलमा विद्याध्यायनमा बस्नेहरूलाई अन्य प्रदेशको आवश्यकता अनुरूप लट्ठी सुविधाको दृष्टिले आवश्यक हुन्थ्यो । यसका अतिरिक्त यो धर्मदण्ड यो मन्तव्यको प्रतीक हो कि जसरी राजा राज्यभिषेकको समयमा शासन सत्ताको प्रतीक राजदण्ड – काठको लट्ठी समारोहको समयमा विधिवत ग्रहण गर्दछ त्यस्तै वानप्रस्थी संसारमा धर्म व्यवस्था कायम राख्नको लागि आफ्नो जिम्मेदारीलाई प्रत्येक समयमा स्मरण राखोस् र तदनुरूप आफ्नो जीवनक्रम बनाई रहोस्, यसकारण पनि यो धर्मदण्ड आवश्यक हुन्छ ।

क्रिया र भावना – दण्ड दुबै हातले समात्नु पर्दछ र भूमिको समानान्तर हृदयको सिधाइमा स्थिर गर्नु पर्दछ र मन्त्र पूरा भएपछि मस्तकमा लगाउनु पर्दछ तथा दायाँ तिर राख्नु पर्दछ । साथमा भावना यो गर्नु पर्दछ कि धर्म चेतनाको जीवन्त, व्यवस्थित र अनुशासित राख्ने महत्वपूर्ण उत्तरदायित्व स्वीकार गरींदैछ । यसका साथमा दिव्य शक्तिहरूले ब्राम्हणत्व र ब्रम्हवर्चस प्रदान गरीरहेका छन् ।

ॐ यो मे दण्डः परापतद्, वैहायसोऽधिभूम्याम् ।
तमहं पुनरादद्ऽआयुषे, ब्रह्माणे ब्रह्मावर्चसाय ॥ पार.गृ.सू. २.२.१२

॥ पीतवस्त्रधारण ॥

शिक्षण एवं प्रेरणा – पीत वस्त्रलाई वीर, त्यागी र परमार्थपरायणको परिधान भनिन्छ । अज्ञान, अभाव, र अनीतिसँग संघर्ष गर्नको लागि विचारशीलहरूलाई संत, सुधारक र शहीदको भूमिका निर्वाह गर्ने तैयारी गर्नु पर्दछ । संस्कृतिको प्रतिष्ठा र यसको सनातन गौरवको रक्षाको लागि यसै रंगले प्रेरणा दिंदै आएको छ ।

क्रिया र भावना – दुबै हातको हत्केला सोझो पारेर गमछा (दुपट्टा) लिनु पर्दछ र मन्त्रका साथमा ध्यान गर्नु पर्दछ कि शतत शक्तिहरूबाट पवित्रता, शौर्य र त्यागको संस्कार प्राप्त भैरहेको छ । मन्त्र पूरा भएपछि गमछा काँधमा धारण गर्नु पर्दछ ।

ॐ सूर्यो मे चक्षुर्वातः, प्राणो३न्तरिक्षमात्मा पुथिवी शरीरम् । अस्तृतो नामाहमयमस्मि स, आत्मानां नि दधे द्यावापृथिवीभ्यां गोपीथाय ॥ – अथर्व. ५.९.७

॥ ऋषिपूजन ॥

शिक्षण एवं प्रेरणा – सांस्कृतिक चेतनालाई जाग्रत-जीवन्त राख्न जीवनका महत्वपूर्ण सिद्धान्तको शोध र त्यसको लाभ जन-जनसम्म पुर्‍याउने ईश्वरीय उद्देश्यकोलागि समर्पित पवित्र र तेजस्वी व्यक्तित्वका धनी ती महामानवहरूको परम्पराको अनुगमन, आत्मकल्याण- लोकमंगल दुबै दृष्टिले अनिवार्य देखिन्छ । उनको अनुगमनको शुभारम्भको रूपमा पूजन गरीन्छ ।

क्रिया र भावना – हातमा पुष्प, अक्षत लिएर ऋषिहरूको ध्यान गर्दै मन्त्रोच्चारणका साथ यो भावना गर्नु पर्दछ कि हामी पनि तिनीहरूकै परिपाटीका मानिस हौं । उनको गौरव अनुरूप बन्नको लागि आफ्नो पुरूषार्थका साथ उनको अनुग्रहलाई जोडीरहेका छौं । त्यसलाई प्राप्त गरेर अन्याय उन्मूलनको मोर्चालाई सुदृढ बनाउने छौं ।

ॐ इमावेव गोतमभरद्वाजा, वयमेव गोतमोऽयं भरद्वाजऽ, इमावेव विश्वामित्र जमदग्नी, अयमेव विश्वामित्रोऽयं जमदग्निः, इमावेव वसिष्ठकश्यपौ, अयमेव वसिष्ठोऽयं कश्यपो वागेवात्रिर्वाचाह्यन्नमद्यतेऽत्तिर्ह वै, नामैतद्यदत्रिरिति सर्वस्यात्ता भवति, सर्वमस्यान्नं भवति य एवं वेद ॥ – बृह. उ. २.२.४

ॐ सप्तऋषीनभ्यावर्ते । ते मे द्रविणं यच्छन्तु ते मे ब्राह्मणवर्चसम् । ॐ ऋषिभ्यो नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि । – अथर्व १०.५.३९

॥ वेद पूजन ॥

शिक्षण एवं प्रेरणा – वेदको अर्थ हो ज्ञान । अज्ञान हजारौं दुःखको कारण हो । ज्ञान सद्विचारको स्थापनाले नै समाजमा सुख, सद्गति संभव हुन्छ । स्वयं ज्ञानको आराधना गर्ने तथा जनजनलाई त्यसमा लगाउने भाव वेदपूजनका साथमा हुन्छ ।

क्रिया र भावना – पूजन सामग्री हातमा लिनु पर्दछ । मन्त्रोच्चारका साथ भावना गरौं कि ज्ञानको सनातन धाराको वर्तमान युग अनुरूप प्रवाहको आफ्नोलागि सम्पूर्ण समाजकोलागि - पतितपावनी आमा गंगा जस्तै प्रवाहित गर्नको लागि आफ्नो भूमिका निर्धारित गरीदैंछ । अज्ञानको निवारण यसैबाट संभव हुन्छ ।

ॐ वेदोऽसि येन त्वं देव वेद देवेभ्यो वेदोऽभवस्तेन मह्यं वेदो भूयाः । देवा गातुविदो गातुं वित्वा गातुमित । मनसस्पतऽ इमं देव यज्ञ ऽ स्वाहा वाते धाः ॥ ॐ वेदपुरुषाय नमः । आवाहयामि स्थापयामि, ध्यायामि ॥ –२.२१

॥ यज्ञपुरुषपूजन ॥

शिक्षण एवं प्रेरणा – यज्ञ देवत्वको आधार हो । यसो हुनाले देवशक्तिहरूमा कल्याणकारी प्रवृत्तिहरू पुष्ट हुन्छन् । यज्ञीय भावनाका आधारमा नै व्यक्ति र समाज अभावमुक्त हुन्छ । अन्यथा कुवेर जस्ता सम्पदा प्राप्त गरी सकेपछि शोषण, उत्पीडन र वुंगोपनको वातावरण बनीरहने छ । यज्ञीय भावना- यज्ञीय दर्शन र यज्ञीय जीवनक्रम अपनाउने- विस्तार गर्ने संकल्प यज्ञपुरुष पूजनका साथ जुटीरहने छ ।

क्रिया र भावना – पूजन सामग्री हातमा लिनु पर्दछ । मन्त्रका साथ भावना गर्नु पर्दछ कि धर्म र देवत्वका प्रमुख आधारलाई अंगीकार गर्दै, त्यसलाई पुष्ट र प्रभावशाली बनाईदै छ ।

ॐ यज्ञन यज्ञमयजन्त देवाः, तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।
ते ह नाकं महिमानः सचन्त, यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥
ॐ यज्ञपुरुषाय नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि ॥ **– ३१.१६**

॥ व्रत धारण ॥

शिक्षण एवं प्रेरणा – महानताको विन्दुमा मानिस अकस्मात् र एकैचोटि पुग्दैन । यसको लागि एक-एक वटा सीढी चढ्नु पर्दछ । श्रेष्ठ प्रवृत्तिहरू, आचरण र स्वभाव बनाउनको लागि व्रतशील भएर हिड्नु पर्दछ । सानो नै किन नहोस् व्रत लिने, त्यसलाई पूरा गर्ने, त्यसपछि नयाँ व्रत लिने क्रम विकासको लागि अनिवार्य हुन्छ । व्रतशीलताको लागि केही देवशक्तिहरूलाई साक्षी राखेर व्रतशील हुने घोषणा गरीन्छ । तिनलाई आफ्नो प्रेरक निरीक्षक र नियंत्रक बनाउनु पर्दछ । सम्वन्धित देवशक्तिहरूको प्रेरणा निम्नलिखित छ ।

अग्निदेव – उर्जाका प्रतीक । ऊर्जा, स्फुरण, गर्मी र प्रकाशले परिपूर्ण रहने, अरूहरूसम्म त्यसलाई फैलाउने, अरूलाई आफू जस्तो बनाउने, उर्ध्वगामी, आदर्शनिष्ठ रहने र यज्ञीय चेतनाको वाहन बन्ने प्रेरणा दिन्छ ।

वायुदेव – स्वयं प्राणरूप तर अहंकार कत्ति पनि नराखेर स्वयं सबैसँग पुग्छन् । कुनै स्थान खाली छोड्दैनन्, निरन्तर गतिशील हुन्छन् । सुगन्धित र मेघ समान परोपकारी तत्वको विस्तारक तथा सहायक बन्दछ ।

सूर्यदेव – जीवनी शक्तिका निर्भर, तमोनिवारक, जागृतिका प्रतीक, पृथ्वीलाई संतुलन र प्राण-अनुदान दिँदै स्वयं प्रकाशित सविता देवता हुन् ।

इन्द्रदेव – व्रतपति देवताहरूमा प्रमुख, देवप्रवृत्ति र शक्तिहरूलाई संगठित सशक्त बनाई राख्नको लागि सतत् जागरूक, हजारौ आँखाले सतर्क रहने प्रेरणा दिने ।

क्रिया र भावना – साधकले मन्त्रोच्चारका साथ आफ्ना दुबै हातमाथि उठाएर राख्नु पर्दछ । भावना गर्नु पर्दछ कि हात उठाएर व्रतशीलताको साहसिक घोषणा गर्न लागेको छु र साथै सत्प्रवृत्तिहरूलाई आफ्नो हात समात्न लगाई रहेका छौ । तिनले हामीलाई मार्गदर्शन जस्तै प्रेरणाा एवं सहारा दिदै गर्नेछन् । एउटा देवताको मन्त्र पूरा भएपछि हात जोडेर नमस्कार गर्नु पर्दछ यस पछि पहिले जस्तै मुद्रा बनाउनु पर्दछ ।

ॐ अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि, तत्ते प्रब्रवीमि तच्छकेयम् ।
तेनर्ध्यासमिदमहम्, अनृतात्सत्यमुपैमि । ॐ अग्नये नमः ॥१॥
ॐ वायो व्रतपते व्रतं चरिष्यामि, तत्ते प्रब्रवीमि तच्छकेयम् ।
तेनर्ध्यासमिदमहम्, अनृतात्सत्यमुपैमि । ॐ वायवे नमः ॥२॥
ॐ सूर्ये व्रतपते व्रतं चरिष्यामि, तत्ते प्रब्रवीमि तच्छकेयम् ।
तेनर्ध्यासमिदमहम्, अनृतात्सत्यमुपैमि । ॐ सूर्याय नमः ॥३॥
ॐ चन्द्र व्रतपते व्रतं चरिष्यामि, तत्ते प्रब्रवीमि तच्छकेयम् ।
तेनर्ध्यासमिदमहम्, अनृतात्सत्यमुपैमि । ॐ चन्द्राय नमः ॥४॥
ॐ व्रतानां व्रतपते व्रतं चरिष्यामि, तत्ते प्रब्रवीमि तच्छकेयम् ।
तेनर्ध्यासमिदमहम्, अनृतात्सत्यमुपैमि । ॐ इन्द्रया नमः ॥५॥ मं.ब्रा. १.६.९-१३

॥ अभिषेक ॥

शिक्षण एवं प्रेरणा – अभिषेकको कृत्य कुनै राजालाई राजगद्दी दिने समयमा राज्याभिषेक गर्दा जस्तो हुन्छ त्यही अनुसार यसमा पनि हुन्छ । राजाको राज्याभिषेक दरवारीहरूको संरक्षणमा हुन्छ तर वानप्रस्थीको धर्माभिषेक प्रजाजन र धर्म संरक्षकहरूद्वारा गरीन्छ । राजाले आफ्नो प्रजाको सुरक्षा एवं साधन-व्यवस्थाको भौतिक उपकरण जुटाउँछ, यसकारण उसलाई प्रजापालक भनिन्छ र सम्मान दिइन्छ । वानप्रस्थीले प्रजाको आत्मिक सुरक्षा सुव्यवस्था एवं सुख शान्तिका उपकरणहरू जुटाउँछन् । त्यसलाई सन्मार्गमा हिड्ने, सद्भावनाले परिपूर्ण रहने, सत्प्रेरणा प्रदान गर्ने गर्दछन्, यो अनुदान सबै भौतिक साधनहरू भन्दा बढी महत्वपूर्ण हुन्छ । राजा कुनै एउटा सीमित प्रदेशमा बसेको जनताको भौतिक सुरक्षाको लागि मात्र उत्तरदायी हुन्छ तर वानप्रस्थीको काँधमा संसारका समस्त मानव र प्राणीहरूलाई धर्मको प्रकाश उपलब्ध गराउनु पर्ने हुन्छ । भौतिक सुरक्षाको तुलनामा आत्मिक प्रगतिको मूल्य- महत्व असंख्य गुना बढी हुन्छ । यस्तै एउटा सीमित क्षेत्रमा बस्ने प्रजाको पालन-पोषणको तुलनामा समस्त विश्वका प्राणीहरूलाई सत्प्रेरणा दिनु भनेको त धेरै बढी र महत्वपूर्ण हुन्छ । तसर्थ राजाको तुलनामा धर्मसेवी महात्माको, वानप्रस्थीको पद्म तथा गौरव पनि अत्यधिक महत्वपूर्ण हुन्छ । उसले आफ्नो उत्तरदायित्व पूर्ण सावधानीका साथ जिम्मेवारीपूर्वक वहन गर्नुपर्दछ । यसै भावनालाई हृदयंगम गराउनको लागि यो अभिषेकको क्रिया गरीन्छ । समाजका संभ्रान्त, धर्मसेवी तथा विचारशील २४ जना जो यो अभिषेक गर्न खडा हुन्छन्, यिनले समाजको प्रतिनिधित्व गर्दछन् । जलले वानप्रस्थीको सिंचन गर्दै तिनीहरूले समाजको तर्फबाट नयाँ भावनाहरूलाई अभिव्यक्त गर्दछन् ।

क्रिया र भावना – निर्धारित मात्रामा कन्याहरू र संस्कारवान् व्यक्तिहरूले कलश लिएर मन्त्रोच्चारका साथ साधकहरूको अभिषेक गर्नु पर्दछ । भावना गर्नु पर्दछ कि ईश्वरीय ऋषिकल्प जीवन अनुरूप स्थानपना र बीजरूप

प्रवृत्तिहरूको सिंचन भैरहेको छ, समय पाएर तिनीहरू फुल्ने फल्ने छन् । जीवनका श्रेष्ठतम रसहरूमा भागीदारीको लागि परमात्मा सत्ता सँग प्रार्थना गरीदै छ र अनुदानहरूलाई धारण गरीदै छ ।

ॐ आपो हि ष्ठा मयोभुवः, तानऽउर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे । ॐ यो वः शिवतमो रसः, तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः । ॐ तस्माऽअरं गमाम वो, यस्य क्षयाय जिन्वथ । आपोजनयथा च नः । – ३६.१४-१६, ११.५०-५२

॥ विशेष आहुति ॥

अभिषेक पछि अग्नि-स्थापना गरेर विधिवत् यज्ञ गरिनु पर्दछ । स्विष्टकृत् भन्दा पहिले सातवटा विशेष आहुति दिनु पर्दछ । भावना गर्नु पर्दछ कि युग देवताले एउटा विशाल यज्ञको संचालन गरीरहनु भएको छ । त्यो यज्ञमा समिधा-द्रव्य बनेर हामी पनि सम्मिलित भैरहेका छौं र तिनीसँग जुटेर हाम्रो जीवन धन्य हुँदै गएको छ ।

ॐ ब्रह्म होता ब्रह्म यज्ञा, ब्रह्मणा स्वरवो मिताः ।
अध्वर्युर्ब्रह्मणो जातो, ब्रह्मणोऽन्तर्हितं हविः स्वाहा । इदं अग्नये इदं न मम । – अथर्व. १९.४२.१

॥ प्रव्रज्या ॥

दिशा एवं प्रेरणा – परिव्राजकको काम निरंतर हिड्दै जाने हो । रूक्नु हुँदैन । निरंतर लक्ष्यतिर बढ्दै जानु पर्दछ । एउटा सीमामा बाँधिनु हुँदैन र जन-जनसम्म अपनत्व र पुरुषार्थ फैलाउनु पर्दछ । जुन परिव्राजक लोकमंगलको लागि संकीर्णताको सीमावन्धन तोडेर गतिशील हुँदैन र सुख-सुविधा छोडेर तपस्वी जीवन अपनाउदैन भने त्यो पापको भागी हुन्छ ।

क्रिया र भावना – यज्ञको चार परिक्रमा चरैवेति मन्त्रका साथ गर्नु पर्दछ । भावना गरौ कि हामी सच्चा परिव्राजक बनेर गतिशीलतालाई प्राप्त हुने दिव्य अनुदानको उपयुक्त बनी रहेका छौ ।

१ ॐ नाना श्रान्ताय श्रीरस्ति, इति रोहित शुश्रुम । पापो
नृषद्वरो जन, इन्द्र इच्चरतः सखा । चरैवेति चरैवेति ॥
२ पुष्पिण्यौ चरतो जंघे, भूष्णुरात्मा फलग्रहिः । शेरेऽस्य
सर्वे पाप्मानः, श्रमेण प्रपथे हताः । चरैवेति चरैवेति ॥
३ आस्ते भग आसीनस्य, ऊर्ध्वस्तिष्ठति तिष्ठतः । शेते
निपद्यमानस्य, चराति चरतो भगः । चरैवेति चरैवेति ॥
४ कलिः शयानो भवति, संजिहानस्तु द्वापरः ।
उत्तिष्ठँस्त्रेताभवति, कृतं संपद्यते चरन । चरैवेति चरैवेति ॥
५ चरन् वै मधु विन्दति, चरन् स्वादुमुदुम्बरम् । सूर्यस्य
पश्य श्रेमाणं, यो न तन्द्रयते चरन् । चरैवेति चरैवेति ॥ – ऐत. ब्रा . ७.१५

यसपछि यज्ञ समापन, पूर्णाहुति आदि उपचार गराउँनु पर्दछ । अन्तमा मन्त्रका साथ पुष्प, अक्षतको वर्षा गरेर शुभकामना, आशीर्वाद आदि दिनु पर्दछ ।

॥ अन्तेष्टि संस्कार ॥

संस्कार प्रयोजन – देव संस्कृति यज्ञीय आदर्शको संस्कृति हो । जीवन विताउने सही तरीका यो हो कि जीवनलाई यज्ञीय आदर्श अनुरूप बिताइयोस र जीवनको अवसान भएपछि पनि यज्ञ भगवान्को परम पवित्र काखमा सुताउन पाइयोस्, यो उचित हो । जीवनको समाप्ति यज्ञ आयोजनमा हुनुपर्दछ । हुन त स्थूल रूपले आगो बालेर त्यसमा कुनै वस्तु होमिने क्रियालाई यज्ञ या अग्निहोत्र भनिन्छ तर त्यसको तात्विक अभिप्राय परमार्थ प्रयोजन नै हुन्छ । जसरी मेवा मिष्ठान्न, घृत औषधि आदि कीमती तथा आवश्यक वस्तुहरूलाइ वायु शुद्धिको लागि छरिन्छ, त्यस्तै मानव वैभवका समस्त विभूतिहरूलाई विश्व मंगलकोलागि छर्दै रहनु पर्दछ । यही तात्विक यज्ञ हो । अग्निहोत्रद्वारा होतालाई

यही भावना हृदयंगम गर्नु पर्ने हुन्छ । स्वार्थपरताको पाशविकतादेखि छुटकारा पाउँने र परमार्थ प्रवृत्तिहरूलाई विकसित गर्ने उत्साह जागृत गर्नु पर्दछ ।

मानव शरीरबाट प्राण निस्किसकेपछि शरीरलाई के गर्ने ? भन्ने संदर्भमा धेरै चिन्तन मनन पश्चात् ऋषिहरू मानव शरीरको प्रयोजन कसैकोलागि उत्सर्ग हुनमा सिद्ध हुन्छ भन्ने निष्कर्षमा पुगे । यसको एउटा वृहद् प्रदर्शन गर्दै मृत शरीरको अन्तेष्टि हुनु पर्दछ । सबै स्वजन, सम्वन्धी, मित्र र परिचित, जो अन्तिम विदाई दिन आओस् त्यसलाई यो जीवनको उद्देश्य बुझ्ने अझ स्पष्ट अवसर मिलोस् । यसकारण यज्ञको एउटा विशाल आयोजना गरेर मृतकको शरीर होमिन्छ । जीवनको सम्पूर्ण रीतिनीति, यज्ञदर्शनदेखि नै प्रभावित रहन्छ । यसकारण त्यसको अवसान पनि त्यस महान् सत्यकासाथ सम्बद्ध गर्नु उचित नै हुन्छ । मृतकका स्वजनहरूलाई शोक हुनु स्वभाविक हो । यो शोक प्रवाहलाई यज्ञ आयोजनको व्यवस्थामा घुमाईदिनु पर्दछ र तत्सम्वन्धित साना ठूला कर्मकाण्डमा लगाउन सक्यो भने उनको मन शान्त हुन्छ र शोक सन्ताप हलुंगो गर्ने अवसर पाउँछ । संस्कारसँग सम्वन्धित प्रेरणा जीवनका उपयोगी सिद्धान्तलाई हृदयंगम गर्नमा सहयोगी सिद्ध हुन्छन्, यस्तै अनेक प्रयोजन अन्तेष्टिका हुन्छन् ।

प्रायः आजभोलि मृत्यु पछि मानिसको शवलाई दाउराको थुप्रोमा हालेर ठोकठाक पारी जलाउँने गरेको देखिन्छ । यो अव्यवस्था हो र मृतक प्रति उपेक्षा र असम्मान गर्नु हो । यो अवसरमा हतार गर्नु शोभादायक हुँदैन । उचित त यो हुन्छ कि अन्तेष्टि यज्ञलाई यज्ञकै प्रेम र सम्मानका साथ सम्पन्न गरीयोस् । यो संस्कारको प्रत्येक कार्य ठीक ढंगबाट ठीक व्यवस्था र सावधानीका साथ गर्नु पर्दछ जसमा स्वजनहरूको प्रेम र सम्मान वर्षनु पर्दछ ।

पूर्व व्यवस्था – अन्तेष्टि संस्कारको समयमा शोकको वातावरण हुन्छ । अधिकांश व्यक्ति ठीक ढंगबाट सोच्ने र गर्ने स्थितिमा हुँदैनन् । यसकारण व्यवस्थामा विशेष ध्यान दिनु पर्दछ । संतुलित बुद्धिका अनुभवी व्यक्तिहरूलाई यसमा सहयोगी नियुक्त गर्नु पर्दछ । व्यवस्थाका सूत्र यसप्रकार छन् –

- ✓ मृतकको लागि नयाँ वस्त्र, मृतक शैया (धर्मभाठी) त्यसमाथि ओछ्याउँनको लागि कुश एवं वस्त्र तयार राख्नु पर्दछ ।
- ✓ मृतक शैयाको सज्जाको लागि फूल आदि उपलब्ध राख्नु पर्दछ ।
- ✓ पिण्डदानको लागि जौको पीठो एकपाउ, तथा जौ, तिल, चामल आदि मिसाएर तयार राख्नु पर्दछ । यदि जौ को पठिो पाइएन भने गहुको पीठोमा अलिकति जौ मिसाएर पिंसे पनि हुन्छ ।
- ✓ कतैकतै त संस्कारको लाीग आगो घरैबाट लैजाने प्रचलन छ । यदि त्यस्तो छ भने त्यही व्यवस्था गर्नु पर्दछ अथवा श्मशानघाटमा आगो दिने या मन्त्र साथ सलाईबाट अग्नि तयार गर्ने क्रम बनाउन सकिन्छ ।
- ✓ पूजन थाली, रोली, अक्षत, पुष्प, अगरवत्ती, सलाई उपलब्ध गर्नु पर्दछ ।
- ✓ सुगन्धित हवन सामग्री, घिउ, सुगन्धित समिधा, चन्दन, अगर, तगर, सुकेको तुलसी आदि समयानुसार उचित मात्रामा संकलित गर्नु पर्दछ ।
- ✓ यदि वर्षाको मौसम छ भने अग्नि प्रज्ज्वलित गर्नको लागि सुकेको खर, पिनेको गूँद, बुराद आदि प्रयाप्त मात्रामा राख्नु पर्दछ ।
- ✓ पूर्णाहुति (कपाल क्रिया) को लागि नरिवलको गोलामा प्वाल पारेर घिउ भरेर राख्नु पर्दछ ।
- ✓ वसोर्धारा आदि घिउको आहुतिको लागि एउटा लामो बाँस आदिमा लोटा या अन्य कुनै यस्तो पात्र बाँधेर तयार गर्नु पर्दछ जसबाट घिउको आहुति दिन सकियोस् ।

क्रम व्यवस्था – अन्तेष्टि संस्कार पनि अन्य संस्कार जस्तै देखावटी मात्र हुन पुगेको छ । यसलाई पनि संस्कारको गरीमा दिनु पर्दछ । मृतात्माको सद्गतिको समयमा गरीने कर्मकाण्डको समयमा त्यसलाई गराउने पुरोहित, तथा गराइ माग्ने सम्वन्धी र उपस्थित हितैषी आदि सबैको भावनात्मक एकीकरण गरीनु आवश्यक हुन्छ ।

यो कर्मकाण्डको समयमा संचालकले बहुतै विवेकशीलता तथा संतुलित वास्तविकताको प्रमाण दिनु पर्ने हुन्छ । मृत्युका साथ अत्यन्त महत्वपूर्ण दर्शन एवं प्रेरणा जोडिएको हुन्छ तर शोकको वातावरणमा आदर्शवादिताका भाषण उचित हुँदैनन् । यसकारण प्रत्येक महत्वपूर्ण शिक्षणलाई समवेदनाका साथ जोडेर सन्तुलित शब्दमा गर्नु पर्दछ ।

संस्कारको दुई वर्ग गर्न सकिन्छ (१) घरमा र बाटोमा (२) श्मशान घाटमा गरीने संस्कार । पूर्व व्यवस्थाको संकेत अनुसार सम्पूर्ण व्यवस्था घरमा नै जुटाउनु पर्दछ । घरमा मृतकलाई नुहाई धुवाई गरेर लुगा लगाई दिएर तैयार गर्ने क्रम तथा बाहिर धर्मभाठी (लाश सुताउँने बाँसको ठटरी) तयार गर्ने आवश्यक सामग्री जुटाउने क्रम एक साथ चालु गर्नु पर्दछ । घरमा शव संस्कार गराएर संकल्प, पिण्डदान गरेर शव बाहिर ल्याएर शय्यामा राख्नु पर्दछ । त्यहाँ प्राथमिक पुष्पाञ्जलि दिएर श्मशान यात्रा आरम्भ गर्नु पर्दछ ।

॥ शव संस्कार ॥

दिशा एवं प्रेरणा – हिन्दू संस्कृति, देव संस्कृतिले जीवनको अनन्त प्रवाहलाई मान्यता दिन्छ । मृत्यु जीवनलाई खोस्ने भयानक वस्तु होइन, जीवनको जीर्णोद्वार गर्ने हितकारी प्रक्रिया मानिन्छ । जब आत्मा महत् तत्वतिर प्रवाहित हुन्छ तव शरीरगत पंचतत्वहरूलाई पनि पंचमहाभूतहरूमा मिलाउनको लागि यज्ञीय परिपाटी अपनाइन्छ । यसकारण शवलाई पवित्र गरीन्छ । शोक यो पुण्य प्रक्रियामा बाधक बन्दछ । दुःख हुनु स्वभाविकै हो । जसलाई मृत आत्मासँग स्नेह हुन्छ त्यसलाई दुःख हुन्छ । स्नेहलाई जीवन्त बनाइ राख्नु त ठीकै हो तर त्यसलाई शोकपरक बनाउनु भन्दा मृतात्माको सद्गतिलाई महत्व दिदै निर्धारित कर्मकाण्डमा भावनात्मक योग सबैले दिनु पर्दछ । सबैको ध्यान आकर्षित गरेर संस्कार अनुरूप वातावरण बनाएर क्रम आरम्भ गर्नु पर्दछ । प्रथा अनुसार कतैकतै घरमा नुहाई दिएर लाश श्मशान घाटमा लैजाने गर्दछन् भने कतैकतै यदि नदी नजीक छ भने नदीमा लगेर स्नान गराइन्छ । घरमा स्नान गराउदा एउटा लाभ के छ भने घरमा सजिलैसँग स्वच्छ वस्त्र लगाई दिन सकिन्छ ।

क्रिया र भावना – घरमा भुई राम्ररी धोई पखाली, गोबरले लिपी, शुद्ध पारी स्वस्तिक आदि शुभ चिन्ह अंकित गर्नुपर्दछ । शवलाई शुद्ध जल र गंगाजलले स्नान गराएर या चीसो लुगाले पुछेर शुद्ध वस्त्र लगाई दिएर त्यस स्थानमा सुताउनु पर्दछ । मृतक कर्म गर्ने व्यक्तिले पवित्र जल शवमाथि छर्कनु पर्दछ र भावना गर्नु पर्दछ कि शरीरगत पंचभूतलाई यज्ञको लागि उपयुक्त बनाईरहेको छु । भूलले पनि यसको उपयोग यदि गलत काममा हुन गएको रहेछ भने शरीर यज्ञ भन्दा पहिले ती कुसंस्कारहरूलाई भगाइरहेको छु । ***"ॐ आपोहिष्ठा ..."*** आदि मन्त्र बोलेर शव स्नान गराउनु पर्दछ ।

त्यसपछि चन्दन, पुष्पादिबाट शवलाई सजाउनु पर्दछ । भावना गर्नु पर्दछ कि पंचभूतलाई यस्तो संस्कार दिन लागिएको छ कि भविष्यमा जो कसैको शरीर बनोस् त्यो उसको आदर्श जीवनमा सहायक सिद्ध होस् । यो मन्त्र बोलेर शवलाई जलाउनु पर्दछ –

ॐ यमाय सोमं सुनुत, यमाय जुहुता हविः ।
यमं ह यज्ञो गच्छति, अग्निदूतो अरंकृतः ॥ – ऋ. १०.१४.१३

यसपछि अन्तेष्टि संस्कार गर्ने व्यक्ति दक्षिण दिशामा मुख गरेर बस्नु पर्दछ । पवित्री धारण गरेर हातमा यव-अक्षत, पुष्प, जल, कुश लिएर संस्कारको संकल्प गर्नु पर्दछ ।

.... **नामाऽहं** (मृतकको नाम) **प्रेतस्य प्रेतत्व – निवृत्या उत्तम लोकप्राप्तार्थं और्ध्वदेहिकं करिष्ये ।**

संकल्प पछि पिण्डदान गर्नु पर्दछ (पिण्डदानको मन्त्र अगाडि भनिसकिएको छ) त्यसपछि शव उठाएर घर बाहिर राखिएको शय्यासम्म ल्याउँनु पर्दछ र भावना गर्नु पर्दछ कि यो यात्रा सबैले गर्नु छ यसकारण आफ्ना कर्महरूलाई गर्नु पर्ने खालका कर्महरूको तुलनामा तौंलदै रहनु पर्दछ । मन्त्र यस प्रकार छ –

ॐ वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्त शरीरम् ।
ॐ क्रतो स्मर कृत ऽ स्मर, क्रतो स्मर कृत ऽ स्मर ॥ ईश. १७

शय्यामा शव सुताई सकेपछि त्यसलाई बाँध्नु पर्दछ र दोस्रो पिण्ड अर्पित गर्नु पर्दछ । त्यसपछि सबैले पुष्पान्जलि दिनु पर्दछ । हातमा पुष्प लिएर स्वस्तिवाचन बोल्नु पर्दछ । भावना गर्नु पर्दछ कि मृतकको सद्‌गतिको लागि तथा स्वयं सद्‌गतिको पात्रता पाउने योग्य कर्म गर्ने प्रबल आकांक्षा व्यक्त गर्दै सूक्ष्म जगतको दिव्य शक्तिको सहयोग पूर्ण वातावरण निर्मित गर्न लागेको हो । स्वस्तिवाचन पछि पुनः ***"ॐ क्रतो स्मर' ...'*** मन्त्र वोल्दै पुष्प अर्पित गर्नु पर्दछ । तत्पश्चात् ***"अग्ने नय सुपथा राये ...."*** मन्त्र बोल्दै शवयात्रा प्रबन्ध गर्नु पर्दछ ।

॥ पिण्डदान ॥

दिशा एवं प्रेरणा – अन्तेष्टि संस्कारका साथ पाँचवटा पिण्ड दान गर्नु पर्दछ । यो एउटा कठोर सत्यलाई मान्यता दिनु हो । जीवन चेतना शरीरसँग बाँधिएको छैन । त्यसलाई सन्तुष्ट गर्नको लागि शरीरगत संकीर्ण मोह देखि माथि उठ्नु आवश्यक हुन्छ । जीवात्माको शान्तिको लागि र व्यापक जीवन चेतनालाई तुष्ट गर्नको लागि मृतकको भागमा पर्ने साधनहरूलाई अर्पित गरीन्छ । पिण्डदान यसै महान परिपाटीको निर्वाहको प्रतीकात्मक प्रक्रिया हो ।

क्रिया र भावना –एक-एक पिण्ड दायाँ हातमा लिनु पर्दछ । त्यसमा पुष्प, जल, कुश, यव, तिलाक्षत राखेर मन्त्र बोल्नु पर्दछ । मन्त्र समाप्त भएपछि औंठातिरबाट (पितृ तीर्थ मुद्राबाट) पिण्ड निर्धारित स्थानमा चढाउँनु पर्दछ । भावना गर्नु पर्दछ कि जीवात्माको हित सन्तोष शरीरसम्म मात्र सीमित छैन, यसपछि पनि छ त्यही व्यापक हित र सन्तोषको लागि प्रयाश गरींदैछ ।

प्रथम पिण्ड – घरमा शव संस्कार गरेर संकल्प पछि दिनु पर्दछ । पिण्ड पेडू (कटि प्रदेश) मा राख्नु पर्दछ ।
.... **नामाऽहं** .... (मृतकको नाम) .... **मृतस्थाने शवनिमित्तको ब्रह्मादैवतो वा, एष ते पिण्डो, मया दीयते, तवोपतिष्ठाम् ।**
दोस्रो पिण्ड – बाहिर शव सैयामा शव स्थापना पछि दिनु पर्दछ । पिण्ड पेटमा राख्नु पर्दछ ।
.... **नामाऽहं** .... (मृतकको नाम) .... **द्वारदेशौ, पान्थनिमित्तको विष्णुदैवतो वा, एष ते पिण्डो, मया दीयते, तवोपतिष्ठाम् ।**
तेश्रो पिण्ड – बाटोमा चत्वर (चोक) स्थानमा दिनु पर्दछ । पिण्ड पेट र छातीको सन्धि स्थानमा राख्नु पर्दछ ।
.... **नामाऽहं** .... (मृतकको नाम) .... **चत्वरस्थाने खेचरनिमित्तक, एष ते पिण्डो, मया दीयते, तवोपतिष्ठाम् ।**
चौथौं पिण्ड – श्मशान घाटमा शव राखेर छातमिा अर्पित गर्नु पर्दछ ।
.... **नामाऽहं** .... (मृतकको नाम) .... **श्मशानस्थाने विश्रान्तिनिमित्तको भूतनाम्ना रुद्रदैवतो वा, एष ते पिण्डो, मया दीयते, तवोपतिष्ठाम् ।**
पाँचौं पिण्ड – चितारोहण गरेपछि गर्नु पर्दछ । पिण्ड टाउकोमा राख्नु पर्दछ ।
.... **नामाऽहं** .... (मृतकको नाम) .... **चितास्थाने वायु निमित्तको यम दैवतो वा, एष ते पिण्डो, मया दीयते, तवोपतिष्ठाम् ।**

॥ भूमिसंस्कार ॥

दिशा एवं प्रेरणा – श्मशानघाटमा पुगे पछि शव उपयुक्त स्थानमा राख्नु पर्दछ र चौथो पिण्ड दिनु पर्दछ तथा चिता बनाउनको लागि स्थान सफा गरेर जल सिंचन गर्नु पर्दछ तथा गोबरले लिपेर यज्ञ वेदी जस्तै स्वच्छ र सुरूचिपूर्ण बनाउनु पर्दछ । एक टोली पहिलेदेखि पुगेर कार्य सम्पन्न गरेर राख्नु पर्दछ । चिता बनाउनु भन्दा पहिले मन्त्रले उपचार गर्नु पर्दछ । पृथ्वी माताको ऋणलाई सम्झनु पर्दछ । उनैको काँखमा हुर्केका छौं उसैमा सुत्नु छ तसर्थ उनलाई बदनाम गर्ने खालका आचरण हामीबाट हुने छैनन् । पृथ्वीमातासँग श्रेष्ठता का संस्कार मागरीहनु पर्दछ । श्मशान भूमि जसले जीवनलाई नयाँ मोड दिन्छ, जहाँ सिद्धिको निवास छ उसलाई प्रणाम गर्नु पर्दछ र पवित्र बनाएर प्रयोगमा लिनु पर्दछ ।

क्रिया र भावना – अन्तेष्टि गर्ने व्यक्ति तयारी भूमिमा जानु पर्दछ र त्यसको हात जोरेर परिक्रमा गर्नु पर्दछ तथा नमन गर्नु पर्दछ । भावना गर्नु पर्दछ कि यो सिद्धिदायिनी भूमि मृतात्मालाई वांछित उपलब्धी दिने किसिमको सिद्ध होस् । मन्त्र यसप्रकार छ –

ॐ देवस्य त्वा सवितुः, प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां, पूष्णो हस्ताभ्याम् । सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्यन्त्रिये, दधामि बृहस्पतेष्ट्वा साम्राज्ये नाभिषिंचाम्यसौ ॥ – ९.३०

भूमि सिंचन– पूजनम् – जल पात्र हातमा लिएर मन्त्रका साथ कुशले भूमिको सिंचन गर्नु पर्दछ । भावना गरौं कि यो यज्ञ भूमिलाई मन्त्र शक्तिवाट पवित्र गरींदैछ ।

ॐ शुद्धवालः सर्वशुद्धवालो, मणिवालस्तऽआश्विनाः, श्येतः श्येताक्षोऽरुणस्ते, रुद्राय पशुपतये कर्णा यामाऽ अवलिप्ता रौद्रा, नभोरूपाः पार्जन्याः ॥ – २४.३

॥ ॐकार लेखन ॥

अगाडि उल्लेखित मन्त्रका साथ मध्यमा औंलाले भूमिमा ॐ लेख्नु पर्दछ र पूजन गर्नु पर्दछ तथा भावना गर्नु पर्दछ कि भूमिका दिव्य संस्कारहरूलाई प्रकट गराईदै छ, बनाईदैछ ।

ॐ ओमासश्चर्षणीधृतो, विश्वे देवासऽआगत । दाश्वा ऽ सो दाशुषः सुतम् । उपयामगृहितोऽसि, विश्वेभ्यस्त्वा, देवेभ्यऽएष ते योनिर्विह्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ – ७.३३

॥ मर्यादाकरण (समिधारोपण) ॥

यज्ञकुण्ड या वेदीको चारैतिर मेखलाहरू बनाइन्छन्, यो आवश्यकताको पूर्ति चारवटा ठूला-ठूला लकडी चार दिशामा स्थापित गरेर राखिन्छन् । यी दाउराहरू चिताका चारैतिर किनारामा त्यसको सीमा बनाउने खाले हुनु पर्दछ । बाँकी दाउरा यी चारवटा दाउराको बीचमा राखिन्छन् । दाह क्रिया गर्ने व्यक्तिले दाउरा स्थापित गर्नु पर्दछ ।

पहिलो समिधा (पूर्व दिशामा)

दिशा र प्रेरणा – जीवन चारै दिशामा मर्यादित हुन्छ व्यक्तिको मर्यादा प्रत्येक दिशामा छ तसर्थ ऊ त्यसमा घेरामा उसको दायरामा बस्नु पर्दछ । मर्यादाको उलंघन गरेर उच्छृंखल बन्नु हुँदैन । यो निर्देश मृत शरीरमा चारैतिर चार समिधा स्थापित गरेर पूरा गरीन्छ । पहिलो मर्यादा धन सम्वन्धी हो । धन उपार्जित गरीनु पर्दछ तर अनीतिपूर्वक होइन । साथै यति धेरै उपार्जित पनि गरीनु हुँदैन कि समाजमा असमानता, ईर्ष्या तथा विलासिता होस् । शरीर रक्षा र कुटुम्ब पालन आदि कार्यहरूको लागि आजीविका उपार्जन आवश्यक छ तर त्यसको उपयोगिता आवश्यकताहरूको पूर्तिको लागि नै मान्नु पर्दछ । संग्रहको लोभ बढ्नु र सम्पत्तिलाई गर्व-गौरवको विषय बनाउनु हुँदैन । धनी बन्ने इच्छाले यदि महत्वकांक्षाको रूप धारण गरी हाल्यो भने मानिसको जीवन जुन प्रयोजनको लागि भएको हो त्यसको लागि न त अबकाश मिल्ने छ र न त त्यसको इच्छा नै हुने छ । यसकारण एउटा दाउरा पूर्व दिशामा धनको आकांक्षा सीमित राख्नको लागि राखिन्छ ।

क्रिया र भावना – मन्त्रोच्चारका साथ पूर्व दिशामा समिधा स्थापित गर्नु पर्दछ । सबै उपस्थित मानिसहरूले भावना गर्नु पर्दछ कि धन साधनहरूको उपयोगको मर्यादा स्वीकार गर्दछौ । यस दिशामा मृतकसँग कुनै भूल भएको छ भने उसको हितैषीको नाताले आफ्नो साधनहरूको एक अंशको सत्कार्यमा लगाएर उसको पुण्य समिधाका साथ स्थापित गर्दछौं । मृतात्माको सद्गतिको कामना गर्दछौं । यसको मन्त्र यसप्रकार छ –

ॐ प्राची दिगग्निरधिपतिरसितो, रक्षितादित्या इषवः । तेभ्यो नमोऽधिपतिभ्यो नमो, रक्षितृभ्यो नमऽइषुभ्यो नमऽएभ्यो अस्तु । योऽस्मान्द्वेष्टि यं वयं, द्विष्मतं वो जम्भे दध्मः ॥ अथर्व ३.२७.१

दोश्रो समिधा (दक्षिण दिशामा)

शिक्षण एवं प्रेरणा – दोश्रो समिधा काम सेवन सम्वन्धी मर्यादा पालन गराउने सम्वन्धी हो । वासनाको आगो यस्तो हुन्छ जसमा भोगको इन्धन जति धेरै हालिन्छ त्यो त्यति नै दन्कदै जान्छ । यसकारण मानसिक र शारीरिक स्वास्थ्य र आत्मबल यी तीनै दृष्टिले काम सेवनलाई जति धेरै मर्यादित गर्न सकिन्छ त्यति नै उत्तम हुन्छ । ब्रम्हचर्य पालनको आवश्यकता क्षरण गर्नाले व्यक्ति शरीर मन र आत्मा तीनै कुराबाट दुर्वल बन्दछ । नारीको शरीर रचना पनि अन्य जीव जन्तु सरह नै छ जसले यदाकदा मात्र काम सेवनको दवावलाई सहन सक्दछे । सन्तानोत्पादनमा नारीको शक्तिलाई ठूलो क्षति पुग्दछ । बढदो जनसंख्या खाद्य संकट, बेकारी आदि अनेक प्रकारका समस्याहरू समाजमा उत्पन्न हुन्छन् । गृहस्थको आर्थिक ढाँचा पनि बढ्दै गएमा सन्तानहरूबाट चर्मराउन पुग्दछ । यसकारण प्रत्येक दृष्टिले ब्रम्हचर्य पालन आवश्यक हुन्छ ।

क्रिया र भावना – मन्त्रोच्चारका साथ दक्षिण दिशामा समिधा स्थापित गरीन्छ । सबैले काम वासनाको मर्यादाको सिद्धान्त अंगीकार गर्दछन् भन्ने भावना गर्नु पर्दछ । मृतकसँग यस दिशामा केही भूल भएका रहेछन् भने उसको आफन्त र इष्टमित्रको नाताले त्यसको परिष्कारको लागि तपश्चर्यपूर्वक परिष्कार गर्नेछन् । न्यूनतम तीन दिन सम्म दृष्टि र आचरणको पवित्रता बनाई राख्ने तप गर्दै मृतात्माको सद्‌गतिको प्रार्थना गर्ने छन् । यो पुण्य दोस्रो समिधाका साथ स्थापित गरीन्छ । मन्त्र यसप्रकार छ –

ॐ दक्षिणा दिगिन्द्रोऽधिपतिस्तिरश्चिराजी, रक्षिता पितरऽइषवः । तेभ्यो नमोऽधिपतिभ्यो नमो, रक्षितृभ्यो नमऽइषुभ्यो नमऽएभ्यो अस्तु । योऽस्मान्द्वेष्टि यं वयं, द्विष्मतं वो जम्भे दध्मः ॥ अथर्व ३.२७.२

तेस्रो समिधा (पश्चिम दिशामा)

शिक्षण एवं प्रेरणा – तेस्रो समिधा यश मर्यादाको हो । लोक लज्जाका कारण गलत कार्यहरूदेखि बच्नको लागि र सत्कर्मका फलस्वरूप लोकसम्मानको सुख प्राप्त हुने इच्छा एक सीमा सम्म उचित हुन्छ तर जब यो उच्छृंखल हुन पुग्दछ तव अवांछनीय उपायद्वारा उच्च पद्मवी पाउनको लागि लोभ जाग्दछ र सम्मानको लागि अधिकारीहरूलाई पर हुत्याइ त्यसको स्थान स्वयं ग्रहण गर्ने दुरभिसंधि गर्न तत्पर भइन्छ । आज पदलोलुप व्यक्ति यस्ता पारस्परिक संघर्षमा लागेका छन् । यिनले जुन संस्थाहरूको समर्थक हुने दावी गर्दछन् तिनैलाई नष्ट गर्ने प्रवृत्तिमा लागि परेका हुन्छन् । भाषा, जाति, सम्प्रदाय आदि अलगाववादी आड लिएर तथाकथित नेताहरू आफ्नो व्यक्तिगत गौरव बढाउनको लागि देशको भाग्य-भविष्य का साथ खेलाची गर्नमा लागेका छन् । राज्य या शासन प्राप्त गर्ने नाममा, इतिहासका पृष्ठहरूमा मानिसको नृशंसताको वीभत्स चित्र देख्न सकिन्छ । चुनावमा करोडौं रूपैया यसै पदलोलुपताको लागि पानी जस्तै बगाइन्छ । यो मानिस कुनै रचनात्मक कार्यहरूमा लागेको भए बहुतै श्रेष्ठ सत्परिणाम हुने थियो । फैशन, श्रृंगार धनाढ्यको ठाट-बाट तथा ढोंग बनाएर श्याबासी लुट्ने इच्छाले तमाम पैसा नष्ट गर्दछन् । अहंकारको पोषण गर्ने यो सबै परिपंच व्यक्ति तथा समाजको लागि हानिहारक हुन्छ । तसर्थ मनीषीहरूले यश कामनालाई मर्यादित गर्नको लागि निर्देश दिइन्छ । तेस्रो मर्यादा यसैको हो ।

क्रिया र भावना – मन्त्रोच्चार गर्दै तेस्रो समिधा पश्चिम दिशामा स्थापित गर्नु पर्दछ । सबै जनाले लोकेषणलाई सीमित राख्ने महत्व स्वीकार गर्नु पर्दछ । भावना गर्नु पर्दछ कि यो दिशामा मृतक सँग कुनै भूल भएको रहेछ भने उसका इष्टमित्र भएको नाताले त्यसको परिष्कारको प्रयाश गर्ने छौ । यशको काममा बिना तीन घण्टा जनजन सम्म सद्‌विचार-सत्साहित्य पुऱ्याउँने छौ । त्यो पुण्यलाई तेस्रो समिधाका साथ स्थापित गरीन्छ । मन्त्र यस प्रकार छ –

ॐ प्रतीचि दिग्विरुणोऽधिपतिः, पृदाकू रक्षितान्नमिषवः । तेभ्यो नमोऽधिपतिभ्यो नमो, रक्षितृभ्यो नमऽइषुभ्यो नमऽएभ्यो अस्तु । योऽस्मान्द्वेष्टि यं वयं, द्विष्मतं वो जम्भे दध्मः ॥ अथर्व ३.२७.३

चौथो समिधा (उत्तर दिशामा)

शिक्षण एवं प्रेरणा – चौथो समिधाले द्वेषलाई मर्यादित गर्दछ । संसारमा विभिन्न प्रवृत्तिका मानिसहरू छन् । यिनको विचार एवं कार्य आफ्नो रूचि एवं मान्यतासँग नमिले पछि प्रायः झगडाको स्थितिको श्रृजना हुन्छ । आफू भन्दा प्रतिकूल मत राख्नेलाई मन पराईदैन र त्यसलाई नष्ट गर्ने इच्छा हुन्छ । यो क्रोध र क्लेशको कारण बन्दछ । यो मत

भिन्नता नै संसारमा भैरहेको लडाई झगडाको जरो हो । असहिष्णुताका कारण साना-साना कुरामा मानिसहरू एक अर्काको ज्यानका ग्राहक अथवा भयंकर शत्रु बन्न पुगेका देखिन्छन् । यो असहिष्णुताको प्रवलताको कारण मानिसहरू दस मध्ये नौवटा कुरामा सहमति, समानता र एकतालाई हेर्दैनन्, अपितु, जुन एउटा भिन्नता हुन्छ, त्यसलाई नै अघि सारेर दुर्भाव उत्पन्न गर्दछन् ।

असहिष्णुता र द्वैषलाई मर्यादित राख्ने मानवीय परम्पराको निर्वाहको लागि मानिसले संयम अगाल्नु पर्दछ भन्ने कुराको शिक्षा त्यहाँ उपस्थित मानिसहरूलाई दिनको लाीग र मानव जीवनको मर्यादा-विज्ञानलाई बुझाउनको लागि चौथो ठूलो समिधा उत्तर दिशामा स्थापित गरीन्छ ।

क्रिया र भावना – चौथो समिधा उत्तर दिशामा मन्त्रका साथ राख्नु पर्दछ । सबैले भावना गर्नु पर्दछ कि द्वैष दुर्भावमा अंकुशी राख्ने पाठ हृदयंगम गरीरहेका छौं । मृतकबाट यस प्रकारका यदि कुनै भूल भएका रहेछन् भने उसको शमनको लागि आफ्नो उत्तरदायित्व निश्चित गर्दछौ । यस्ता व्यक्ति जसबाट आफ्नो कुरा मिल्दैन त्यसद्वारा गरीने कुनै पनि श्रेष्ठ काममा खुला मनले सहयोग गर्ने छौं । यो तप पुण्य समिधाको साथ स्थापित गर्दछौ ।

ॐ उदीचि दिक्सोमोाऽधिपतिः, स्वजो रक्षिताशनिरिषवः । तेभ्यो नमोऽधिपतिभ्यो नमो, रक्षितृभ्यो नमऽइषुभ्यो नमऽएभ्यो अस्तु । योꣳस्मान्द्वेष्टि यं वयं, द्विष्मतं वो जम्भे दध्मः ॥ अथर्व ३.२७.४

॥ चितारोहण ॥

मर्यादाका समिधा स्थापित गरेपछि अनुभवी व्यक्तिले चिता सजाउनु पर्दछ । चिता किनकि एक प्रकारको यज्ञ प्रक्रिया हो । यसकारण यसमा त्यो काठ मात्र प्रयोग गरीन्छ जो प्रायः यज्ञ कार्यमा प्रयुक्त हुन्छन् । बट, पीपल, गूलर, ढाक, आँप, शमी आदि पवित्र काठका समिधा मात्र यज्ञमा काम लाग्दछन् तसर्थ यथाशक्ति ती जातका काठ मृतकको अन्तेष्टिमा प्रयोग गर्नु पर्दछ । अगर, तगर, देवदत्त, चन्दन आदि जातका र सुगन्धित काठ पाउन सकेमा तिनलाई पनि चितामा लगाउनु पर्दछ ।

धर्मभाठीमा राखिएको मृत शरीरलाई उठाएर चितामा सुताउनु पर्दछ, त्यसपछि सम्मिलित स्वरमा संस्कारकर्ताले ***"ॐ अग्ने नय सुपथा राये ....."*** मन्त्र उच्चारण गर्नु पर्दछ । मन्त्रमा अग्निदेव सँग जुन बाटोमा सज्जन हिडेका छन् त्यो बाटोमा हिड्ने र तिनीहरू पुगेको गन्तब्यमा पुग्ने प्रार्थना गरीएको छ । शान्ति र सद्गति तिर जीवनको भावी यात्रा शुरू होस् यही ईश्वर प्रार्थना र शुभकामना उपस्थित मानिसहरूले प्रकट गर्नु पर्दछ र त्यो नै प्रकट गरीएको छ । ज्ञान, प्रकाश, तेज, संयम र पुरुषार्थ जस्ता गुणहरूलाई अग्निको प्रतिनिधि मानिन्छ । यिनको जसले पनि आश्रय लिन्छ, त्यो त्यही किसिमले माथि उठ्ने छ । जसरी अग्निमा जलाइएको शरीरको अणु र कण वायुभूत भएर माथि उडेर आकाशमा गुग्दछ त्यस्तै ती मानिस माथि उन्नतिको शिखरमा पुग्दछन् । चितारोहण पछि निर्धारित मन्त्रले पाँचौ पिण्ड दिनु पर्दछ । त्यसपछि शव माथि दाउरा राख्नु पर्दछ ।

॥ शरीर यज्ञ आरम्भ ॥

अग्नि स्थापना – कुशको मुठामा आगो राखेर हातमा मुठा समाति हावामा यताउता हल्लाए पछि अग्नि प्रज्ज्वलित हुन्छन् । यो मुठो लिएर मृतक चिताको एक परिक्रमा गरेर मृतकको टाउकोको छेउमा या जहाँबाट आगो राम्ररी चाडै सल्कन्छ, त्यस्तो ठाउँमा बलेको मुठो राख्नु पर्दछ । चिता बनाउँदा आगो लगाउने स्थान पहिले देखि नै बनाउँदै अलिअलि खुकुलो पारेर सानातिना दाउरा मसिना काठ पात राखेर ठीक पार्नु पर्दछ । अग्नि स्थापनाको समयमा ***"ॐ भूर्भुवःस्वःद्यौरिव भुम्ना" ....*** मन्त्रको पाठ गर्नु पर्दछ । त्यसपछि ***"उद्बुध्यस्वाग्ने" ..*** मन्त्रका साथ अग्नि तीब्र गर्नको लागि आवश्यकतानुसार सालको खोटोको खुदो आदि झम्कनु पर्दछ र हावा गर्नु पर्दछ ।

घृताहुति – आगो प्रज्ज्वलित भैसकेपछि घिउको सातवटा आहुति दिनु पर्दछ । यो कार्यको लागि लामो डण्डीको चम्चा प्रयोगमा ल्याउनु पर्दछ । ***"ॐ इन्द्राय स्वाहा"*** इत्यादि मन्त्रले सातवटा घृत आहुति त्यो व्यक्तिले जसले अग्नि प्रवेश गराएको छ त्यसले दिनु पर्दछ । यो व्यक्ति मृतकको छोरा या निकटतम सम्वन्धी हुनु पर्दछ ।

सामान्याहुति – घृत आहुति पछि सबै जनाले सुगन्धित हवन सामग्रीले गायत्री मन्त्र बोल्दै सातवटा आहुति समर्पित गर्नु पर्दछ । यसपछि शरीर यज्ञका विशेष आहुति दिइन्छन् ।

॥ विशेष आहुति ॥

दिशा एवं प्रेरणा – शरीर यज्ञको प्रधान मन्त्र ***"ॐआयुर्यज्ञेन कल्पतां ......"*** ले हामीलाई यस तथ्यको हृदयंगम गराउन र व्यवहारिक जीवनमा समाविष्ट गर्ने निर्देश गर्दछ । मन्त्रमा निर्देश छ कि – मानवीय आयुष्य यज्ञको लागि हुनुपर्दछ, ऊ जबसम्म बाचोस्, परमार्थको लागि बाँचोस् र विराट् ब्रम्हको पूजा गर्ने गरोस् । म आफ्नो लागि मात्र होइन समस्त समाजको लागि बाँचेको छु भन्ने सोचाई राखोस् । प्राण, चक्षु, श्रोत, वाणी, मन, आत्मा आदि यज्ञको लागि नै समर्पित गर्नु पर्दछ ।

"प्राण यज्ञको लागि होस् । साहस, शक्ति, क्षमता, चातुर्य र प्रतिभाको समस्त कोष लोकहितको कुरा सोचने, आयोजन गर्ने र त्यसमा प्रवृत्त रहने काममा खर्च गरीनु पर्दछ । यिनलाई नै पाँच प्राण – क्रमशः प्राण, अपान, व्यान, उदान र समान भनेर आहुति दिइन्छ ।

आँखा यज्ञको लागि हुनु पर्दछ अर्थात जे जति देखियोस् सउद्देशीय देखियोस । अश्लीलताको विकार भरिएको दूषित दृष्टिले भिन्न लिंग भएको नर या नारीलाई नदेखोस् । पवित्र र प्रेम भरिएको दृष्टिले प्रत्येक व्यक्ति र वस्तुलाई देखोस् र त्यसलाई झन बढी सुन्दर र सुविकसित बनाउने प्रयत्न गरोस् । छिद्रान्वेषण नगरोस् अपितु, गुणलाई खोजोस् देखोस् र अपनाओस् । सत्साहित्य पढोस् । प्रेरणाप्रद दृष्य देखोस् । दुर्भाव उत्पन्न गर्ने किसिमको दृष्य नेत्रबाट बचाई राख्नु पर्दछ ।

श्रोत यज्ञको लागि हुनु पर्दछ अर्थात सुनिएको चीजबाट सद्भाव जाग्रत हुने र श्रेयष्कर हुनु पर्दछ । यस्तो वचन सुन्नु हुँदैन जसले कुमार्गमा लैजाओस् ।

'वाणी' यज्ञको लागि बोल्नु पर्दछ अर्थात शिष्ट, उत्साहवर्धक र श्रेयस्कर वचन बोल्ने अभ्यास गर्नु पर्दछ । मतभेद या अप्रिय प्रसंग आए पनि वाणीको स्वच्छतालाई छोड्नु हुँदैन । अर्कालाई कुमार्गमा लैजाने किसिमको सल्लाह, द्वैष एवं रोष उत्पन्न गर्ने किसिमको निन्दा, चुगली, व्यंग, उपहास एवं मर्म भेदन गर्ने किसिमको वाणी कदापि हुनु हुँदैन । असत्य र निरर्थक पनि बोल्नु हुँदैन । जिह्वाको संयम सबभन्दा ठूलो तप मानिएको छ । जसको अर्थ चटोरपनबाट बच्नु मात्र होइन, अपितु, तौल नापमा ठिक्क पर्ने, सुसंगत एवं श्रेयस्कर वाणी बोल्नु पनि हो – यस्तो वाक्संयमलाई नै भनिन्छ ।

"मनलाई यज्ञको लागि गतिशील गरौं" मनमा अनुचित अवांछनीय कुरा आउन दिनु हुँदैन । कुविचारहरूलाई मस्तिष्कमा स्थान दिनु हुँदैन । अर्कालाई हानि पुऱ्याएर अनैतिक रीतिले लाभ उठाउने योजना बनाउने इच्छा गर्नु हुँदैन । तृष्णामा मन डुब्न नपाओस् । त्यसमा द्वेष, शोषण, अपहरण एवं अन्यायको लागि कुनै स्थान हुनु हुँदैन । छल, कपट एवं धोका दिने इच्छा कहिले पनि हुनु हुँदैन । यस्तो निर्मल मनलाई यज्ञ रूप नै भन्नु पर्दछ ।

"आत्मा यज्ञमय होस्" त्यसमा आस्था, निष्ठा, भावना, मान्यता र आकांक्षा जो भएपनि ती सबै आदर्शवादिता, उत्कृष्टता, एवं सात्विकताले परिपूर्ण हुनु पर्दछ । उद्वेग होइन सन्तोष एवं उल्लासको अन्तःकरणमा प्रधानता रहनु पर्दछ । शुभ नै अनुभव गर्नु पर्दछ । आत्मालाई शुभ बनाउँदा बनाउँदा परिष्कृत गर्दा गर्दा, त्यसलाई परमात्माको रूपमा परिणत गर्ने चेष्टा जारी रहन्छ भने यो प्रकृयालाई 'आत्मज्ञान' भनिन्छ ।

"ब्रम्ह यज्ञको लाीग हुनु पर्दछ" । यहाँ ब्रम्ह शब्दको प्रयोग विवेकको अर्थमा प्रयुक्त भएको छ । हाम्रो विवेक जाग्रत रहोस्, मन, बुद्धि, चित्त र अहंकारका जे जति कषाय कल्मष जाग्ने गर्दछन् र अन्तःकरणमा जे जति बिक्षेप उत्पन्न गर्दछन् तिनलाई विवेकद्वारा नियन्त्रित गरीयोस् । आत्मनिग्रहको काम विवेकद्वारा नै सम्पन्न हुन्छ । यसकारण विवेकको सत्ता यति प्रबल राख्नु पर्दछ कि मनोबिकारले टाउको उठाउन नसकुन् र जीवनलाई तानेर कुमार्गमा पुऱ्याउन नसकुन् ।

“ज्योति यज्ञको लागि हुनु पर्दछ” यहाँ ज्योति शब्द क्रियाशीलताको अर्थमा प्रयुक्त भएको छ । हाम्रो शक्ति कुमार्गगामी हुनु हुँदैन । हाम्रो बुद्धिले सत्पथको परित्याग गरेको छैन र हाम्रो आकांक्षाले अनुचितको चाह गर्दैन भने तथा हाम्रो प्रतिभाले अरूमाथि भार र दवावको सृजना गर्दैन, विद्याको दिशा अधोगामी होइन ऊर्ध्वगामी छ हाम्रा पाइला पतनका लागि होइन उत्थानका लागि अघि बढेका छन् भने हाम्रो ज्योति यज्ञको लागि प्रयुक्त भैरहेको छ भन्ने कुरा बुझ्नु पर्दछ । जसरी दीपकले आफूलाई जलाएर अर्काको लाीग प्रकाश उत्पन्न गर्दछ, त्यस्तै हामीले पनि आफ्नो ज्योतिर्मय व्यक्तित्वले संसारमा पुण्य प्रकाशको सृजना अभिवर्धन गर्दै जानु पर्दछ ।

‘स्वः’ यज्ञको लागि हुनु पर्दछ । हाम्रो व्यक्तित्व या अस्तित्व सत्प्रवृत्तिहरूलाई बढाउनको लागि हुनु पर्दछ । सत्यं शिवं शुन्दरम्को महत्व विकसित गर्नको लागि हुनु पर्दछ । हाम्रो अहं आफ्नो गर्व पूरा गर्नको लाीग हुनु हुँदैन, धर्म सत्य र ईश्वरको गौरव बढाउने काममा नियोजित रहनु पर्दछ । पृष्ठ भाग यज्ञको लागि हुनु दर्पछ । मानिसहरूले सामुन्नेको देखिने भाग त मानिस जस्तै बनाएका हुन्छन् तर भित्र फोहोर भरिएको हुन्छ । यसप्रकार हामीले येनतेन गरेर आफ्नो वर्तमान त बिताउँदै छौं तर पछिल्लो भाग जुन कि मरणोत्तर जीवन सँग सम्बन्धित छ, त्यो अन्धकारमा नै दबेको हुन्छ । यो संसारबाट विद्या भएपछि हामीले आफ्नो शेष पछि कुनै महत्वपूर्ण स्मृति छोडेका हुँदैनौं । यो बहुत दुःखको कुरा हो । मन्त्रमा भनिएको छ कि हाम्रो पृष्ठ भाग पछाडिको अदृष्य पक्ष पनि यज्ञमा प्रयुक्त होस् ।

“अन्तमा यो यज्ञ पनि यज्ञको लागि होस्” । यसमा यज्ञीय संस्कृतिको चरमोत्कर्ष बताइएको छ । हामीले जे जति पनि शुभ कार्यहरू गर्दछौं र जति सद्भाव राख्दछौं त्यो सबैको पृष्ठ भागमा लौकिक या परलौकिक कुनै प्रकारको पनि व्यक्तिगत लाभको इच्छा हुनु हुँदैन । यद्धपि स्वभावतः परमार्थमा लागेको व्यक्तिलाई यो लोक र परलोकमा सुख शान्तिको अविरल लाभ प्राप्त हुन्छ तापनि यसप्रकारको लाभ को कुरा सम्झेर व्यक्तिगत लाभको धारणालाई उजागर हुन दिनु हुँदैन । शुभ कार्य मात्र यसकारण गरीनु पर्दछ कि यसबाट मानवको शोभा बढछ । सत्य र औचित्यको विजय नै ईश्वरको विजय हो । धर्मको अभिनन्दन एवं पोषण नै मानवोचित कर्तव्य हो । यी उदात्त भावनाहरूबाट र यज्ञीय परम्परालाई गतिमान् राख्ने भावनाले यज्ञ कर्म गरिनु पर्दछ ।

अंतमा शरीरका प्रत्येक अंशलाई यज्ञमय बनाउने प्रेरणाका साथ १६ आहुति पूर्ण गरीन्छन् । सत्रौं आहुति शरीरगत पंचतत्वहरूलाई श्रेष्ठतम दिशामा गति दिने भावनाले गरिन्छ । यस्तो भावना गरिन्छ कि चक्षु शक्ति सूर्यतिर, वायु एवं आत्म तत्व द्युलोकतिर, पृथ्वी तत्व धर्मतिर तथा जल तत्व हितकारी औषधिहरूतिर उन्मुख हुनु पर्दछ ।

क्रिया र भावना – एक-एक मन्त्रसँग सम्बन्धित संक्षिप्त प्रेरणा दिनुपर्दछ र भावना गर्नु पर्दछ कि मृतकको व्यक्तित्वको सबै अंश यज्ञभूत भैरहेका छन् । हाम्रो व्यक्तिगत यज्ञीय धाराको योग्य बनोस् –

१ ॐ आयुर्यज्ञेन कल्पता ऽ स्वाहा ।
२ ॐ प्राणो यज्ञेन कल्पता ऽ स्वाहा ।
३ ॐ अपानो यज्ञेन कल्पता ऽ स्वाहा ।
४ ॐ व्यानो यज्ञेन कल्पता ऽ स्वाहा ।
५ ॐ उदानो यज्ञेन कल्पता ऽ स्वाहा ।
६ ॐ समानो यज्ञेन कल्पता ऽ स्वाहा ।
७ ॐ चक्षुर्यज्ञेन कल्पता ऽ स्वाहा ।
८ ॐ श्रोतं यज्ञेन कल्पता ऽ स्वाहा ।
९ ॐ वाग्यज्ञेन कल्पता ऽ स्वाहा ।
१० ॐ मनो यज्ञेन कल्पता ऽ स्वाहा ।
११ ॐ आत्मा यज्ञेन कल्पता ऽ स्वाहा ।
१२ ॐ ब्रह्मा यज्ञेन कल्पता ऽ स्वाहा ।
१३ ॐ ज्योतिर्यज्ञेन कल्पता ऽ स्वाहा ।

१४ ॐ स्वर्यज्ञेन कल्पता ऽ स्वाहा ।
१५ ॐ पृष्ठं यज्ञेन कल्पता ऽ स्वाहा ।
१६ ॐ यज्ञो यज्ञेन कल्पता ऽ स्वाहा ।
१७ ॐ सूर्यं चक्षुर्गच्छतु, वातमात्मा द्यां च गच्छ, पृथिवीं च धर्मणा । अपो वा गच्छ यदि, तत्र ते हितमोषधीषु, प्रतितिष्ठा शरीरैः स्वाहा । – ऋ. १०.१६.३

॥ सामूहिक जप-प्रार्थना ॥

शरीर यज्ञ पछि सबै परिजनहरू चितातिर मुख गरेर शान्ति भावले पंतिबद्ध भएर बस्नुपर्दछ । परस्पर चर्चा, वार्तालाप गर्नु हुदैन । आवश्यकता परेमा सम्बन्धितलाई संकेतले बोलाएर संछिप्त चर्चा गर्नु पर्दछ । वातावरण शान्त बनाई राख्नुपर्दछ । सबैजनाले गायत्रीमन्त्रको मानसिक जप गर्दै मृत आत्माको सद्गति तथा परिजनहरूको शोक निवारणको लागि प्रार्थना गर्नु पर्दछ । पूर्णाहुति –कपालक्रियाको समय आइ पुग्दासम्म यो क्रम चालु राख्नु पर्दछ । श्मशानघाटमा गरीएको प्रार्थना साधनाको आफ्नै महत्व हुन्छ । तन्त्रविद्याका समर्थकहरूले त यसलाई अनिवार्य मान्दछन् । कपाल क्रियाभन्दा पहिले आफ्नो ठाँउ नछोड्ने परिपाटी छ । कपाल क्रिया टाउकोको हड्डीलाई आगोले समातेर तालु भागमा प्वाल पर्ने स्थिति बनेपछि गरीन्छ । तसर्थ बीचको यो समयको उपयोग जपमा बिताउनु पर्दछ । यस बीचमा अनुभवी व्यक्तिहरूले चिताको रेखदेख गरीरहन्छन् । चिताको दाउरालाई उचित स्थानमा जमाई-बनाई राख्नु पर्दछ ।

॥ पूर्णाहुति-कपाल क्रिया ॥

दिशा एवं प्रेरणा –मस्तिष्क जीवनको वास्तविक केन्द्र संस्थान हो । यसमा जस्तो विचार र भाव उठछन्, त्यसैको अनुकूल जीवनको दिशा निर्धारित हुन्छ र उत्थान पतनको त्यस्तै संयोग बन्दै जान्छ । मस्तिष्कलाई सीमाबद्ध-संकुचित राख्नु हुँदैन । त्यसलाई व्यापक विशाल आधारमा सुविकसित हुनु पर्दछ । यो तथ्यको प्रतिपादन गर्नाको लागि कपालक्रियाको कर्मकाण्ड गरीन्छ । विचार संस्थानलाई एउटा सानो संकुचित परिधिभित्र मात्र नसोचोस् बरू विश्व मानवको विभिन्न समस्याहरूलाई ध्यानमा राखेर आफ्नो कर्तव्य पथ निर्धारित गरोस् भन्ने उद्देश्यले मृतकको चितामा बलीरहेको बेला टाउको फुटालिन्छ । मस्तिष्कको हाडको घेरा टुटनाले यो निष्कर्ष निकालिन्छ कि व्यापक दृष्टिकोण अपनाउने सुबिधा भयो । मृत र जीवित सबैको लागि मानसिक संकीर्णता हानिकारक बताएर सोच्ने दायरा बढाउनु यो पूर्णाहुति क्रियाको लक्ष्य हो । जसको मस्तिष्क अन्तिम समय सम्म विवेकशील बनेर रहेको छ, त्यसले यज्ञीय जीवनको वास्तबिक रूपमा पूर्णाहुति गरेको बुझ्नु पर्दछ । यो प्रतीक संकेत यस कपालक्रियामा पाइन्छ ।

क्रिया र भावना – अन्तेष्टि गर्ने व्यक्तिले हातमा बाँस लिएर चिताको शिरानमा खडा हुनु पर्दछ । सबै जना उभिनु पर्दछ र पूर्णाहुतिको लागि हवन सामग्री र नरिवल गोला तयार राख्नु पर्दछ । सबैको हातमा पूर्णाहुतिको लागि हवन सामग्री, तुलसी, चन्दन आदि जातको दाउराका टुक्राटाक्री हुनु पर्दछ । टाउकोको हाडको मध्य भाग– तालु कमलो हुन्छ तसर्थ त्यो जोड सबभन्दा पहिले जलेर खुल्छ त्यहाँ बासको टुप्पोले दवाब दिएर प्वाल पारी दिनु पर्दछ । त्यसपछि पूर्णाहुति मन्त्र ***"ॐ पूणमदः पूर्णमिदं.... "*** बोल्दै पूर्णाहुतिको गोला बाँसको भरमा टाउको निर राखीदिनु पर्दछ र सबै जनाले हातमा रहेको सामग्री होमिनु पर्दछ ।

भावना गर्नु पर्दछ कि मस्तिष्क स्थित जीवन संचालन विचार- तन्त्रिकाको जाललाई (सर्किटलाई) यज्ञीय पुट दिएर विश्व चेतनामा मिलाइन्छ र आफ्नो मस्तिष्कलाई पनि यो संस्कारयुक्त बनाइदैछ ।
पूर्णाहुति कपालक्रिया पछि चिता शान्त नभएसम्म हेरचाहको लागि २-४ जना त्यहाँ बस्नु पर्दछ शेष मलामीहरू फिर्ता हुन सक्दछन् अथवा स्थानीय परम्परा अनुसार एक साथ सबै काम सकिएपछि सामूहिक स्नान, जलांजलि र शोक प्रार्थना आदि कृत्यहरू गर्न सकिन्छ । त्यहाँबाट प्रस्थान गर्नु अघि तल लेखिए अनुसार समापनको कार्य गर्नु पर्दछ –

वसोर्धारा, स्नेह सिंचन – वसोर्धारामा घिउको धारा छोड्दै पूर्णाहुतिको अंतिम भाग पूर्ण गरीन्छ । घिउको अर्को नाम स्नेह हो, स्नेह भनेको प्रेम हो । प्रेम पूर्ण जीवन सराहनीय हुन्छ । सुखा, निरस, निष्ठुर, कर्कश, स्वार्थी र संकीर्ण

जीवन धिक्कारयोग्य हुन्छ । वसोर्धारामा घिउको स्नेहको अखण्डधारा ***"ॐ वसोःपवित्र ...."*** मन्त्रद्वारा समर्पित गरीन्छ । त्यसको तात्पर्य यो हो कि व्यक्तिको जीवन स्नेह धारामा डुबुल्की खाइरहोस् ।

परिक्रमा र नमस्कार – उपस्थित सबै जनाले चिताको परिक्रमा ***"यानि कानि च पापानि ...."*** मन्त्रका साथ गर्दै स्वर्गीय आत्मा प्रति आफ्नो सम्मान र सद्‌भावना प्रकट गरीन्छ । यो नमस्कार ईश्वरको लागि त हो साथै स्वर्गीय आत्माको लागि पनि हो । ईश्वर प्रति, यसकारण कि उनले दिवंगत आत्मालाई मानव जीवनको स्वर्णिम सौभाग्य प्रदान गरे र यदि आत्माले चाहन्छ भने अनन्तकाल सम्मको लागि अविछिन्न सुख, शान्ति प्राप्त गर्न सक्दछ । यो महान् अनुकम्पाको लागि ईश्वरमा नमस्कार गरीन्छ । मृतक व्यक्तिद्वारा उसको जीवनकालमा जीवित व्यक्तिहरू प्रति कुनै उपकार भएको रहेछ भने त्यसको लागि यो सजीव विश्व कृतज्ञ छ । यो कृतज्ञताको अभिव्यक्तिको लागि जन जीवनको यो प्रतिनिधि अभिनन्दन हो ।

सबै जनाले मिलेर शान्ति पाठ गर्नु पर्दछ । दिवांगत शरीर त्यागले गर्दा जुन विकृतिहरू उत्पन्न भएका छन् र मृतकको शरीर त्याग भएपछि जो अशान्त भएको छ उसको शान्तिको लागि यो शान्ति पाठ गरीन्छ ।
यसप्रकार अन्तेष्टि संस्कार पूरा गरेपछि संस्कारमा सम्मिलित मानिसहरू कुनै जलाशयमा गएर स्नान गर्नु पर्दछ, लुगा धुनु पर्दछ लोकाचार अनुसार नीमका पात चपाउँने जस्ता कृमिनाशक उपचार गर्नु पर्दछ ।

॥ अस्थि विसर्जन ॥

दिशा एवं प्रेरणा – अन्तेष्टि पछि अस्थि अवशेष एकत्रित गरेर कुनै पुण्य तीर्थमा विसर्जित गर्ने परिपाटी छ । जीवनको कण-कण सार्थक होस् भन्ने उद्देश्ले शरीरका अवशेष पुण्य क्षेत्रमा फालिन्छ ।

चिता शान्त भएको तेस्रो दिन चिताबाट अस्थिहरू उठाइन्छन् । यदि छिटै उठाउँनु छ भने दूधयुक्त जलले अथवा जलले मात्र सिंचित गरेर अस्थिहरू उठाइन्छन् । अस्थि उठाउदा निम्नलिखित मन्त्र बोल्नु पर्दछ । –

ॐ आ त्वा मनसाऽनार्तेन, वाचा ब्रह्माणा त्रय्या विद्यया, पृथिव्यामक्षिकायामपा, रसेन निवपाम्यसौ । – का.श्रौ.सू. २५.८.६
कलश या पहेंलो वस्त्रमा मुनितिर कुश राखेर अस्थि संकलित गर्नु पर्दछ । त्यसपछि यिनलाई तीर्थ क्षेत्र (नदी तलाउ या अन्य पवित्र स्थल) मा लगेर विसर्जन स्थलका निकट राख्नु पर्दछ । त्यसपछि हातमा यव, अक्षत, पुष्प लिएर यम र पितृ आवाहनको मन्त्र बोल्नु पर्दछ र पुष्प चढाएर हात जोडेर नमस्कार गर्नु पर्दछ –

॥ यम ॥

ॐ यमग्ने कव्यवाहन, त्वं चिन्मन्यसे रयिम् । तन्नो गीर्भिः श्रवाय्यं, देवत्रा पनया युजम् । ॐ यमाय नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि ॥ – १९.६४

॥ पितृ ॥

ॐ इदं पितृभ्यो नमोऽअस्त्वद्य ये, पूर्वासो यऽ उपरास ऽईयुः । ये पार्थिवे रजस्या निषत्ता, ये वा नून सुवृजनासु विक्षु । ॐ पितृभ्यो नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि ॥ –१९.६८

त्यसपछि अंजलिमा अस्थि कलश या पोको लिएर पानीको धारमा या छेउँमा उभिएर यव, अक्षत, पुष्पका साथ निम्न मन्त्र पढ्दै अस्थिलाई विसर्जन गर्नु पर्दछ –
ॐ अस्थि कृत्वा समिधं तदष्टापो, असादयन् शरीरं ब्रह्मा प्राविशत् ।
ॐ सूर्यं चक्षुर्गच्छतु वातमात्मा, द्यां च गच्छ पृथिवीं च धर्मणा । अपो वा गच्छ यदि तत्र ते, हितमोषधीषु प्रति तिष्ठा शरीरैः स्वाहा ॥ – अथर्व. ११.२०.२९, ऋ. १०.१६.३

ददुपरान्त हात जोडेर निम्न मन्त्रका साथ मृतात्माको ध्यान गर्दै प्रार्थना गर्नु पर्दछ –

ॐ ये चित्पूर्व ऋतसाता ऋतजाता ऋतावृधः। ऋषीन्तपस्वतो यम तपोजाँ अपि गच्छतात्॥ ॐ आयुर्विश्वायुः परिपातु त्वा, पूषा त्वा पातु प्रपधे पुरस्तात्। यत्रासते सुकृतो यत्र त ऽईयुः, तत्र त्वा देवः सविता दधातु॥ – अथर्व १८.१५.५५

तत्पश्चात् घाटमा नै तर्पण आदि विशेष क्रम सम्पन्न गर्नु पर्दछ। तर्पण पछि तीर्थ क्षेत्रमा विद्यमान सत्शक्तिहरूलाई नमस्कार गरेर क्रम समाप्त गर्नु पर्दछ।

ॐ ये तीर्थानि प्रचरन्ति, सृकाहस्ता निषंगिणः।
तेषा सहस्रयोजने व धन्वानि तन्मसि॥ – १६.६१

॥ मरणोत्तर संस्कार ॥

दिशा एवं प्रेरणा – हिन्दू संस्कृतिले एउटा तथ्य के घोषित गरेको छ भने मृत्युका साथमा जीवन समाप्त हुँदैन, मृत्यु त अनंत जीवन श्रृंखलाको एउटा खुड्किलो सम्म हो। यसकारण संस्कारहरूको क्रममा जीवको त्यस स्थितिलाई पनि बाँधिएको छ। जब जीवले एउटा जन्म पूरा गरेर अर्को जीवनतिर उन्मुख हुन्छ तब यो आकांक्षा राखिन्छ कि जीवको यो जीवन भन्दा आगामी जीवन अझ सुखमय होस् र अझ बढी सुसंस्कृत बनोस्। यसकारण जे जति कर्मकाण्ड गरीन्छन् तिनको लाभ जीवात्माको क्रियाक्रम सम्पन्न गर्ने व्यक्तिको श्रद्धाको माध्यमबाट नै प्राप्त हुन्छ। यसकारण मरणोत्तर संस्कारलाई श्राद्धकर्म पनि भनिन्छ।

हुन त अस्थि विसर्जन हुनासाथ श्राद्ध कर्मको प्रारम्भ हुने गर्दछ। केहीले त नित्य प्रातः तर्पण र सायंकालमा मृतकले शरीर त्याग गरेको स्थानमा या पीपलको वृक्ष मुनि दीपक बाल्ने क्रम पनि चलाउँने गर्दछन्।

मरणोत्तर संस्कार अन्तेष्टि संस्कारदेखि तेरौं दिनमा गरिन्छ। जुन दिन अन्तेष्टि (दाहक्रिया) हुन्छ त्यो दिन पनि गनिन्छ। कतैकतै बारहौं दिनको पनि परम्परा छ। तमाम ठाउँमा दसौं दिन शुद्धि दिवस मानिन्छ। त्यो दिनमा मृतकका निकट सम्वन्धीहरूले क्ष्यौर कर्म (कपाल फाल्ने) गराउँदछन् र घरको व्यापक सफाई पोताई गर्दछन्। जहाँ तेरहौं दिन मात्र मनाइन्छ त्यहाँ यी सबै कर्म श्राद्ध संस्कार भन्दा पहिले पूरा गर्नु पर्दछ।

अन्तेष्टिको तेरहौं दिन मरणोत्तर-संस्कार गरीन्छ। यो शोक मोहको पूर्णाहुतिको विधिवत आयोजन हुन्छ। मृत्युका कारण घरमा शोक वियोगको वातावरण रहन्छ। बाहिरका मानिसहरू पनि समवेदना-सहानुभूति प्रकट गर्न आउँछन्। यो क्रम तेह्रदिनमा पूर्ण हुनुपर्दछ जसले गर्दा भावुकतावश शोकको वातावरण लामो अवधिसम्म नलम्बियोस् र कर्तव्य कर्मतिर पुनः ध्यान दिन थालियोस्।

मृतकको शरीरबाट अशुद्ध कीटाणु निस्कन्छन् यसकारण मृत्यु पछि घरको सफाई गर्नु पर्दछ। दीवारको पोताई, भुईको धुलाई, र लिपाई, तातो पानीले लुगाको धुलाई, वस्तुहरूको घिसाई, रंगाई आदि यस्तो क्रम बनाउनु पर्दछ कि कुनै छुतको अंश बाँकी नरहोस्। यो कार्य दस देखि तेरह दिनको अवधिमा पूरा हुनु पर्दछ।

तेह्रौं दिन मरणोत्तर संस्कारको त्यस्तै व्यवस्था गर्नु पर्दछ जस्तो अन्य संस्कारहरूमा गरीन्छ। आंगनमा यज्ञवेदी बनाएर पूजन तथा हवनका सम्पूर्ण उपकरण जम्मा गर्नु पर्दछ। मण्डप बनाउने र सजावट गर्ने आवश्यकता हुँदैन। जुन व्यक्तिले दाह संस्कार गरेको हुन्छ, त्यही नै यो संस्कारको मुख्य कार्यकर्ता यजमान बन्दछ र त्यसैले दिवांगत आत्माको शान्ति र सद्गतिको लागि निर्धारित कर्मकाण्ड गराउँछ।

श्राद्ध संस्कार मरणोत्तरका अतिरिक्त पितृ पक्षमा अथवा देहावसान दिवसमा गरीने श्राद्धको रूपमा पनि गर्न सकिन्छ। जीवात्माको शान्तिको लागि तीर्थहरूमा पनि श्राद्ध कर्म गराउने विधान छ।

पूर्व व्यवस्था – श्राद्ध संस्कारको लागि सामान्य यज्ञ देवपूजनको सामग्रीका अतिरिक्त निम्नलिखित अनुसार व्यवस्था बनाउनु पर्दछ।

- ✓ तर्पणको लागि पात्र – अग्लो किनारा भएको थाल, बाटा, पित्तल या स्टीलका बाटा उपयुक्त हुन्छन् । एक पात्र जसमा तर्पण गरीन्छ र अर्को पात्र जसमा जल अर्पित गर्दै जानु पर्दछ। तर्पण पात्रमा जलपूर्ति गर्दै जानको लागि कलश आदि नजिकै राख्नु पर्दछ। यसका अतिरिक्त कुश, पवित्री, चामल, जौ, तिल पनि अलिकति राख्नु पर्दछ।

- ✓ पिण्डदानको लागि लगभग एक पाउ जौ को मुछिएको पीठो । जौ को पीठो नपाइएमा गहुँको पीठोमा जौ र तिल मिलाएर मुछ्नु पर्दछ । पिण्ड स्थापनको लागि पात, पिण्डदान सिंचित गर्नको लागि दूध, दही र मह अलिकति हुनु पर्दछ ।
- ✓ पंचवलि एवं नैवेद्यको लागि भोज्य पदार्थ । सामान्य भोज्य पदार्थका साथ मासको दालको फुलौरा तथा दही यसको लाीग विशेष रूपले राख्ने परिपाटी छ । पंचवलि अर्पित गर्नको लागि हरियो पात या पातको टपरी ।
- ✓ पूजन वेदीमा चित्र कलश एवं दीपकका साथ एउटा सानो थुप्रो चामलको 'यम' तथा तिलको 'पितृ' आवाहनको लागि बनाउनु पर्दछ ।

क्रम व्यवस्था – श्राद्ध संस्कारमा देवपूजन एवं तर्पणका साथ पंचयज्ञ गर्ने विधान छ । यो पंच यज्ञ ब्रम्हयज्ञ, देवयज्ञ, पितृयज्ञ, भूतयज्ञ र मनुष्य यज्ञ हो । यिनलाई प्रतीक रूपमा 'वलिवैश्वदेव' को प्रक्रियामा पनि गराउने परिपाटी छ । हुन त पितृ यज्ञको लागि पिण्डदान, भूतयज्ञको लागि पंचवलि, मनुष्यको लागि श्राद्ध, संकल्प आदि विधानहरू छन् । देवयज्ञको लागि सत्प्रवृत्ति सम्वर्धन- देवदक्षिणा संकल्प तथा ब्रम्हयज्ञको लागि गायत्री विनियोग गरीन्छ । अन्तेष्टि गर्नेलाई मुख्य यजमानको रूपमा बसालिन्छ र विशेष कृत्य त्यसैबाट गराइन्छ । अन्य सम्वन्धीलाइ पनि स्वस्तिवाचन यज्ञाहुति आदिमा सम्मिलित गर्न उचित हुन्छ ।

प्रारम्भमा यम एवं पितृ आवाहन पूजन गरेर तर्पण गराइन्छ । तर्पण पछि क्रमशः ब्रम्हयज्ञ, देवयज्ञ, पितृयज्ञ एवं मनुष्य यज्ञ गराउनु पर्दछ ।

यी यज्ञहरू भैसकेपछि अग्निस्थापना गरेर विधिवत् गायत्रीयज्ञ गराउनु पर्दछ । विशेष आहुति पछि स्विष्टकृत, पूर्णाहुति आदि सम्पन्न गराउँदै समयको सीमा अनुसार यज्ञको समापन संक्षेपमा या विस्तारपूर्वक गराउनु पर्दछ ।

विसर्जन भन्दा पहिले दुईटा थालमा भोजन पस्केर राख्नुपर्दछ । यसमा देव र पितरको लागि नैवेद्य अर्पित गर्नुपर्दछ । पितृ नैवेद्यको थालमा कुनै मान्य वयोवृद्ध अथवा पुरोहित वर्गलाई भोजन गराई दिनु पर्दछ र देव नैवेद्य कुनै कन्यालाई खुवाउनु पर्दछ । विसर्जन गरेपछि पंचवलिको भाग यथास्थान पुऱ्याउने व्यवस्था गर्नु पर्दछ । पिण्ड नदीमा विसर्जन गर्ने या गाइलाई खुवाउने परिपाटी छ । यसपछि निर्धारित क्रमले परिजन, कन्या, ब्राम्हण आदिलाई भोजन गराउनु पर्दछ । राति कर्मकाण्ड स्थलमा दीपक राख्नु पर्दछ ।

.... नामाऽहं .... नामकमृतात्मनः प्रेतत्वनिवृत्तिद्वारा अक्षय्यलोकावाप्तये स्वकर्त्तव्यपालनपूर्वकं पितृणाद् आनृणाद सर्वेषां पितृणां शान्तितुष्टिनिमित्तं पंचयज्ञसहितं श्राद्धकर्म अद्व करिष्ये ।

॥ यम देवता-पूजन ॥

यमलाई मृत्युको देवता भनिन्छ । यम नियन्त्रण गर्ने र समयलाई पनि भनिन्छ । सृष्टिको संतुलन– नियन्त्रण बनाई राख्नको लागि मृत्यु पनि एउटा आवश्यक प्रक्रिया हो । नियन्त्रण – संतुलन बनाई राख्नको लागि कालको सीमाको स्मरण राख्नाले जीवन संतुलित, व्यवस्थित तथा प्रखर एवं प्रगतिशील बनाई राख्ने प्रेरणा मिल्दछ ।

क्रिया र भावना – पूजा वेदीमा चामलको एउटा थुप्रो यमको प्रतीकको रूपमा राख्नु पर्दछ तथा मन्त्रद्वारा त्यसको पूजन गर्नु पर्दछ । यदि समयको अभाव छैन भने केही व्यक्तिले मिलेर यस स्तेत्रको पाठ पनि गर्नु पर्दछ । स्तुति गर्नुको अर्थ हो – उनका गुणहरूको स्मरण तथा आफ्नो श्रद्धाको अभिव्यक्ति गर्नु ।
हातमा यव, अक्ष, पुष्प लिएर जीवन-मृत्यु चक्रको अनुशासन बनाई राख्ने तन्त्रका अधिष्ठाताको आवाहन गर्नु पर्दछ - पूजन गर्नु पर्दछ । भावना गरौ कि यमको अनुशासन हामी सबैको लागि कल्याणकारी बनोस् ।

ॐ यमाय त्वा मखाय त्वा सूर्यस्य तपसे । देवस्त्वा सविता मध्वानक्तु, पृथिव्याः स ऽ स्पृशस्पाहि । अर्चिरसि शोचिरसि तपोऽसि । ॐ यमाय नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि । ततो नमस्कारं करोमि ।

॥ यम स्तेत्र ॥

ॐ नियमस्थः स्वयं यश्च, कुरुतेऽन्यान्नियन्त्रितान् ।
प्रहरिणे मर्यादानां, शमनाय तस्मै नमः ॥१॥
यस्य स्मृत्या विजानाति, भंगुरत्वं निजं नरः ।
प्रमादालस्यरहितो, बोधकाय नमोऽस्तु ते ॥२॥
विधाय धूलिशयनं, येनाहं मानिनां खलु ।
महतांचूर्णितो गर्वः, तस्मै नमोऽन्तकाय च ॥३॥
यस्य प्रचण्डदण्डस्य, विधानेन हि त्रासिताः ।
हाहाकारं प्रकुर्वन्ति, दुष्टाः तस्मै नमो नमः ॥४॥
कृपादृष्टिरनन्ता च, यस्य सत्कर्मकारिषु ।
पुरुषेषु नमस्तस्मै, यमाय पितृस्वामिने ॥५॥
कर्मणां फलदानं हि, कार्यमेव यथोचितम् ।
पक्षपातो न कस्यापि, नमो यस्य यमाय च ॥६॥
यस्य दण्डभयाद्रुद्धः, दुष्प्रवृत्तिकुकर्मकृत् ।
कृतान्ताय नमस्तस्मै, प्रदत्ते चेतनां सदा ॥७॥
प्रधान्यं येन न्यायस्य, महत्वं कर्मणां सदा ।
मर्यादारक्षणं कर्त्रे, नमस्तस्मै यमाय च ॥८॥
न्यायार्थं यस्य सर्वे तु, गच्छन्ति मरणोत्तरम् ।
शुभाशुभं फलं प्राप्तुं, नमस्तस्मै यमाय च ॥९॥
सिंहासनाधिरुढोऽत्र, बलवानपि पापकृत् ।
यस्याग्रे कम्पते त्रासात्, तस्मै नमोऽन्तकाय च ॥१०॥

॥ पितृ आवाहन पूजन ॥

यसपछि यस संस्कारका विशेष कृत्य आरम्भ गर्नु पर्दछ । कलशको प्रधान वेदीमा तिलको एउटा थुप्रो लगाउनु पर्दछ त्यसमाथि दीपक राख्नु पर्दछ । यो दीपकको वरिपरि फूलको घेरा गलाई सजाउनु पर्दछ । पीठोले साना-साना कचौरी जस्ता घिउको दियो बनाएर त्यो मुख्य दीपकको चारैतिर घेरा बनाएर राख्नु पर्दछ । उपस्थित व्यक्तिहरूले हातमा अक्षत लिएर मृतात्माको आवाहनको भावना गर्नु पर्दछ र प्रधान दीपकको ज्योतिमा त्यसलाई प्रकाशित भएको हेर्नु पर्दछ । यो आवाहनको मन्त्र ***"ॐविश्वे देवास..."*** हो । सामूहिक मन्त्रोच्चार पछि हातमा राखेको चामल स्थापनाको चौकीमा समर्पित गर्नु पर्दछ । आवाहित पितृको स्वागत सम्मान षोडशोपचार या पंचोपचार पूजन द्वारा गर्नु पर्दछ ।

ॐ विश्वेदेवास ऽआगत, श्रृणुता म ऽ इम हवम् । एदं बर्हिर्निषीदत ॥ ॐ विश्वेदेवाः श्रृणुतेम हवं मे, ये अन्तरिक्षे यऽउप द्यविष्ठ । ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा, आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयध्वम् । ॐ पितृभ्यो नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि ।

॥ तर्पण ॥

<u>दिशा एवं प्रेरणा</u> – आवाहन, पूजन र नमस्कार पछि तर्पण गरीन्छ । पानीमा दूध, जौ, चामल र चन्दन हालेर तर्पण कार्यमा प्रयोग गरीन्छ । पाइयो भने गंगाजल पनि मिसाउनु पर्दछ ।

तृप्तिको लागि तर्पण गरीन्छ । स्वर्गका आत्माहरूको तृप्ति कुनै पदार्थबाट या खाने पिउने लगाउने लाएक कुनै वस्तुबाट हुन सक्दैन किनकि भौतिक चीजबस्तुको आवश्यकता त स्थूल शरीरलाई हुन्छ तर मृत्यु भएपछि व्यक्तिसँग

स्थूल शरीर हुँदैन मात्र सूक्ष्म शरीर हुन्छ । सूक्ष्म शरीरलाई भोक प्यास सर्दी गर्मी आदि कुनै वस्तु र अवस्थाको आवश्यकता हुँदैन । उसको तृप्तिको विषय कुनै खास पद्मार्थमा हाड मासुको शरीरको लागि उपयुक्त उपकरण हुन सक्दैन । सूक्ष्म शरीरमा विचारणा र चेतना र भावनाको प्रधानता हुन्छ । यसकारण यसमा उत्कृष्ट भावनाहरूबाट बनेको अंतःकरणमा या वातावरण नै शान्तिदायक हुन्छ ।

यो दृष्य संसारमा स्थूल शरीरवालालाई जसरी इन्द्रिय भोग वासना तृष्णा एवं अहंकारको पूर्तिमा सुख मिल्छ, त्यस्तै पितृहरूको सूक्ष्म शरीर शुभ कर्महरूबाट उत्पन्न हुने सुगन्धको रसास्वादन भै तृप्तिको अनुभव गर्दछ । उसको प्रसन्नता र आकांक्षाको केन्द्रविन्दु श्रद्धा हो । श्रद्धाले भरिएको वातावरणको सान्निध्यमा पितृहरूले आफ्नो अशान्ति फालेर आनन्दको अनुभव गर्दछन् । श्रद्धा यिनको भोक हो र यसैबाट यिनले तृप्ति गर्नु अनुभव गर्दछन् । यसकारण पितरहरूको प्रसन्नताको लागि श्राद्ध र तर्पण गरिन्छ । यी क्रियाहरूको विधिविधान यति सरल र यति कम खर्चको हुन्छ कि निर्धन भन्दा निर्धन व्यक्तिले पनि यसलाई सजिलै तरीकाले सम्पन्न गर्न सक्दछ । तर्पणमा प्रधानतयाः जलको नै प्रयोग हुन्छ । त्यसलाई सुगन्धित र परिपुष्ट बनाउनको लागि, जौ तिल चामल दूध फूल जस्ता केही मांगलिक वस्तुहरू मिसाउनु पर्दछ । कुशको भरमा जौको सानो अन्जलि मन्त्रोच्चारपूर्वक हाल्नाले पितर तृप्त हुन्छन् । तर यो क्रियाका साथ आवश्यक श्रद्धा, कृतज्ञता, सद्भावना, प्रेम र शुभकामनाको समन्वय अवश्य हुनु पर्दछ । यदि यी भावनाहरूका साथ श्रद्धान्जलि गरीएको छ भने तर्पणको उद्देश्य पूरा हुन्छ र पितृहरूलाई आवश्यक तृप्ति प्राप्त हुन्छ तर तर्पण गर्नेको मनमा यस्तो श्रद्धा र भावना छैन र रूढीवादीताका कारण यताउता पानी पोखिन्छ भने यत्ति कामबाट कुनै विशेष प्रयोजन पूरा हुन सक्दैन । तसर्थ यस्ता पितृ कर्महरू गर्ने व्यक्तिले यो कुरा स्मरण गर्नु पर्दछ कि यी सानातिना क्रिया कृत्यहरू गरीनुका साथ-साथ दिवंगत आत्माको उपचारको स्मरण गर्नु पर्दछ र तिनका सद्गुण तथा सत्कर्म प्रति श्रद्धा व्यक्त गर्नु पर्दछ । कृतज्ञता तथा सम्मानको भावना उनीहरू प्रति राख्नु पर्दछ र यो अनुभव गर्नु पर्दछ कि यो जलांजलि जस्ता अकिंचन उपकरणहरूका साथ आफ्नो श्रद्धाको अभिव्यक्ति गर्दै स्वर्गीय आत्माको चरणमा आफ्नो सद्भावनाको फूल चढाईरहेको छु । यस्ता किसिमका भावनाहरूको जति बढी प्रवलता हुन्छ पितरहरूलाई त्यति बढी तृप्ति प्राप्त हुन्छ ।

जुन पितृको स्वर्गवास भएको हुन्छ ती पितृको उपकार प्रति कृतज्ञता व्यक्त गर्नु तिनले छोडेको पारिवारिक एवं सामाजिक उत्तरदायित्व पूरा गर्नको लागि तत्पर हुनु तथा आफ्नो व्यक्तित्व एवं वातावरणलाई मंगलमय ढाँचामा ढाल्नु मरणोत्तर संस्कारको प्रधान प्रयोजन हो । गृह शुद्धि र सुतक निवृत्तिको उद्देश्य पनि यसैसाथ जुटेको हुन्छ । देव आवाहन र यज्ञ आदिका क्रियाहरू यसैको लागि गरीन्छ तर तर्पणमा यिनी एकजना पितृका लागि मात्र होइन पूर्वकालमा स्वर्गवास भएका आफ्ना परिवार माताका परिवार हजुरआमाका परिवारका तीत/तीन पिढीका पितरहरूको तृप्तिको पनि आयोजना गरीन्छ । यतिमात्र होइन यो पृथ्वीमा अवतरित भएका सबै महान् पुरूषहरूका आत्मा प्रति यो अवसरमा श्रद्धा व्यक्त गर्दै तिनलाई आफ्नो सद्भावनाद्वारा तृप्त गर्ने प्रयत्न गरीन्छ ।

तर्पणलाइ ६ भागमा विभक्त गरीएको छ – (१) देव तर्पण, (२) ऋषितर्पण, (३) दिव्य मानव तर्पण (४) दिव्य पितृ तर्पण, (५) यम तर्पण र (६) मानव पितृ तर्पण । सबै तर्पण निम्नलिखित क्रमले दिइएको छ ।

॥ देव तर्पणम् ॥

देवशक्ति ईश्वरको त्यो महान् विभूति हो जो मानव कल्याणमा सदैव निःस्वार्थ भावले प्रयत्नरत रहन्छ । जल, वायु, सूर्य, अग्नि, चन्द्र, विद्युत तथा अवतारी ईश्वर अंशहरूका मुक्त आत्माहरू एवं विद्या, बुद्धि, शक्ति, प्रतिभा, करूणा, दया, प्रसन्नता, पवित्रता, जस्ता सत्प्रवृत्तिहरू सबै देवशक्तिहरूमा आउँछन् । यद्यपि यी देखा पर्दैनन् तापनि यिनका अनन्त उपकार छन् । यदि इनको लाभ प्राप्त हुँदैन भने मानिसहरूको लागि बाँच्न पनि संभव हुँदैन । यिनी प्रति कृतज्ञताको भावना व्यक्त गर्नको लागि यो देव तर्पण गरिन्छ ।

यजमानले दुबै हातको अनामिका औलामा पवित्री धारण गर्नुपर्दछ र हातमा जल, अक्षत लिएर निम्नलिखित मन्त्रले देवआवाहन गर्नु पर्दछ ।

ॐ आगच्छन्तु महाभागाः विश्वेदेवा महाबलाः ।

ये तर्पणेऽत्र विहिताः, सावधाना भवन्तु ते ॥

जलमा चामल राख्नु पर्दछ । कुश-मोटक सिधै लिनु पर्दछ । यज्ञोपवीत सभ्य (वायाँ काँधमा) सामान्य स्थितिमा राख्नु पर्दछ । तर्पणको समयमा अंजलिमा जल भरेर सबै औलाको अग्र भागद्वारा अर्पित गर्नु पर्दछ । यसलाइ देव तीर्थ मुद्रा भनिन्छ । प्रत्येक देवशक्तिको लागि एकएक अंजलि जल अर्पण गर्नु पर्दछ । पूर्वाभिमुख भएर कर्म गर्दै जानु पर्दछ ।

ॐ ब्रह्मादयो देवाः आगच्छन्तु गृहणन्तु एतान् जलाञ्जलीन् ।
ॐ ब्रह्मास्तृप्यताम् । **ॐ विष्णुस्तृप्यताम्** **ॐ रुद्रस्तृप्यताम्**
ॐ प्रजापतिस्तृप्यताम् । **ॐ देवास्तृप्यन्ताम्** **ॐ छंदासि तृप्यन्ताम्**
ॐ वेदास्तृप्यन्ताम् । **ॐ ऋषयस्तृप्यन्ताम्** **ॐ पुराणाचार्यास्तृप्यन्ताम्**
ॐ गन्धर्वास्तृप्यन्ताम् । **ॐ इतराचार्यास्तृप्यन्ताम्** **ॐ संवत्सरः सावयर्वस्तृप्यताम्**
ॐ देव्यस्तृप्यन्ताम् । **ॐ अप्सरसस्तृप्यन्ताम्** **ॐ देवानुर्गास्तृप्यन्ताम्**
ॐ नागास्तृप्यन्ताम् । **ॐ सागरास्तृप्यन्ताम्** **ॐ पर्वतास्तृप्यन्ताम्**
ॐ सरितस्तृप्यन्ताम् । **ॐ मनुष्यास्तृप्यन्ताम्** **ॐ यक्षास्तृप्यन्ताम्**
ॐ रक्षांसि तृप्यन्ताम् । **ॐ पिशाचास्तृप्यन्ताम्** **ॐ सुपर्णास्तृप्यन्ताम्**
ॐ भूतानि तृप्यन्ताम् । **ॐ पशवस्तृप्यन्ताम्** **ॐ वनस्पतयस्तृप्यन्ताम्**
ॐ ओषधयस्तृप्यन्ताम् **ॐ भूतग्रामः चतुर्विधस्तृप्यन्ताम**

॥ ऋषि तर्पण ॥

दोश्रो तर्पण ऋषिहरुको लागि हो । व्यास, वशिष्ठ, याज्ञवल्क्य, कात्यायन, अत्रि, जमदग्नि, गौतम, विश्वामित्र, नारद चरक, सुश्रुत, पाणिनि, दधीचि, आदि ऋषिहरू प्रति श्रद्धाको अभिव्यक्ति ऋषि तर्पणद्वारा गरीन्छ । ऋषिहरूलाई पनि देवताहरू जस्तै देवतीर्थ मुद्राबाट एकएक अंजली जल दिइन्छ ।

ॐ मरीच्यादि दशऋषयः आगच्छन्तु गृहणन्तु एतान् जलाञ्जलीन् ।
ॐ मरीचिस्तृप्यताम् । **ॐ अत्रिस्तृप्यताम्** **ॐ अंगिराः स्तृप्यताम्**
ॐ पुलस्त्यस्तृप्यताम् । **ॐ पुलहस्तृप्यताम् ।** **ॐ क्रतुस्तृप्यताम्**
ॐ वसिष्ठस्तृप्यताम् । **ॐ प्रचेतास्तृप्यताम् ।** **ॐ भृगुस्तृप्यताम् ।**
ॐ नारदस्तृप्यताम् ।

॥ दिव्य मनुष्य तर्पण ॥

तेस्रो तर्पण दिव्य मानवहरूको लागि हो । जो पूर्णरूपले समस्त जीवनलाई लोककल्याणको लागि अर्पित गर्न सकेन तर आफ्नो र आफ्ना परिजनको भरण-पोषण गर्दै लोकमंगलको लागि अधिकाधिक त्याग, बलिदान गर्दै रहे । ती दिव्य मानिस हुन् । राजा हरिश्चन्द्र, रन्तिदेव, शिवि, जनक, पाण्डव, शिवाजी, प्रताप, भामाशाह, तिलक जस्ता महापुरूषहरू यस श्रेणीमा पर्दछन् ।

दिव्य मनुष्य तर्पण उत्तराभिमुख भएर गर्नु पर्दछ । जलमा जौ हाल्नु पर्दछ । जनै घाटीमा माला झै गराउनु पर्दछ । हातमा कुश तेर्सो गराउनु पर्दछ । कुशका मध्य भागबाट जल दिनु पर्दछ । अंजलिमा जल भरेर कनिष्ठा (कान्छि औला) को जराको नजीकबाट जल छोड्नु पर्दछ, यसलाई प्रजापत्य तीर्थ मुद्रा भनिन्छ । प्रत्येक संवोधनका साथ दुई दुई अंजलि जल दिनु पर्दछ ।

ॐ सनकादयः सप्तर्षयः आगच्छन्तु गृहणन्तु एतान् जलाञ्जलीन् ।

ॐ सनकस्तृप्यताम् । **ॐ सनन्दनस्तृप्यताम् ।** **ॐ सनातनस्तृप्यताम्**
ॐ कपिलस्तृप्यताम् । **ॐ आसुरिस्तृप्यताम् ।** **ॐ वोढुस्तृप्यताम् ।**
ॐ पंचशिखस्तृप्यताम् ।

॥ दिव्य-पितृ-तर्पण ॥

चौथो तर्पण दिव्य पितृहरूको लागि हो । जसले कुनै लोकसेवा एवं तपश्चर्या त गर्न सकेन तर प्रत्येक दृष्टिले आफ्नो आदर्श बनाई राख्यो र त्यसमाथि कुनै आँच आउन दिएन । अनुकरण, परम्परा एवं प्रतिष्ठाको सम्पत्ति भावी पुस्ताको लागि छाडेर गए । यस्ता मानिस पनि मानवमात्रको लागि वन्दनीय हुन्छन् । उनको पनि ऋषि एवं दिव्य मानव जस्तै तर्पण श्रद्धापूर्वक गर्नु पर्दछ ।

यसको लागि दक्षिणभिमुख हुनु पर्दछ । वामजानु (देब्रे घुडा खुम्चाएर बस्नु पर्दछ) जनै अपसव्य (दायाँ काँधमा अर्थात सामान्य देखि ठीक उल्टो अवस्थामा राख्नु पर्दछ) कुश दोब्राउनु पर्दछ । जलमा तिल हाल्नु पर्दछ । अन्जलिमा जल लिएर दायाँ हातको बुढी औलाको भरमा खसाल्नु पर्दछ । यसलाई पितृ तीर्थ मुद्रा भन्दछन् । प्रत्येक पितृलाई तीन तीन अंजलि जल दिनु पर्दछ ।

ॐ कव्यवाडादियो दिव्यपितरः आगच्छन्तु गृहणन्तु एतान् जलाञ्जलीन् ।
ॐ कव्यवाडनलस्तृप्यताम्, इदं सतिल जलं (गंगाजलं वा) तस्मै स्वधाः नमः ॥३॥
ॐ सोमस्तृप्यताम्, इदं सतिल जलं (गंगाजलं वा) तस्मै स्वधाः नमः ॥३॥
ॐ यमस्तृप्यताम्, इदं सतिल जलं (गंगाजलं वा) तस्मै स्वधाः नमः ॥३॥
ॐ अर्यमास्तृप्यताम्, इदं सतिल जलं (गंगाजलं वा) तस्मै स्वधाः नमः ॥३॥
ॐ अग्निष्वात्ताः पितरस्तृप्यताम्, इदं सतिल जलं (गंगाजलं वा) तेभ्यः स्वधाः नमः ॥३॥
ॐ सोमपाः पितरस्तृप्यताम्, इदं सतिल जलं (गंगाजलं वा) तेभ्यः स्वधाः नमः ॥३॥
ॐ बर्हिषदः पितरस्तृप्यताम्, इदं सतिल जलं (गंगाजलं वा) तेभ्यः स्वधाः नमः ॥३॥

॥ यम तर्पण ॥

यम नियन्त्रणकर्ता शक्तिहरूलाई भनिन्छ । जन्म-मरणको व्यवस्था गर्ने शक्तिलाई यम भनिन्छ । मृत्युलाई स्मरण राख्नु पर्दछ, मर्ने बेलामा पश्चाताप गर्नु नपरोस् यसको ध्यान राख्नु पर्दछ र त्यही किसिमले आफ्नो गतिविधि निर्धारित गर्नु पर्दछ, यस्तो गर्नसकेमा यमलाई प्रसन्न पार्ने तर्पण गरीएको ठहर्छ । राज्य शासनलाई पनि यम भनिन्छ, आफ्नो शासनलाई परिपुष्ट एवं स्वस्थ बनाउनको लागि प्रत्येक नागरीकलाई जुन कर्तव्यको पालना गर्नु छ त्यसको स्मरण पनि यम तर्पणद्वारा गरिन्छ । आफ्ना इन्द्रिय निग्रहकर्ता एवं कुमार्गमा हिड्ने देखि रोक्ने विवेकलाइ नै यम भनिन्छ । यसलाई पनि निरंतर पुष्ट गर्दै जाने प्रत्येक भावनाशील व्यक्तिको कर्तव्य हो । यी कर्तव्यहरूको स्मृति यम तर्पणद्वारा गरिन्छ । दिव्य पितृ तर्पण जस्तै पितृ तीर्थबाट तीन तीन अंजलि जल यमहरूलाई दिइन्छ ।

ॐ यमादिचतुर्दशदेवाः आगच्छन्तु गृहणन्तु एतान् जलाञ्जलीन् ।
ॐ यमाय नमः ॥३॥ **ॐ धर्मराजाय नमः ॥३॥** **ॐ मृत्यवे नमः ॥३॥**
ॐ अन्तकाय नमः ॥३॥ **ॐ वैवस्वताय नमः ॥३॥** **ॐ कालाय नमः ॥३॥**
ॐ सर्वभूतक्षयाय नमः ॥३॥ **ॐ औदुम्बराय नमः ॥३॥** **ॐ दघ्नाय नमः ॥३॥**
ॐ नीलाय नमः ॥३॥ **ॐ परमेष्ठिने नमः ॥३॥** **ॐ वृकोदराय नमः ॥३॥**
ॐ चित्राय नमः ॥३॥ **ॐ चित्रगुप्ताय नमः ॥३॥**

तत्पश्चात् निम्न मन्त्रले यम देवतालाई नमस्कार गर्नु पर्दछ ।

ॐ यमाय धर्मराजाय, मृत्यवे चान्तकाय च ।
वैवस्ताय कालाय, सर्वभूतक्षयाय च ॥
औदुम्बराय दघ्नाय, नीलाय परमेष्ठिने ।
वृकोदराय चित्राय, चित्रगुप्ताय वै नमः ॥

॥ मनुष्य-पितृ-तर्पण ॥

यसपछि आफ्नो परिवारसँग सम्बन्धित दिवंगत नर-नारीको क्रम आउँछ । (१) पिता, पितामह (हजुरबुबा), परपितामह (जिज्यूबाजे) । (२) आमापट्टीका जिज्युबाजे, आमापट्टीका बुढाबाजे, आमापट्टीकी हजुरआमा, जिज्यू हजुरआमा । (३) पत्नी, पुत्र, पुत्री, काका, ठूलाबुबा, मामा, भाई, फूपू, सानीमा, बहिनी, सासु-ससुरा, गुरु, गुरुपत्नी, शिष्य, मित्र आदि । यी बंशावली तर्पणका लागि हुन् । पहिले सगोत्र तर्पण गरीन्छ ।

... गोत्रोत्पन्नाः अस्मत् पितरः आगच्छन्तु गृहणन्तु एतान् जलाञ्जलीन् ।
अस्मत्पिता (पिता) अमुकशर्मा अमुक गोत्रोसगोत्रो वसुरुपस्तृप्यताम् इदं सतिलं जलं तस्मै स्वधाः नमः ॥३॥
अस्मत्पितामहः (बाजे) अमुकशर्मा अमुक गोत्रोसगोत्रो रुद्ररुपस्तृप्यताम् इदं सतिलं जलं तस्मै स्वधाः नमः ॥३॥
अस्मत्प्रपितामह (बराजु) अमुकशर्मा अमुक गोत्रोसगोत्रो आदित्यरुपस्तृप्यताम् इदं सतिलं जलं तस्मै स्वधाः नमः ॥३॥
अस्मन्माता (आमा) अमुकीशर्मा अमुक गोत्रोसगोत्रो गायत्रीरुपस्तृप्यताम् इदं सतिलं जलं तस्मै स्वधाः नमः ॥३॥
अस्मत्पितामही (बज्यै) अमुकीशर्मा अमुक गोत्रोसगोत्रो सावित्रीरुपस्तृप्यताम् इदं सतिलं जलं तस्यै स्वधाः नमः ॥३॥
अस्मत्प्रपितामही (जिजुबज्यै) अमुकीशर्मा अमुक गोत्रोसगोत्रो गायत्रीरुपस्यतृप्यताम् इदं सतिलं जलं तस्यै स्वधाः नमः ॥३॥
अस्मत्सापत्नमाता (सौतेली आमा) अमुकशर्मा अमुक गोत्रोसगोत्रो वसुरुपस्यतृप्यताम् इदं सतिलं जलं तस्यै स्वधाः नमः ॥३॥

॥ द्वितीय गोत्र तर्पण ॥

यसपछि द्वितीय गोत्र आमापट्टीको हजुरआमाहरूको तर्पण गर्नु पर्दछ । यहाँ पनि पहिले जस्तै निम्नलिखित वाक्यहरूलाई तीन तीन पटक पढेर तिल सहित जलका तीन तीन अंजलि पितृ तीर्थबाट दिनु पर्दछ ।

अस्मन्मातामहः (नाना) अमुकशर्मा अमुक गोत्रोसगोत्रो वसुरुपस्यतृप्यताम् इदं सतिलं जलं तस्मै स्वधाः नमः ॥३॥
अस्मत्प्रमातामह (परनाना) अमुकशर्मा अमुक गोत्रोसगोत्रो रुद्ररुपस्यतृप्यताम् इदं सतिलं जलं तस्मै स्वधाः नमः ॥३॥
अस्मत्वृद्धप्रमातामह (आमा) अमुकशर्मा अमुक गोत्रोसगोत्रो आदित्यरुपस्तृप्यताम् इदं सतिलं जलं तस्मै स्वधाः नमः ॥३॥
अस्मन्मातामही (बज्यै) अमुकशर्मा अमुक गोत्रोसगोत्रो वसुरुपस्यतृप्यताम् इदं सतिलं जलं तस्मै स्वधाः नमः ॥३॥
अस्मत्प्रमातामही (जिजुबज्यै) अमुकदेवी अमुक गोत्रोसगोत्रो रुद्ररुपस्तृप्यताम् इदं सतिलं जलं तस्यै स्वधाः नमः ॥३॥
अस्मत्वृद्धप्रमातामही (सौतेली आमा) अमुकशर्मा अमुक गोत्रोसगोत्रो आदित्यरुपस्तृप्यताम् इदं सतिलं जलं तस्यै स्वधाः नमः ॥३॥

॥ इतर तर्पण ॥

जसलाई आवश्यक छ, त्यसलाई मात्र यो तर्पण गराउनु पर्दछ ।

अस्मत्पत्नी अमुकी देवी दा अमुकगोत्रा वसुरुपा तृप्यताम् इदं सतिल जलं तस्यै स्वधा नमः ॥३॥
अस्मत्सुतः अमुकशर्मा अमुकसगोत्रो वसुरुपस्तृप्यताम् इदं सतिल जलं तस्मै स्वधा नमः ॥३॥
अस्मत्कन्या अमुकी देवी दा अमुकगोत्रो वसुरुपा तृप्यताम् इदं सतिल जलं तस्मै स्वधा नमः ॥३॥
अस्मत्पितृव्यः अमुकशर्मा अमुकसगोत्रो वसुरुपस्तृप्यताम् इदं सतिल जलं तस्मै स्वधा नमः ॥३॥
अस्मन्मातुलः अमुकशर्मा अमुकसगोत्रो वसुरुपस्तृप्यताम् इदं सतिल जलं तस्मै स्वधा नमः ॥३॥

अस्मत्भ्राता अमुकशर्मा अमुकसगोत्रा वसुरुपस्तृप्यताम् इदं सतिल जलं तस्मै स्वधा नमः ॥३॥
अस्मत्पत्नभ्राता अमुकशर्मा अमुकसगोत्रा वसुरुपस्तृप्यताम् इदं सतिल जलं तस्मै स्वधा नमः ॥३॥
अस्मत्पितृभगिनी अमुकी देवी दा अमुकगोत्रा वसुरुपा तृप्यताम् इदं सतिल जलं तस्यै स्वधा नमः ॥३॥
अस्मन्मातृभगिनी अमुकी देवी दा अमुकगोत्रा वसुरुपा तृप्यताम् इदं सतिल जलं तस्यै स्वधा नमः ॥३॥
अस्मत्पत्मभगिनी अमुकी देवी दा अमुकगोत्रा वसुरुपा तृप्यताम् इदं सतिल जलं तस्यै स्वधा नमः ॥३॥
अस्मत् श्वसुर अमुकशर्मा अमुकसगोत्रा वसुरुपस्तृप्यताम् इदं सतिल जलं तस्मै स्वधा नमः ॥३॥
अस्मत् श्वसुरपत्नी अमुकी देवी दा अमुकगोत्रा वसुरुपा तृप्यताम् इदं सतिल जलं तस्यै स्वधा नमः ॥३॥
अस्मत्पत्गुरु अमुकशर्मा अमुकसगोत्रा वसुरुपस्तृप्यताम् इदं सतिल जलं तस्मै स्वधा नमः ॥३॥
अस्मत् आचार्यपत्नी अमुकी देवी दा अमुकगोत्रा वसुरुपा तृप्यताम् इदं सतिल जलं तस्यै स्वधा नमः ॥३॥
अस्मत् शिष्य अमुकशर्मा अमुकसगोत्रा वसुरुपस्तृप्यताम् इदं सतिल जलं तस्मै स्वधा नमः ॥३॥
अस्मत् सखा अमुकशर्मा अमुकसगोत्रा वसुरुपस्तृप्यताम् इदं सतिल जलं तस्मै स्वधा नमः ॥३॥
अस्मत् आप्तपुरुषअमुकशर्मा अमुकसगोत्रा वसुरुपस्तृप्यताम् इदं सतिल जलं तस्यै स्वधा नमः ॥३॥
अस्मत् पतिः अमुकशर्मा अमुकसगोत्रा वसुरुपस्तृप्यताम् इदं सतिल जलं तस्यै स्वधा नमः ॥३॥

निम्न मन्त्रले पूर्व विधिद्वारा प्राणीमात्रको तुष्टिको लागि जल अर्पित गर्नु पर्दछ

ॐ देवासुरास्तथा यक्षाः नागा गन्धर्वराक्षसाः ।
पिशाचा गुह्यकाः सिद्धाः, कुष्माण्डास्तरवःखगाः ॥
जलेचरा भूनिलया, वाय्वाधाराश्च जन्तवः ।य
प्रीतिमेते प्रयान्त्वाशु, मद्दत्तेनाम्बुनाखिलाः ॥
नरकेषु समस्तेषु, यातनासु च ये स्थिताः ।
तेषामाप्यायनायैतद्, दीयते सलिलं मया ॥
ये बान्धवाऽबान्धवा वा, येऽन्यजन्मनि बान्धवाः ।
ते सर्वे तृप्तिमायान्तु, ये चास्मत्तोयकांक्षिणाः ॥
आब्रह्मास्तम्बपर्यन्तं, देवर्षिपितृमानवाः ।
तृप्यन्तु पितरः सर्वे, मातृमातामहादयः ॥
अतीतकुलकोटीनां, सप्तद्वीपनिवासिनाम् ।
आब्रह्मभुवनाल्लोकाद्, इदमस्तु तिलोदकम् ॥
येऽबान्धवा बान्धवा वा, येऽन्यजन्मनि बान्धवाः ।
ते सर्वे तृप्तिमायान्तु, मया दत्तेन वारिणा ॥

॥ वस्त्र-निष्पीडन ॥

शुद्ध वस्त्र जलमा भिजाउनु पर्दछ र बाहिर ल्याएर मन्त्र पढ्दै अपसव्य भावले आफ्नो देब्रेतिर भूईमा त्यस वस्त्रलाई निचोड्नु पर्दछ। (यदि घरमा कुनै मृत पुरूषको वार्षिक श्राद्ध कर्म छ भने वस्त्र निष्पीडन गर्नु हुँदैन)

ॐ ये के चास्मत्कुले जाता, अपुत्रा गोत्रिणो मृताः ।
ते गृहणन्तु मया दत्तं, वस्त्र निष्पीडनोदकम् ॥

॥ भीष्म तर्पण ॥

अन्तमा भीष्म तर्पण गरीन्छ। यस्ता परमार्थपरायण महामानव जसले उच्च उद्देश्यको लागि आफ्नो वंश चलाउने मोह गरेनन्। भीष्म तिनका प्रतिनिधि मानिन्छन्। यस्ता सबै श्रेष्ठताहरूलाई जलदान दिनु पर्दछ।

ॐ वैयाघ्नपदगोत्राय, संकृतिप्रवराय च ।
गंगापुत्र भीष्माय, प्रदास्येऽहं तिलोदकम् ॥
अपुत्राय ददाम्येतत्, सलिलं भीष्मवर्मणे ।

॥ देवार्घ्यदान ॥

भीष्म तर्पण पछि सव्य भएर पूर्व दिशामा मुख गरेर बस्नु पर्दछ र निम्नलिखित मन्त्रले देवार्घ्यदान गर्नु पर्दछ । अन्जलिमा जल भरेर प्रत्येक मन्त्रका साथ जलधार औलाका अग्र भागबाट चढाएर नमस्कार गर्नु पर्दछ र भावना गर्नु पर्दछ कि आफ्नो भाव श्रद्धालाई यी असीम शक्तिहरूमा होम्दै आन्तरिक विकासको भूमिका बनाईरहेका छौ ।

पहिलो अर्घ्य सृष्टिकर्ता ब्रह्मालाई –

ॐ ब्रह्मा जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्, विसीमतः सुरूचो वेनऽ आवः । स बुध्न्याऽ उपमाऽ अस्य विष्ठाः, सतश्च योनिमसतश्च विवः ॥ ॐ ब्रह्माणे नमः । –
१३.३

दोस्रो अर्घ्य पोषणकर्ता विष्णुलाई –

ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे, त्रेधा निदधे पद्मम् । समूढमस्य पा ऽ सुरे स्वाहा । ॐ विष्णवे नमः । – ५.१५

तेस्रो अर्घ्य अनुशासन परिवर्तनको नियन्ता शिव रुद्र महादेवलाई –
ॐ नमस्ते रुद्र मन्यव ऽ, उतो तऽइषवे नमः । बाहुभ्या मुत ते नमः । ॐ रुद्राय नमः । – १६.१

चौथो अर्घ्य भूमण्डलको चेतना केन्द्र सवितादेव सूर्यलाई –
ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ ॐ सवित्रे नमः ॥ – ३.३५

पाचौ अर्घ्य प्रकृतिलाई संतुलन बनाई राख्ने देव मित्रको लागि –
ॐ मित्रस्य चर्षणीधृतो, ऽवे देवस्य सानसि ।
द्युम्नं चित्रश्रवस्तमम् ॥ ॐ मित्राय नमः ॥ – ११.६२

छैठौं अर्घ्य तर्पणको माध्यमबाट वरुण देवलाई –
ॐ इमं मे वरुण श्रुधी, हवमद्या च मृडय ।
त्वामवस्युराचके । ॐ वरुणाय नमः । – २१.१

॥ नमस्कार ॥

त्यसपछि उभिएर पूर्वतर्फबाट दिग्देवताहरूलाई क्रमशः निर्दिष्ट दिशामा नमस्कार गर्नु पर्दछ –
ॐ इन्द्राय नमः प्राच्यै ॥ **ॐ अग्नये नमः आग्नेयै।** **ॐ यमाय नमः दक्षिणायै ॥**
ॐ निर्ऋतये तमः नैर्ऋत्यै ॥ **ॐवरुणाय नमः पश्चिमायै ॥** **ॐ वायवे नमः वायव्यै ॥**
ॐ सोमाय नमः उदीच्यै ॥ **ॐईशानाय नमः ऐसान्यै ॥**
ॐब्रह्मणे नमः ऊर्ध्वायै ॥ **ॐअनन्ताय नमः अधरायै ॥**
यसपछि जलमा नमस्कार गर्नु पर्दछ –

ॐ ब्रह्मणे नमः । **ॐ अग्नये नमः ।** **ॐ पृथिव्यै नमः ।**
ॐओषधिभ्यो नमः । **ॐ वाचे नमः ।** **ॐ वाचस्पतये नमः ।**
ॐ महद्भ्यो नमः । **ॐ विष्णवे नमः ।** **ॐअद्भ्यो नमः ।**
ॐ अपाम्पतये नमः । **ॐ वरुणाय नमः ।**

॥ सूर्योस्थापना ॥

निधार र हात पानीले चिसो पार्नु पर्दछ । त्यसपछि सूर्यतिर मुख गरेर हत्केला कन्धा भन्दा माथि उठाएर सूर्यतिर गर्नु पर्दछ र सूर्य नारायणको ध्यान गर्दै मन्त्रपाठ गर्नु पर्दछ । अन्तमा नमस्कार गर्नु पर्दछ र मस्तक मुख आदि अंगहरूमा हात फेर्नु पर्दछ ।

ॐ अदृश्रमस्य केतवो, विरश्मयो जनाँ२अनु । भ्राजन्तो अग्नयो यथा । उपयामगृहितोऽसि, सूर्याय त्वा भ्राजायैष ते, योनिः सूर्याय त्वा भ्राजाय । सूर्य भ्राजिष्ठस्त्वं, देवेष्वसि भ्राजिष्ठोऽहं मनुष्येषु भूयासम् । – ८.४०

॥ मुखमार्जन–स्वतर्पण ॥

मन्त्रका साथ यजमानले आफ्नो मुख धुनु पर्दछ, आचमन गर्नु पर्दछ । भावना गर्नु पर्दछ कि आफ्नो शरीरमा स्थित जीवात्माको तुष्टिको लागि पनि प्रयास गर्नेछु ।

ॐ संवर्चसा पयसा सन्तनूभिः, अगन्महि मनसा स ऽ शिवेन । त्वष्टा सुदत्रो विदधातु रायः, अनुमार्ष्टु तन्वो यद्विलिष्टम् ॥ – २.२४

॥ ब्रह्मयज्ञ ॥

ब्रम्हयज्ञमा गायत्री विनियोग हुन्छ । मरणोत्तर संस्कारका संदर्भमा एकत्रित सबै कुटुम्बी– हितैषी परिजन एकसाथ बस्नु पर्दछ र मृतात्माको स्नेह-उपकारको स्मरण गर्नु पर्दछ । उसको शान्ति र सद्गतिको कामना व्यक्त गर्दै सबै जनाले भावनापूर्वक पाँच मिनेट गायत्री मन्त्रको मानसिक जप गर्नु पर्दछ र अन्तमा आफ्नो जपको पुण्य मृतात्माको कल्याणलाई अर्पित गर्ने भाव गर्नु पर्दछ । यो न्यूनतम हो । यदि सम्भव हुन्छ भने शुद्धि दिवस पछि त्रयोदशीसम्म भावनाशील परिजनहरूले आपसमा मिलेर गायत्री जपको एउटा सानो अनुष्ठान गर्नु वेश हुन्छ । ब्रम्हयज्ञलाई यसको पूर्णाहुति मान्नु पर्दछ । संकल्प बोल्नु पर्दछ –

.... **नामाऽहं .... नाम्नःप्रेतत्वनिवृत्तिद्वारा ब्रह्मालोकावाप्तये ... परिमाणं गायत्री महामन्त्रानुष्ठानपुण्यं श्रद्धापूर्वकम् अहं समर्पयिष्ये ।**

॥ देवयज्ञ ॥

देवयज्ञमा देववृत्तिको पोषण गर्नु पर्दछ । दुष्प्रवृत्तिको त्याग र सत्प्रवृत्तिको अभ्यासको उपक्रम अपनाए पछि देवशक्तिहरू पुष्ट र तुष्ट हुन्छन् । श्राद्धको समयमा संस्कार गर्ने प्रमुख परिजन समेत त्यहाँ उपस्थित सबै परिजनहरूले यो यज्ञमा यथाशक्ति भाग लिनु पर्दछ । आफ्ना स्वभावका साथ जुडेका दुष्प्रवृत्तिहरूलाई सदैवको लागि या कुनै अवधि सम्मको लागि छोड्ने र परमार्थपरक गतिविधिहरूलाई अपनाउने संकल्प गर्नु पर्दछ र त्यसको पुण्य मृतात्माको हितमा अर्पित गर्नु पर्दछ ।

संकल्प –

...नामाऽहं ... नामकमृतात्मनः देवगतिप्रदानार्थं ... दिनादि यावत् मासपर्यन्तं ... दुष्प्रवृत्युन्मूलनै ..... सत्प्रवृत्तिसंधारणैः जायमानं पुण्यं मृतात्मनः समुत्कर्षणाय श्रद्धापूर्वकं अहं समर्पयिष्ये ।

॥ पितृयज्ञ ॥

यो कृत्य पितृ यज्ञ अन्तर्गत गरिन्छ । जसरी तर्पणमा जलको माध्यमबाट आफ्नो श्रद्धा व्यक्त गरिन्छ, त्यस्तै हविष्यान्नको माध्यमबाट आफ्नो श्रद्धाभिव्यक्ति गर्नु पर्दछ । मरणोत्तर संस्कारमा बाह्रवटा पिण्डदान गरिन्छ । जौ या गहुँको पीठोमा तिल, मह, घिउ र दूध मिसाएर लजभग ५०-६० ग्राम वजनका पीठोको पिण्ड बनाएर एक पातमा राख्नु पर्दछ । संकल्प पछि एकएक गरेर यी पिण्डहरू राख्नको लागि एउटा ठूलो पात या टपरी नजीकै राख्नु पर्दछ ।

६ प्रकारका तर्पण जसको लागि गरीएका थिए ती मध्ये प्रत्येक वर्गको लागि एकएक वटा पिण्ड दिनु हो । सातौ पिण्ड मृतात्माको लागि हुन्छ । जो पुत्रादिरहित छ, अग्निदग्ध छ, या कुनै जुनिको बन्धु हो, उच्छिन्न कुल बंशवाला छन् ती सबैका लागि यी पाँचवटा पिण्ड समर्पित हुन्छन् । यी बाह्रैवटा पिण्डहरू पंक्षी या गाईको लागि कुनै उपयुक्त स्थानमा राखिन्छन् या माछाहरूलाई खुवाउन सकिन्छ । पिण्ड राख्नको लागि कुश ओछ्याउँदा निम्न मन्त्र बोल्नु पर्दछ ।

ॐ कुशोऽसि कुश पुत्रोऽसि, ब्रह्माणा निर्मितः पुरा ।
त्वय्यर्चितेऽर्चितः सोऽस्तु, यस्याहं नाम कीर्तये ॥

॥ पिण्ड समर्पण प्रार्थना ॥

पिण्ड तयार गरेर राख्नु पर्दछ र हात जोडेर पिण्ड समर्पणको भावका साथ निम्नलिखित मन्त्र बोल्नु पर्दछ ।

ॐ आब्रह्मणो ये पितृवंशजाता, मातुस्तथा वंशभवा मदीयाः ।
वंशद्वये ये मम दासभूता, भृत्यास्तथैवाश्रित सेवकाश्च ॥
मित्राणि शिष्याः पशवश्च वृक्षाः, दुष्टाश्च स्पृष्टाश्च कृतोपकाराः ।
जन्मान्तरे ये मम संगताश्च, तेषां स्वधा पिण्डमहं ददामि ॥

॥ पिण्डदान ॥

पिण्ड दायाँ हातमा लिनु पर्दछ । मन्त्रका साथ पितृतीर्थ मुद्राबाट पिण्ड कुनै वेदीमाथि थाल या पातमा क्रमशः राख्नु पर्दछ –

१ *प्रथम पिण्ड* देवताका लागि –

ॐ उदीरतामवर उत्परास, ऽ उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।
असुं यऽईयुरवृका ऋतज्ञाः, ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु । – १९.४९

२ *दोस्रो पिण्ड* ऋषिहरूको लागि –

ॐ अंगिरसो नः पितरो नवग्वा, अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः ।
तेषां वय सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ – १९.५०

३ *तेस्रो पिण्ड* दिव्य मानवको लागि –

ॐ आयन्तु नः पितरः सोम्यानः, अग्निष्वात्ताः पथिभिर्देवयानैः ।
अस्मिन्यज्ञे स्वधया मदन्तः, अधिब्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मान् ॥ – १९.५८

४ *चौथो पिण्ड* दिव्य पितरहरूको लागि –

ॐ ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्रुतम् ।
स्वधास्थ तर्पयत मे पितृन् ॥ –२.३४

५ *पाचौ पिण्ड* यमको लागि –

ॐ पितृभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः, पितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः, प्रपितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः । अक्षन्पितरोऽमीमदन्त वितरोऽतीतृपन्त पितरः पितरः शुन्धध्वम् । – १९.३६

६ *छैठौं पिण्ड* मानव पितृको लागि –

ॐ ये चेह पितरो ये च नेह, याँश्च विद्म याँ २ उ च न प्रविद्म ।
त्वं वेत्थ यति ते जातवेदः, स्वधाभिर्यज्ञ सुकृतं जुषस्व ॥ – ११.६७

७ *सातौ पिण्ड* मृतात्माको लागि –

ॐ नमो वः पितरो रसाय, नमो वः पितरः शोषाय, नमो वः पितरो जीवाय, नमो वः पितरः स्वधायै, नमो वः पितरो घोराय, नमो व? पितरो मन्यवे, नमो वः पितरः पितरो, नमो वो गृहान्नः पितरो, दत्त सतो वः पितरो देष्मैतद्वः, पितरो वासऽआधत्त । – २.३२

८ *आठौं पिण्ड* पुत्र-पुत्रीहरू नभएकाहरूका लागि –

ॐ पितृवंशे मृता ये च, मातृवंशे तथैव च ।
गुरुश्वसुरबन्धूनां, ये चान्ये बान्धवाः स्मृताः ॥
ये मे कुले लुप्तपिण्डाः, पुत्रदारविवर्जिताः ।
तेषां पिण्डो मया दत्तो, ह्यक्षयय्मुपतिष्ठतु ॥

९ *नवौं पिण्ड* उच्छिन्न कुलवंश भएकाहरूको निमित्त –

ॐ उच्छिन्नकुलवंशानां, येषां दाता कुले नहि ।
धर्मपिण्डो मया दत्तो, ह्यक्षय्यमुपतिष्ठतु ॥

१० *दसौं पिण्ड* गर्भपातमा मर्नेहरूका लागि –

ॐ विरूपा आमगर्भाश्च, ज्ञाताज्ञाताः कुले मम ।
तेषां पिण्डो मया दत्तो, ह्यक्षय्यमुपतिष्ठतु ॥

११ *एघारौं पिण्ड* अग्निदग्धादिका लागि –

ॐ अग्निदग्धाश्च ये जीवा, ये प्रदग्धाः कुले मम ।
भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु, धर्मपिण्डं ददाम्यहम् ॥

१२ *बाह्रौं पिण्ड* यो जन्म या अन्य जन्मको बन्धुहरूका निमित्त –

ॐ ये बान्धवा ऽ बान्धवा वा, ये ऽन्यजन्मनि बान्धवाः ।
तेषां पिण्डो मया दत्तो, ह्यक्षय्यमुपतिष्ठतु ॥

यदि तीर्थ श्राद्धमा पितृ पक्षमा एक भन्दा बढी पितृहरूको शान्तिको लागि पिण्ड अर्पित गर्नु छ भने निम्नलिखित वाक्यमा पितृहरूको नाम गोत्र आदि जोड्दै वान्छित संख्यामा पिण्डदान गर्न सकिन्छ ।

... गोत्रस्य अस्मद् .... नाम्नो, अक्षयतृप्त्यर्थं इदं पिण्डं तस्मै स्वधा ॥

पिण्ड समर्पण पश्चात पिण्डहरूमा क्रमशः दूध, दही र मह चढाएर पितृहरूसँग तृप्तिको प्रार्थना गरीन्छ ।

१) निम्न मन्त्र पढेर पिण्डमा दूध चढाउनु पर्दछ –

ॐ पयः पृथिव्यां पयऽओषधिषु, पयो दिव्यन्तरिक्षे पयोधाः ।
पयस्वतीः प्रदिशः सन्तु मह्यम् ॥ **- १८.३६**

पिण्डदाताले निम्न मन्त्रांशलाई दोहोराउनु पर्दछ

ॐ दुग्धम् । दुग्धम् । दुग्धम् । तृप्यध्वम् । तृप्यध्वम् । तृप्यध्वम् ॥

२) निम्नांकित मन्त्रद्वारा पिण्डमा दही चढाउनु पर्दछ –

ॐ दधिक्राव्णो ऽ अकारिषं, जिष्णोरश्वस्य वाजिनः ।
सुरभि नो मुखाकरत्प्रण, आयू ऽ षि तारिषत् ॥ – २३.३२

पिण्डदाताले निम्नांकित मन्त्र दोहोऱ्याउनु पर्दछ

ॐ दधि । दधि । दधि । तृप्यध्वम् । तृप्यध्वम् । तृप्यध्वम् ॥

३) निम्नलिखित मन्त्रद्वारा पिण्डमा मह चढाउनु पर्दछ –

ॐ मधु वाता ऽऋतायते, मधुक्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः । ॐ मधु नत्तामुतोषसो, मधुमत्पार्थिव ऽ रजः । मधुद्यौरस्तु नः पिता । ॐ मधुमान्नो वनस्पतिः, मधुमाँ२ अस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः । – १३.२७-२९

पिण्डदानकर्ताले निम्नांकित मन्त्रांसलाई देहऱ्याउनु पर्दछ –

ॐ मधु । मधु । मधु । तृप्यध्वम् । तृप्यध्वम् । तृप्यध्वम् ॥

॥ भूतयज्ञ-पंचवलि ॥

भूतयज्ञको लागि पंचबलि प्रक्रिया अपनाइन्छ । विभिन्न योनिमा संव्याप्त जीव चेतनाको तृप्तिको लागि भूतयज्ञ गरीन्छ । अलग-अलग पातमा या एउटा ठूलो पातमा पाँच ठाउँमा भोज्य पद्मार्थ राखिन्छ । मासको पीठोको टिकिया तथा दही यसको लागि राखिन्छ । पाँच भाग लगाउनु पर्दछ । क्रमशः मन्त्र बोल्दै एकएक भागमा अक्षत छोडेर बलि समर्पित गर्नु पर्दछ ।

१ गोबलि – पवित्रताको प्रतीक गाईको लागि –

ॐ सौरभेय्यः सर्वहिताः, पवित्राः पुण्यराशयः ।
प्रतिगृहणन्तु मे ग्रासं, गावस्त्रैलोक्यमातर ॥ इदं गोभ्यः इदं न मम ।

२ कुक्कुरवलि – कर्तव्यनिष्ठाको प्रतीक कुकुरका निमित्त –

ॐ द्वौ श्वानौ श्यामशबलौ, वैवस्वतकुलोद्भवौ ।
ताभ्यामन्नं प्रदास्यामि, स्यातामेतावहिंसकौ ॥ इदं श्वभ्यां इदं न मम ।

३ काकवलि – मलीनता निवारक काकको निमित्त –

ॐ ऐन्द्रवारुणवायव्या याम्या वै नैर्ॠतास्तथा ।
वायसाः प्रतिगृहन्तु, , भूमौ पिण्डं मयोज्झितम् ॥ इदं वायसेभ्यः इदं न मम ।

४ देवादिवलि – देवत्व संवर्धक शक्तिहरूको निमित्त –

ॐदेवाः मनुष्याः पशवो वयांसि, सिद्धाः सयक्षोरगदैत्यसंघाः ।
प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता, ये चान्नमिच्छन्ति मया प्रदत्तम ॥ इदं अन्नं देवादिभ्यः इदं न मम ।

५ पिपीलिकादिबलि – श्रमनिष्ठा एवं सामूहिकताका प्रतीक कमिलाहरूका निमित्त –

ॐ पिपीलिकाः कीटपतंगकाद्याः, बुभुक्षिताः कर्मनिबन्धबद्धाः ।
तेषां हि तृप्यर्थमिदं मयान्नं, तेभ्यो विसृष्टं सुखिनो भवन्तु ॥ इदं अन्नं पिपीलिकादिभ्यः इदं न मम ।

॥ मनुष्ययज्ञ-श्राद्ध संकल्प ॥

यस अन्तर्गत दानको विधान छ । दिवांगत आत्माले उत्तराधिकारमा जो छोडेर गएको छ, त्यसबाट त्यति अंशमात्र स्वीकार गर्नु पर्दछ जति आगामी पीढीका नावालक सन्तान या स्त्रीहरूको निर्वाहको लागि अनिवार्य छ । कमाउने सन्तानले दिवंगत आत्माले छोडेको सम्पत्ति स्वीकार गर्नु हुँदैन । दिवंगत आत्माका यति धेरै गुनहरू उसका सन्तानहरूलाई लागेका हुन्छन् कि त्यो गुन भुक्तान गर्न कइयों जन्म लिनु पर्ने हुन्छ भने भारी व्याजका साथ भुक्तान गर्ने गरी नयाँ ऋण भार किन बोक्ने ? असमर्थ स्थितिमा अभिभावकहरूको सेवा स्वीकार गर्नु उचित थियो तर वयस्क र कमाऊ भैसकेपछि पनि अभिभावकहरूले छोडेको सम्पत्ति लिएर सित्तैमा खाने मा आफ्नो गणना गराउन उचित हुँदैन ।

पूर्वजले छोडेको धनमा आफ्नो तर्फबाट श्रद्धाञ्जलि स्वरूप केही थपेर उनको आत्माको कल्याणकोलागि दान गर्ने गर्नुपर्दछ । यो सच्चा श्राद्ध हो । पानीको तर्पण र पीठोको डल्लोको पिण्डदान पर्याप्त हुँदैन । यो क्रिया कृत्य त प्रतीक मात्र हो । श्रद्धाको वास्तविक परीक्षा त्यस श्राद्धमा छ कि पूर्वजको कमाईलाई उनैको सद्गतिको लागि, सत्कर्मको लागि दानस्वरूप समाजलाई फिर्ता दिनु पर्दछ । आफ्नो कमाईको जो सदुपयोग मोह या लोभवश स्वर्गीय आत्माले गर्न सकेको थिएन, त्यस अभावको पूर्ति उसका उत्तराधिकारीले गर्नु पर्दछ ।

प्राचीनकालमा ब्राम्हणको व्यक्तित्व एउटा समग्र संस्थाको प्रतिरूप थियो । उनलाई जो दिइन्थ्यो त्यसबाट न्यूनतम निर्वाह लिएर शेष रकम समाजको सत्प्रवृत्तिमा खर्च गर्दथे । आफ्नो निर्वाह पनि यसकारण मात्र लिन्थे कि तिनी निरंतर परमार्थ प्रयोजनमा लागि रहनु पर्दथ्यो । आज त्यस्ता ब्राम्हण त छैनन् यसकारण उनको ब्रम्हभोज पनि सर्प गैसकेपछि चिन्ह पनि मेटे जस्तै हो । साथी, भाई नाता, कुटुम्बलाई मृत्युको उपलक्ष्यमा भोज खुवाउनु मूर्खता हो र उनीहरूले भोज खानु पनि निर्लज्जता हो । यसकारण मृतकभोजको विडंवनामा नफसेर श्राद्ध धन परमार्थ प्रयोजनको लागि लगाउनु पर्दछ । जसबाट जनमानसमा सद्ज्ञानको प्रकाश उत्पन्न होस् र तिनले कल्याणकारी सत्पथमा हिड्ने प्रेरणा प्राप्त गर्न सकुन् – यो नै वास्तविक श्राद्ध हो ।

कन्या भोजन, दीन- अपाहिज (अपांग र असमर्थ) अनाथहरूलाई जरूरतका चीजबस्तु दिनु – यो प्रक्रियाका प्रतिकात्मक उपचार हुन् । यसका लागि र लोकहितकारी परमार्थिक कार्यहरूको लागि दिइने दानको घोषणा श्राद्ध संकल्पका साथ गर्नु पर्दछ ।

॥ संकल्प ॥

नामाऽहं .... नामककृतात्मनः ..... शान्ति- सदगति- निमित्तं लोकोपयोगिकार्यार्थं ..... परिमाणे धनदानस्य कन्याभोजनस्य वा श्रद्धापूर्वकं संकल्पं अहं करिष्ये ।

संकल्प पश्चात निम्न मन्त्र बोल्दै अक्षत, पुष्प देववेदीमा चढाउनु पर्दछ ।

ॐ उशन्तस्त्वा निधीमह्युशन्तः समिधीमहि । उशन्नुशतऽआ वह पितृन्हविषेऽअत्तवे ॥ ॐ दक्षिणामारोह त्रिष्टुप् त्वाऽवतु बृहत्साम, पंचदशस्तोमो ग्रीष्मऽऋतुः क्षत्रं द्रविणम् ॥ – १९.७०, १०.११

पंचयज्ञ पूरा गरेपछि अग्निस्थापना गरेर गायत्री यज्ञ सम्पन्न गर्नु पर्दछ । त्यसपछि निम्नलिखित मन्त्रद्वारा तीन विशेष आहुति दिनु पर्दछ ।

ॐ सूर्यपुत्राय विद्महे, महाकालाय धीमहि । तन्नो यमः प्रचोदयात् । इदं यमाय इदं न मम । – यम गायत्री

यसपछि स्वीष्टकृत– पूर्णाहुति आदि गर्दै समापन गर्नु पर्दछ । विसर्जन भन्दा पहिले पितृ र देव शक्तिहरूको लागि भोज्य पदार्थ थालमा सजाएर नैवेद्य अर्पित गर्नु पर्दछ । त्यसपछि क्रमशः क्षमाप्रार्थना, पिण्ड विसर्जन, पितृ विसर्जन तथा देव विसर्जन गर्नु पर्दछ ।

॥ विसर्जन ॥

पिण्ड विसर्जन – निम्नलिखित मन्त्रका साथ पिण्डहरूमा जल सिंचित गर्नु पर्दछ ।

ॐ देवा गातुविदोगातुं, वित्वा गातुमित ।
मनसपत ऽ इमं देव, यज्ञ स्वाहा वाते धाः ॥ – ८.२१

पितृ विसर्जन –पितृहरूको विसर्जन तिलाक्षत छोड्दै गर्नु पर्दछ ।

ॐ यान्तु पितृगणाः सर्वे, यतः स्थानादुपागताः ।
सर्वे ते हृष्टमनसः, सर्वान् कामान् ददन्तु मे ॥
ये लोकाः दानशीलानां, ये लोकाः पुण्यकर्मणाम् ।
सम्पूर्णान् सर्वभोगैस्तु, तान् व्रजध्वं सुपुष्कलान् ॥
इहास्माकं शिवं शान्तिः, आयुरारोग्यसम्पदः ।
वृद्धिः सन्तानवर्गस्य, जायतामुत्तरोत्तरा ॥

देव विसर्जन – अन्तमा पुष्पाक्षत छोड्दै देव विसर्जन गर्नु पर्दछ ।

ॐ यान्तु देवगणाः सर्वे, पूजामादाय मामकीम् ।
इष्ट कामसमृद्ध्यर्थं, पुनरागमनाय च ॥

॥ जन्मदिवस संस्कार ॥

यसो त प्रचलित अनेक चाड पर्व आउँछन् र हामीले मनाउने गर्दछौ तर व्यक्तिगत रूपले मानिसको आफ्नो जन्मदिन नै उसको लागि सबभन्दा बढी हर्ष, गौरव र सौभाग्यको दिन हुन सक्छ । रामको जन्म तिथि रामनवमी र कृष्णको जन्मदिन जन्माष्टमी जति महत्वपूर्ण छन् त्यत्ति नै सामान्य व्यक्तिको जीवनमा उसको जन्मदिन कम खुशी र कम उन्मादको हुँदैन । यसलाई ठीक प्रकारले मनाउनु पर्दछ र यदि यसलाई ठीक प्रकारले मनाइन्छ भने हाम्रो प्रत्यक्ष आनन्द र उल्लास जागनेछ – प्रकट हुने छ । यो अवसरमा यदि अलि बढी गम्भीर आत्म निरीक्षण गरिन्छ र भविष्यको लागि कुनै ठोस सदुपयोगको कुरा विचार गर्न सकिन्छ भने त्यो दिन एउटा नयाँ सूर्योदय जस्तै प्रकाशवान् हुन सक्छ । बुद्ध, वाल्मीकि, सूरदास तुलसीदास र अंगुलिमाल जस्ता धेरै विश्व स्तरका ख्यातिप्राप्त व्यक्तिहरूको पूर्व जीवन धेरै राम्रो थिएन तर उनको अन्तःस्फुरण जागेपछि उनीहरूले आफ्नो दिशा नै वदले । यो बदलाव यति महत्वपूर्ण भयो कि उनीहरू नरबाट नारायण बन्न पुगे । जन्मदिनको उल्लासपूर्ण घडीमा यदि मानिसले यत्किंचित पनि आत्म निर्माणको कुरा सोच्न थाल्यो भने त्यसै अनुपातमा त्यो दिन उसको सौभाग्यको घडी सिद्ध हुन सक्छ ।

जन्मदिन देख्नमा सामान्य तर प्रभावमा असामान्य संस्कार हो । कुनै वर्ग र कुनै पनि स्तरका व्यक्तिका बीचमा यसलाई लोकप्रिय बनाउन सकिन्छ । यसै संस्कारको माध्यमबाट जनचेतनालाई झकझक्याएर सदाशयताका साथ जोड दिने काम बडो कुशलताका साथ सम्पन्न गर्न सकिन्छ । सबै श्रृजनशील्पीहरू कटिबद्ध भएर यसलाई लोकप्रिय बनाउनु पर्दछ ।

॥ विशेष व्यवस्था ॥

जन्मदिन संस्कार यज्ञका साथ मनाउनु पर्दछ । अन्तःकरणलाई प्रभावित पार्नमा यज्ञको आफ्नो विशेष क्षमता छ किनकि यसलाई जनजनको आन्दोलन बनाउनु छ, यसकारण यदि परिस्थितिहरू प्रतिकूल छैनन् भने दीपयज्ञ मात्र गरेर पनि जन्मदिन संस्कार गराउन सकिन्छ । निम्नलिखित व्यवस्था पहिले देखि बनाएर राख्नु पर्दछ ।

पंचतत्व पूजनको लागि चामलका सानासाना पाँचवटा थुप्रा वेदीमा लगाउनु पर्दछ । पाँच तत्वको लागि पाँच रंगका चामल पनि रंगाएर अलगअलग साना डिव्वा या पुडियामा राख्न सकिन्छ । यी रंगीन थुप्राहरूबाट वेदीको शोभा झन बढ्दछ । तत्वको क्रम र रंग यस प्रकारका छन् – (१) पृथ्वी – हरियो, (२) वरुण – कालो, (३) अग्नि –रातो, (४) वायु –पहेंलो र (५) आकाश – सेतो । यसै क्रमले थुप्राहरू लगाउनु पर्दछ ।

दीपदान– जन्मोत्सवको लागि दीपक बनाएर राख्नु पर्दछ । जति वर्षको उमेर पूरा भएको हुन्छ, त्यत्ति नै सानासाना दीपक तथा नयाँ वर्षको अलि ठूलो दीपक बनाउनु पर्दछ । दीपक पीठो या माटाका हुन सक्दछन् । दुबैको अभावमा मोमवत्तीका सानासाना टुक्रा पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ । तिनलाई थाल या ट्रेमा सुन्दर आकारमा सजाएर राख्नु पर्दछ । व्रतधारणमा कुन व्रत धरण गर्ने हो ? त्यसको चर्चा पहिले नै गरीहाल्नु पर्दछ ।

॥ विशेष कर्मकाण्ड ॥

अन्य संस्कार जस्तै मंगलाचरण देखि रक्षाविधान सम्मका सबै उपचार पूरा गर्नु पर्दछ । त्यसपछि क्रमशः यी कर्मकाण्डहरू गराउनु पर्दछ ।

॥ पंचतत्व पूजन ॥

शिक्षण एवं प्रेरणा – शरीर पंचतत्वद्वारा बनेको छ । यो संसारको प्रत्येक पदार्थ माटो, जल, अग्नि, वायु र आकाश यी पाँच तत्वबाट बनेको छ । यसकारण यस सृष्टिको आधारभूत यी पाच तत्व नै दिव्य तत्व – देवता हुन् । उपकारी प्रति कृतज्ञताको भावनाले अन्तःकरण ओतप्रोत राख्नु हिन्दू संस्कृतिको अविछिन्न अंग हो । जड र चेतना सबै उपकारीहरू प्रति कृतज्ञताको भावनाको अभिव्यक्तिको लागि पूजा प्रक्रियाको अवलम्वन गरिन्छ । पूजाले यी जड पदार्थहरू, अदृष्य शक्ति र स्वर्गीय आत्मालाई कुनै लाभ होस् वा नहोस् तर हाम्रा कृतज्ञताका प्रसुप्त भाव

जाग्रत भएपछि हाम्रो आन्तरिक उत्कृष्टता बढ्दछ । पंच तत्वको पूजन विश्वको आधार स्तम्भ हुने महत्वको लागि गरीन्छ ।

यो पूजनको अर्को उद्देश्य यो छ कि पाँचैको सदुपयोगको ध्यान राख्नु पर्दछ । शरीर जुनजुन तत्वले बनेको छ, तिनको यदि सही रीति-नीतिसँग उपयोग गर्दै जाने हो भने हामी कहिले पनि अस्वस्थ हुन सक्दैनौं । पृथ्वीबाट उत्पन्न अन्नको कति कहिले र कसरी उपयोग गर्ने हो ? यस कुराको विचार राख्ने हो भने कहिले पनि पेट खराब हुँदैन । यदि आहारको सात्विकता मात्रा एवं व्यवस्थाको ध्यान राख्ने हो भने अपच हुन पाउदैन र कुनै रोगको सम्भावना हुँदैन । जलको स्वच्छता र उचित मात्रामा सेवन गर्ने, विधिवत स्थानको वस्त्र- भांडा वर्तन, घर आदिको सफाई र जलको उचित प्रयोगमा ध्यान राख्ने हो भने समग्र स्वच्छता बनी रहन्छ तथा शरीर, मन र वातावरण सबै चीज स्वच्छ रहन्छ । अग्निको उपयोगिता सूर्य तापलाई शरीर, वस्त्र, घर आदिमा पूर्णरूपमा प्रयोग गर्नुमा छ । भोजनमा अग्निको सदुपयोग भोजनलाई भापद्वारा पकाउनु हो । शरीरभित्र अग्नि ब्रम्हचर्यद्वारा सुरक्षित रहन्छ र बढ्छ पनि । स्वच्छ वायुको खुल्ला स्थानमा निवास, प्रातःकाल घुम्नु, प्रणायाम, फोहोरपनबाट वायु प्रदुर्षण हुन नदिनु आदि वायुको प्रतिष्ठा हो । आकाशको खुकुलोपनमा ईश्वर, विचार र शब्द आदि भरिभराउ छन् । इनको मानसिक एवं भावना क्षेत्रमा यसप्रकार उपयोग गर्नु पर्दछ कि हाम्रो अन्तचेतना उत्कृष्ट स्तरतिर बढोस् । यो कुरा जान्नु बुझ्नु आकाश तत्वको उपयोग हो । यसै सदुपयोगद्धारा हामीले सुख शान्ति र समृद्धिको पथ प्रसस्त गर्न सक्दछौं । पंचतत्वको पूजनले हाम्रो ध्यान यिनीहरूको सदुपयोग गर्नेतिर आकर्षित गर्दछ ।

तेस्रो प्रेरणा यो हो कि शरीर पंचतत्वद्वारा निर्मित भएको कारणबाट जन्म र मृत्युसँग बाँधिएको हुन्छ । त्यो एउटा वाहन र माध्यम हो । जड भएकोले शरीर मात्रको महत्व बहुतै कम छ । यसलाई एउटा उपकरण सम्म मान्नु पर्दछ । आत्माको स्वार्थ ओझेलमा पर्ने गरी शरीरको सुख सुविधालाई त्यति महत्व दिनु हुँदैन । आत्माको उन्नति गर्नको लागि मानिसलाई पंचतत्व निर्मित यो शरीर प्राप्त भएको हो । यसकारण निर्धारित लक्ष्यको पूर्तिको लागि नै यसको सदुपयोग हुनुपर्दछ ।

क्रिया र भावना – प्रत्येक तत्वको पूजन भन्दा पहिले त्यसका प्रेरणाहरूलाई जगाउनु बताउनु पर्दछ । हातमा अक्षत, पुष्प दिएर मन्त्रोच्चारका साथ सम्वन्धित प्रतीकमा अर्पित गराउनु पर्दछ र भावना गर्नु पर्दछ कि सृष्टि रचनाका यी घटकहरूमा जुन सूक्ष्म संस्कारहरू छन् ती पूजनद्वारा साधकलाई प्राप्त भैरहेका छन् ।

॥ पृथ्वी ॥

ॐ मही द्यौः पृथिवी च नऽ, इमं यज्ञं मिमिक्षताम् । पिपृतां नो भरीमभिः ॥ ॐ पुथिव्यै नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, पूजयामि, ध्यायामि ।

॥ वरुण ॥

ॐ तत्वायामि ब्रह्माणा वन्दमानः, तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः । अहेडमानो वरुणेह बोध्युरूश ऽसमानऽआयुः प्रमोषीः ॥ ॐ वरुणाय नमः आवाहयामि, स्थापयामि, पूजयामि, ध्यायामि ।

॥ अग्नि ॥

ॐ त्वं नो ऽ अग्ने वरुणस्य, विद्वान् देवस्य हेडोऽ अवयासिसीष्ठाः । यजिष्ठो वन्हितमः शोशुचानो, विश्वा द्वेषा ऽ सि प्रमुमुग्ध्यस्मत् । ॐ अग्नये नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, पूजयामि, ध्यायामि ।

॥ वायु ॥

ॐ आ नो नियुद्भिः शतिनीभिरध्वर, ऽसहस्रिणीभिरूप याहि यज्ञम् । वायो अस्मिन्त्सवने मादयस्व, यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः । ॐ वायवे नमः ।

॥ आकाश ॥

ॐ या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती । तया यज्ञं मिमिक्षतम् । उपयामगृहितोऽस्यश्विभ्यां, त्वैष ते योनिर्माध्वीभ्यां त्वा ॥ ॐ आकाशाय नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, पूजयामि, ध्यायामि ।

॥ दीपदान ॥

शिक्षण र प्रेरणा :– जन्मोत्सवको अर्को कर्मकाण्ड दीपदान हो । जति बर्ष उमेर पुगेको छ त्यति थान दीपक एउटा सुसज्जित चौकीमा सजाउनु पर्दछ । पीठोमा बत्ती राखेर बनाएका घृत दीप एउटा थालमा ॐ, स्वस्तिक अथवा अन्य कुनै सुन्दर रूप बन्ने गरी सजाएर राख्न सकिन्छ । यी दीपकहरूका आसपास पुष्प, फल, धूपबत्ती, फूलको गुच्छा या कुनै अन्य चीज सुन्दरता बढाउनको लागि राख्न सकिन्छ । कलात्मक सूरूचि भित्र छ भने सुसज्जाका अनेक प्रकार बन्न सक्दछन् । यी दीपहरूको पूजन गरिन्छ ।

जीवनको प्रत्येक वर्ष दीपक झै प्रकाशवान् रहन्छ भने मात्र यसको सार्थकता छ । दीपक स्वयं आफै अलिअलि बल्दै डढ्दै जान्छ र अन्धकारमा प्रकाश पैदा गर्दछ । यो रीतिनीतिको प्रतीक भएको हुनाले दीपकलाई प्रत्येक मांगलिक कार्यमा पूजिन्छ र उसलाई प्रधानता प्राप्त हुन्छ । हाम्रो जीवनको रीतिनीति पनि यस्तै हुनु पर्दछ ।

दीपकलाई ज्ञानको प्रतीक मानिन्छ । अज्ञानलाई अन्धकार र ज्ञानलाई प्रकाशको उपमा दिइन्छ । जुन सीमासम्म हाम्रो मस्तिष्क या हृदय अज्ञानग्रस्त हुन्छ, त्यत्ति नै हामी अन्धकारमा भटकीरहेका हुन्छौं । मस्तिष्कको अज्ञान हटाउनको लागि हामीलाई शिक्षा र हृदयको अन्धकार हटाउनको लागि विद्या ऋतम्भरा ज्ञानको अधिकाधिक मात्रामा संग्रह गर्नु पर्दछ । आत्मज्ञानको त्यस्तो दीपक हामीले अन्तकरणमा जलाउनु पर्दछ जसको विस्तारपूर्वक वर्णन रामायणको उत्तरकाण्डमा गरीएको छ । दीपदानमा यस्तै अनेक प्रेरणाहरू सन्निहित छन् ।

क्रिया र भावना :– थालमा राखिएका दीपकहरूलाई क्रमशः प्रज्ज्वलित गर्नु पर्दछ । यसका साथमा सस्वर गायत्री मन्त्रको पाठ चलाउनु पर्दछ । यदि यज्ञ नगरेर मात्र दीपयज्ञ नै गर्नु छ भने गायत्री मन्त्रका साथ ***स्वाहा*** लगाएर दीपक बाल्ने प्रक्रियालाई आहुति मान्दै यज्ञीय वातावरण बनाउनु पर्दछ ।
भावना गर्नु पर्दछ कि मानिस जतिसुकै थोरै साधन र सामग्रीका साथ बाँचेको भए पनि सानो र कत्ति पनि हैसियत नभएको दीपक जस्तै सबैको प्रिय प्रकाशदाता बन्न सक्दछ । सानो अलिकति पात्रता, अलिकति स्नेह र थोरै लगनलाई ठीक प्रकारले सजाएर ज्योतिर्मय प्राप्त गर्न सक्दछ । ज्योति जीवनको कामना र प्रार्थना गर्दै दिव्य शक्तिहरूद्वारा त्यस्को पूर्तिको भावना गर्नु पर्दछ ।

ॐ अग्निर्ज्योतिज्योतिरग्निः स्वाहा । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा ।
अग्निर्वर्च्चो ज्योर्तिवर्च्चः स्वाहा । सूर्यो वर्च्चो ज्योतिर्वर्च्चः स्वाहा ।
ज्योतिः सूर्यः सूर्यो ज्योतिः स्वाहा । - ३६.२४

॥ व्रतधारण ॥

अगाडिको क्रम जन्मोत्सवको व्रत धारण हो । व्रतको बन्धनमा बाँधिएको व्यक्ति नै कुनै उच्च लक्ष्यतिर टाढासम्म अग्रसर हुन समर्थ हुन्छ । मानिसले शुभ अवसरमा, भावनात्मक वातावरणमा देवताहरूको उपस्थितिमा अग्निको साक्षीमा व्रतधारण गर्नु पर्दछ र त्यसको पालनको साहस जुटाउनु पर्दछ ।

शिक्षण एवं प्रेरणा – दुष्प्रवृत्तिहरूको त्याग व्रतशीलताको प्रारम्भिक चरण हो । मांसाहार, सुर्ती, भांग, गाजा, अफिम, रक्सी आदि नशाको सेवन व्यभिचार, चोरी, बेइमानी, जुआ, फैशन, अल्छीपन, फोहोरीपन, चटपटेपन, कामुकता, कटुभाषण, ईर्ष्या, द्वेष, कृतघ्ना, शेखीखोरी आदि खराबीहरू जुन आफूमा विद्यमान छन् तिनलाई छोड्नु पर्दछ । हाम्रो समाजमा तमाम भयानक कुरीतिहरू यस्ता छन् जो यद्यपि अति निन्दनीय छन् तापनि धर्मको नाममा प्रचलित छन् । कुनै वंशमा जन्मेको कारणले मात्र कसैलाई नीच मान्नु स्त्री जातिलाई पुरूषको अपेक्षा अनाधिकारिणी मान्नु, विवाहमा पागल झै पैसा फाल्नु, दाईजो, मृत्युभोज, देवताको नाममा पशुवलि, भूत-प्रेत, टोना-टोटका, अन्धविश्वास, शरीरछेदन, या गोदना गोदाउनु, गाली गलौजको असभ्यता, वालविवाह, अनमेल विवाह, श्रमको तिरस्कार आदि अनेक सामाजिक कुरीतिहरू हाम्रो समाजमा प्रचलित छन् । यी मान्यताहरूको विरूद्ध विद्रोह गर्नु पर्ने आवश्यकता छ ।

यिनलाइ त हामीले स्वयं नै त्याग्नु पर्दछ । यस्तै अनेक खरावीहरू हुन सक्दछन् । ती मध्ये आफूमा जुन खरावी छ त्यसलाई संकल्पद्वारा त्याग्नको लागि जन्मदिनको शुभ अवसर बहुतै उत्तम हुन्छ ।

यदि यस प्रकारका खरावीहरू छैनन र तिनलाई पहिले नै छोडीसकिएको छ भने यो अवसरमा आफूमा सत्प्रवृत्तिको अभिवर्धनको व्रत ग्रहण गर्नु पर्दछ । राति छिटै सुत्ने, प्रातः छिटो उठ्ने, व्यायाम, नियमित उपासना, स्वाध्याय, गुरुजनहरूको चरण स्पर्शपूर्वक अभिवादन, सादापन, मितव्ययिता, प्रसन्न रहने बानी, मधुर भाषण, दिनचर्या बनाएर समय खर्च गर्ने, निरालस्य, परिवार निर्माणको लागि नियमित समय दिनु र लोकसेवाको लागि समयदान आदि अनेक सत्कार्य यस्ता हुन सक्दछन् जसलाई आफ्नो गुण, कर्म र स्वभावमा सम्मिलित गर्न सकिन्छ । यी दुष्प्रवृत्तिहरू छोड्ने र सत्प्रवृत्तिहरू अपनाउने क्रम यदि प्रत्येक जन्मदिनमा चलाउँदै जाने हो भने केही वर्ष भित्र यसको सत्परिणाम व्यक्तित्वमा कायाकल्प जस्तै देखा पर्दछ र जन्मोत्सवको क्रम जीवनमा दैवी वरदान जस्तै मंगलमय परिणाम प्रस्तुत गर्दछ ।

क्रिया र भावना – जुन व्रत लिइएको छ त्यसको उल्लेख गर्नु पर्दछ । त्यसको स्मरण राख्दै व्रतपतिले देवशक्तिहरूसँग त्यसको वृत्ति र शक्ति सहित मार्गदर्शनको याचना गर्नु पर्दछ । दुबै हात उठाएर व्रतधारणको मन्त्र वोल्नु पर्दछ ।

ॐ अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि, तत्ते प्रब्रवीमि
तच्छकेयम् । तेनर्ध्यासमिदमहम्, अनृतात्सत्यमुपैमि ॥१॥
ॐ वायो व्रतपते व्रतं चरिष्यामि, तत्ते प्रब्रवीमि
तच्छकेयम् ।तेनर्ध्यासमिदमहम्, अनृतात्सत्यमुपैमि ॥२॥
ॐ सूर्ये व्रतपते व्रतं चरिष्यामि, तत्ते प्रब्रवीमि
तच्छकेयम् ।तेनर्ध्यासमिदमहम्, अनृतात्सत्यमुपैमि ॥३॥
ॐ चन्द्र व्रतपते व्रतं चरिष्यामि, तत्ते प्रब्रवीमि
तच्छकेयम् ।तेनर्ध्यासमिदमहम्, अनृतात्सत्यमुपैमि ॥४॥
ॐ व्रतान्प्रं व्रतपते व्रतं चरिष्यामि, तत्ते प्रब्रवीमि
तच्छकेयम् ।तेनर्ध्यासमिदमहम्, अनृतात्सत्यमुपैमि ॥४॥ मं.ब्रा. १.६.९-१३

॥ विशेष आहुति ॥

व्रतधारण पछि यज्ञादि क्रम पूरा गर्नु पर्दछ । गायत्री मन्त्रको आहुति पछि महामृत्युन्जय मन्त्रको आहुति दिनु पर्दछ । यदि दीपयज्ञ मात्र गरीएको छ भने सबै जनाले महामृत्युञ्जय मन्त्रको पाँच पटक सस्वर पाठ गर्नु पर्दछ ।
ॐ त्र्यम्बकं यजामहे, सुगन्धिम्पुष्टिवर्धनम् ।
उर्वारुकमिव बन्धनान्, मृत्योर्मुक्षीय माऽमृतात् स्वाहा ।
इदं महामृत्युन्जयाय इदं न मम । -३.६०
यसपछि यज्ञको शेष उपचार पूरा गरेर आशीर्वाद आदि कर्मका साथ समापन गर्नु पर्दछ ।

॥ विवाह दिवस संस्कार ॥

जसको विवाह भएको छैन त्यसको संस्कारलाई सुयोग्य व्यवस्था र पुरोहितद्वारा अत्यन्त प्रभावोत्पादक बनाउने काम हुनु पर्दछ तर जसको विवाह भैसकेको छ, त्यसको संवन्धमा 'जो भयो भयो' भनेर फुर्सद पाउन मिल्दैन । त्यसलाई यो लाभ पुनः मिल्नु पर्दछ । सोझो टेढो जे जस्तो भएपनि काम चलाउने जस्तो बेगारी गर्ने भागदौडमा उसलाई जो प्राप्त हुन सकेन त्सको लागि उत्तम- सरल र उपयोगी तरीका विवाहोत्सव मनाउनु नै हो । जुन दिन विवाह भएको थियो, प्रत्येक वर्ष त्यो दिनमा एउटा सानो समारोह-उत्सव मनाउनु पर्दछ । मित्र- परिजनहरू एकत्रित हुनु पर्दछ र विवाहको पूरा कर्मकाण्ड त होइन तर त्यसमा प्रयुक्त हुने सबै प्रमुख क्रियाहरू पुनः गर्नु पर्दछ तथा विवाहका कर्तव्य र उत्तरदायित्वलाई नयाँ तरीकाले पुनः बुझाउनु पर्दछ ।

प्रत्येक वर्ष यस किसिमको व्रत धारण, प्रशिक्षण संकल्प एवं धर्मानुष्ठान गर्दै जाने हो भने दुबै जनालाई आफ्नो कर्तव्य र उत्तरदायित्वको पालन गर्न र निर्वाह गर्न निश्चय नै धेरै प्रेरणा मिल्दछ । त्यही दिन दुबैले परस्पर विचार विनिमय गरेर आ-आफ्नो गल्तीलाई सच्चाउन र एक अर्काको अझ बढी नजीक हुने उपाय खोज्नमा सफलता प्राप्त हुन सक्दछ । विवाहको दिनको पुरानो आनन्दमयी स्मृतिको स्मरण गरेर पुनः अन्तःकरणलाई प्रफुल्लित गर्न सक्दछन् । यसप्रकार त्यो सुनौलो दिन एक दिनको लागि प्रत्येक वर्ष नाडी-नसामा उल्लास भर्नको लागि आउन सक्दछ र विवाह कर्तव्यलाई निर्वाह गर्ने नयाँ प्रेरणा दिन सक्दछ ।

बन्दुकको लाइसेन्सलाई वर्षेनी नवीकरण गराउनु पर्दछ र रेडियोको प्रमाणको पनि प्रत्येक वर्ष नयाँ गराउनु पर्दछ यस्तै ड्राइभिङ्ग लाइसेन्स पनि नवीकरण गराउनु पर्दछ । ठीक यस्तै विवाहको कर्तव्यको सही निर्वाह भयो भएन भन्ने लेखाजोखा उपस्थित गर्ने, भूलचूक सच्चाउने र आगामी वर्षहरूमा झन सतर्कता अपनाउने यो विवाह लाइसेन्सको यदि प्रत्येक वर्ष नवीकरण गराइन्छ भने यसबाट कुनै हानि हुँदैन । बरू लाभ नै हुन्छ । संसारका देशहरूमा पनि यो उत्सव सर्वत्र मनाइन्छ अन्तर यति मात्र हुन्छ कि त्यहाँ प्रसन्नता बढाउने र मात्र मनोरंजन गर्ने उद्देश्यले मनाइन्छ भने हामीले यसलाई धर्म प्रेरणाले ओतप्रोत गर्ने धर्मानुष्ठान जस्तो नियोजित गर्नु पर्दछ ।

संकोच अनावश्यक – यो प्रथाको प्रचलनमा एउटा ठूलो कठिनाई के छ भने हामीहरूको विवाहलाई – दाम्पत्य जीवनलाई झिझक र संकोच एवं लज्जाको विषय मानिन्छ र यसलाई प्रायः लुकाइन्छ । कतैकतै त अर्काको सामुन्ने पत्नीले पतिसँग कुरा गर्दा पनि हचकन्छन् । विवाहको समयमा वधू संकोचका साथ डर मान्दै संकोच गर्दै विस्तारै पाइला चाल्दै आउँछिन् । यो अनावश्यक संकोचशीलता निरर्थक हो । भाई-भाई जस्तै पतिपत्नी पनि दुई साथी हुन् । विवाह न त चोरी हो, न त पाप नै । दुई व्यक्तिलाई धर्मपूर्वक द्वैतदेखि अद्वैतमा परिणत गर्ने व्रतबन्ध नै विवाह अथवा दाम्पत्य संवन्ध हो । अश्लील चेष्टा र भाव भंगिमालाई निश्चय नै खुल्ला रूपले निषिद्ध मान्नु पर्दछ तर साथसाथ उठ-वस गर्ने र आपसमा कुराकानी गर्ने मानवोचित रीति-नीतिमा अनावश्यक संकोच गरीनु हुँदैन । यस्तो गर्नुमा न त कुनै समझदारी छ र न त कुनै औचित्य नै । यो अनौचित्यलाई यदि हटाइन्छ भने यसबाट मर्यादाको किंचित पनि उलंघन हुँदैन । जब अनेक अवसरमा पति-पत्नी एकसाथ नजीक बस्न सक्दछन्, हवन आदि धर्म कृत्य गर्न सक्दछन्, साथसाथ तीर्थयात्रा आदि गर्न सक्दछन् भने विवाह दिवसोत्सवमा गरीने साधारण हवन जस्तो कृत्यमा कसैलाई संकोच किन हुन्छ ? गायत्री हवनका साथसाथ चार पाँचवटा सानासाना अन्य (विवाह दिवसोत्सव) विधिविधान जोडिएको छ र प्रवचनको विषय दाम्पत्य जीवन हुन्छ । यसको अतिरिक्त संकोच मान्नु पर्ने कुनै त्यस्तो अन्य कुरा त हुँदैन । विवाहको कुरा निकाले पछि जसरी वर-वधूले संकोच मान्दछन् लगभग त्यस्तै संकोच विवाह दिवसोत्सवको अवसरमा देखिन्छ । यसमा किंचित पनि औचित्य छैन । विचारशील व्यक्तिको लागि यो अनावश्यक संकोचशीलतालाई छोड्नमा कुनै विशेष कठिनाई हुँदैन । अनेक प्रगतिशील दम्पत्तिले आफ्नो विवाह दिवस मनाउँछन् । कुनै दिशा-धारा नभएको कारणबाट विदा, पिकनिक, इष्टमित्रहरू सँगको पार्टी र सिनेमा जस्ता सानातिना उपचारसम्म सीमित रहन पुग्दछन् । यस्ता व्यक्तिलाई भावनात्मक धर्म समारोहपूर्वक विवाह दिवसोत्सव मनाउने कुरा बताउने समझाउने हो भने यसलाई सहर्ष स्वीकार गर्न सक्दछन् । न्यूनतम खर्चमा जीवनमा नयाँ दिशाको बोध गराउने तथा नया उल्लासको संचार गराउने यो संस्कारलाई थोरै प्रयाशले लोकप्रिय बनाउन सकिन्छ ।

नया उल्लास नया आरम्भ – पति-पत्नीलाई नयाँ वर्षमा नयाँ उल्लास एवं नयाँ आनन्दले परिपूर्ण जीवन विताउने नयाँ प्रेरणाका साथ आफ्नो नयाँ कार्यक्रम बनाउनु पर्दछ । यदि अहिलेसम्म वैवाहिक जीवन अस्तब्यस्त रहेको थियो भने कुनै चिन्ता छैन, तर आगामी दिनहरू अधिकाधिक उत्कृष्ट एवं आनन्ददायक होउन् । विवाह दिनलाई अझ बढी मनोरंजक बनाउनको लागि छुट्टीका दिनको रूपमा मनोरंजक कार्यक्रमका साथ विताउने व्यवस्था बन्न सकेमा त्यस्तो व्यवस्था बनाउनु पर्दछ । विवाह दिनलाई मात्र कर्मकाण्डको दृष्टिकोणले होइन, भावना उल्लास र उत्साहको दृष्टिले पनि विवाह दिवसको अभिव्यक्तिलाई नवीकरणको रूपमा बनाउन सक्ने किसिमको प्रवन्ध मिलाउनु पर्दछ ।

यो तथ्य ध्यानमा राख्नु पर्दछ – गृहस्थ एकप्रकारको प्रजातन्त्र हो जसमा तानाशाहीको कुनै गुंजाइस हुदैन । दुबैले एक अर्कालाई सम्झनु सहनु र निर्वाह गर्नु पर्दछ । यी दुईमा जसले हुकुम चलाउन मात्र जानेको छ र अरूलाई आफ्नो आशानुवर्ती बनाउन चाहन्छ भने उसले गृह शान्तिमा आगो लगाउँछ । दुई मानिस अलगअलग

प्रवृत्तिका हुन्छन् र साथसाथ बस्दछन् उनीहरूको पूर्णतया आपसमा घोलिनु संभव हुँदैन । जसमा अधिक सामन्जस्य र थोरै मतभेद देखिन्छ भने तिनीहरू सद्गृहस्थ हुन भन्ने कुरा बुझ्नुपर्दछ । मतभेद र प्रवृत्ति भेद त पूर्णतया मेटिनु कठिन नै हुन्छ । सामान्य स्थितिमा केही न केही विभेद त रही नै रहन्छ तर जसले यस विभेदलाई शान्ति र सहिष्णुताका साथ सहन्छ त्यो समन्वयवादी व्यक्तिले नै आनन्द प्राप्त गर्न सक्दछ ।

प्रत्येक व्यक्तिले आफ्नो मान खोज्दछ भन्ने कुरा विर्सनु हुँदैन । कसैको तिरस्कार गरेर उसलाई सुधार गर्ने आशा लिनु हुँदैन । अपमानबाट चिढेको व्यक्ति भित्रभित्रै क्षुव्ध हुन्छ । उसको शक्ति रचनात्मक दिशामा लाग्नुको सट्टा विघटनात्मक नै हुन्छ । दुबैको बीचमा यदि कुनै कारणवश कुनै एक जनालाई क्रोध आई नै हालेमा त्यसको क्रोध शान्ति नभएसम्म अर्को व्यक्ति चुप नै रहने छ भन्ने सम्झौता हुनु पर्दछ । दुबै पक्षको क्रोधपूर्वक उत्तर प्रतिउत्तरले अनिष्टकारक परिणाम प्रस्तुत गर्दछ । यो तथ्यलाई दुबै थरीले बुझ्नु पर्दछ ।

व्रत धारणको आवश्यकता – जसरी जन्मदिनको अवसरमा कुनै खरावी छोडेर कुनै राम्रो कुरा ग्रहण गर्ने भन्ने सम्वन्धमा प्रतिज्ञा गरीन्छ त्यस्तै विवाह दिवसको उपलक्ष्यमा पतिव्रत र पत्नीव्रतलाई परिपुष्ट गर्ने साना-साना नियमहरूको पालना गर्ने कमसे कम एकएकवटा प्रतिज्ञा यो अवसरमा अवश्य नै गर्नु पर्दछ । परस्पर ‘तपाइ र तिमी’ शव्दको उपयोग गर्नु । ‘त’ जस्ता हीनताबोधक अशिष्ट र होच्चाउने खाले शब्द सम्बोधन नगर्ने जस्ता प्रतिज्ञा सजिलै गर्न सकिन्छ ।
पतिद्वारा लिइने प्रतिज्ञा यस किसिमका हुन सक्दछन् –

- ✓ कटु वचन या गाली गलौज नगर्ने,
- ✓ पत्नीको दोष या त्रुटिलाई एकान्तमा बताउने सम्झाउने,
- ✓ युवती स्त्रीका साथ एकान्तमा कुराकानी नगर्ने,
- ✓ पत्नीमा सन्तानोत्पादनको थोरै भन्दा थोरै भार लाद्ने,
- ✓ पत्नी अशिक्षित भएमा उसलाई पढाउने व्यवस्था गर्ने,
- ✓ खर्चको बजेट पत्नीको सल्लाहले बनाउने र धनमाथि पत्नीको प्रभुत्व राख्ने
- ✓ गृह व्यवस्थामा पत्नीको हात बटाउने
- ✓ उसका सद्गुणहरूको समय समयमा प्रंशंसा गर्नु
- ✓ वालबच्चाहरूको हेरचाह, पालनपोषण र शिक्षा दीक्षामा समुचित ध्यान दिएर पत्नीको काममा सहयोग गर्नु
- ✓ पर्दा गर्ने, प्रतिवन्ध नलगाउने र उसलाइ पनि अनुभवी तथा स्वावलम्वी बन्ने दिशामा पाइला चाल्न मद्दत गर्ने
- ✓ पत्नीका आवश्यकता तथा सुविधाहरूमा समुचित ध्यान दिने आदि
- ✓
- ✓ पत्नीद्वारा पनि यस्तै प्रतिज्ञा गर्नु पर्दछ जस्तै –
- ✓ सानातिना कुरामा तमसिने, रिसाउने वानी त्याग्ने
- ✓ बालबच्चाहरूलाई कटु शब्दभन्नु, गालि गर्नु या पिटपाट गर्ने काम छोड्ने
- ✓ सासु, नन्द, जेठानी आदि ठूलाबडालाई कटु शब्दमा उत्तर नदिने
- ✓ हाँस-खेलमा मन लगाउनु र कतैबात केही अनुचित आइ नै हाल्यो भने सहने प्रयाश गर्नु
- ✓ परिश्रमदेखि नभाग्ने, अल्छीपन नगर्ने

- ✓ साबुन, सियो र कुचो यी तीनवटा आफूदेखि टाढा नगर्ने तथा सफाइ र मर्मतमा पूरा ध्यान राख्ने
- ✓ उच्छृंखल फैशन बनाउनमा समय र धन विल्कुलै खर्च नगर्ने
- ✓ पतिसँग लुकाएर कुनै काम नगर्ने
- ✓ आफ्नो शिक्षा र योग्यता बढाउनको लागि नित्य केही फुर्सद निकाल्ने
- ✓ पतिलाई समाजसेवा र लोकहितका काम गर्नदेखि नरोकने र प्रोत्साहन दिने
- ✓ स्वास्थ्यका नियमहरूको पालना गर्नमा उपेक्षा नगर्ने
- ✓ घरमा पूजाको वातावरण बनाई राख्ने, भगवान्को पूजा आरती र भोगको नित्य क्रम राख्नु
- ✓ पर्झा जस्ता बेकार बन्धनको उपेक्षा गर्नु
- ✓ पति, सासु आदिको नित्य चरण स्पर्श गर्नु आदि

प्रत्येक दाम्पत्य जीवनका आफ्नै किसिमका समस्या हुन्छन् । आफ्ना कमजोरी, भूल, दुर्बलता र आवश्यकतालाई उनले नै राम्ररी बुझ्न सक्दछन् तसर्थ ती कमी कमजोरी र खराबीलाई हटाउने बारेमा उनले स्वयं नै सोच्नु पर्दछ र कुन कुन राम्रो कुराको अभ्यास गर्ने भन्ने बारेमा उनले सव्यं नै निर्णय लिनु पर्दछ । उपस्थित मानिसहरूको माझमा आफ्नो संकल्पको घोषणा पनि गर्नु पर्दछ । जसले गर्दा ती घोषणाहरूको परिपालनमा लोक लज्जाको ध्यान रहन्छ र साथै जो उपस्थित छन् तिनलाई पनि त्यस्ता प्रतिज्ञा गर्ने दिशामा प्रोत्साहन प्राप्त हुन्छ ।

संस्कार क्रम – विवाह दिवसोत्सव, विवाह संस्कारको संक्षिप्त संस्करणको रूपमा गराइन्छ । त्यसै कर्मकाण्ड प्रक्रियाको सहारा लिएर त्यसलाई निम्नलिखित क्रममा सम्पन्न गर्नु पर्दछ । मंगलाचरण, षट्कर्म, कलशपूजन आदि कृत्यहरू सम्पन्न गरेर संकल्प गर्नु पर्दछ । देवशक्ति र सत्पुरूषहरूको साक्षीमा संकल्प बोल्नु पर्दछ ।

.... नामाऽहं दाम्पत्यजीवनस्य पवित्रणा-मर्यादयोः रक्षणाय त्रुटीनाञ्च प्रायश्चित्तकरणाय उज्ज्वलभविष्य-द्धेतवे स्वोत्तरदायित्वपालनाय संकल्पमहं करिष्ये ।

संकल्प पछि समय सीमालाई ध्यानमा राखेर देवपूजन, स्वस्तिवाचन, आदिका क्रम विस्तृत या संक्षिप्त रूपले गराउनु पर्दछ । सामान्य क्रम पूरा भैसके पछि विवाह पद्धतिका मन्त्रहरूको प्रयोग गर्दै निम्नलिखित क्रमले निर्धारित विशेष उपचार गराउनु पर्दछ ।

१) ग्रन्थि बन्धन, २) पाणिग्रहण, ३) वरवधूको प्रतिज्ञा, ४) सप्तपद्मी, ५) आश्वास्तना

६) आहुति – यज्ञ गर्ने हो भने अग्निस्थापन, गायत्री मन्त्राहुति, प्रायश्चिताहुति गरेर पूर्णाहुति गर्नु पर्दछ । यदि यज्ञ गर्ने स्थिति छैन भने दीपयज्ञ गर्नु पर्दछ । प्रायश्चित आहुतिको प्रथम मन्त्रका साथ पति पत्नीले दियोतिर हत्केला सेकाएझै गर्नु पर्दछ । जस्तै घृतअवघ्राणको समयमा गरीन्छ

७) एकीकरण – पति-पत्नीले एकएक वटा दियो उठाउनु पर्दछ । निम्नलिखित मन्त्रका साथ ज्योतिहरूलाई मिलाएर एक ज्योति गराउनु पर्दछ र भावना गर्नु पर्दछ कि हामीले आ-आफ्ना व्यक्तित्वलाई एकअर्कासँगै यसैप्रकारले एकाकार गर्ने प्रयाश गर्ने छौ । दैवी अनुग्रह र स्वजनको सद्भाव यसमा सहायक हुने छन् ।

ॐ समानी वऽआकृतिः समाना हृदयानि वः ।
समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति ॥ अथर्व ६.६४.३

८) पुष्पोहार – अन्तमा दम्पति पुष्पोपहार मन्त्र ***"ॐ यशसा माद्यावापृथिवी .... "*** द्वारा एक अर्कालाई माल्यार्पण गर्नु पर्दछ । त्यसपछि सबै जनाले मंगल मन्त्र बोल्दै पुष्पबृष्टि गर्नु पर्दछ । शुभकामना, आशीर्वाद दिनु पर्दछ ।

९) विसर्जन – जयघोष एवं प्रसाद वितरणका साथ कार्यक्रमको समापन गर्नु पर्दछ ।

॥ पर्व प्रकरण ॥

पर्व आयोजना किन ? कसरी ? –

हिन्दू संस्कृतिलाई देवसंस्कृति पनि भनिन्छ । यसमा मानिस र मानवतालाई आदर्शनिष्ठ बनाई राख्नको लागि प्रत्येक स्तरमा प्रखर प्रदर्शन र विवेकसँगत परम्पराहरूको यस्तो क्रम बनाइएको छ कि मानिस सजिलैसँग प्रगति तथा सद्गतिको अधिकारी बन्न सकोस् ।

मानिसको हित जानकारीले मात्र हुन सक्दैन ऊ पटकपटक विर्सन्छ र तमाम याद रहेका कुराहरूलाई पनि चरितार्थ गर्न सकेको हुँदैन । यसको लागि सतत् सम्झने या नियमित रूपले अभ्यास गर्नको लागि बनाइएको व्यवस्था हो । व्यक्तिगत स्तरमा उपासना, साधना, स्वाध्याय, मनन र चिंतनको क्रम बनाइएका छन् । पारिवारिक स्तरमा श्रेष्ठ गुणको विकास तथा उत्तरदायित्वको पालनाको वातावरण बनाई राख्नको लागि षोडस संस्कारको धागो बुन्ने काम भएको हो । यसको प्रभावले परिवार व्यक्तिगत स्वार्थका साधन होइन – श्रेय साधनाका आश्रम – तपोवन बने । परिवार भाव पनि रक्तसम्वन्धको सीमा देखि माथि उठेर "*वसुधैव कुटुम्वकम*" सम्म विकसित हुँदै गएको हो ।

व्यक्ति र परिवार पछि विश्वको तेस्रो इकाई '*समाज*' हो । व्यक्तिगत दृष्टिकोण परिष्कृत गर्नको लागि पूजा, उपासना, पारिवारिक रीति-नीतिलाई उत्कृष्ट बनाई राख्नको लागि संस्कार प्रक्रिया निश्चित गरीएको हो । ठीक यस्तै समाजलाई समुन्नत र सुविकसित बनाउनको लागि सामूहिकता, ईमान्दारी, कर्तव्यनिष्ठ नागरिक, परमार्थ-परायणता, देशभक्ति र लोकमंगल जस्ता सत्प्रवृत्तिहरूको विकसित गर्नु पर्दछ । तिनलाई सुस्थिर राख्नु पर्दछ यो पनि बारम्बार स्मरण दिलाउने किसिमको प्रसंग हो । यो प्रयोजनको लागि चाड-पर्व मनाइन्छ । यिनलाई सामाजिक संस्कार प्रक्रिया नै मान्नु पर्दछ । साधनाबाट व्यक्तित्व, संस्कारवाट परिवार र पर्वबाट समाजको स्तर उच्चा बनाउने पद्धति दूरदर्शितापूर्ण छ । यसलाई हजारौं, लाखौं वर्षसम्म प्रयोगमा ल्याइदै गरेको छ । प्राचीन नेपालको महानताको श्रेय यी सानासाना सत्प्रवृत्ति उत्पन्न गर्ने धर्मको नाममा प्रचलित विधि व्यवस्थालाई नै छ ।

विश्वको आध्यात्मिक नेतृत्व देवसंस्कृतिको माध्यमबाट भारतीय उपमहाद्वीपको हिन्दूत्वले गर्नेछ । यो एउटा सुनिश्चित तथ्य हो । यो उत्तरदायित्वलाई वहन गर्नको लागि उसले आफ्नो आत्मालाई जगाउनु पर्नेछ । यो जागरण कलम र वाणीले मात्र सम्पन्न हुन सक्ने छैन । अपितु, यसमा धार्मिक, आध्यात्मिक ती सबै क्रियाकलापहरूलाई पनि सम्मिलित गर्नु पर्ने छ जो परोक्ष रूपले व्यक्ति परिवार र समाजलाई देवभूमिकामा पुऱ्याउने र स्वर्गीय वातावरणको श्रृजन गर्नमा सर्वथा समर्थ हुन्छन् । उपर्युक्त त्रिविध क्रियाकलापहरूलाई र उपर्युक्त संस्कार प्रक्रियालाई प्राचीन भारतीय उपमहाद्वीपले गरे जस्तै अब पुनः प्रचलित गर्नु परेको छ । जसबाट ओझेलमा परेका आदर्श र कर्तव्यहरूलाई प्रत्येक क्षेत्रमा स्वीकार-शिरोधार्य गर्न सकियोस् । नवनिर्माणको लागि धर्मतन्त्रको यो क्रियापद्धति कति महत्वपूर्ण सिद्ध हुनेछ – यो कुरा भोलीका दिनहरूमा प्रष्टिने नै छ ।

पर्वहरूको रचना यस दृष्टिले भएको हो कि महान घटना र महान प्रेरणाहरूको प्रकाश जनमानसमा भावनात्मक एवं सामूहिक वातावरणका साथ उत्पन्न गर्न सकियोस् । यसको लागि तमाम पर्व-चाडहरू प्रचलित छन् । त्यस मध्ये देश, काल र पात्रका अनुसार जब जुन पर्वहरूलाई उपयुक्त मानिन्छ, त्यसैको माध्यमबाट सामाजिक चेतनालाई परिष्कृत गर्दै जानको लागि पर्व आयोजनको व्यवस्था बनाउन सकिन्छ ।

आजको स्थितिमा पर्व आयोजनको संख्या सीमित नै राखिनु पर्दछ । छिटोछिटो गरीने आयोजनहरू भारी पर्दछन् र त्यसबाट सामूहिकताको संस्कारहरूमा शिथिलता आउने सम्भावनाहरू बन्दछन् । यसकारण यो प्रयाश गर्नु पर्दछ कि लगभग दूई महीनाको अन्तरमा कुनै न कुनै सामूहिक पर्व आयोजन हुँदै जानु पर्दछ । यसलाई सामाजिक चेतनाको सामूहिक उल्लासको र जीवन्तताको कसी मानेर गर्नुपर्दछ । प्राणवान व्यक्तिहरूले आफ्नो क्षेत्रमा यस्ता पर्व आयोजन भैरहने प्रयाश गर्दै जानु पर्दछ ।

॥ उपयुक्त पर्वको छनौट ॥

हिन्दू धर्ममा प्रचलित पर्वहरूको संख्या बहुत धेरै नै छ । सामूहिक पर्व आयोजनको लागि यस्तापर्वहरू छान्नु पर्दछ जसको महत्व धेरै होस् र जसमा सशक्त प्रेरणाहरू जन्माउन सकियोस् । यस्ता पर्वहरूलाई पनि क्षेत्र-क्षेत्रको अन्तरमा कतै थोरै र कतै धेरै मानिन्छ र त्यसलाई सामूहिक रूपले मान्न सम्भव छ भने त्यसलार्य मनाउने क्रम बनाउनु पर्दछ । वर्षमा ४-६ पटक हर्षोल्लासको वातावरण सामूहिक पर्व मनाउने व्यवस्था बनाउन सकेमा त्यस क्षेत्रमा सामाजिक चेतनालाई जीवन्त र प्रगतिशील बनाई राख्नमा ठूलो सुविधा हुन सक्दछ । यस प्रकरणमा केही सर्वमान्य महत्वपूर्ण पर्व मनाउने पद्धति दिइएको छ । आफ्नो परिस्थिति र क्षमतालाई हेरेर कुनकुन पर्वहरू सामूहिक रूपले मनाउने भन्ने कुराको निर्णय विवेकपूर्वक गर्नु पर्दछ ।

जहाँ गायत्री शक्तिपीठ- प्राज्ञपीठ अथवा गायत्री परिवार युगनिर्माण अभियानको सक्रिय शाखा छ त्यहाँ चैत र आश्विन नवरात्रिमा सामूहिक साधनाक्रम चलाउने प्रयाश त अनिवार्य रूपले गर्नु नै पर्दछ । पूर्णाहुतिका साथ रामनवमी पर्वलाई पनि जोड्न सकिन्छ । आश्विन नवरात्रका साथ बडादशै पर्व जोड्न सकिन्छ । त्यसमा साधना अनुष्ठानको व्यवस्थाको एक दिनसम्म अरू राख्नु पर्दछ र अलिकति हेरफेर गरेर यो पर्व पनि साधना श्रृंखलाको अन्तरगत पारेर मनाउन सकिन्छ । नवरात्रि साधनाका साथ पर्वहरूलाई जोड्न आवश्यक हुँदैन तर बिना कुनै अतिरिक्त दवावको नाम मात्रको समय र श्रम जोडेर यी पर्व त्यस श्रृंखलामा जोड्न सकिएमा राम्रै हुन्छ ।
यस पुस्तकमा दिइएका पर्वहरू यस प्रकार छन –

१) चैत्र नवरात्रि – चैत्रशुक्ल प्रतिपद्यादेखि चैत्रशुक्ल नवमी सम्म, (२) राम नवमी, ३) गायत्री जयन्ती – गंगा दशहरा – जेष्ठ शुक्ल दशमी (४) गुरु पूर्णिमा – आषाढ शुक्ल पूर्णिमा (५) श्रावणी – रक्षा बन्धन – श्रावण शुक्ल पूर्णिमा (६) कृष्ण जन्माष्टमी – भाद्र कृष्ण अष्टमी (७) सर्व पितृ अमावस्या – आश्विनको आमवस्या (८) शारदीय नवरात्रि – आश्विन शुक्ल प्रतिपद्या देखि नवमीसम्म (९) विजया दशमी (वडा दशै) (१०) दीपावली – कार्तिक कृष्ण आमवस्या (११) गीता जयन्ती – मार्गशीष शुक्ल एकादशी (१२) वसन्त पंचमी – माघ शुक्ल पंचमी (१३) शिवरात्रि – फाल्गुण कृष्ण त्रयोदशी (१४) होली फाल्गुण शुक्ल पूर्णिमा

यसमा दुबै नवरात्रिका विधिविधान एक समान छन् । कृष्ण जन्माष्टमी तथा गीता जयन्ती यी दुबैका विधान एकनासका छन् । प्रेरणाको दृष्टिले दुई मध्ये कुनै एउटा पर्व मनाए पनि पर्याप्त मानिनु पर्दछ । यी सबै पर्व मनाउनै पर्दछ अथवा इनका अतिरिक्त कुनै अन्य पर्व सामूहिक रूपले मनाउन हुँदैन यस्तो कुनै नियम बंधन छैन । आफ्नो क्षेत्रमा प्रचलित महत्व तथा आयोजनाको व्यवहारिक सुविधा र संभावनालाई लक्षित गरेर यी मध्ये उपर्युक्त चाडपर्वहरूलाई सामूहिक आयोजनको रूप दिनको लागि छान्न सकन्छि ।

केही क्षेत्रमा यहाँ उल्लेखित पर्वहरूका अतिरिक्त अन्य धेरै पर्वहरूलाई अत्यधिक मान्यता प्राप्त छ, सामाजिक चेतना जागरणको लागि यिनलाई सामूहिक आयोजनको रूप दिन सकिन्छ । ती सबै चाड पर्वका स्वतन्त्र विधिविधान उल्लेख गर्ने हो भने यो पुस्तकको आकार बहुतै बढ्न जाने हुनाले यहा संयम अपनाइएको हो । त्यसै ढंगबाट अन्य कुनै पर्वलाई मनाउने विधि व्यवस्था बनाउन सकिन्छ । पर्वायोजनको सर्वशुलभ प्रारूप निम्नलिखित छ । यस पुस्तकमा जुन पर्वका विधिविधान दिइएका छन् ती पनि यसै अनुशासनका परिधि भित्र छन् ।

॥ अनेक पर्वको एउटै प्रारूप ॥

समाजमा प्रेरणा र उल्लास जागरणको दृष्टिले चाडपर्वको परिपाटी आवश्यक भएको कुरा प्रारम्भमा नै उल्लेख गरी सकिएको छ । यी चाड पर्व मनाउने विधान पनि यस ढंगले बनाइएका छन् जसबाट अभीष्ट उद्देश्य पूरा हुनसकोस । सबै पर्वको लागि विधिविधानको क्रम यस प्रकार हुन्छ –

- ✓ पर्वका प्रमुख देवताको चित्र मन्च सजाउनु पर्दछ । यसका दुवैतिर कलावा र दीपक स्थापित गरिनु पर्दछ ।
- ✓ पूर्वायोजनाका साथ गायत्री यज्ञ अवश्य थप गर्नु पर्दछ । यसबाट स्थूल तथा सूक्ष्म वातावरणमा जुन प्रभाव पैदा हुन्छ त्यो अन्य प्रकारले संभव हुँदैन । यदि कुनै कारण यज्ञ असंभव जस्तो लागेमा दीपयज्ञ गरेर काम चलाउनु पर्दछ ।

- ✓ यज्ञ गर्नु छ भने देवयज्ञको सामुन्ने यज्ञवेदी बनाउनु पर्दछ। यदि उठाउने राख्ने (पोर्टेवल) यज्ञ कुण्ड छ भने त्यो पनि राख्न सकन्छि। वेदीको धरातल देवमन्च भन्दा त होचो हुनु पर्दछ तर अन्य मानिसहरू बस्ने धरातल भन्दा अग्लो हुनु पर्दछ।
- ✓ यदि यज्ञ गर्ने स्थिति छैन भने वेदीको स्थानमा सजाइएका चौकीहरूमा थालमा दीपयज्ञको लागि २४ वटा दीपक राख्नु पर्दछ।
- ✓ श्रद्धालु आगन्तुकहरूलाई हातगोडा धोएर पंतिवद्ध बसाल्नु पर्दछ।
- ✓ निर्धारित समयमा पहिले युगसंगीत, भजन, कीर्तनको क्रम प्रारम्भ गर्नु पर्दछ। यसबाट वातावरणमा सरसता र गंभीरता आउँछ।
- ✓ मन्चमा पूजन तथा यज्ञको लागि प्रतिनिधि रूपमा जहाँसम्म हुन सक्छ कुमारी कन्याहरूलाई बसाल्नु पर्दछ। ती कन्याहरू पहेंला वस्त्र लगाएका हुनु पर्दछ तथा पूजन यज्ञ आदिको क्रम अनुशासनसँग राम्ररी परिचित र अभ्यस्त हुनु पर्दछ। तिनको संख्या दुइ देखि पाँच सम्म हुन सक्दछ।
- ✓ संगीत पछि संक्षेपमा पर्वको उद्देश्य र अनुशासनमा सबैको ध्यान आकर्षित गर्नु पर्दछ। यो थोरै शब्दमा भन्नु पर्दछ। कही पनि भाषण जस्तो लामो क्रम चल्नु हुँदैन। विभिन्न कर्मकाण्डका साथ खण्ड-खण्डमा संक्षिप्त एवं सारगर्भित प्रेरणा जगाउने क्रम चलाउनु पर्दछ।
- ✓ कर्मकाण्ड प्रारम्भ गर्नु भन्दा पहिले सबै सामूहिक सस्वर गायत्री मन्त्रको उच्चारण एक पटक गराउनु पर्दछ।
- ✓ पवित्रीकरण मन्त्रका साथ स्वयंसेवक कलश हातमा लिएर पुष्प या पल्लवले सबैमा जल छर्कनु पर्दछ। कलशको संख्या उपस्थितिका अनुरूप कम या बढी निर्धारित गर्नु पर्दछ।
- ✓ प्रतिनिधि- कन्याहरूसँग सबै षट्कर्म गराउनु पर्दछ।
- ✓ सबै उपस्थित जनहरूमा हातमा अक्षत पुष्प पुऱ्याई दिनु पर्दछ। इनलाई श्रद्धापूर्वक हातमा लिई राखेर पूजाको भाव बनाई राख्नु पर्दछ।
- ✓ चन्दन धारणको क्रममा सबैको मस्तकमा चन्दन लगाउनु पर्दछ। घिसेको चन्दन अथवा गोपी चन्दन (पहेंलो रंग मिलेको खरी माटोको बाक्लो घोल) प्रयुक्त गर्न सकिन्छ। रोलीको पनि प्रयोग हुन सक्दछ। यसमा अलिकति कपूर मिलाएर राख्यो भने यसको सुगन्ध र ठण्डक श्रद्धा सञ्चारमा सहायक सिद्ध हुन सक्दछ।
- ✓ कलश पूजन देखि रक्षाविधान सम्मको क्रम पूरा गर्नु पर्दछ। समय थोरै छ भने विवेकपूर्वक केही अंश घटाउन सकिन्छ।
- ✓ पर्व देवताको विशेष पूजनको लागि भावना जगाउनु पर्दछ र यिनका विशेषताहरूमा संक्षिप्त प्रकाश पार्नु पर्दछ। प्रेरणा जगाउनको लागि देवता, तिनका अंग, वाहन, आभूषण र सहयोगी आदिको पनि उल्लेख गर्न सकिन्छ। एक एकको उल्लेख गर्दै तिनको आवाहन गर्नु पर्दछ। यसले गर्दा प्रेरणा र श्रद्धाको मिश्रित वातावरण बन्न पुग्दछ।
- ✓ आवाहन र नमन पछि ती सबैको संयुक्त षोडशोपचार पुजन पुरूषसूक्तवाट गराउनु पर्दछ।
- ✓ पूजन पूरा भएपछि उनका आदर्श अनुरूप कुनै सानो भएपनि एउटा सुनिश्चित नियम धारण गर्ने प्रेरणा दिदै संकल्प बोल्नु पर्दछ।
- ✓ संकल्प पछि प्रारम्भमा उल्लेख गरीएको पुष्प अक्षत आदि एकत्रित गरेर देवमंचमा अर्पित गर्नु पर्दछ।
- ✓ संकल्प धारण गरी राख्ने सामर्थ्य प्राप्त गर्नको लागि यजन (यज्ञ) गर्ने महत्व बताउदै यज्ञ या दीपयज्ञ सम्पन्न गराउनु पर्दछ। यदि यज्ञ गरीन्छ भने यज्ञको आरतीका साथ पर्व देवताको पनि आरती गर्नु पर्दछ।

✓ अन्तमा विसर्जन र जयघोष आदि गराउनु पर्दछ र युगनिमाण सत्संकल्प दोहराउनु पर्दछ । प्रसाद वितरण पछि कार्यक्रम समाप्त गर्नु पर्दछ ।

यो क्रम प्रत्येक पर्वको लागि एक जस्तो हुन्छ । पर्व देवताका अनुरूप उनका पूरक अंग, आयुध, आभूषण वाहन आदिको नै पर्वपर्वमा अन्तर रहेको छ । पर्व प्रसाद संकल्पमा पनि गुण विशेष धारण गर्ने क्रम बदली रहन्छ । जुन जुन पर्वको विधान यहाँ दिइएको छ त्यसको त छदै छ । जसको छैन, त्यो पर्व मान्नु छ भने विवेकपूर्वक उसको सामान्य प्रकरण मंगलाचरण आदिबाट छानेर मन्त्र लिन सकिन्छ । यसप्रकार एउटै अनुशासनमा नवीनता, रोचकता र विविधताको समावेश गर्नु संभव हुन्छ ।

॥ पर्व व्यवस्था सूत्र संकेत ॥

जुन पर्व मनाउनु छ, त्यसको बारेमा लगभग एक महिना पहिले निर्णय गरीहाल्नु पर्दछ । परिजनहरूले जहाँ तहाँ त्यसको उत्साहवर्धक चर्चा गर्दै रहनु पर्दछ र आफ्ना परिचितहरूसँग त्यसमा शामिल हुने आग्रह पनि गरीरहनु पर्दछ । सप्ताह या ३-४ दिन पूर्व पुरुषएवं महिला टोलीहरूले पहेंला चावल लिएर घरघरमा गएर आमन्त्रण दिनु पर्दछ । आवश्यक लागेमा सानासाना पर्चा छपाएर पनि बाड्न सकिन्छ । पर्वायोजनको समय यस्तो राख्नु पर्दछ कि सबैलाई त्यसमा सम्मिलित हुने कठिनाई नहोस् । आयोजन स्थलमा राम्रो मण्डप सजाएर पर्व देवताको झाँकी सजाउनु पर्दछ र आमन्त्रित व्यक्तिहरूलाई क्रमबद्ध तरीकाले बसाल्नु पर्दछ ।

पर्व पूजनको लागि जति श्रद्धालु नर-नारीहरूको उपस्थित हुने सम्भावना छ तिनको लागि क्रमबद्ध तरीकाले बस्ने योग्य स्थान आयोजन स्थलमा हुनु पर्दछ । स्थलको चयन अथवा व्यक्तिहरूको आमन्त्रण त्यसै हिसावले गर्नु पर्दछ । अभ्यागतहरूका जुत्ता चप्पल झिक्न पठाउने त्यसको ठेगाना लगाउने तथा सुरक्षाको लागि स्वयंसेवक नियुक्त राख्नु पर्दछ ।

पुरुष र महिलाहरूलाई क्रमबद्ध तरीकाले बसाल्नको लागि अनुभवी र असल परिजन नियुक्त गर्नु पर्दछ । केटाकेटीहरू प्रायः अगाडि पस्न खोज्छन् तसर्थ तिनलाई नियन्त्रित राख्नुपर्दछ । काखमा बच्चा भएका महिलाहरूलाई एकातिर छुट्टै बसाल्नु पर्दछ जसले गर्दा बच्चाहरूद्वारा कुनै गड्बड् हुन पुगेमा तिनलाई लिएर बाहिर निस्कन सकियोस् । । पर्वपूजनको समयमा सबैसँग अक्षत, पुष्प पठाउने, तिलक लगाउने, सिंचन गर्ने आदि कामकोलागि सधेका परिजनहरू पहिलेदेखि नियुक्त गरेर राख्नु पर्दछ ।

पर्व आयोजन पूजन सँग सम्बन्धित सबै वस्तुहरू समय भन्दा पहिले एकत्रित गर्नु पर्दछ तथा तिनको राम्ररी जाँच गरेर यथा स्थानमा राख्नु पर्दछ जसले गर्दा समयमा विसंगति उठ्न नसकोस् । समयको ध्यान राख्नु पर्दछ । पर्व पूजनको समय निर्धारण गर्ने बेलामा सबैको लागि उपयुक्त अनुकूल पर्ने समयको सम्वन्धमा राम्ररी सोच विचार गर्नु पर्दछ । सुविधाजनक समय घोषित गरेपछि समयको अनुशासन पालन गर्नु पर्दछ । कार्यक्रम समयमा नै प्रारम्भ गर्नु पर्दछ र समयमा नै समाप्त गर्नु पर्दछ । यसबाट मानिसको समय नष्ट हुँदैन र भावी आयोजनहरूको लागि जन उत्साह बढ्छ ।

वातावरणलाई रमणीय र पवित्र बनाउने प्रयाश गर्नु पर्दछ । वन्दनवार झण्डी र वैनर आदि लगाउनु पर्दछ । शान्ति बनाई राख्ने र अगरबत्ती आदि सल्काएर वातावरणमा श्रद्धाको संचार गर्नु पर्दछ । यस प्रकारका सानासाना उपचारहरूबाट वातावरणमा भव्यता आउँछ । आयोजनलाई खर्चिलो नबन्ने कुरामा ध्यान राख्नु पर्दछ । प्रसादमा पंचामृत, चीनीका गोली (चिनौरी, चिरौजी दाना आदि) पंजीरी जस्तो कुनै एउटा सस्तो वस्तु राख्नु पर्दछ ।

॥ नवरात्रि पर्व ॥

नववर्ष पर्व वर्षमा दुइपटक आउँछ –

(१) चैत्र शुक्ल प्रतिपद्यादेखि नवमी सम्म । चैत्रको नवरात्रि जुन दिन आरम्भ हुन्छ त्यही दिन विक्रमी संवतको नयाँ वर्ष प्रारम्भ हुन्छ । विक्रमादित्य राजा हुनुका साथसाथ जनहित र लोकमंगलमा लागि समर्पित पनि थिए । उनको आदर्शनिष्ठाको झलक सिंहासन बत्तीसी भन्ने पुस्तकमा पाइन्छ । लोकमानस र शासन तन्त्रको आदर्श समन्वयको

प्रतीकको रूपमा उनलाई मान्यता दिइएको छ र उनको राज्याभिषेकलाई नवीन संवत्सरसँग जोडेर उनको कीर्ति लाई अमर बनाई दिएको हो । यस्तै चैत्र नवरात्रिको समापन दिवस भगवान् रामको जन्मदिन रामनवमी हुन्छ ।

(२) अर्को नवरात्रि आश्विन शुक्ल प्रतिपद्मादेखि नवमीसम्म पर्दछ । यसैसँग विजया दशमी पर्व पनि आउँछ । ज्योतिषशास्त्रका अनुसार नक्षत्रको गणना आश्विनी नक्षत्र देखि प्रारम्भ हुन्छ । यो आधारमा आश्विन मास ज्योतिष नक्षत्र वर्षको प्रथम मास मानिन्छ ।

यसप्रकार दुबै नवरात्रि पर्वका साथ नयाँ शुभारम्भको भावना र मान्यता गाँसिएको छ । दुबैमा ६ महिनाको फरक हुन्छ । यो साधना पर्वले वर्षलाई दुई भागमा विभाजित गर्दछ । ऋतुहरूको सन्धिकाल यिनै पर्वहरूमा पर्दछ । सन्धि काललाई उपासनाको दृष्टिले सर्वाधिक महत्व दिइएको छ । प्रातः र सायं, ब्रम्हमुहुर्त एवं गोधूलि बेला दिन र रात्रिका सन्धिकाल हुन् । इनलाई उपासनाको लागि उपयुक्त मानिन्छ । यस्तै ऋतु सन्धिकालका ९-९ दिन दुबै नवरात्रिमा विशिष्ट रूपले साधना अनुष्ठानको लागि महत्वपूर्ण मानिन्छन् । नवरात्रिका साथ दुर्गावतरणको कथा पनि गांसिएको छ । वर्तमान समयलाई सन्धिकालको रूपमा तत्वदर्शीहरूले स्वीकारेका छन् । युगका भयावह समस्याहरूको मुक्तिको लागि युगशक्तिको उद्भवको कामना सबैको मनमा उठ्दछ । यस्तो स्थितिमा व्यक्तिगत साधनाको अपेक्षा सामूहिक साधना अनुष्ठानहरूको महत्व अत्याधिक बढेको छ । यसैकारण युगनिर्माणका सूत्र संचालकहरूले प्रत्येक भावनाशील सँग नवरात्रि पर्वमा सामूहिक साधना अनुष्ठानको लागि विशेष रूपले प्रयाश गर्ने भन्ने अपेक्षा राखेका छन् । शक्तिपीठ, प्रज्ञासंस्थान एवं शाखा संगठनहरूलाइ त विबेष रूपले यो उत्तरदायित्व सुम्पिएको छ । जहाँ दुइ चार परिजन पनि छन् त्यहाँ पनि नवरात्रिमा सामूहिक साधना- अनुष्ठानको व्यवस्था बनाएकै हुन्छन् । कुनै समस्यावश जसले आफ्नो अनुष्ठान घरमा गर्दछ त्यसले पनि सायंकाल सत्संग आरतीमा तथा पूर्णाहुतिका दिन सामूहिक क्रममा नै शामिल हुन्छन् । सबै साधकले यस्तो प्रयाश गर्नु पर्दछ ।

॥ व्यवस्थाक्रम ॥

✓ सामूहिक साधनाको लागि कुनै सार्वजनिक स्थलको छनौट गर्न सकिन्छ । कसैको व्यक्तिगत स्थानको पनि उपयोग गर्न सकिन्छ । स्थान यस्तो हुनुपर्दछ जहाँ आफ्ना सरल गतिविधिबाट अर्कालाई तथा अर्काको गतिविधिबाट आफ्नो साधना क्रममा बाधा नहोस् ।

✓ देव स्थापना र सामूहिक उपासनाको लागि स्थान साँघुरो नहुने गरी ठाउँ बनाउनु पर्दछ ।

✓ साधना स्थलमा गायत्री माताको चित्र, कलश, दीपक आदि सजाउनु पर्दछ । सामूहिक साधना स्थलमा जौ छर्नाले पवित्रता र सुन्दरताको संचार हुन्छ । जौ एक दुई दिन पहिले पनि छर्न सकिन्छ । छर्नु भन्दा पहिले एक दिन जति जौलाई पानीमा भिजाई दिंदा छिटै अंकुरित हुन्छ ।

✓ सामूहिक साधनाको लागि केही दिन पहिले देखि नै जन सम्पर्कद्वारा साधकहरूको संख्या बढाउनको लागि प्रयाश गर्नु पर्दछ ।

✓ प्रेरणा दिएर, प्रभाव बताएर र स्नेहपूर्वक आग्रह तथा प्रोत्साहनको क्रम अपनाउनाले कमजोर संकल्प भएको व्यक्तिले पनि साधनाको लाभ उठाउन सक्दछ ।

✓ ९ दिनमा २७ माला नित्य जप गर्नाले २४००० मन्त्र पूरा हुन्छन् । जसबाट यति हुन सक्दैन त्यसले १२ माला नित्य जाप गरेर १०८ मालाको अनुष्ठान गर्न सक्दछन् ।

✓ साधनाकालमा अस्वाद व्रत, एक समय अन्न आहार, शाक, फल जस्तो सुगम उपवासको क्रम अपनाउने , ब्रम्हचर्य पालन गर्ने, छालाको जुत्ताको उपयोग नगर्ने, खाटमा नसुत्ने, आफ्नो कार्य आफै गर्ने जस्ता सर्व शुलभ तप- तितिक्षा अपनाउने कुरा सबैले ध्यानमा राख्नु पर्दछ । जुन दिनदेखि नवरात्रि प्रारम्भ हुन्छ त्यो दिन प्रातःकाल या त्यसको एकदिन पहिले साँझ सामूहिक संकल्पको व्यवस्था बनाउनु पर्दछ । संक्षेपमा साधनाको महत्व एवं नियम बताउदै निम्नलिखित क्रमले उपचार गराउनु पर्दछ । (१) षट्कर्म, (२) यज्ञोपवीत परिवर्तन, जसले

यज्ञोपवीत लगाएको छैन उसलाइ नवरात्रि साधनाको लागि अस्थायी यज्ञोपवीत दिन सकिन्छ, (३) तिलक, कलावा, (४) कलश स्थापना – दीप प्रज्ज्वलन, पूजन, (५) सर्वदेव आवाहन, पूजन, नमस्कार, यदि समयको सुविधा छ भने षोडशोपचार पूजन पुरूषसूक्तद्वारा गराउन सकिन्छ। (६) स्वस्तिवाचन, (७) अनुष्ठान संकल्प, (८) सिंचन अभिषेक एवं (९) पुष्पान्जलि। यसका मन्त्रहरू सामान्य प्रकरणमा दिइएका छन्।

✓ जपको समयमा दीपक एवं अगरबत्ती बाली रहनु पर्दछ। अखण्ड दीपक आवश्यक छैन। अखण्ड जप या दीपक राख्ने भावना र स्थिति छ भने प्रातःकाल देखि सायंकाल आरती सम्म राख्नु पर्याप्त हुन्छ। साँझ सामूहिक गायत्री चालिसा गान, प्रेरक भजन, कीर्तन, प्रज्ञा पुराण वाचन जस्ता सत्संग क्रक चलाउनु पर्दछ। अन्तमा आरती गरेर समापन गर्नु पर्दछ।

नवौ दिनमा सामूहिक पूर्णाहुतिको व्यवस्था गर्नु पर्दछ। एक, पाँच, नौ जस्तो स्थिति छ तदनुरूप वेदी बनाएर यज्ञ गर्नु पर्दछ। सामूहिक क्रममा आहुतिको संख्याको बन्धन हुँदैन। पूर्णाहुतिमा सुपारी अथवा नरिवलका गोलाको उपयोग गर्नु पर्दछ।

पूर्णाहुति पछि सामान्य प्रसाद वितरण गरेर समापन गर्न सकिन्छ। यदि व्यवस्था हुन सक्दछ भने सबै साधकहरूलाई अमृतासन (दलिया खिचडी जस्तो भगौनामा पकाउने योग्य पदार्थ) को भोजन गराएर प्रसादबाट उपवासको समाप्ति (पारण) को व्यवस्था बनाउनु पर्दछ।

अनुष्ठानका साथ दानको परम्परा गासिएको छ। ज्ञानदान सर्वश्रेष्ठ हुन्छ। यो दृष्टिकोणबाट प्रत्येक साधकले यथाशक्ति वितरण योग्य सस्तो युगसाहित्य किनेर उपयुक्त व्यक्तिहरूलाई साधनाको प्रसाद स्वरूप वितरण गर्नु पर्दछ र पढ्ने तथा सुरक्षित राख्ने आग्रह गर्नुपर्दछ। अनुष्ठान पछि यो प्रक्रियालाई श्रेष्ठ दान एवं ब्रम्हभोजको समतुल्य मानिन्छ। यज्ञ पूर्णाहुतिका साथ नै यसलाई सुनिश्चित मात्रामा गर्ने संकल्प गर्नु पर्दछ। पूर्णाहुति पछि विसर्जन गर्नु पर्दछ। यदि राम नवमी अथवा दशै पर्व त्यसै स्थलमा मनाउनु छ भने विसर्जनको काम पर्व पूजन पछि गर्नु पर्दछ। सामूहिक साधनाको संरक्षण, दोष परिमार्जनको लागि "शान्तिकुन्ज हरिद्वार" सूचना पठाउन सकिन्छ।

॥ रामनवमी ॥

महात्म्य बोध – भगवान्को अवतार सदैव अधर्मको विनाश र धर्मको स्थापना, साधुताको परित्राण र दुष्कर्महरूको निवारणको विनाश यी दुई प्रयोजनको लागि हुने गर्दछ। जब र जहिले पनि अवतारी देवदूत यस पृथ्वीमा आए, तब तिनले बढेको असुरतालाई निरस्त गरेर हल्लिएको देवत्वको संतुलन सम्हालेका छन्। जसको हृदयमा यी दुई प्रयासको लागि तीब्र उत्कंठा जागिरहेको छ र जसको कर्तव्य यो दिशामा जति प्रखर भैरहेको हुन्छ त्यसको अन्तःकरणमा भगवान्को त्यत्तिकै ज्योति जगमगाई रहेको कुरा बुझ्नु पर्दछ। अवतारी देवदूतको जन्मजयन्ती मनाउने प्रधान उद्देश्य यो हो कि उनलाई जुन कार्य अत्यधिक प्रिय छ र जसको लागि उनले शरीर धारण गरेका र कष्ट सहेका हुन्छन् तिनको अनुकरण अनुगमन हामीले पनि गर्नु पर्दछ।

जहाँसम्म अवतारको संख्याको कुरा छ, चौबीस अथवा दसवटा भएका हुन्। तर ती मध्ये राम र कृष्णलाई प्रधानता दिइन्छ। यिनैका कथा र गाथाहरू प्रख्यात छन्। रामलीला र कृष्णलीला यिनैका हुन्छन्। देव मन्दिरहरूमा यिनका प्रतिमाहरू छन्। अन्य अवतारहरूको पनि चर्चा र प्रतिष्ठा छ तर यिनी दुईका दाँजोमा अरूहरूको चर्चा कमै छ। यसको कारण के हो भने यि दुई जनाको अवतरण शिक्षण ती विशेषताहरूले भरिपूर्ण छ जसको मानव जीवनलाई समुन्नत विकसित बनाउनमा अति आवश्यकता पर्दछ। मर्यादाको पालन, कर्तव्य पथमा अविचल निष्ठा, व्यवहारमा सौजन्य र अनीतिका विरूद्ध प्रवल संघर्ष यी चारवटा यस्ता लक्ष हुन् जसलाई राम चरितका कथा प्रसंगमा पग-पगमा पाउन सकिन्छ।

जन्म देखि लीला समापन सम्मका सबै प्रसंगहरूमा उत्कृष्ट आदर्शवादितालाई नै भगवान् रामले चरितार्थ गरेको पाइन्छ। चार भाइले खेल खेल्दा भाई भरतलाई विजयी सिद्ध गरेर खुशी पार्नको लागि दाजु रामले खेलमा हार्ने अभिनय गर्दछन्। यदि आफ्नो अपमान नै भएपनि आफू भन्दा सानालाई श्रेय मिल्छ भने आफ्नो कुरालाई विर्सिदिनु

पर्दछ । बाल्यकाल अवस्थामा नै विश्वामित्र उनलाई माग्न आउँदा हत्केलामा प्राण राखेर खुशीखुशी वनमा जान स्वीकार गरे । यसबाट लाभ त विश्वामित्रको हुन्छ तर यज्ञ रक्षामा मेरो प्राण संकटमा पर्दछ भन्ने कुरा सोचेनन् । अपितु, उनले शुभ काम जसले र जहाँ गरे पनि त्यसमा भरपूर सहयोग गर्नु पर्दछ भन्ने कुरा स्पष्ट पारेका हुन् र आफ्नो प्राण सम्मलाई संकटमा पारेर ऋषि सहयोग गर्दछन् तथा किशोर अवस्थामा नै महाबलिष्ट राक्षसहरूसँग लड्दछन् ।
सौतेनी आमा कैकेयीले वनवास पठाउन खोज्दा रामले आफ्नी आमा भन्दा बढी माया सौतेनी आमा प्रति गरेर उनको प्रसन्नताको लागि वनवास जान स्वीकार गर्दछन् । अधिकारको त्याग गरेर कर्तव्यको निर्वाह गर्दछन् । बाबुले वचन तोड्न चाहन्छन् र कैकेयीलाई दिएको वचनमा पुनर्विचार गर्न खोज्दछन् तर रामले उनको कठिनाईलाई बुझ्दछन् स्वजन सम्वन्धीहरूको व्यक्तिगत मोह तुच्छ हुन्छ र सज्जनको वचनलाई कायम राख्नु तथा तिनको प्रमाणिकतालाई बनाइ राख्नाले व्यक्ति स्वयं पनि महान बन्दछ । उनले त वन गमन स्वीकार गरेर आफ्नो बाबुको प्रमाणिकता अक्षुण्ण बनाइ राख्ने र वचन पालनको अवसर प्रदान गरे ।

चित्रकुटमा भरतसँग भेट हुन्छ । उनले अयोध्या फर्कने भनि विन्ती गर्दछन् । दाईले राज गर्नु पर्दछ सुख भोग्नु पर्दछ भन्छन् । तर रामले आफ्नो भाई भरत राजा हुने र आफू तपस्वी बनी रहनमा आफ्नो प्रसन्नता व्यक्त गर्दछन् । सुविधाले भरिएको जीवनको अपेक्षा परमार्थ प्रयोजनको लागि कष्ट कठिनाई रहनु श्रेयस्कर मान्दछन् र सुविधाको लाभ स्वीकार गर्नदेखि इनकार गर्दछन् । हारेको दुर्बल शरीरको न्यायानुमोदित समर्थन गर्दै प्रचण्ड शक्तिशाली सँग लडाई गर्दछन् । स्वावलम्वनको जीवन विताएर निस्वार्थ भावले छात्र र ऋषिहरूको नित्य बाटो सफा गर्ने शबरीको भक्तिलाई तथाकथित योगी र तपस्वी भन्दा बढी उच्च ठहराउँछन् र उनको अभिवादन गर्न उनको घर पुग्दछन् तथा जन्म जातिको आधारमा ऊच नीचको अवांछनीय मूढतामा लात्तीले हान्दै शबरीका जुठा बेर खान्छन् ।
शुर्पणखाको रूप र वैभवपूर्ण प्रस्तावलाई अस्वीकार गरेर एक पत्नीव्रतको प्रवल निष्ठाको परिचय दिन्छन् । असुरताको आतंकसँग लड्नमा जब जान्ने बुझ्ने मानिसले आफ्नो प्रत्यक्ष हानी देखेर साथ दिदैनन् तव नासमझ भनिने पछौटेपनमा रूमल्लिएका वर्ग वानर सेनाको गठन गर्दछन् र संसारलाई बाहिरबाट हेर्दा पाप जतिसुकै ठूलो वलवान देखिए पनि भित्रबाट अत्यन्त दुर्बल हुन्छ र यदि उसका विरूद्ध मनस्वी व्यक्तिहरू उभिन पुग्छन् भने असुरताको बालुवाबाट निर्मित पर्खाल ढल्न बेर लाग्दैन । अनेक वरदानले शक्ति सम्पन्न रावण जब मारियो र उसका शरीरमा अनेक वाण-व्रण देखिए तब रामले भने “मेरो त एउटा वाण लागेको हो” बाकी घाउ त उसका कुकर्मका हुन् र तिनै आफै फुटेका हुन् । उनले आफ्नो विजयको रहस्य “धर्म रक्षामा आरूढ हुनु” भनेका छन् । न्याय, नीति र सत्यमा हजार हात्ती बराबरको बल हुन्छ । त्यो साधनरहित भए पनि अंततः विजयी हुन्छ हुन्छ । प्रजाको प्रसन्नताको लागि आफ्नो पत्नीलाई वनवास पठाउनु, यज्ञको अवसरमा पत्नीको आवश्यकता बताए पछि पनि एक पत्नी छँदा छँदै अर्को विवाह गर्ने कुरा स्वीकार नगर्नु । वृद्धावस्थामा तप साधना गर्नको लागि वानप्रस्थ र सन्यास परम्परालाई स्वीकार गर्नु यी यस्ता प्रसंग र अन्य तमाम प्रसंगहरू छन् जसको घटनात्मक वर्णन हजारौं प्रवचन भन्दा बढी छ । भगवान् रामले जीवनको आदर्शलाई जिब्रोले मात्र भनेनन्, उनले त्यसलाई आफ्नो आचरणद्वारा मानिसका माझमा राख्ने काम गरे ।

भगवान् रामका अन्य साथी सहयोगी, मित्र स्वजन पनि यस्तै सच्चा चरित्रवान थिए । उनीहरूले सामयिक लाभ उठाउनको लागि न त खराब मानिसको समर्थन गरे र न त तिनलाई साथमा नै लिए र लक्ष्मणले अनन्य सेवक झै दाईको सेवा गरे । उनलाई यद्यपि वनवास भएको थिएन तैपनि वनवासमा गए । उनकी पत्नी उर्मिला र माता सुमित्राले उनलाई त्यस्तो आदर्शको स्थापना गर्नदेखि रोकेनन् । अपितु आफ्नो मोह- प्रेम माथि नियन्त्रण गरेर उनलाई झन प्रोत्साहित गरे । भरतले दाईको राजगद्दी नलिएपछि उनका चरण पादुकालाई सिंहासनमा राखे र स्वयं दाई जस्तै तपस्वी जीवन बिताउँदै राजकाज चलाई रहे । केवटले रामलाई गंगा पार उतार्‍यो । निषादराजलाई भरतले सेना लिएर रामलाइ मार्न जान लागेको भनि शंका लागेपछि घाटमा रहेका सबै डुंगा डुवाउन पठाएर आफू बाचेसम्म भरतको आक्रमणलाई सफल हुन नदिने अठोट गरे । अन्तमा उनको आशंका असत्य सिद्ध भयो र खुशी खुशी राम भरतको भेटमा उनी सहायक भए । आफ्नो प्राण दिएर पनि अन्याय देखि लड्ने निश्चय गर्नु निषादराजको महानताको परिचायक हो । रामका मित्र र सहयोगी यस्ता थिए ।

बुढो जटायु रावणसँग लडी हाले र ऊनले बाचुन्जेल अर्काको छोरीबेटीको अपमान हुन दिएनन् । उनले प्राण गुमाए तर वलवान आततायी सँग पराभूत भएनन् । भालु-वानरहरूको त्याग वलिदान देख्न योग्य छ । यहाँ सम्म कि एउटी लोखर्केले आफ्नो शरीरको रौंमा धूलो माटो भरेर समुद्रमा पुराउन थाली, जसबाट कि समुद्र भरियोस् र अनीतिसँग लड्ने वानरहरूले सफलता पाउन् । विभीषणले सुविधा छोडे, नाता रिस्ता कुटुम्बको पक्षपात छोडे, त्रास सहे तर न्यायको समर्थन गर्नको लागि रामका साथ बसे । जो स्वयं श्रेष्ठ हुन्छ उसलाई श्रेष्ठ नै मानिन्छ र तिनै उनका सहयोगी बन्दछन् । यसप्रकारका घटनाक्रम र उनका प्रसंगमा भनिएका वचन यस्ता छन् जसमा नीति, धर्म, सदाचार, संचय, परमार्थ, उदारता, अध्यात्म अत्याधिक मात्रामा खदिलो रूपमा भरिएको छ । रामनवमीको अवसरमा भगवान् रामको जन्मदिन मनाउछौं । यस्तै घटनाक्रम र प्रसंगहरू सुनाउनु पर्दछ जसबाट जनसाधारणलाई राम भक्तिको रूपमा उनको अनुगमनको प्रेरणा मिलोस् ।

रामनवमीका ६ दिन पछि चैत्र शुक्ल पूर्णिमाको दिन हनुमान् जयन्ती हुन्छ । हनुमानको चर्चा रामको अनन्य सेवकको रूपमा गरिन्छ । हनुमानजीले भजन पूजन गर्छन्/गर्दैनन् यो अलग कुरा हो तर उनले आफ्नो शरीर र मन सर्वतोभावेन रामकाजकोलागि समर्पित गरेका थिए र समुद्र नाघ्नु, लंका दहन र पहाड उठाएर हिड्ने जस्ता कठिन भन्दा कठिन काम गर्नमा तत्पर रहेका थिए । यिनले आफ्नो सुख सुविधालाई पटक्कै विर्सेका थिए । न विवाह, न बालबच्चा, न नोकरी, न घर न त ऐश आराम । आफूलाई बिर्सेर मात्र कसैले भगवान्को काम गर्न सक्दछ र भक्तको कसौटीमा खरो सिद्ध हुन सक्दछ । यसको जीवन्त शिक्षा हनुमान्को चरित्रबाट पाइन्छ । रामनवमी यस्तै संदेश र प्रेरणाले भरिएको हुन्छ । यस अवसरमा भक्तहरूलाई भगवान् राम प्रति वास्तविक श्रद्धा राख्नको लागि भगवान् रामका संदेश हृदयंगम गर्नु पर्दछ र आफ्ना क्रियाकलाप बदल्नु पर्दछ भन्ने कुरा बुझाउनु पर्दछ, बताउनु पर्दछ । तिलक चन्दन लगाएर- आरती गरेर र नाम रटेर मात्र भक्तिको प्रयोजन पूरा हुँदैन भन्ने कुरा राम्ररी थाहा पाई राख्नु पर्दछ ।

॥ पर्व पूजन क्रम ॥

- ✓ रामनवमीमा भगवान् रामको चित्र देवमन्चमा सजाउनु पर्दछ । उनका साथमा देवी माता सीता, भाईहरू र आदर्श सेवक हनुमान्को पनि चित्र सजाउनु पर्दछ ।
- ✓ पर्व व्यवस्था क्रमका अनुसार सम्पूर्ण व्यवस्था बनाएर प्रारम्भमा सामान्य पूजन गराएर रक्षाविधान सम्मको क्रम सम्पन्न गर्नु पर्दछ । तत्पश्चात् क्रमशः भगवान् राम, माता सीता, भाईहरू, एवं भक्त हनुमान्को निम्नलिखित मन्त्रद्वारा आवाहन गर्नु पर्दछ । भगवान् श्रीरामको व्यक्तित्व यी सबैको संयोगबाट पूर्ण हुन्छ । प्रत्येक आवाहन भन्दा पहिले उनको महान्ता माथि संक्षिप्त र सारगर्भित टिप्पणी गर्नु पर्दछ । महात्म्य वोध प्रकरण अथवा सामान्य ज्ञानको आधारम यो क्रम चलाउन सकिन्छ । मन्त्रोच्चारका साथ निर्दिष्ट भावनालाई विकसित गर्दै आवाहन गर्नु पर्दछ –

॥श्रीराम आवाहन ॥

भगवान् श्रीरामको जन्म दिवसको पर्वमा उनको प्रकाश हामी सबैको अन्तःकरणमा र वातावरणमा अवतरित होस् जसले गर्दा उनी जस्तै क्रम अपनाउने र जीवनमा श्री, समृद्धि तथा संतोषको संचार गर्नमा हामी समर्थ हुन सकौं ।

ॐ दशरथये विद्महे, सीतावल्लभाय धीमहि । तन्नो रामः प्रचोदयात् । **राम गायत्री**
ॐ राम एव परं ब्रह्मा, राम एव परन्तपः ।
राम एव परं तत्वं, श्रीरामो ब्रह्मातारकम् ॥ राम रह. १.६
ॐ श्री रामाय नमः

॥ सीता आवाहन ॥

पवित्रता र निष्ठाकी मूर्ति आमा सीता पवित्र प्रवाह बनेर हामी सबैमा संचारित होऊन्, जसबाट हामीले अपूर्णतालाई पूर्णतामा बदल्न सकौं –

ॐ जनकजायै विद्महे, रामप्रियायै धीमहि । तन्नः सीता प्रचोदयात् । सीता गायत्री
ॐ उद्भवस्थिति संहारकारिणीं क्लेश हारिणीम् ।
सर्वश्रेयस्करीं सीतां नतोऽहं रामवल्लभाम् ॥ ॐ श्री सीतायै नमः । रा.च.मा.
ॐ श्री रामाय नमः

॥ बन्धु आवाहन ॥

भरत, लक्ष्मण, शत्रुघ्न आदर्श वन्धु भावको रूपमा प्रकट होउन्, सक्रिय होउन, जसबाट द्वैष र विग्रहको समापन भएर हामीले आदर्श सहकारको लाभ उठाउन सकौं –

ॐ बाहू मे बलमिन्द्रिय, हस्तौ मे कर्म वीर्यम् ।
आत्मा क्षत्रमुरो मम ॥ ॐ श्रीरामानुजेभ्यो नमः । -२०.७

॥ हनुमान् आवाहन ॥

भक्तराज हनुमान प्रभु समर्पित पुरूषार्थको प्रचण्ड धाराको रूपमा संचारित होऊन्, जसबाट स्वार्थ र निष्क्रियताका बन्धन कटुन्, असुरता क्षीण होस् र जीवन धन्य बनोस् ।

ॐ अन्जनीसुताय विद्महे, वायुपुत्राय धीमहि । तन्नो मारुतिः प्रचोदयात्
ॐ श्री हनुमते नमः । हनुमान् गायत्री

आवाहन पछि श्रीराम पंचायतनको षोडशोपचार पूजन पुरूषसूक्तवाट गर्नु पर्दछ । पूजनपछि पर्व प्रसाद रूपमा मर्यादा धारण संकल्प गराउनु पर्दछ –

.... **नामाहं मर्यादापुरूषोत्तम-भगवतो रामचन्द्रस्य जन्मपर्वणि देवसंस्कृतिमर्यादानुरूपेण स्वकीय चिन्तन -चरित्र- आकांक्षा- निर्माणार्थ अद्यप्रभृति** .... **पर्यन्तं परिपूर्णनिष्ठापूर्वकं संकल्प अहं करिष्ये ।**
संकल्प पछि यज्ञ, दीपयज्ञ, आरती आदि समापनका उपचार गर्नु पर्दछ । जयघोष एवं प्रसाद वितरणका साथ आयोजन समाप्त गर्नु पर्दछ ।

॥ गायत्री जयन्ती – गंगा दशहरा ॥

महात्म्य बोध – सृष्टिको आदिमा ब्रम्हाजीले जुन शक्तिको साधना गरेर विश्व संचालनको उपयुक्त ज्ञान एवं विज्ञान अनुभव एवं पदार्थ प्राप्त गर्नमा समर्थ भए । पौराणिक प्रतिपादनका अनुसार त्यसको नाम गायत्री हो । सृजन र अभिवर्धनको उद्देश्य लिएर संचालन भैरहेको जविन प्रक्रियालाई पनि यस्तै सम्वलको आवश्यकता हुन्छ । जसले ब्रम्हाजीलाई गरीदिए जस्तै त्यसलाई मानसिक क्षमता र भौतिक सम्पन्नता युक्त गर्न सकोस् । गायत्री मन्त्रमा ती तत्वका विउ विद्यमान् छन् । उपासना र तपश्चर्याको विधानलाई अपनाएर यी तत्वहरूलाई वैज्ञानिक रूपले आफू भित्र बाहिर वृद्धि गर्न सकिन्छ । गायत्रलाई वेदमाता, ज्ञान गंगोत्री, संस्कृतिको जननी एवं आत्मबलकी अधिष्ठात्री भनिन्छ । यसलाई गुरु मन्त्र भनिन्छ । यिनी समस्त हिन्दू धर्मानुयायीकी उपास्यदेवी हुन् । यिनमा ती सबै विशेषताहरू विद्यमान छन् जसको आधारमा उपासकले सार्वभौम, सार्वजनिक उपासनाको पद्म पुनः ग्रहण गर्न सक्दछ । यिनै ज्ञान विज्ञानकी देवी गायत्रीको जन्मदिन हो गायत्री जयन्ती ।

यसै दिन भगवती गंगा स्वर्गबाट पृथ्वीमा अवतरित भएकी हुन् । जसरी स्थूल गंगाले भूमिको सिंचन गर्दै प्राणीहरूको तृषा मेटाउँदै मलीनताको हरण गरेर शान्ति दिन्छिन्, ती सबै विशेषताहरू अध्यात्म क्षेत्रमा गायत्रीरूपी ज्ञानगंगाका

हुन् । गायत्री महाशक्ति को अवतरणको संगति गंगा अवतरण सँग राम्ररी मेल खान्छ । एउटालाई सूक्ष्म र अर्कोलाई स्थूल – एउटै तत्वको व्याख्या भन्ने हो भने कुनै अत्युक्ति हुँदैन ।

सगर राजाका साठीहजार पुत्र आफ्ना कुकर्मका फल स्वरूप आगोमा जलिरहेका थिए । तिनीहरूको कष्ट निवारण गंगा जलले मात्र हुन सक्दथ्यो । सगरका एक वंसज भगरीथले गंगालाई स्वर्गबाट पृथ्वीमा ल्याउने निश्चय गरे र यसको लागि उनी कठोर तप साधनामा लागे । यस्ता निस्वार्थी परमार्थीको प्रवल पुरूषार्थ देखेर गंगा पृथ्वीमा आइन् तर तिनलाई धारण कस्ले गर्ने ? यसको लागि पात्रता चाहिन्छ । यस कठिनाईलाई शिवले आफ्नो जटामा गंगालाई धारण गरेर हल गरीदिनु भयो र गंगाको अवतरण भयो । सगर पुत्र तिनको प्रतापबाट स्वर्ग गए र असंख्यहरूलाई पनि लाभ प्राप्त भयो ।

आत्मशक्तिको ऋतम्भरा प्रज्ञाको अवतरण ठीक गंगावतरण स्तरको छ । त्यसको पुनरावृत्तिको आज अत्यधिक आवश्यक छ । पुरा संसार पाप-तापले जलिरहेको छ र यसलाई उत्कृष्टता र आदर्शवादिताको ज्ञान गंगाले नै यो विकृतिदेखि छुट्कारा दिलाउन सक्दछ । यो अवतरण अनायास नै हुँदैन, यसको लागि जाग्रत आत्महरूले भगरीथको भूमिकाको निर्वाह गर्नु पर्ने छ । ज्ञानयज्ञको विस्तारको लागि र भावनात्मक नवनिर्माणको लागि निःस्वार्थ तथा परमार्थ परायण प्रवल पुरूषार्थ गर्नु पर्ने छ । यस्तो गर्नाले त्यो कठिन र असंभव देखिने प्रक्रिया सम्भव मात्र होइन, सरल पनि हुन सक्छ । त्यस युग परिवर्तनकारी प्रचण्ड शक्तिलाई यश लोलुप एवं अहंता पोषक क्षुद्र व्यक्तिले धारण गर्न सक्दैन त्यसलाई धारण गर्नको लागि तपस्वी, मनस्वी र तेजस्वी शंकरको आवश्यकता छ । यस्ता महान्ता सम्पन्न विभूतिहरूले जब यो नवयुग परिवर्तिनी ज्ञानगंगालाई आफ्नो मस्तकमा धारण गरी हाल्दछन् तब त्यसको प्रवाह अघि बढ्ने छ । यसबाट कुबुद्धि र दुर्भावनाग्रस्त पतनोन्मुख सगर पुत्रहरूको मात्र उद्धार हुने होइन, अपितु, सर्व साधारणको सुख शान्तिको ढोका पनि खुल्ने छ । हामीले भगरीथ र शंकरको भूमिकाको निर्वाह गर्दै ज्ञान गंगाको अवतरणको लागि कटिवद्ध हुनु पर्दछ ।

यो पर्वले महत्वपूर्ण प्रेरणा दिन्छ । स्वर्गबाट धरतीमा अवतरण हिमालयको सुख सुविधाको त्याग, कष्टसाध्य लोकमंगलको प्रवृत्ति । लघुतालाई महान्तामा परिणत गर्ने – समुद्र मिलनको लक्ष यसको लागि यात्रा द्वारा आफ्नो पात्रता सिद्ध गर्नकोलागि सुदूर प्रदेशहरूमा सिंचन गर्ने तप साधना । भूमिको तृष्णा मेटाउनको लागि आफ्नो अस्तित्व नष्ट गर्ने साधना । यो महानताबाट प्रत्येकलाई प्रभावित गरेर सहायताको लागि तत्पर, हिमालयको अजस्त्र अनुदान, बादलको आश्वासन, नदी-नालाको आत्मसमर्पण जस्ता उपलब्धिहरूको प्रादुर्भाव । गंगोत्रीको सानो मसिनो जलधाराको बंगाल पुग्दा पुग्दै हजारौ धारामा विस्तार । यही महानता गंगा अवतरणको प्रक्रिया हो । जुन व्यक्तिमा त्यो अवतरित हुन्छ त्यसले गंगा जस्तो दृष्टिकोण चरित्र र कर्तव्य अपनाउन पर्ने हुन्छ । गायत्रीले आफ्नो प्रत्यक्ष उदाहरण प्रस्तुत गर्दै जीवनको श्रेष्ठतम सदुपयोगको क्रियाकलाप यही हुन सक्दछ भन्ने कुरा प्रत्येक जाग्रत आत्मालाई उद्बोधन प्रदान गर्दछिन् ।
गायत्री मन्त्रका २४ अक्षरहरूमा २४ वटा शिक्षाहरू छन् । जुन कि आज पनि व्यक्ति र समाजको लागि सही मार्गदर्शक छन् । यी शिक्षाहरू गायत्री स्मृतिका २४ श्लोकहरूमा विद्यमान छन् । यस्तै गायत्री मन्त्रमा ९ वटा शव्द, ३ वटा व्याहृति, एउटा प्रणव यी १३ वटा पद्मको १३ वटा श्लोकको रूपमा विवेचना 'गायत्री गीता' मा गरीएको छ । यि दुबै संकल्पहरू गायत्री महाविज्ञान द्वितीय खण्डमा पढ्न सकिन्छ र त्यस आधारमा गायत्री मन्त्रको मोटो शव्दार्थ पनि बहुतै प्रेरक र प्रकाशपूर्ण छ ।

भूः भुवः स्व तीन लोक छन् र तीनवटै मा ॐ परमात्मा समायेका छन् । त्यही शीर्ष भावले प्रणव र व्याहृतिहरूको तात्पर्य हो । भूः शरीरलाई, भुवः मनलाई र स्वः अन्तरआत्मालाई भनिन्छ । यिनमा परमात्मा व्याप्त छन् । यो परमात्माको घर हो । देवमन्दिर तीर्थ हो । इनलाई सदैव निर्मल एवं परिष्कृत नै राख्नु पर्दछ । यिनमा दुर्भावना र दुष्प्रवृत्तिको मलीनतालाई स्थान दिइनु हुँदैन । व्यक्ति, परिवार र समाज पनि भूः भुवः र स्वः हुन् । यिनलाई परमात्माको मूर्तिमान् स्वरूप र उत्तरदायित्व बुझ्नु पर्दछ र तिनलाई श्रेष्ठतम स्थितिमा राख्नको लागि निरन्तर रहनु पर्दछ । यो प्रेरणा गायत्रीको शीर्ष भागको भूः भुवः स्वः को हो ।

तत् अर्थात त्यो । यो अर्थात् प्रत्यक्ष प्रेय । त्यो अर्थात परोक्ष श्रेय । हामीलाई वासना र तृष्णापरक लोभ, मोहमा ग्रस्त भएर लोभ र मोहको वासना, अहंताको पूर्तिमा लागेर प्रत्यक्ष भौतिकतासम्म मात्र आफूलाई सीमित गरी हाल्नु हुँदैन ।

*'यस*लाइ, नै सब थोक गनिहाल्नु हुँदैन । *'त्यो'* मा पनि ध्यान दिनु पर्दछ । अन्तरआत्माको आवाज मरणोत्तर स्थिति, ईश्वरीय निर्देशहरूको पूर्ति, पवित्र कर्तव्यहरूको निर्वाह जस्ता महत्वपूर्ण तथ्यमा पनि ध्यान दिनु पर्दछ । सीमित संकीर्णतामा चिन्तन अवरूद्ध नराखेर विस्तृत, उदान्त र दूरगामी दृष्टिकोण अपनाउनु पर्दछ र आफ्नो कार्य पद्धति त्यसै आधारमा निर्धारित गर्नु पर्ने छ । यही हो गायत्रीको प्रथम पद *तत्* को संदेश ।

सवितु: सृजनकर्ता – तेजस्वी, ईश्वर यिनी दुई महान विशेषताहरूले परिपूर्ण छन् । हामीले पनि उनको अनुसरण गर्नु पर्दछ । ध्वंसात्मक– विघटनात्मक प्रवृत्तिहरू छोड्नु पर्दछ र सृजनात्मक विधेयात्मक क्रियाकलाप अपनाउनु पर्दछ । हामीले के गर्न सक्दछौ र के बन्न सक्दछौ? यसैमा ध्यान केन्द्रित राख्नु पर्दछ । संसारमा जे जति अवांछनीय तत्व छ त्यो वांछनीयताको अभाव सम्मको द्योतक हो । प्रकाश नहुनु नै अन्धकार हो । अन्धकार सँग लड्दै हिड्नु बेकार छ । प्रकाश उत्पन्न गरौं जसले गर्दा अन्धकार सजिलै तिरोहित हुन सकोस् ।

अर्कोको अर्थ हो तेजस्वी । दासता, मलीनता र विलासिताका दुस्प्रवृत्तिहरूमा बाँधिन सर्वथा अस्वीकार गरौं । आत्म गौरवलाई बुझौं – स्वतन्त्र चिन्तन एवं कर्तव्य अपनाऔं सर्वतोमुखी स्वच्छतामा गहिरो अभिरूचि लिउँ, अवांछनीय प्रचलन देखि समाजलाई बन्धन मुक्त गराऔ । सर्वांगीण मुक्तिको लक्ष लिएर हिड्नु पर्दछ । यो नै तेजस्वी हुने स्वरूप हो । यसको लागि हामी मनस्वी र तपस्वी हुनु पर्दछ । जसले गर्दा हाम्रो दीपक जस्तो उपयोगी तेजस्वीताको प्रकाश र प्रभाव सर्वत्र अनुभव गर्न सकियोस् । त्यस आधारमा स्वर्गीय वातावरणको सृजन हुन सकोस् । यो हो *सविता* शब्दको सृजनाकर्ता र तेजस्वी हुने सही स्वरूप ।

वरेण्यं को अर्थ हो – वरण गर्ने, छानिने योग्य । यो संसारमा कूडा, करकट, फोहोरमैला पनि कम छैन, तुच्छ विचार– मूढ मान्यता – हेय परम्परा तथा खोटा व्यक्तिहरूले दुनिया भरिभराउ छ । यिनमा केवल वरेण्य– श्रेष्ठ र उचितलाई मात्र अपनाउनु पर्दछ र अवांछनीयतालाई स्वीकार गर्नु हुँदैन तथा त्यसको सहयोग पनि गर्न हुँदैन ।

भर्ग शब्दको अर्थ हो भुट्नु । आफ्नो भित्र रहेका दुर्भावहरू र गुण, कर्म, स्वभावमा भरिएको अवांछनीयताहरूलाई छोड्नु र तोड्नु पर्दछ । परिवारमा जुन अस्तवयस्तता र अव्यवस्थाको क्रम चलिरहेको छ , त्यसलाई बदल्नु पर्दछ । समाजको प्रत्येक क्षेत्रमा जुन दुस्प्रवृत्तिहरू पसेका छन् तिनलाई उखेल्नु नै पर्दछ । अनीतिको विरूद्ध संघर्षको लागि गीतामा भगवान् श्रीकृष्णले अर्जुनलाई जुन उपद्येश दिनु भएको छ त्यसलाई नै गायत्रीको *भर्ग* शब्दले प्रकट गर्दछ । धर्मको स्थापना र अधर्मको उन्मूलन गर्नु भगवान्को अवतरणको प्रधान उद्देश्य रहेको हुन्छ । भाँडामा जसरी चना भुटिन्छ त्यस्तै हाम्रो तेजस्विता ***अवांछनीयता*** लाई भुट्नमा तत्पर रहोस् यो भर्ग शब्दको प्रेरणा हो ।

देवस्य शब्दले देवत्वतिर संकेत गर्दछ । हामीले कुनै चीज पाएको लिनुको मज्जा लुटेका हुन्छौ तर अर्कालाई दिने भन्ने आनन्द कत्तिको मधुर छ त्यसको अस्वादन कसैले गर्न सकेमा त्यसको अन्तकरण निरन्तर आनन्द र उल्लासले ओतप्रोत हुन पुग्दछ । **जसको स्वभाव दिनु हो त्यो देव हो** । जसलाई तृष्णाले खाइरहेको छ त्यो **दानव** हो । हामी दानव होइन देव वन्नु पर्दछ । अनुकरणीय देव जीवन विताउनु पर्दछ । मस्तिष्कमा दिव्य दर्शन गर्दै जानु पर्दछ । समाजलाई देव आत्माले भरिभराउ स्वर्गीय परिस्थितिहरूले ओतप्रोत बनाउनको लागि प्रयत्न गर्नु पर्दछ । देवाराधनाको तात्पर्य देव शक्तिहरूको अभिवर्धन हो । गायत्री मन्त्रको *देव* शव्दले यसै दिशामा निर्देश गर्दछ ।

धीमहि शब्दको अर्थ हो धारण गर्नु । जो श्रेष्ठ छ धर्मको कर्तव्य हो त्यसलाई मात्र भनसुन् गर्ने र पढ्ने लेख्ने, वाग्विलाससम्म मात्र सीमित राख्नु हुँदैन अपितु, त्यसका जरा आफ्ना मस्तिष्कदेखि अगाडि बढाएर भाव क्षेत्रमा, आकांक्षामा उतार्नु पर्दछ र त्यसलाई कार्यान्वित गर्ने प्रयत्न गर्नु पर्दछ । कथा, प्रवचन, स्वाध्याय, सत्संग, मनन र चिन्तनको सहाराले प्राय: उच्च आदर्शको सुधार पद्धतिसँग सम्वन्ध र सम्पर्क बनाइन्छ तर यदि त्यही सम्म यस क्षेत्रमा सीमित भएर बसिन्छ, जरो गाडिदैन, निष्ठाको रूपमा परिणत हुँदैन, कार्य पद्धतिमा स्थान पाउदैन भने त्यसलाई नउम्रने विउको संज्ञा दिइनु पर्ने हुन्छ । गायत्रिको *धीमहि* शब्दले औचित्यलाई स्वीकार गर्नु नै पर्याप्त छैन, तद् अनुकूल आचरण पनि गर्नु पर्दछ भन्ने कुराको बोध गराउँछ ।

धियो को अर्थ हो बुद्धि– विवेक, आस्था । यसै बिउको विकसित स्वरूप हो **व्यक्तित्व** । भित्र मानिसको जस्तो स्थिति हुन्छ त्यसको वाहिरी क्रियाकलाप, वातावरण लगभग त्यही स्तरको बन्दै गएको हुन्छ । यो अन्त:करणको आन्तरिक

भाव निष्ठा तर्फको संकेत हो । जहाँबाट बुद्धि, मन तथा शरीरका गतिविधिहरूलाई प्रेरणा प्राप्त हुन्छ । हाम्रो आस्था र निष्ठा जब पशु प्रवृत्तिले भरिएको हुन्छ, तब मस्तिष्कमा आदर्शका प्रवचन र शरीरमा धार्मिकताका आडम्वर बढ्दै गएपनि ठीक हुँदैन । यस्तोमा **दम्भको** मात्र विकास भैरहेको हुन्छ । गायत्रीको *धियो* शव्द आस्था निष्ठा र आकांक्षाको मर्मस्थललाई स्पर्श गर्ने र परिवर्तनको साँचो त्यहीबाट घुमाउनेतिर संकेत गर्दछ । *धियो* को अर्थयहाँ ऋतम्भरा प्रज्ञा सँग छ । यसमा साधारण समझदारी र बुद्धिमानीलाई पनि सन्मार्गगामी बनाउने शिक्षा समाविष्ट छ ।

यो नः अर्थात हाम्रो हामी सबैको । एक्लोपन अति खराव कुरा हो । आफ्नो लागि मात्र धन, भोग, यश, वैभव, पद्म र सत्ता जोड्न सबै लागि परेका हुन्छन् । तथाकथित भक्त र धर्मात्मा पनि यसै गल्ति कुष्टका रोगी देखिन्छन् । उनले पनि आफ्नो लागि मात्र स्वर्ग, मुक्ति, सिद्धि र प्रतिष्ठा चाहेका हुन्छन् । यो क्षुद्रताको कारणबाट उनको पूजा उपासना पनि व्यापारी व्यवसायीहरू जस्तै आफ्नोपन को संकीर्णतामा नै बल्झि राखेको हुन्छ । तयसबाट न त उनको लाभ हुन्छ र न त समाजको लाभ हुन्छ । स्वार्थी वस्तुतः ओछापन (तुच्छता) को नाम हो जो आफ्नो उपलब्धिबाट न त स्वत लाभान्वित हुन सक्छ र न त अरूलाई नै हुन दिन्छ । दुष्ट र इर्ष्यालुहरूले त्यसलाई अकारण नै सताई रहने छन् र सुखले बस्न दिने छैनन् । गायत्री मन्त्रको *यो नः* शब्दले यही प्रेरणा दिन्छ कि हामीले जे सोच्दा पनि **म** को तुच्छ परिधिमा होइन अपितु, **हामी**लाई ध्यानमा राखेर सोच्नु पर्दछ तथा गर्नु पर्दछ – आफूलाई समाजको एक घटक मान्नु पर्दछ र सामाजिक प्रगतिमा नै आफ्नो प्रगतिको झलक देख्नु पर्दछ ।

प्रचोदयात् अर्थात प्रेरणा देऊ । परमात्मासँग प्रार्थना छ कि हजुरले भौतिक सुविधा उपार्जित गर्नमा समर्थ बुद्धियुक्त शरीररूपी यन्त्र हामीलाई दिनु भएको छ भने अब भौतिक क्षेत्रमा हामीले माग्नु र हजुरले दिनु पनि व्यर्थ छ । पात्रताको अभावमा यदि प्रस्तुत उपलब्धिहरूबाट लाभ उठाउन सकिदैन भने अगाडि बढी सकेको वैभवले अझ बढी तृष्णा र अझ बढी दुष्टता नै उत्पन्न गर्दछ । सदुपयोग नभएमा नै मानिसले आफूलाई अभावग्रस्त ठान्दछ र त्यसको निराकरण वस्तुले होइन, आन्तरिक समाधानले नै सम्भव हुन्छ । अस्तु, गायत्री मन्त्रमा परमात्मासँग एउटा मात्र प्रार्थना गरीएको छ कि उनले हामीलाई सन्मार्गमा हिड्ने आकांक्षा देउन र त्यस तर्फ जाने साहस प्रदान गरून् तथा हामीलाई तान्दै त्यो कल्याणको बाटोमा नियोजित गरी देउन् । हामीलाई **घुन्नु र धुन्नुमा** समय नष्ट गर्दै जाने कुण्ठालाई हटाउन् भन्ने प्रार्थना छ । कुत्साहरूदेखि विरत होउँ र शरीर तथा मनलाई त्यस बाटोमा धकेलिदिनुस् जसबाट मानव जीवनको प्रयोजन पूरा हुन्छ । गायत्री मन्त्रको अन्तिम चरणले उत्कृष्ट विचारणालाई साहसिक प्रेरणामा व्यवहारिक गतिविधिमा परिणत गर्ने आग्रह गर्दछ र त्यसै विन्दुमा त्यसले अत्यधिक जोर दिन्छ ।

गायत्री मन्त्रका शब्दहरूमा अन्तरनीहित रहेको स्थूल तर अति महत्वपूर्ण – भावपूर्ण र तथ्यपूर्ण अर्थ यही हो । यिनैको परिधिमा वक्ताहरूलाई आफ्ना प्रतिपादन आफ्नो ढंगले प्रस्तुत गर्दै गायत्री मन्त्रको व्याख्या गर्नु पर्दछ र उपस्थित मानिसहरूका मनः क्षेत्रलाई यो महाशक्तिको प्रेरणाहरूले आलोकित गर्नु पर्दछ ।
गायत्रीको वाहन हाँस हो हाँसको अर्थ हो स्वच्छ कलेवर । दाग, धव्वा र कलंक कलिमाले बनेको जीवनलाई हाँस कसरी भन्न मिल्दछ । जसलाई नीर क्षीरको विवेक गर्न आउँछ जसले दूधबाट पानीलाई अलग्याउन सक्दछ, दूध मात्र ग्रहण गर्दछ, त्यो हाँस हो । जीवनलाई दाग धव्वारहित र स्वच्छ तथा निर्मल चरित्र राख्ने प्रयत्न गर्ने तथा अनुचितको सर्वथा त्याग र औचित्य कष्ट साध्य भएमा पनि त्यसलाई अंगीकृत गर्ने नीति हाँस प्रवृत्ति हो । जसले यो नीति अपनायो, उसैलाई गायत्री माताले वाहन बनाउने छिन् र त्यसै माथि विशेष कृपा गर्नेछिन् । उपस्थित व्यक्तिहरूलाई यो तथ्य राम्ररी बुझाउनु पर्दछ । गंगा र गायत्रीको जन्म दिनको पुनीत पर्वले हाम्रो कर्ममा गंगा जस्तो सरसता र चिन्तनमा गायत्री जस्तो ज्योति उत्पन्न गरोस् यो प्रेरणालाई अधिकाधिक गहिराई सम्म हृदयंगम गर्नु पर्दछ ।

॥ पर्व पूजन क्रम ॥

देवमन्चमा आद्यशक्ति गायत्री र गंगावतरणको झाँकी सजाउनु पर्दछ । पर्व व्यवस्था क्रमका अनुरूप प्रारम्भिक उपचार गर्दै रक्षाविधान सम्मको क्रम यथा शक्ति पूरा गर्नु पर्दछ ।

यो पर्वमा विशेष रूपले आद्यशक्तिका तीन धारा वेदमाता, देवमाता र विश्वमाताको, हाँसको तथा पतितपावनी गंगाको आवाहन गर्नु पर्दछ । प्रत्येक आवाहन भन्दा पहिले उनको गरीमाको संक्षिप्त र सागर्भित विवरण दिनु पर्दछ । त्यसपछि भावना संचारका संकेत दिदै मन्त्रोच्चारपूर्वक आवाहन गर्नु पर्दछ ।

॥ वेदमाता आवाहन ॥

वेद अर्थात ज्ञानकी माता । हाम्रो आवाहनका साथ आमा त्यो दिव्य ज्ञान प्रकाशको रूपमा अवतरित होउन् जसले अज्ञान अभाव र अशक्तिदेखि मुक्ति दिलाएर आदर्श लक्ष सम्म पुग्नमा समर्थ बनाओस् । दिव्य ज्ञानको उपलब्धि र त्यसलाई धारण गर्ने र उपयोग गर्ने पात्रतालाई आमाले संभव बनाउन् ।

ॐ नमस्ते सूर्य संकाशे, सूर्ये सावित्रिकेऽ मले ।
ब्रह्मविद्ये महाविद्ये, वेदमातर्नमोऽस्तु ते ॥ – गा.पुर.प.
ॐ स्तुता मया वरदा वेदमाता, प्रचोदयान्तां पावमानी द्विजानाम् ।
आयुः, प्राणं, प्रजां, पशुं, कीर्ति द्रविणं ब्रह्मवर्चसम् ।
मह्यं दत्वा व्रजत ब्रह्मलोकम् । ॐ श्री वेदमात्रे नमः । – अथर्व. १९.७१.१

॥ देवमाता आवाहन ॥

देवत्व सत्प्रवृत्ति, सदाचारकी जननी । आमा दिव्य उल्लास र प्रवाहका रूपमा जनजनमा प्रस्फुरित होउन् । उनै आमाले हाम्रो भावपूर्ण पूजन स्वीकार गरून् । दीनता र दुष्टताको निवारण गरेर हाम्रो जीवनलाई देवोपम बनाउनको लागि औला समातेर अगाडि बढाऊन् ।

ॐ देवस्येति तु व्याकरोत्यमरतां, मर्त्योऽपि सम्प्राप्यते,
देवानामिव शुद्धदृष्टिकरणात्, सेवोपचाराद् भुवि ।
निःस्वार्थपरमार्थकर्मकरणात, दीनाय दानात्तथा,
ब्राह्यभ्यन्तरमस्य देवभुवनं, संसृज्यते चैव हि गा.गी.
ॐ श्री देवमात्रे नमः ।

॥ विश्वमाता आवाहन ॥

जगन्माता त्यो आतिमय भाव साथ अवतरित होउन जसले स्वार्थपरताको उच्छेदन गरेर हामीलाई मानवताको गौरवको अधिकारी बनाओस् । विश्व परिवार, विश्व संस्कृति, विश्व व्यवस्थाको आदर्शलाई साकार पार्ने शक्ति देउन् ।

ॐ त्वं मातः सवितुर्वरेण्यमतुलं, भर्गः सुसेव्यः सदा,
यो बुद्धीर्नितरां प्रचोदयन्ति नः सत्कर्मसु प्राणदः ।
तद्रुपां विमलां द्विजातिभिरूपा, स्यां मातरं मानसे,
ध्यात्वा त्वां कुरुशं ममापि जगतां, सम्प्रार्थयेऽहं मुदा ।
ॐ श्री विश्वमात्रे नमः । गा.गु.प

॥ हंस आवाहन ॥

आद्यशक्तिको वाहन हाँस हो । जीवनलाई पनि हंस भनिन्छ । हाँस, चेतना, विवेक र निर्मलताको अवतरण हो । उसको पूजनबाट हामीहरूले पनि महाशक्तिलाई धारण गरेर गतिशील हुन समर्थ हुन सकौं ।

ॐ परमहंसाय विद्महे, महाहंसाय धीमहि । तन्नो हंसः प्रचोदयात् ॥
ॐ श्री हंसाय नमः । हं. गा.

॥ गंगा आवाहन ॥

पतितपावनी, लोककल्याणकारी आमा गंगा पवित्र परमार्थ वृत्ति सहित आऊन् । पाप र कल्मषको कालिमालाई धोई पखाली हामीलाई निर्मल पारी देऊन् ।

ॐ पंचनद्यः सरस्वती मपि यन्ति सस्रोतसः ।
सरस्वती तु पंचधा सो देशेऽभवत्सरित् ॥ -३४.११
ॐ शैलेन्द्रादवतारिणी निजजले, मज्जज्जनोत्तारिणी,
पारावार विहारिणी भव-भय, श्रेणी समुत्सारिणी ।
शेषाहेरनुकारिणी, हरशिरो, वल्लीदलाकारिणी,
काशीप्रान्तविहारिणी विजयते, गंगामनोहारिणी ॥
ॐ श्री गंगायै नमः ।

आवाहन पछि सबैको पुरूषसूक्तले पूजन गर्नु पर्दछ । पूजनोपरान्त पर्व प्रसाद संकल्प धारण गराउनु पर्दछ ।

.... **नामाहं युगशक्ति महाप्रज्ञागायत्री-अवतरणपर्वणि त्रिपद्मासाधनां स्वयं सम्पादयितुं अद्यप्रभृति च** .... **जनान् एतत्साधनायां नियोक्तुं श्रद्धापूर्वकं संकल्पयिष्ये ।**

॥ गुरुपूर्णिमा ॥

महात्म्य बोध – गुरुपूर्णिमालाई अनुशासन पर्व पनि भनिन्छ । सामान्य रूपले भएपनि कुनै कुरा सिकाउने गुरुजनको अनुशासन स्वीकार नगरेसम्म कार्य कुशलतामा उज्यालोपन आउन सक्दैन । जहाँ गुरुजनले आफू प्रति सहज श्रद्धा र सम्मानको भाव जगाउने किसिमको आफ्नो कर्म बनाई राख्न आवश्यक हुन्छ, त्यही सिक्नेहरूले शिष्य भाव राखेर गुरुजनको सम्मान र अनुशासन बनाई राख्न आवश्यक हुन्छ । यो दृष्टिले हेर्दा यो पर्व गुरु शिष्य दुबै वर्गको लागि अनुशासनको सन्देश लिएर आउछ । यसकारण यसलाई अनुशासन पर्व भनिन्छ । अनुशासन पालन गर्नेले नै शासन गर्दछ । यो तथ्यलाई राम्ररी नबुझेसम्म राष्ट्रिय या आत्मिक प्रगति सम्भव हुँदैन ।

गुरुपूर्णिमाका दिन व्यास पूजनको पनि क्रम गरीन्छ । जो स्वयं चरित्रवान छन् र वाणी एवं लेखनीले प्रेरणा संचार गर्ने कला पनि जानेका छन् त्यस्ता आदर्शनिष्ठ विद्वान्‌लाई व्यासको संज्ञा दिइन्छ । गुरु व्यास पनि हुन्छ । यसकारण गुरूपूजालाई व्यास पूजा पनि भनिन्छ । त्यसो त महर्षि व्यास स्वयं आफूमै पनि महान् परम्पराका प्रतीक छन् । उनी आदर्शको लागि समर्पित प्रतिभाका उत्कृष्ट उदाहरण हुन् । यदि लेखनी, तूलिका, या वाणीद्वारा भाव सृजनाको क्षमता भएका कुनै लेखक, वक्ता, या कलाकारले यदि व्यासज्यूको अनुशरण गर्न थाल्दछ भने लोककल्याणको आधा बाटो कटीसकेको मान्नु पर्दछ । यो पनि एउटा अनुशासन नै हो । आध्यात्मिक स्तरमा गुरु शिष्यको सम्वन्धमा त अनुशासन अझ बढी गहिरो र अनिवार्य हुन पुग्दछ । गुरुले शिष्यलाई आफ्नो पुण्य प्राण र तपको एक अंश दिन्छन् । त्यो अंश पाउने पात्रता त्यसलाई धारण गर्ने सामर्थ्य र विकास एवं उपयोगको कला एउटा सुनिश्चित अनुशासन अन्तर्गत नै संभव हुन्छ । यसको तबमात्र निर्वाह हुन सक्दछ जब शिष्यमा गुरु प्रति गहन श्रद्धा–विश्वास तथा गुरुमा शिष्य वर्गको प्रगतिको लागि स्नेह भरिएको लगन जस्ता दिव्य भाव होऊन् । गुरुपूर्णिमा पर्व गुरु शिष्य बीचको यस्तै पवित्र र गूढ – अंतरंग सूत्रहरुको स्थापना र तिनलाई दृढ गर्नको लागि आउँछ । गुरुपूर्णिमा पर्व मनाउनेहरूले निम्नलिखित तथ्यलाई ध्यानमा राख्नु पर्दछ –

- ✓ गुरुलाई व्यक्ति रूपमा चिन्न सकिन्छ तर ऊ व्यक्तिको परिधिमा सीमित हुँदैन । जो शरीर सम्म मात्र सीमित छ र आफूलाई चेतनारूपमा विकसित गर्न सकेको छैन उसले आफ्नो अंश शिष्यलाई दिन सक्दैन । जो यो विद्याको मर्मज्ञ छैन त्यो गुरु हुन सक्दैन र जुन शिष्यले गुरुलाई शरीर भन्दा पर शक्ति सिद्धान्त रूपमा पहिचान स्वीकार गर्न सक्दैन त्यो पनि शिष्य हुन सक्दैन ।

- ✓ गुरुले शिष्य माथि अनुशासन दृष्टि राख्दछन् र शिष्यले गुरुसँग निरन्तर निर्देशन पाउँछ त्यसलाई मान्दछ र अपनाई रहन्छ । यो चिन्तन स्तरमा वाणीद्वारा एवं लेखने पढ्ने स्तरमा संभव हुन्छ । जसका बीचमा यस्ता सूत्र

स्थापित छैनन् तिनको संबन्ध चिन्ह-पूजा मात्र मानिने योग्य हुन्छ र गुरु शिष्यको अंधो र बहिरोको जोडा जस्तो सम्वन्ध देखा पर्दछ ।

- ✓ हिन्दू संस्कृतिमा गुरु शिष्यको सम्वन्ध दाता-भिखारी जस्तो होइन, सहयोगी-साझेदारी स्तरको बनाइन्छ । गुरुले शिष्यलाई आफ्नो दिव्य संपदाको कमाइको एक अंश दिने गर्दछन् जो अनुशासनपूर्वक प्रयुक्त गरिन्छ र जसले शिष्यको व्यक्तित्वलाई माथि उठाउँछ, उठेको व्यक्तित्वद्वारा शिष्यले पनि लौकिक र पारलौकिक कमाई गर्दछ ।
- ✓ यस्तै शिष्यले आफ्नो कमाई श्रद्धा, पुरूषार्थ, प्रभाव एवं संपद्माको एक अंश गुरुलाई समर्पित गर्दै जान्छ । यसको उचित उपयोगबाट गुरुको लोकमंगल अभियान विकसित हुन्छ र त्यसको लाभ अझ बढी व्यापक क्षेत्रसम्म पुग्न थाल्दछ । यसबाट गुरुको पुण्य सम्पदा बढ्छ र त्यसको अधिकांश भाग शिष्यहरूको भागमा पर्न थाल्दछ । जहाँ यस किसिमको दिव्य साझेदारी छैन, त्यहाँ गुरु शिष्य संवन्धले हाम्रो संस्कृतिमा वर्णित असामान्य उपलब्धि प्रदान गर्न सक्दैन ।
- ✓ जहाँ गुरूले आफ्नो शिष्यको निर्माण-विकास, आफ्नो स्नेह तपले गर्न सक्दछन् त्यही शिष्यलाई पनि आफ्नो श्रद्धा र तपश्चर्याबाट गुरुको निर्माण एवं विकास गर्नु पर्ने हुन्छ । इतिहास यस कुराको साक्षी छ कि जुन शिष्यले आफ्नो श्रद्धा संयोगबाट गुरुको निर्माण गर्‍यो उसलाई नै चमत्कारी लाभ प्राप्त भयो । द्रोणाचार्य कौरवहरूको लागि सामान्य वेतनभोगी शिक्षक भन्दा बढी बन्न सकेनन् तर पाण्डवको लागि अजेय विद्याका श्रोत बने । एकलव्यको लागि एक अद्भुत चमत्कार बने । अन्तर थियो श्रद्धा-संयोगले बनेको गुरु-तत्वको । रामकृष्ण परमहंसले सामान्यजनलाई *बाबाजी* भन्दा बढी अरू कतै लाभ दिन सकेनन् तर जसले आफ्नो श्रद्धाले उनलाई गुरु रूपमा विकसित गर्‍यो उसको लागि स्वामी विवेकानन्द अवतार तुल्य सिद्ध हुन पुगे । अस्तु, शिष्यहरूलाई आफ्नो श्रद्धा, तपश्चर्या र साधनाद्वारा सशक्त गुरु निर्माणको प्रयास जारी राख्नु पर्दछ । गुरु पर्व यही अवसर लिएर आउँछ ।

॥ पर्व पूजन क्रम ॥

पर्व पूजन मन्चमा ब्रम्हा, विष्णु, महेशको फोटो अथवा उनको प्रतीक राख्नु पर्दछ । यदि एउटै विचारधाराको व्यक्ति एकत्रित छन् भने शरीरधारी गुरुको चित्र पनि राख्न सकिन्छ । यदि विभिन्न धाराले सम्बद्ध व्यक्ति एकत्रित छन् भने गुरुको प्रतकि नरिवल राख्नुपर्दछ ।

प्रारम्भिक उपचार पर्व विधान अनुसार गर्नु पर्दछ । विशेष पूजनको लागि क्रमशः गुरु आवाहन एवं ब्रम्हा, विष्णु, महेशको आवाहन गर्नु पर्दछ । गुरु तीन धाराहरूको संगम हुन्छ । प्रत्येक आवाहनको पूर्व उनको गरिमाको उल्लेख केही निश्चित शब्दमा गर्नु पर्दछ । त्यस प्रति भाव संकेत दिदै मन्त्रोच्चारपूर्वक आवाहन गर्नु पर्दछ ।

॥ गुरु आवाहन ॥

गुरु सत्ता जो ईश्वरीय सत्ताको नै एक अंश हो, हाम्रो प्रार्थनामा आफूलाई प्रकट गरोस् जसले गर्दा हामीले उनलाई बुझ्न सकौं । हामी उनको अनुशासन पालनको विश्वास दिलाउँदै उनको भावपूर्ण आवाहन गर्दछौ । हातमा अक्षत पुष्प लिएर गुरुको आवाहन गरौं ।

ॐ आनन्दमानन्दकरं प्रसन्नं, ज्ञानस्वरूपं निजबोधरूपम् ।
योगीन्द्रमीड्यं भवरोग वैद्यं, श्री सद्गुरुं नित्यमहं नमामि ॥
गुरुर्गुरुतमो धाम, सत्यः सत्यपराक्रमः ।
निमिषोऽनिमिषः स्त्रग्वी, वाचस्पतिरुदारधीः ॥
चैतन्यं शाश्वतं शान्तं, व्योमातीतं निरञ्जनम् ।
विन्दुनादकलातीतं, तस्मै श्री गुरवे नमः । गु.गी. ४८
ॐ श्री गुरवे नमः

॥ ब्रम्हा आवाहन ॥

शिष्यको नाताले आफ्नो अंतरंग र बहिरंग क्षेत्रमा जुन संरचना गर्नु छ, त्यसको निर्माणको लागि आदि स्रष्टा ब्रम्हाको आवाहन गरीन्छ। उनको कृपाले हामीले नयाँ सृष्टि गर्न सक्छौ र मानिसमा देवत्वको उदय सम्भव हुन्छ।

ॐ चतुर्मुखाय विद्महे, हंसारुढाय धीमहि। तन्नो ब्रह्मा प्रचोदयात्
ॐ श्री ब्रह्मणे नमः। ब्र.गा.

॥ विष्णु आवाहन ॥

गुरुद्वारा प्रदत्त तथा पुरूषार्थद्वारा जाग्रत सत्तत्वहरू सद्आकांक्षाहरू – परम्पराहरूको पोषण, विकासको लागि पालनकर्ता विष्णुको आवाहन गर्दछौ। जसको कृपाले नै पोषित तत्वहरूबाट धरतीमा स्वर्गको अवतरण साकार हुन सक्ने छ।

ॐ नारायणाय विद्महे, वासुदेवाय धीमहि। तन्नो विष्णुः प्रचोदयात्
ॐ श्री विष्णवे नमः। वि.गा.

॥ महेश आवाहन ॥

अनुपयुक्त विषयहरुको हर्ता रुद्र, कल्याणकारी परिवर्तन चक्रका अधिष्ठाता शिवको आवाहन गर्दछौ। उनैको कृपा संयोगले जन पुरूषार्थ पतनोन्मुख धारालाई पल्टेर उत्कर्षको दिशा दिन सक्नु हुनेछ। अवांछनीयताको गलाई र सदाशयताको ढलाईको क्रम चल्ने छ।

ॐ तत्पुरूषाय विद्महे, महादेवाय धीमहि। तन्नो रुद्रः प्रचोदयात्॥ श्री शिवाय नमः। – रु.गा.

॥ व्यास आवाहन ॥

महर्षि व्यास विद्वता र प्रतिभालाई आदर्शोन्मुख बनाउने प्रबल चेतनाका रूपमा अवतरित होऊन्। उनको प्रभावबाट नै प्रतिभा – मनीषाको भटकाव रूक्ने छ। कल्याणको मार्ग खुल्ने छ।

ॐ व्यास व्यासकरं वन्दे, मुनिं नारायणस्वयम्।
यतः प्राप्त-कृपा लोका, लोकामुक्ताः कलिग्रहात्॥
नमः सर्ववदे तस्मै, व्यासाय कविवेधसे ।
चक्रे पुण्यं सरस्वत्या, यो वर्षमिव नेपालम्॥ (शाखतम)
ॐ श्री व्यासाय नमः।

यसप्रकार आवाहन पछि पुरूषसूक्तले संयुक्त गुरु विग्रहको पूजन गर्नु पर्दछ। पूजन पछि पर्व-प्रसाद संकल्प धारण गराउनु पर्दछ –

.... **नामाहं अद्यगुरुपूर्णिमापर्वणि गुरुरूपेण मार्गदर्शन- सहयोगदातृ- ईश्वरीय सत्तायाश्च - दिव्यानुशासन अद्यप्रभृति .... पर्यन्त परिपालनस्य श्रद्धापूर्वकं संकल्पं अहं करिष्ये।**

संकल्प पछि गुरुका महान् उद्देश्यको लागि अंश, समय, प्रभाव, ज्ञान, साधन आदिको उल्लेख गराउन सकिन्छ। यज्ञ-दीपयज्ञ आदि समापन उपचार पछि प्रसाद वितरण सहित पर्वायोजन समाप्त गर्नु पर्दछ।

॥ श्रावणी पर्व ॥

महात्म्य बोध – ***"एकोऽहं बहुस्याम्"*** को ब्रम्ह आकांक्षा जुन दिन पूरा भयो त्यो दिन श्रावणी थियो भन्ने भनाई छ। एकदेखि धेरै हुनु, सहयोग, सम्पर्क, स्नेहको आधारमा आत्मामा उल्लास विकसित हुन्छ र एकांकीपनको नीरसता

हट्छ, ब्रम्हाले यही गर्नु भयो । उनलाई एक्लोपन मन परेन । आफ्ना विभूतिहरूलाई आफू सम्म सीमित राखेर उनी त्यस स्थितिमा संतुष्ट कसरी हुन्थे ? विष्णुको नाभिबाट कमल नाल निस्क्यो र त्यो पुष्प बनेर फूल्यो । त्यसै मकरन्दको भ्रमर ब्रम्हा हुन् – प्रजापति । संकल्प शक्ति क्रियामा परिणत हुन्छ र त्यसैमा स्थूल रूप, वैभव, एवं घटनाक्रम बनेर सामुन्ने आउँछ नाभिबाट अन्तरंग– वहिरंग बनेर विकसित हुने कर्मवल्लरीलाई नै पौराणिक अलंकारमा कमलवेल भनिन्छ । पुष्प यसै वेलको परिपक्क परिणाम हो ।

सृष्टिको सृजन भयो । त्यसमा दुई तत्व प्रमुख भए – *ज्ञान र कर्म* । ई दुईको सम्मिश्रणले सूक्ष्म चेतना संकल्प शक्ति स्थूल वैभवमा परिणत भयो र संसारको विशाल आकार बनेर खडा भयो जसमा ऋद्धिसिद्धिको आनन्द उल्लास भरियो– यी कमलका पंखुडी हुन् । मूल हो ज्ञान र कर्म जो ब्रम्हाको इच्छा र प्रत्यावर्तन द्वारा संभव हुन्छ । ज्ञान र कर्मको आधारमा नै मानिसको गरीमाको विकास भएको हो । यसलाई जसले जति परिष्कृत र प्रखर बनाउँछ, त्यसको प्रगति पूर्णताको दिशामा त्यति नै तीब्र गतिमा हुन्छ । यो तथ्यपूर्ण स्मरण राख्नको लागि हिन्दू धर्मका दुई प्रतीक छन् – (१) ज्ञानध्वजा शिखा, जो मस्तकरूपी किल्लाको माथि फहराउँछ र (२) यज्ञोपवीत – कर्तव्य, मर्यादा, जसमा मानिसलाई अगाडि र पछाडिबाट पूर्ण रूपले कस्सिएर राखिएको छ । शिखा स्थापना र यज्ञोपवीत धारण त्यसै ज्ञान र कर्मलाई परिष्कृत बनाई राख्ने चेतावनी हो जो जीवनलाई त्यसको आदि उद्गममा नै दिइएको थियो । जसले अद्यावधि आफ्नो उपयोगिता यथावत बनाई राखेका छन् ।

श्रावणी पर्वमा पुरानो यज्ञोपवीत फेरिन्छ र नयाँ लगाइन्छ । प्रायश्चित संकल्प पढिन्छ र बितेका दिनहरूमा गरिएका अवांछनीयताको प्रायश्चित विधान सम्पन्न गरीन्छ । वेद अर्थात सद्ज्ञान । ऋषि अर्थात त्यो व्यक्ति जसले सद्ज्ञानलाई सत्कर्ममा परिणत गर्नको लागि साहसिक तपश्चर्या गर्दछ कष्टसाध्य रीति-नीति अपनाउँछ । शिखामा सिंचन, यज्ञोपवीत र नवीकरण एकप्रकारले उनको वार्षिक संस्कार हो जस्तै प्रत्येक वर्ष जनमदिन र विवाह दिन मनाइन्छ । मोटर, रेडियो, बन्दुक आदिका लाइसेन्स नवीकरण गराइन्छ, त्यस्तै यज्ञोपवीत र शिखा जस्ता प्रकाश स्तम्भलाई कही उपेक्षा र विस्मृतिको गर्भमा त खसालिएन ? फालिएन ? यसको निरीक्षण विष्लेषण नवीकरणद्वारा गरीन्छ ।

श्रावणी पर्व ब्राम्हणको, ऋषित्वको अभिवर्धन पर्व हो । सद्ज्ञान एवं सत्कर्मको मर्यादाहरूको कही खण्डन भएको रहेछ भने उसको प्रायश्चितको लागि तथा उच्च आदर्शवादी जीवनलाई अधिक तेजस्वी बनाउनको लागि यो पर्वमा आत्म संकल्प एवं परमात्मा अनुदानको योग गर्ने विधान बनाइएको हो । सामूहिक रूपले संक्षिप्त भए पनि भावपूर्ण उपचारद्वारा यज्ञीय भाव जनमानसमा जाग्रत गर्ने प्रयास गर्नु पर्दछ ।

॥ पर्व व्यवस्था ॥

श्रावणी पर्वमा द्विजत्वको संकल्पको नवीकरण गरिन्छ । यसको लागि परम्परागत ढंगले मानिसहरू एकत्रित भएर तीर्थ आवाहन गरेर दसस्नान, हेमाद्रिसंकल्प एवं तर्पण आदि कर्म गर्दछन् । यसको लागि कुनै जलाशयमा जानु पर्दछ अथवा मन्दिर आदि पवित्र स्थानमा जलपात्र, बाल्टीन आदिको आश्रयले यी सब काम गरिन्छ । यो सब उपचार प्रायश्चित् अन्तर्गत आउँछ । त्यसको लागि निम्नलिखित क्रम बनाउनु पर्दछ ।

१) षट्कर्म (सामान्य प्रकरण) (२) तीर्थ आवाहन, (३) हेमाद्रिसंकल्प (यसै पर्वमा), (४) दसस्नान (५) यज्ञोपवीत नवीनीकरण (यदि नया यज्ञोपवीत गराउनु छ भने यज्ञोपवीत प्रकरण अनुसार गराउनु पर्दछ, हुन त समयाभावमा पृष्ट ... को प्रकरण पनि पर्याप्त मान्न सकिन्छ) (६) तर्पण (पृष्ट.....) (७) अर्घ्यदान नमस्कार आदि (सामान्य प्रकरण अनुसार गर्न सकिन्छ) ।

यो श्रावणी उपाकर्ममा केही गन्तीमा आउने मानिस मात्र सम्मिलित हुन सक्दछन् । शहरमा त यो अझ कठिन हुन्छ । सामूहिक पर्व पूजनमा ठूलो संख्यामा मानिसहरू भेला भैहाल्दछन् र यसमा कुनै कठिनाई पनि हुँदैन । यसकारण जलाशयमा गरीने उपचारको मूलभूत तत्व पनि पर्व पूजन क्रमका साथ संयुक्त गरेर अधिक उपयोगी र अधिक

पुण्यप्रद श्रावणी पर्वको सामूहिक क्रम यहाँ दिइन्छ । श्रावणीमा सामूहिक पर्वायोजनको क्रम यस प्रकार चलाउनु पर्दछ –

- ✓ श्रावणी पर्वको लागि नर-नारी सबैमा उत्साह हुन्छ । पूजन मंचको सामुन्ने सबैलाई बसाल्ने व्यवस्था पहिले देखि निर्धारित गर्नु पर्दछ ।
- ✓ अभ्यागतहरूलाई दुई भागमा विभाजित गर्नु पर्दछ । दुबैको लागि अलगअलग खण्ड निश्चित गर्नु पर्दछ । एक खण्डमा ती व्यक्तिहरूलाई मात्र बसाल्नु पर्दछ जसले यज्ञोपवीत परिवर्तन आदि सबै उपचारमा भाग लिने हुन् । अर्को वर्गमा ती व्यक्ति जसले केवल पूजन, रक्षावन्धन, वृक्षारोपण जस्ता केही कर्मकाण्डमा मात्र भाग लिने हुन । वालक वालिकाहरू पनि यसै वर्गमा बसुन् ।
- ✓ सबै उपचार गर्नेहरूलाई पूजन मन्चका निकट तथा खुल्ला पंतिमा बसाल्नु पर्दछ । जसले गर्दा पटक-पटक पूजन सामग्री दिने र उपचार गर्ने काममा कठिनाई नहोस् । सीमित उपचार गर्नेहरूलाई अपेक्षाकृत बाक्लो गरी बसाल्न सकिन्छ ।
- ✓ पर्व पूजनमा प्रयुक्त हुने सबै वस्तुहरू पहिले देखि समुचित मात्रामा राख्नु पर्दछ, कार्य प्रारम्भ गर्नु भन्दा पहिले तिनलाई जाँच्नु पर्दछ । जस्तै देवमन्चको सज्जा, ब्रम्हाजीको चित्र या प्रतीक नरिवल, ऋषिहरूको प्रतीक कुशको सानो मुठा । वेद पूजनको लागि पहेंलो वस्त्रमा लपेटिएको वेदको पुस्तक, पूजन सामग्री एवं पुष्प अक्षत यथेष्ट मात्रामा शिखा सिंचनको लागि चन्दन या सुगन्धयुक्त जल, यज्ञोपवीत परिवर्तनको लागि यज्ञोपवीत, रक्षा बन्धनको लागि कलावा सूत्र, वृक्षारोपणको लागि तुलसी अथवा फूल लगाउने योग्य वृक्षका बेरना । यदि यज्ञ पनि गर्नु छ भने त्यस सम्वन्धी सामग्री ।

सबै व्यवस्था ठीक पारेर स्वयंसेवक र संचालकहरूलाई उनका उत्तरदायित्व बुझाई दिएर पर्व पूजन प्रारम्भ गर्नुपर्छ । पूजन मञ्चमा प्रतिनिधिद्वारा षट्कर्मदेखि रक्षाविधान सम्मका सबै उपचार समय र परिस्थितिको मर्यादा अनुसार गराउनु पर्दछ । त्यसपछि विशेष उपचार भावनापूर्वक प्रेरणा दिदै सम्पन्न गराउनु पर्दछ । अन्तमा यज्ञ अथवा दीपयज्ञ आरती आदि समापन प्रक्रियाका उपचार यथानुशासन गराउनु पर्दछ ।

॥ पर्व पूजन क्रम ॥

उपस्थित श्रद्धालुहरूलाई संक्षेपमा पर्वको भूमिका बताएर भाव जागरण गरेर षट्कर्म आदि कृत्य गराउनु पर्दछ । कदाचित सामूहिक रूपले षट्कर्म गराउन सुलभ नदेखिएमा ***"ॐ अपवित्र*** .....*"* मन्त्रले सामूहिक अभिसिंचन गरेर सर्वदेव नमस्कार, स्वस्तिवाचन आदि कृत्यहरू पूरा गर्नु पर्दछ । तत्पश्चात् निम्नलिखित मन्त्रका साथ तीर्थ आवाहन गर्नु पर्दछ ।

ॐ पुष्करादीनि तीर्थानि, गंगाद्याः सरितस्थता ।
आगच्छन्तु पवित्राणि, स्नानकाले सदा मम ॥
त्वं राजा सर्वतीर्थानां, त्वमेव जगतः पिता ।
याचितं देहि मे तीर्थं, तीर्थराज नमोऽस्तु ते ॥
अपामधिपतिस्त्वं च, तीर्थेषु वसतिस्तव ।
वरुणाय नमस्तुभ्यं, स्नानानुज्ञां प्रयच्छ मे ॥
गंगे च यमुने चैव, गोदावरी सरस्वती ।
नर्मदे सिन्धु कावेरी, जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु ॥

॥ हेमाद्रि-संकल्प ॥

<u>प्रेरणा प्रवाह</u> – यो सृष्टि नियंताको संकल्पले उत्पन्न भएको हो । प्रत्येक व्यक्तिले आफ्नो लागि एउटा नयाँ सृष्टि गर्दछ, यो सृष्टि ईश्वरीय योजनाको अनुकूल भएको छ भने कल्याणकारी परिणाम उत्पन्न हुन्छ अन्यथा अनर्थको सामना गर्नुपर्ने हुन्छ । आफ्नो सृष्टिमा चाहेर, सोचेर या गरेर यदि कुनै विकार आएको छ भने त्यसलार्य हटाउने तथा नयाँ शुरूवात गर्नको लागि हेमाद्रि-संकल्प गरीन्छ ।

<u>क्रिया र भावना</u> – सबैको हातमा संकल्पका अक्षत-पुष्प दिनुपर्दछ तथा भावनापूर्वक संकल्प दोहोराउने आग्रह गर्नुपर्दछ । भावना गर्नु पर्दछ कि –

- ✓ हामी विशाल तन्त्रको एउटा सानो तर प्रामाणिक पुर्जा हौं । विराट् सृष्टि, ईश्वरीय योजना, देव संस्कृति अनुरूप हामी बन्नु छ तथा हुनु छ ।
- ✓ हाम्रा संकल्पका साथ वातावरणको शुचिता र देव अनुग्रहको योगदान मिलिरहेको छ । परमात्मा सत्ताको प्रतिनिधि आत्म सत्ता उसको लागि पुलकित– हर्षित भएर सक्रिय हुन लागेको छ । मन्त्र –

ॐ विष्णुर्विष्णुर्विष्णुः श्रीमद्भगवतो महापुरुषस्य विष्णोराज्ञाया प्रवर्तमानस्य, अद्य श्रीब्रह्मणो द्वितीय परार्धे श्रीश्वेतवाराहकल्पे, वैवस्वतमन्वन्तरे, भूर्लोके, जंबुद्वीपान्तर्गते नेपालवर्षे, भरतक्षेत्रे, अस्मिन्वर्तमाने ..... क्षेत्रे .....मासे .... पक्षे ...... तिथौ ..... वासरे ..... गोत्रोत्पन्न ...... नामाऽहं ज्ञाताज्ञाता-स्तेय - अनृतभाषण - नैष्ठुर्य -संकीर्णभाव - असमानता - कपट - विश्वासघात - कटूक्ति - पतिपत्नी व्रतोत्सर्ग - इर्ष्या - द्वेष - कार्पण्य - क्रोध -मद -मोह -लोभ - मात्सर्य - जनकजननी गुर्वादि - पूज्यजनअवज्ञा - जाति लिंगादि - जनित - उच्चनीचादि असमता - मादकपदार्थ सेवन - सुरापान - मांसादि अभक्षआहार -आलस्य - अतिसंग्रह - द्युतक्रीडा - इन्द्रियअसंयमानां स्वकृतचतुर्विंशति संख्यकानां दोषाणां परिहारार्थं श्रावणी उपाकर्म अहं करिष्ये ।

॥ दसस्नान ॥

दसविध स्नान अनुसार दस स्नानको प्रक्रिया सम्पन्न गर्नु पर्दछ ।

॥ शिखा सिंचन ॥

<u>प्रेरणा प्रवाह</u> – देव संस्कृति सर्वश्रेष्ठ संस्कृति हो । यसको अनुकरणको वातावरण बन्न सकेमा मात्र यसको लाभ प्राप्त हुन सक्दछ । शिखालाई त्यसको प्रतीक मान्न सकिन्छ । विचार सर्वोत्तम साधन हो । यसलाई उच्च आदर्शले युक्त राख्नु पर्दछ । यसको लागि स्वाध्यायको नियमित क्रम चल्नु पर्दछ । आफ्नो सांस्कृतिक महानताको बोध, त्यसप्रति गौरवको अनुभूति र त्यसलाई कार्यान्वित गर्ने प्रचण्ड उत्साह पैदा गर्न सकेमा मानव जीवन अवश्य धन्य बन्न सक्दछ ।

<u>क्रिया र भावना</u> – सबैको देब्रे हत्केलामा जल दिनु पर्दछ । मन्त्रोच्चारणकासाथ दाहिने हातले त्यस जलबाट शिखालाई सिंचित गर्नु पर्दछ । भावना गर्नु पर्दछ कि शरीरको माथिल्लो भागमा मस्तिष्कको उच्चतम स्तरमा सांस्कृतिक चेतनालाई स्थापित गरेर त्यसद्वारा दिव्य तेजस्वितालाई धारण गरीदै छ ।

ॐ चिदुपिणी महामाये दिव्यतेजः समन्विते ।
तिष्ठ देवी शिखामध्ये, तेजोवृद्धिं कुरूष्व मे ॥ सं.प्र.

॥ यज्ञोपवीत नवीनीकरण ॥

तदुपरान्त वानप्रस्थ प्रकरणबाट यज्ञोपवीत नवीकरण उपचारको प्रेरणा तथा क्रिया लिनु पर्दछ । पंचदेवावाहन पूर्वक यज्ञोपवीत लिनेहरू छन् भने त्यसको पनि साथ व्यवस्था गर्नु पर्दछ । यो नवीकरणको विस्तृत रूप यज्ञोपवीत प्रकरणबाट लिनु पर्दछ । समयाभावमा वानप्रस्थ प्रकरणबाट नै विधि पुगिहाल्छ । यज्ञोपवीत नवीकरणको लागि

सामूहिक पर्वमा सबैलाई दवाव दिनु हुँदैन । यसको लागि जो पहिलेदेखि तयार छ, उसलाई छुट्टै बसाल्नु पर्दछ र उसैको यज्ञोपवीत नवीकरण गराउनु पर्दछ । अरूहरूले सुन्नु बुझ्नु पर्दछ र अन्य उपचारमा भाग लिनु पर्दछ ।

॥ विशेष पूजन ॥

प्रेरणा प्रवाह – श्रावणी पर्वमा सामान्य देवपूजनका अतिरिक्त विशेष पूजनको लागि ब्रम्हा, वेद र ऋषिहरूको आवाहन गरीन्छ । ब्रम्हा सृष्टिकर्ता हुन् । ब्राम्ही चेतनाको वरण गर्ने - अनुशासन पालनबाट नै अभीष्ट प्राप्त हुन सक्दछ । त्यो विद्यालाई जान्ने र अभ्यास गर्नेहरूलाई ब्रम्हचारी, ब्राम्हण, ब्रम्हज्ञ आदि सम्बोधन दिने गरेको पाइन्छ । ब्रम्हाको आवाहन पूजन गरेर यिनै तथ्यलाई प्रकट प्रत्यक्ष गर्ने प्रयास गरीन्छ ।

वेद ज्ञानलाई भनिन्छ । ज्ञानबाटै विकास हुन्छ । अज्ञान नै अवन्नतिको मूल हो । ज्ञानको प्रत्यक्षीकरण गर्नको लागि वेद आवाहन - पूजन गरीन्छ । ऋषि जीवनले नै उच्चतम जीवनचर्याको विकास र अभ्यास गर्नमा सफलता पाएको थियो । उनका अनुभव र आदर्शबाट लाभ उठाउनको लागि ऋषिपूजन गरीन्छ । अमीरी (धनाढयपन) होइन, महानताको चयन बुद्धिमत्तापूर्ण हुन्छ । यो कुनै आदर्श प्रेमी, ऋषि र कुनै भ्रष्ट वैभवशालीको तुलनात्मक विश्लेषण गरेर जनतालाई कुमार्गमा हिड्नु कति घातक हुन्छ ? भन्ने कुरा बुझाउन सकिन्छ । सौम्य जीवन अंततः कति सुखद सिद्ध हुन्छ यसको चर्चा ऋषि तत्वको प्रतिपादन गर्दा गर्नु पर्दछ ।

॥ ब्रह्मा आवाहन ॥

ॐ ब्रह्मा सूर्यसम ज्योतिर्द्यौः समुद्रसम ऽ सरः ।
इन्द्रः पृथिव्यै वर्षीयान् गोस्तु मात्रा न विद्यते ॥ -२३.४८

॥ वेद आवाहन ॥

ॐ वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्, आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।
तमेव विदित्वाति मृत्युमेति, नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥ -३१.१८

॥ ऋषि आवाहन ॥

ॐ इमावेव गोतमभरद्वाजावयमेव गोतमोऽयं भरद्वाजऽइमावेव विश्वामित्रजमदग्नि अयमेव विश्वामित्रोऽयं जमदग्निरिमावेव वसिष्ठकश्यपावयमेव वसिष्ठोऽयं कश्यपो वागेवात्रिर्वाचाह्यन्नमद्यतेऽत्तिहँवै नामैतद्यदत्रिरिति सर्वस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं भवति य एवं वेद ॥ – बृह.उ. २.२.४

आवाहन पश्चात षोडशोपचार पूजन पुरुषसूक्तले गर्नु पर्दछ ।

॥ रक्षा बन्धन ॥

प्रेरणा प्रवाह – श्रावणीमा रक्षाबन्धन बडो हृदयग्राही एवं सर्वप्रिय क्रम हो । यो ऋषि परम्परा अनुरूप मर्यादाको बन्धनले परस्पर एक अर्कालाई बाँध्ने र आफ्नो कर्तव्य निर्वाहको आश्वासन दिने विचित्र ढंग हो ।

✓ आचार्य-ब्राम्हणहरूले आफ्ना यजमानहरूलाई रक्षासूत्र बाँध्ने गरेको पाइन्छ । यो यजमानलाई अनुशासनमा बाँधेर कल्याणकारी प्रगतिको अधिकारी बनाउनको लागि आफ्नो पवित्र कर्तव्य पालनको यो यस्तो आश्वासन हो जो देव साक्षीमा गरीन्छ । यसको अभावमा मार्गदर्शक र अनुयायीले एक अर्कासँग लाभ प्राप्त गर्न सक्दैनन् ।

✓ आज देश धर्म, समाज र संस्कृतिका सीमाहरू कुन किसिमले र कत्तिको खतरामा परेका छन् तिनलाई सुरक्षित राख्नको लागि सर्वसाधारणलाई कसरी धर्मयोद्धाको रूपमा, सृजन सेनाका सैनिकका रूपमा कटिबद्ध हुनु पर्दछ ? यसको स्पष्ट रूपरेखा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । सृजन सेनाको कर्तव्य यी सबै कुरा बताइएको छ । कन्याहरूद्वारा रक्षाबन्धनमा एउटा अर्को तत्व पनि समाविष्ट रहेको छ त्यो हो नारीको गरिमा । आज भोली कलाको नाममा जुन दुशासन र दुर्योधन जस्तो धृष्टता भैरहेको छ त्यसलाई रोक्नु । नारीलाई वेश्या बनाएर उसको स्वच्छता, शालीनता र सहजतालाई वेश्या स्तरमा खसाल्ने जुन कुचेष्टा तथाकथित कलाकार, साहित्यकार र त्यसको

माध्यमबाट पापको कमाई गर्ने दुष्ट, ज-जसले अनाचार गरिरहेका छन् त्यसलाई रोक्ने प्रार्थना पनि हो । नारीलाई बहिनी, छोरी, र माताको दृष्टिले हेर्ने अनुरोध त रक्षाबन्धनमा प्रत्यक्ष नै सन्निहित रहेको छ ।

नारी प्रति पवित्र भावनाको शक्तिको प्रमाण पौराणिक एवं ऐतिहासिक कथानकहरूमा पाइन्छ । इन्द्रलाई विजय तबमात्र प्राप्त भयो जब देवी शचीले पवित्र भावनाले रक्षासूत्र बाँधी दिइन् । अर्जुन शिवाजी, छत्रसाल आदि महानुभावहरूका सफलताको पछाडि उनीहरूको नारी प्रति पवित्र दृष्टिकोणले पनि असाधारण महत्व राख्दछ ।

क्रिया र भावना – रक्षाबन्धन पूज्य श्रद्धास्पद व्यक्ति अथवा कन्याहरूबाट गराइन्छ । सामूहिक आयोजनमा केही प्रतिनिहिरूले सबैलाई रक्षासूत्र बाँधिदिनु पर्दछ । व्यक्तिगत संबन्धको आधारमा राखी बाँध्ने क्रम यो समयमा चलाउने हो भने व्यवस्था विग्रन्छ तसर्थ यो काम यस कार्यक्रम भन्दा पछि नै गर्न वेश हुन्छ । रक्षासूत्र बाँध्ने बँधाउने समयमा परस्पर पवित्र-दिव्य स्नेह सूत्रसँग बँधने भाव राख्नु पर्दछ ।

ॐ यदाबध्नन्दाक्षायणा हिरण्य ऽ,शतानीकाय सुमनस्यमानाः ।
तन्मऽआबध्नामि शतशारदाय, आयुष्मांजरदष्टिर्यथासम् ॥ -३४.५२

॥ वृक्षारोपण ॥

प्रेरणा प्रवाह – वृक्ष परोपकारका प्रतीक हुन्छन् यिनले मानिस र पशुलाई माग्दै नमागे पनि छायाँ र फल प्रदान गर्दछन् । यसको अतिरिक्त वृक्षको अधिकताबाट वायु शुद्ध हुन्छ । वृक्षबाट वर्षा– प्रदूषण नियन्त्रण आदिबाट ठूलो सहयोग प्राप्त हुन्छ । मानव जीवनका आवश्यक वस्तुहरू तथा भोजन, वस्त्र, निवास आदिमा वृक्षको योगदान धेरै रहेको छ । यसकारण वृक्षारोपण, यिनको पूजन एवं अधिकाधिक हरियाली पैदा गर्नु प्रत्येक मानिसको कर्तव्य हो ।

क्रिया र भावना – पर्व प्रकरणको प्रतीक रूपमा तुलसीको बिरूवा रोप्ने न्यूनतम कार्यक्रम अवश्य पूरा गर्नु पर्दछ । यसको लागि उचित मात्रामा बिरूवा, पूजावेदीमा या अन्यत्र सजाएर राख्नु पर्दछ । उपस्थित व्यक्तिहरूमा जसले आफूकहाँ बिरूवा लगाउन चाहन्छ त्यसलाई दिनु पर्दछ । सबै जनाले बिरूवा हातमा लिएर मन्त्रका साथ अभिमन्त्रित गर्नु पर्दछ । भावना गर्नु पर्दछ कि प्रकृतिमा संव्याप्त कल्याणकारी चेतना प्रवाह यो बिरूवालाई मंगलमय क्षमताले सम्पन्न बनाईरहेको छ । मञ्चमा प्रतीक बिरूवालाई मन्त्रोच्चारकासाथ गमलामा रोप्नु पर्दछ । शेष व्यक्तिले कार्यक्रम समाप्त भएपछि त्यसलाई वांछित स्थानमा लगाउनु पर्दछ । श्रावणीदेखि भाद्रपद सम्म वृक्षारोपण अभियान चलाउनु पर्दछ ।

ॐ वनस्पतिरवसृष्टो न पाशैस्त्मन्या समञ्जञ्छमिता न देवः ।
इन्द्रस्य हव्यैर्जठरं पृणानः स्वदाति यज्ञं मधुना घृतेन ॥ -२०.४५

॥ संकल्प ॥

.... **नामाऽहं श्रावणीपर्वणि प्रायश्चित्तविधान-शुद्धान्तःकरणैः आर्षप्रणाल्याअनुरूपं तपश्चर्यात्यागयोः स्वजीवने सिद्धान्त- मंगीकृत्य श्रद्धानिष्ठापूर्वकं तद्धारणस्य संकल्पमहं करिष्ये । तत्प्रतीकरूपे .... नियमपालनार्थं स्वीकुर्वे ।**

॥ श्री कृष्ण जन्माष्टमी – गीता जयन्ती ॥

महात्म्य बोध – युगनिर्माण परिवार हिन्दू धर्मका अवतारी आत्माहरूमा राम र कृष्णलाई सूर्य चन्द्रमाको उपमा दिने गर्दछन् । रामको जन्म दिवस रामनवमीका दिन मनाइन्छ । कृष्णको दर्शन जन्माष्टमीको अपेक्षा गीता जयन्तीमा अझ बढी प्रखर भएको पाइन्छ । कृष्णले अर्जुनलाई भ्रम जंजालदेखि छुट्कारा दिलाएर कर्मयोगमा जुन तरीकाले प्रवृत्त गराउनु भयो, त्यसलाई महाभारतको घटनाक्रमको दृष्टिले मात्र होइन, अपितु, हिन्दू दर्शनमा त्यस समयमा चलिरहेको अवसादलाई तीब्र रूपले बदल्ने दृष्टिले पनि अत्यन्त क्रान्तिकारी भन्न सकिन्छ । भगवान् कृष्ण प्रति श्रद्धाभिव्यक्ति तथा उनको जीवनबाट प्रेरणा प्राप्त गर्नको लागि सामूहिक आयोजन चाहे कृष्ण जन्माष्टमी (भाद्रपद कृष्ण अष्टमी) मा गरियोस् अथवा गीता जयन्ती (मार्गशीर्ष शुक्ल एकादशी) मा, विधिविधान एक समान राखिन्छन् ।

भगवान् कृष्णको व्यक्तित्व र उनको जीवन दर्शन गीतालाई भिन्न-भिन्न मान्न मिल्दैन । यि दुबै एक अर्कासँग आवद्ध छन् । प्रेरणा पैदा गर्नको लागि दुबैको उपयोग गर्नु आवश्यक हुन्छ । भगवान् श्रीकृष्णले जीवनमा समग्र सन्तुलनलाई राख्नु भएको छ । ती दिनहरूमा त्याग र वैराग्यको हावा तेज बगेको थियो । ईश्वर भक्ति र आत्मकल्याण जस्ता महान लक्ष्यहरूलाई प्राप्त गर्नको लागि सामान्यतयाः गृह त्याग, एकान्तवास, सन्यास धारण, भिक्षाचरण र कायाकष्ट जस्ता क्रियाकलाप मात्र अपनाउन थालिएको थियो । त्यसैको प्रचलन परम्परा बन्न पुगेको थियो । प्रतिभावान् विभूतिहरू सांसारिक सामाजिक कर्तव्यहरूको उपेक्षा गरेर आत्म लाभमा लाग्ने गर्दथे । फलतः सम्पूर्ण समाज दुर्बल र अस्तव्यस्त हुँदै गएको थियो । यो प्रवाहको दिशा नवदले सम्म न अध्यात्मको उद्देश्य पूरा हुन्थ्यो र न त व्यक्तिको आत्म कल्याण नै सम्भव थियो । भगवान् कृष्णले अर्जुनको माध्यमबाट समस्त मानव जातिलाई यही संदेश दिए कि आत्म कल्याण र ईश्वर प्राप्तिकोलागि सर्वाङ्ग साधना कर्मयोगबाट नै हुन सक्दछ । भावनाहरूको निःस्वार्थ परमार्थपरक बनाउँदै लोकमंगलको लागि गरीएका सबै कर्म योग साधना एवं तपश्चर्या हुन् । यिनलाई अपनाए पछि आत्मकल्याण मात्रै होइन, लोकमंगलको उभयपक्षीय प्रयोजन पनि पूरा हुन्छ । अस्तु, जप, तपसम्म सीमित नरहेर लोकहितका क्रियाकलापलाई पूर्णताको लक्ष्य प्राप्त गर्ने माध्यम बनाउनु पर्दछ ।

गीतामा भगवान्ले अर्जुनलाई आफ्नो विराट् रूपको दर्शन गराउँदै यो प्रत्यक्ष विश्व नै मेरो साकार रूप हो भन्ने कुरा बताए । संसारलाई सुन्दर, समुन्नत, सुविकसित र सुव्यवस्थित बनाउनको लागि गरीएका समस्त प्रयत्न ईश्वर आराधनाका श्रेष्ठतम उपचार हुन् भन्ने कुरा बोध गराए । यो प्रतिपादन त्यो एकांकी मान्यताको प्रकारान्तरले खण्डन हो जसमा अमुक नाम रूपको अनुष्ठान परक, उपासनालाई जीवन लक्ष्यको मूर्तिको साधन मानिन्थ्यो र परमार्थ प्रेमीले त्यसैमा आफ्नो सम्पूर्ण समय, श्रम एवं साधना नियोजित गरेको हुन्थ्यो ।

गीतामा कर्म गर्ने एउटा उत्कृष्ट र मनोवैज्ञानिक शैलीलाई दर्शाइएको छ । लक्ष्य उच्च राखे पनि, भरपूर प्रयत्न गरेपनि, सफलता पूर्णतया निश्चित हुँदैन । परिस्थितिले पनि आफ्नो काम गर्दछ र कइयों पटक यस्ता परिणाम सामुन्ने आउँछन् जस्मा श्रेष्ठ प्रयाश पनि असफलताको नजीक पुग्न जान्छ । यस्ता घटनाक्रमहरूबाट कर्मयोगीलाई पनि ठूलो आघात लाग्न सक्दछ र ऊ हतोत्साह भएर आफ्नो साहस र प्रयाश नै गुमाउन सक्दछ । भगवान्ले यो स्थितिबाट बच्नको लागि श्रेष्ठ कर्म गर्नलाई नै संतोष, गौरव, उल्लास एवं श्रेयको केन्द्रविन्दु मान्नु पर्दछ भनि एउटा मनोवैज्ञानिक मोड दिनु भएको छ । श्रेष्ठ कर्म गरीएको र त्यसमा पूर्ण तत्परता र सतर्कता अपनाइएको छ भने यसैलाई आफ्नो महानता एवं साहसिकताको सफल अभिव्यंजना मान्नु पर्दछ र कर्मफललाई गौण सम्झनु पर्दछ । भौतिक सफलता/असफलता त पछि मात्र प्राप्त हुन्छ त्यसको मूल्यांकन अरूहरूले गर्दछन् तर आफ्नो मूल्यांकन र आफ्नो सफलता तथा संतोष त त्यो शुभारम्भका साथ नै उपलब्ध गरीहाल्नु पर्दछ, जुन बेला श्रेष्ठ कर्म गर्ने दिशामा त्यो पाइला उठाइयो, जुन पाइला उठाउन सामान्यतया लोभ, मोहग्रस्त व्यक्तिहरूले साहस गर्दैनन् ।

कर्मयोग दर्शनमा सफलताको परिभाषा र संतोषको केन्द्रविन्दु बदल्ने काम भएको छ । जसबाट अनाचारी व्यक्तिहरूद्वारा अनुचित बाटोमा लागेर प्राप्त गरेका सफलतातिर कसैको पनि लोभ लालच देखा नपरोस् । आफ्ना सत्प्रयत्नको भौतिक परिणाम केही बढी नै प्राप्त नभए पछि कसैको हिम्मत नटुटोस् । कर्मयोगको दर्शनले त्यस मानसिक असन्तुलनदेखि रक्षा गर्दछ, जुन कि शारीरिक रोगहरू भन्दा पनि हजारौं गुणा बढी कष्टकर र हानिकारक सिद्ध हुन्छ । घटनाक्रम कसैको हातमा हुँदैन, प्रिय र अप्रिय परिस्थिति घाम-छायाँ झैं आईरहन्छन् । मानिसहरूमा पनि सर्वथा सज्जनता नै कहाँ छ र ? व्यक्ति तथा घटनाहरूद्वारा बारम्बार यस्ता व्यवधान प्रस्तुत गर्ने गरीन्छ जसबाट उद्वेग र आवेश उत्पन्न हुन्छ । क्रोध, चिन्ता, भय, निराशा, घृणा उत्पन्न गर्ने किसिमका अवसर सँधै उपस्थित हुने गर्दछन् तिनलाई बदल्न र सुधार्नको लागि संतुलित मस्तिष्क रहेमा केही सोच्न सकिन्छ र ठीक काम गर्न सकिन्छ तर मानसिक दुर्बलताका कारण घटनाक्रम भन्दा पहिले मस्तिष्कद्वारा उल्टो नै सोच्ने र गरीने काम हुन्छ । फलस्वरूप विपत्ति अझ धेरै गुणा बढ्न पुग्दछ । अर्काद्वारा प्रस्तुत व्यवधानको अपेक्षा आफ्नो असंतुलनको हानि अनेक गुणा हुन्छ । यदि विवेक स्थिर राख्न सकिन्छ भने आफ्नो बुद्धि विवेकले निम्टन सक्ने किसिमको संकटलाई सीमित नै बनाई राख्न कम से कम आफ्नो संतुलन बनाई राख्न सकिन्छ ।

मनोविज्ञान शास्त्रीहरूले व्यक्ति या घटनाको कारण मानिसलाई सीमित हानि मात्र हुन सक्ने भन्ने कुरा राम्ररी थाहाँ पाउँछन् । असीम हानि त उसको आवेशग्रस्तताले नै उत्पन्न गर्दछ । असफलता अथवा दुर्व्यवहारका कारण मानिसको

साहस टुट्छ, अविश्वासी पलायनवादी बन्दछ । यदि सफलता मिल्यो भने मानिस अहंकारी, उद्धत, अतिवादी र दुस्साहसी बन्न पुग्दछ र त्यो हर्षातिरेक स्थिति पनि एक किसिमको उन्माद उत्पन्न गरेर अवास्तविकतावादी बनाई दिन्छ । यसप्रकार सफलताको उपलब्धिले पनि यदि असंतुलन उत्पन्न गर्दछ भने त्यो असफलता भन्दा पनि महँगो पर्न जान्छ ।

स्थितप्रज्ञको – समत्वयोगको चर्चा गर्दै भगवान् कृष्णले गीताको माध्यमबाट मानिसको सबभन्दा ठूलो विशेषता र गरीमा उसको मानसिक संतुलनको स्थिरतालाई बताउनु भएको छ । यस आधारमा मानिसले आफ्नो विवेकलाई संकटकालमा लाग्ने स्थितिलाई खेलाडी जस्तै अभिनेताको भावना झै निर्वाह गर्दै मानसिक आघातदेखि बाँच्न सक्दछ र प्रसन्न, प्रफुल्लतालाई अक्षुण्ण बनाई रहन सक्दछ । यस्तो मानसिक स्थिति वस्तुतः एउटा बहुतै ठूलो उपलब्धि हो र यसका दूरगामी परिणाम हुन्छन् । यसबाट तीन चौथाई भन्दा बढी त्रास दिने मनोविकारहरू देखि छुटकारा मिल्दछ र हलुंगो चित्त भएको व्यक्तिले आफ्नो व्यक्तित्वलाई कसरी समुन्नत बनाई रहेको हुन्छ तथा सफलताहरूको वरण गरीरहेको हुन्छ ? यो कुरा कुनै पनि मनः शास्त्रका विद्यार्थीको समझमा सहजै आउन सक्दछ । व्यक्तिहरूलाई जतिसुकै माया गरे पनि तिनको दोषलाई सहन गर्नु हुँदैन । यो विश्लेषणको अद्भुत शैली हो । सामान्यतया मित्रको दोष सहन गरीन्छ र शत्रुको गुण पनि दम्भ जस्तो लाग्दछ, यो व्यामोहबाट पक्षपात बढ्दछ र सुधार परिष्कारको गति अवरूद्ध हुन पुग्दछ । गीताले रोगीसँग प्रेम र रोगमाथि तलवार वर्षाउने परिष्कृत दृष्टि अर्जुनलाई दिएकोले नै उनी महाभारतको जीवन संग्राममा महत्वपूर्ण पात्र बन्न सकेका हुन् ।

यस्ता अगणित सन्दर्भ गीताका श्लोकहरूमा भरिएका छन्, जसको प्रकाश किरणले यदि हाम्रा अन्तःकरणलाई अलिकति पनि स्पर्शित गर्न सकदछन् भने निःसंदेह हामी जीवन रंगमञ्चका सफल अभिनेता र दिग्भ्रान्त जन समाजको मार्ग दर्शन गर्न सक्ने ऐतिहासिक लोक नेता बन्न सक्दछौ । कृष्ण चरित्रमा अनेक प्रेरणाप्रद प्रसंगहरू छन् । आरम्भकालदेखि नै असुर आततायीहरू सँग लडीरहनु, सामूहिक श्रमदानको व्यवस्था जुटाएर गोवर्द्धन पर्वत खडा गर्नु, गाई सम्बर्द्धनको महत्वलाई सर्वसाधारणको मनमा गहिराई सम्म बसाल्नको लागि गान्धीजीद्वारा चलाउने गरेको चर्खा जस्तै त्यस कार्यमा स्वयं निरन्तर रहनु, न्याय पक्षलाई समर्थन दिनको लागि अडिग रहनु, सारथी बन्ने जस्तो सानो मानिसको कार्यलाई पनि अपनाएर श्रमजीवी वर्गको गरीमा सुरक्षित राख्नु, सुदामाको गुरुकुलमा आर्थिक कमी पर्दा उनलाई याचनाको अवसर नदिइकन नै उनको अर्थाभाव दूर गर्नु, व्याधाद्वारा पैतालामा वाण लाग्नाले भएको मृत्युद्वारा यो जन्ममा शुद्ध चरित्र रहे पनि पूर्वकृत पापफलको अनिवार्यता बनी नै रहन्छ त्यसबाट कोही बच्न सक्दैन भन्ने कुरा सिद्ध गर्नु भगवान्का निष्काम कर्मयोगका उदाहरण र प्रेरणाप्रद प्रसंगहरू हुन् । उल्लेखनीय के छ भने राम अवतारमा लुकेर वालिलाई मारेको दण्ड कृष्णावतारमा भोग्नु पऱ्यो । वालि व्याधा बनेर बदला लिन आएको थियो । कंशद्वारा वृजको समस्त दूध आफ्नो लागि माग्नु र त्यसलाई नष्ट गर्नु कृष्णलाई मन परेन र उनले दूध घिउ लिएर जाने गोपीहरूको बाटो छेके । यो कामको गान्धीजीको असहयोग आन्दोलन र सत्याग्रह प्रयोगसँग तुलना गर्न सक्दछौं । नर-नारीको परस्पर मिलनको काम विकृति नै पैदा गर्ने हुनाले यसलाई सहन गर्नु हुँदैन भन्ने किसिमको मान्यतालाई उनले चुनौती दिए र नर-नारीको साथ-साथ बसाई पवित्र दृष्टिकोणमा बाधक हुन सक्दैन भन्ने कुरा बताए तथा यि सबैलाई पृथक-पृथक प्रतिवन्धित गर्नु प्रत्येक दृष्टिले अहितकर हुन्छ, मानिस मात्र मिलेर बस्नु पर्दछ, नर-नारीले हाँस्दै खेल्दै साथ-साथ जीवन निर्वाह गर्नु पर्दछ दृष्टिकोणको पवित्रता त भावनाहरू माथि निर्भर हुन्छ यसमा सहचरत्व बाधक हुँदैन, यो कुराको शिक्षण उनले गोप-गोपीहरूको सम्मिलित रासलीलाद्वारा दिइएको छ ।

जयद्रथ वधका समयमा सूर्य प्रकाशमा नक्कलीपन उत्पन्न गर्नु, कर्ण शस्त्र विहीन भए पछि अर्जुनलाई आक्रमण गर्न लगाउनु, एक पत्नीव्रतलाई अनिवार्य नमान्नु, द्रौपदीलाई पाँच पति राख्ने र आफ्ना कइयों पत्नीहरूको अभिनय प्रयोग गर्नु, यस्ता तमाम प्रसंगहरू छन् जसलाई सामान्य लोक परम्परा भन्दा माथि उठेर यो दृष्टिले विचार गर्नु पर्दछ कि उच्च आदर्शको रक्षाको लागि प्रचलित आचार संहितामा हेरफेर पनि गर्न सकिन्छ । गुप्तचर विभागलाई छल र झुठको आधारमा नै आफ्नो राष्ट्रको सेवा गर्ने अवसर प्राप्त हुन्छ । सैनिक र योद्धाले हिंसाको प्रयोग गर्दछन् । यिनलाई सामान्य दृष्टिकोणले हेय भन्न सकिन्छ तर सूक्ष्म विबेचनाले यसको पनि आवश्यकता अनुभव गर्दछ । दुष्टता सँग निप्टनको लागि आपत्ति धर्मको आधारमा अथवा अपरिहार्य आवश्यकता उत्पन्न भएपछि, त्यस्ता व्यक्तिक्रम पनि सहनु पर्दछ । कृष्णका केही चरित्रले यसै मान्यताको समर्थन गर्दछन् । उनको माखनचोरी लीलालाई

क्रान्तिकारीहरूको डकैतीसँग तुलना गर्न सकिन्छ। विश्वामित्र ऋषिद्वारा आपत्तिकालमा कुकुरको मासु खाएर आफ्नो प्राण रक्षा गरेको प्रसंगलाई पनि यसै श्रेणीमा राख्न सकिन्छ।

जे भए पनि हामीले यस्ता घटनाहरूलाई दार्शनिक अल्भ्रेरोमा नयाँ ढंगले सोच्ने एउटा तरीका पनि मान्नु पर्दछ र यसमा अरूलाई पनि विचार गर्ने मौका दिनु पर्दछ। जनसंख्या निरोधमा एउटा उपाए द्रौपद्मीको पनि प्रचलित छ। पर्वतीय क्षेत्रहरूमा भूमिको अभाव तथा परिवार विस्तारको ठाउँ नदेखेपछि त्यहाँ आज पनि एक भाइको विवाह हुन्छ र शेष सहपति भएर बस्दछन्।

जर्मनीमा द्वितीय विश्वयुद्धका समयमा तमाम मानिस मरेका सकिएका थिए र बढेको नारी संख्याको अस्तव्यस्तता रोक्नको लागि पुरूषहरूलाई धेरै पत्नी राख्ने कानूनी अधिकार दिइएको थियो। यस्तै विशेष परिस्थितिमा विशेष प्रथा विशेष रूपले बदल्न स्थापित गर्न सकिन्छ। भगवान् कृष्णले यसैको समर्थन गर्नु भएको छ। उनले मान्यतालाई मेट्नै नसकिने रेखा नमानेर परिस्थितिका अनुरूप उनमा स्वतन्त्र चिन्तनको गुंजायस राख्ने पथ प्रशस्त गर्नु भएको छ।

भगवान् श्रीकृष्ण प्रत्येक दृष्टिले महान् हुनुहुन्थ्यो। उनको चरित्र मध्येबाट जति अंश सर्वोपयोगी छ त्यसलाई हामी सबैले अनुकरणीय मान्नु पर्दछ। विशेष परिस्थितिमा विशेष ढंगले सोच्नको लागि उहाँले जे गर्नु भएको या भन्नु भएको छ त्यसलाई विशेषज्ञहरूको लागि छोडी दिनु पर्दछ। जन सामान्य त्यसमा अल्झिनु हुँदैन।

॥पूर्व व्यवस्था ॥

श्रीकृष्ण जन्माष्टमी – गीता जयन्तमिा सामान्य पर्व जस्तो व्यवस्थाबाट काम चलाउनु पर्दछ। पूजन मन्चमा भगवान् श्रीकृष्णको सखाहरूको प्रतीक अर्जुन या ग्वालबालका चित्र र गीताको पुस्तक आदि सजाएर राख्नु पर्दछ। आवाहन पूजनको लागि प्रतीक स्थापना आवश्यक छ।

पर्व पूजनको यस्तो समय राख्नु पर्दछ जसमा सबैलाई पुग्ने कठिनाई नहोस्। जन्म समारोहको नाममा रातको १२ बजे आयोजनको कुरा सोच्नु हुँदैन। पर्वको समयमा भगवान् कृष्णको अभिवादन पूजन गर्ने भाव राख्नु पर्दछ। श्रद्धा र उपयोगिता दुबै दृष्टिले यो भाव उपयुक्त रहन्छ।

॥ पर्व पूजन क्रम ॥

प्रारम्भमा प्रेरणा संचारको लागि गीत एवं संक्षिप्त उद्वोधन गरेर पूजन क्रम आरम्भ गर्नु पर्दछ। षट्कर्मदेखि रक्षाविधान सम्मको क्रम अन्य पर्वहरू जस्तै चल्नु पर्दछ। विशेष पूजनमा भगवान् कृष्णको आवाहन, सखा आवाहन, एवं गीता आवाहन गर्नु पर्दछ। तीनवटैको संयुक्त पूजन षोडशोपचारले गर्नु पर्दछ भगवान् कृष्णलाई नैवेद्यको रूपमा विशेष रूपले गो-द्रव्य चढाउनु पर्दछ। अन्तमा यज्ञ, दीपयज्ञ, समापन, देवदक्षिणा, संकल्प र संगीत आदि कार्यक्रम राख्नु पर्दछ।

॥ विशेष पूजन ॥

प्रेरणा प्रवाह – पर्व पूजनमा भगवान् कृष्ण, उनका सखा मित्र एवं गीताको आवाहन पूजन गर्नु पर्दछ। विशेष नैवेद्यमा गो-द्रव्य चढाउनु पर्दछ। यी उपचारहरूसँग संवद्ध प्रेरणा, उपचार भन्दा पहिले नै प्रकट गर्नु पर्दछ।

भगवान् कृष्णको संदर्भमा भूमिकामा तमाम कुराहरूको संकेत गरिसकिएको छ ती मध्ये केही कुराहरू आवाहन भन्दा पहिले पनि भन्न सकिन्छ। सखाको सहयोग सहकारिताको प्रतीक हुन्छ। यो यस्तो वृत्ति हो, जसको आवश्यकता भिन्न-भिन्न सामाजिक व्यवस्थाका समर्थकले पनि एक मतले स्वीकार गर्दछन्। उनको जीवनमा बाल्यकाल देखि अंतसम्म मित्रको सहकारिताको प्रवाह बडो स्पष्टताले विकसित भएको छ। सखा आवाहनका साथ यसलाई पनि स्पष्ट पार्दै जानु पर्दछ।

गीतालाई कृष्णजीको शास्वत कलेवर भन्न सकिन्छ । यसमा ज्ञानलाई जनसुलभ र सर्वोपयोगी बनाउने आफ्नै ढंगले प्रयाश गरीएको छ । व्यक्तिको जीवन दर्शन नै उसको सक्कली स्वरूप हुन्छ भन्ने तत्वलाई गीता पूजनका साथ व्यक्त गर्नुपर्दछ । गो-द्रव्य कृष्णजीलाई विशेष प्रिय थिए । उहाँले गाई संवर्द्धन अभियान, चर्खा र सर्वोदयको ढंगले चलाउनु भएको थियो । हिन्दू संस्कृतिमा गोवंश र गोद्रव्यको उपयोगको महत्व जन-जीवनमा उत्रन सकिरहेको छैन । गो-द्रव्यद्वारा त्यसलाई व्यापक बनाउने प्रेरणा विकसित गर्नु, प्रार्थना गर्नु अभीष्ट हुन्छ ।

॥ श्रीकृष्णावाहन ॥

ॐ देवकीनन्दनाय विद्महे, वासुदेवाय धीमहि । तन्नः कृष्णः प्रचोदयात् । कृ.गा.
ॐ वंशी विभूषितकरान्नवनीरदाभात्,
पीताम्बरादरूणविम्बफलाधरोष्ठात् ।
पूर्णेन्दुसुन्दरमुखादरविन्दनेत्रात्,
कृष्णात्परं किमपि तत्वमहं न जाने ॥ ॐ श्रीकृष्णाय नमः ।

॥ श्रीकृष्ण-शखा आवाहन ॥

ॐ सखायः सं वः सम्यञ्चमिष ऽ स्तोमं चाग्नये ।
वर्षिष्ठाय क्षितीनामूर्जो नप्त्रे सहस्वते ॥ - १५.२९
श्रीकृष्ण सखिभ्यो नमः ।

॥ गीता आवाहन ॥

ॐ गीता सुगीता कर्त्तव्या, किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः ।
या स्वयं पद्मनाभस्य, मुखपद्माद्विनिः सृता ॥
गीताश्रयेऽहं तिष्ठामि, गीता मे चोत्तमं गृहम् ।
गीताज्ञानमुपाश्रित्य, त्रींल्लोकान्पालयाम्यहम् ॥
सर्वोपनिषदो गावो, दोग्धा गोपालनन्दनः ।
पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता, दुग्धं गीतामृतं महत् ॥
ॐ श्रीगीतायै नमः ।

तत्पश्चात् आवाहन गरेर पुरूषसूक्तले षोडशोपचार पूजन गर्नु पर्दछ ।

॥ गोद्रव्य-अर्पण ॥

मन्त्रका साथ पंचामृत भगवान् कृष्णलाई अर्पित गर्नु पर्दछ ।

ॐ माता रुद्राणां दुहिता वसूनां, स्वसादित्यानाममृतस्य नाभिः ।
प्र नु वोचं चिकितुषे जनाय, मा गामनागामदितिं वधिष्ट ॥ ऋ. ८.१०.१.१५

॥ संकल्प ॥

.... नामाऽहं कृष्णजन्मोत्सवे /गीताजयन्तीपर्वणि स्वशक्ति -अनुरूपं न्यायपक्षवरणं तत्समर्थनं च करिष्ये । तत्प्रतीकरूपेण ..... नियमपालनार्थं संकल्पयिष्ये ।

॥ पितृ अमावस्या ॥

यो पर्व आश्विन कृष्णपक्ष (पितृ पक्ष) को अन्तमा अमावस्या (औंसी) का दिन हुन्छ । श्राद्ध संस्कारको आधारमा यसको आयोजन गरीन्छ । प्रारम्भमा सामान्य प्रकरणबाट षट्कर्मदेखि रक्षाविधानसम्म गराइन्छ त्यसपछि यम आवाहन, पितृ आवाहन, तर्पण पिण्ड दान श्राद्ध संकल्प आदि समय र परिस्थिति अनुसार विवेकपूर्ण ढंगले गराउनु पर्दछ । उपर्युक्त प्रकरण यो पुस्तकको मरणोत्तर संस्कारमा व्याख्या भैसकेको छ । विसर्जन भन्दा पहिले पितृ मोक्ष (उत्रृण भाव) को संकल्प लिनु पर्दछ । संकल्प दोहोराउने क्रम तल दिइएको छ

॥ संकल्प ॥

..... नामाऽहं पितृमोक्षपर्वणि परमेश्वर-प्रकृति - पितृ-परिजन आश्रित इतर- जन ानां कृतमुपकाराणाभृणाद् आनृयणर्थं प्रवलपुरूषार्थम् अहं करिष्ये ।

॥ विजयादशमी ॥

माहात्म्य बोध – बडा दशै शौर्य, शक्ति र स्वास्थ्यको पर्व हो । यो दिन हामी आफ्नो भौतिक शक्ति मुख्यतया शस्त्र र स्वास्थ्यबलको लेखाजोखा गरीन्छ । आफ्ना शक्तिलाई विकसित एवं सामर्थ्ययुक्त बनाउनकोलागि दशैले प्रेरणा दिन्छ । हुन त यो पर्वका साथ कइयों कथाहरू जुटेका छन् तर मुख्यतः दुर्गा, जो शक्तिकी अधिष्ठात्री देवी हुन् । यिनको इतिहासले बहुतै महत्व राख्दछ । कथा यस्तो छ कि ब्रम्हाजीले असुरहरूको मुकाविला गर्नकोलागि सबै देवताहरूको अलिअलि शक्ति संग्रहित गरेर दुर्गा अर्थात संघशक्तिको निर्माण गरे र त्यसको वलले शुम्भ–निशुम्भ, मधु-कैटभ, महिषासुर आदि राक्षसहरूको अन्त भयो । दुर्गाको अष्टभुजाको मतलव आठ प्रकारका शक्तिहरू सँग छ । शरीरवल, विद्यावल, चातुर्यवल, धनवल, शस्त्रवल, शौर्यवल, मनोवल र धर्मवल । यी आठ प्रकारका सामूहिक शक्तिको नाम नै दुर्गा हो । दुर्गाले यिनैको सहाराले बलवान् राक्षसहरूमाथि विजय पाएकी थिइन् ।

समाजलाई हानि पुऱ्याउने आसुरी शक्तिको सामूहिक र दुष्ट व्यक्तिहरूको प्रतिरोध गर्नको लागि हामीले संगठन शक्तिका साथसाथ उक्त शक्तिहरूको आर्जन गर्नु पर्दछ । उक्त आठ शक्तिहरूले सम्पन्न समाज नै दुष्टताहरूको अन्त गर्न सक्दछन् । समाज विद्रोहीहरूलाई नष्ट गर्न सक्दछन् र दुराचारीहरूको मुकाविला गर्न सक्दछन् ।

दशैको पर्व यी शक्तिहरूको आर्जन गर्ने तथा शक्तिको उपासन गर्ने पर्व हो । स्मरण रहोस् संसारमा कमजोर र अशक्त व्यक्तिले नै पाप, खरावी र अन्यायलाई प्रोत्साहन दिने गर्दछन् । जहाँ यस किसिमका व्यक्तिहरू धेरै हुन्छन्, त्यो समाज अस्त-व्यस्त एवं नष्ट-भ्रष्ट भैहाल्छ । त्यहाँ अशान्ति र अन्यायको बिगबिगी हुन्छ ।
दशैमा भगवान् रामद्वारा रावणमाथि विजयको कथा पनि सर्वविदित छ । व्यक्ति, परिवार एवं समाजमा असुर प्रवृत्तिको वृद्धिले नै अनर्थ पैदा गर्दछ । जुन कमजोरीका कारण तिनमा काबु पाउने असफलता प्राप्त हुन्छ, तिनलाई शक्ति साधनाद्वारा समाप्त गर्नको लागि योजना बनाउने संकल्प प्रखर गर्ने तथा तदनुसार क्रम अपनाउने प्रेरणा लिएर यो पर्व आउँछ । यसको उपयोग पूर्ण तत्परता एवं समझदारीले गर्नु पर्दछ ।

॥ पूर्व व्यवस्था ॥

यो पर्व आश्विन नवरात्रिसँग गाँसिएको छ । नवरात्रि साधनाको महत्व एवं सामूहिक साधना क्रमको विवरण चैत्र नवरात्रि प्रकरणमा दिइएको छ । नौ दिनको सामूहिक साधनाको अनुष्ठान जहाँ र जुन स्तरमा भएपनि आयोजित गर्नु पर्दछ । नवमीका दिन प्रातःकाल पूर्णाहुति राखेर नवरात्रि साधनाको पूर्णाहुति एवं दशै पर्वको संयुक्त रूप पनि दिन सकिन्छ । यदि साधनाको पूर्णाहुति नवमीको दिन अर्थात दशै भन्दा एकदिन पहिले गरीएको छ भने स्थानीय सुविधाका अनुसार दशै पर्व पूजन दशमीका दिन प्रातःकाल या सायंकाल कुनै बेला पनि गर्न सकिन्छ ।

देवपूजन मन्चमा अष्टभुजी आमा दुर्गाको चित्र स्थापित गर्नु पर्दछ । शस्त्र पूजनको लागि कुनै शस्त्र चौकीमा सजाएर राख्नु पर्दछ । पूजन सामग्रीका साथ पुष्प, अक्षत, चन्दन आदि उपस्थिति अनुसारको पर्याप्त मात्रामा राख्नु पर्दछ ।

॥ पर्व पूजन क्रम ॥

पर्व अनुरूप प्रेरणा विकसित गर्नको लागि उपयुक्त संगीत एवं संक्षिप्त भूमिका पछि पूजन क्रम प्रारम्भ गर्नु पर्दछ। षट्कर्मदेखि रक्षाविधानसम्म सामान्य क्रम यथास्थिति चलाउनु पर्दछ। विशेष पूजन तल उल्लेख भए अनुसार गर्नु पर्दछ।

॥ दुर्गा आवाहन पूजन ॥

दुर्गा देववृत्तिको नाम हो। यी देवानुकूल विशेषताहरू हामीमा र सम्पूर्ण संसारमा जागुन् भन्ने भावना गर्नु पर्दछ । यिनको संयुक्त उपयोग गर्ने क्षमता पाऊँ। यिनै भावनाका साथ सबैले हात जोडेर मन्त्र बोल्नु पर्दछ।

ॐ संगच्छध्वं संवदध्वं, सं वो मनांसि जानताम्।
देवाभागं यथापूर्वे, सञ्जानाना उपासते॥ – ऋ. १०.१९१.२

यसपछि माता दुर्गाको विशेष आवाहन गर्नु पर्दछ –

॥ दुर्गा आवाहन ॥

ॐ गिरीजायै विद्महे, शिवप्रियायै धीमहि। तन्नो दुर्गा प्रचोदयात्। दु.गा.
ॐ नमस्ते शरण्ये शिवे सानुकम्पे,
नमस्ते जगद् व्यापिके विश्वरूपे।
नमस्ते जगद्वन्द्य पादारविन्दे,
नमस्ते जगत्तारिणि त्राहि दुर्गे॥
ॐ श्री दुर्गायै नमः। आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि।
तत्पश्चात् पुरुषसूक्तवाट षोडशोपचार पूजन गर्नु पर्दछ।

॥ शस्त्र पूजा ॥

प्रेरणा प्रवाह – आसुरी शक्तिहरूलाई नियंत्रित गर्नको लागि जुन साधनहरूको आवश्यकता पर्दछ तिनलाई शस्त्र भनिन्छ। रक्षार्थ तिनको उपयोग गर्नै पर्ने हुन्छ तर एकपटक शस्त्रको उपयोगको अभ्यास हुनासाथ त्यसको उपयोग स्वार्थ पूर्तिको लागि पनि गर्न शुरू हुने गर्दछ। शस्त्र पूजाका साथ शस्त्रको उपयोग यस किसिमको होस् जुन अभिनन्दनीय होस् भन्ने प्रेरणा गासिएको छ। माता दुर्गाले शस्त्रहरूमा त्यो संस्कार पैदा गरून् जसले उनलाई सद्उद्देश्यदेखि पन्छिन नदेओस्।

चौकीमा शस्त्र राखेर मन्त्र सहित त्यसमा पुष्प चढाउनु पर्दछ, विशेष शस्त्र छैन भने लट्ठी, चक्कु आदिबाट काम चलाउनु पर्दछ

ॐ शत्रू षाण्नीषाडभिमातिषाहो गवेषणः सहमान उद्भित्।
वाग्वीव मन्त्रं प्र भरस्व वाचं, सांग्रामजित्यायेषमुद्वदेह ॥ अथर्व ५.२०.११

यसपछि यज्ञ आदि समापनका उपचार यथास्थिति गर्नु पर्दछ।

॥ संकल्प ॥

.... नामाहं दुर्गापूजनपर्वणि समाजे स्वान्तः करणे च सद्वृत्तीनां समारोपणे तदभिनन्दन-सहकारयोश्च संकल्पम् अहं करिष्ये।

॥ दीपावली पर्व ॥

दीपावली लक्ष्मीको पर्व मानिन्छ। लक्ष्मीको तात्पर्य हो अर्थ, धन। यो अर्थको पर्व हो। दीपावलीमा हामीले आफ्नो आर्थिक स्थितिको लेखा जोखा गर्दछौ। उसको लागत बनाउँदछौ र लाभ हानिमा विचार गर्दछौ। तर पर्व मात्र हिसाव

कितावसम्म सीमित छैन, अपितु, यो अवसरमा आर्थिक क्षेत्रमा आफ्ना खरावीहरूलाई छोडेर राम्रोपन ग्रहण गर्ने पर्व हो । अर्थ अर्थात् लक्ष्मी जीवन साधनको, विकासतिर बढ्ने सहारा हो । तर ठिक त्यस्तै जस्तै आमाको दूध । हामीले लक्ष्मीलाई आमा सम्झेर त्यसलाई आफ्नो जीवनलाई विकसित गर्ने र सामर्थ्यवान् बनाउनको लागि उपयोग गर्नु पर्दछ । भोग, विलास र ऐश आरामकोलागि होइन । यसकारण आमा लक्ष्मीको रूपमा अर्थको पूजा गर्नु दीपावलीको एउटा विशेष कार्यक्रम हुन्छ । आवश्यकतानुसार खर्च गर्नु, उपयोगी काममा लगाउनु, नीति, श्रम र न्यायबाट धनोपार्जन गर्नु, बजेट बनाएर त्यसको क्षमता अनुसार खर्च गर्नु, आर्थिक क्षेत्रमा सन्तुलन बनाई राख्नु यी दीपावली पर्वका सन्देश हुन् ।

गणेश, दीप र गो-द्रव्य पूजन यो पर्वका विशेषता हुन् । यसको तात्पर्य यो हो कि धनको अधिष्ठात्री देवी लक्ष्मीको अर्थात अर्थको सद्बुद्धि ज्ञान, प्रकाश र परमार्थिक कार्यसँग विरोध हुनु हुँदैन । अपितु, अर्थको उपयोग यिनको लागि हुनु पर्दछ र अर्थोपार्जन पनि यिनैबाट प्रेरित हुनु पर्दछ ।

लक्ष्मीपूजन प्रारम्भ गर्नु भन्दा पहिले पूजा वेदीमा लक्ष्मी, गणेशको चित्र या मूर्ति, बहीखाता (आम्दानी खर्चको कागज), कलम, मसिदानी, आदि राम्ररी सजाएर राख्नु पर्दछ तथा आवश्यक पूजाको सामग्री तैयार गर्नु पर्दछ ।

हुन त सबै पर्वहरू सामूहिकरूपले मनाइन्छ तर यो पूजाको लागि कोही प्रतिनिधिलाई पूजा चौकीनिर बसाल्नु पर्दछ । यसै परिप्रेक्षमा नजीक बसालिएका प्रतिनिधिलाई षट्कर्म गराउनु पर्दछ, अन्य उपस्थित परिजनहरूको सामूहिक सिंचनबाट पनि काम चलाउन सकिन्छ । त्यसपछि सर्वदेव नमस्कार र स्वस्तिवाचन आदि कर्म सामान्य प्रकरणबाट पूरा गर्नु पर्दछ । तत्पश्चात् श्रीगणेश एवं लक्ष्मीको आवाहन-पूजन प्रतिनिधिद्वारा गराउनु पर्दछ ।

॥ गणेश आवाहन ॥

गणेशजीलाई विघ्ननाशक र बुद्धि-विवेकको देवता मानिन्छ । दीपावलीमा गणेश पूजनको तात्पर्य यो हो कि हामी धनलाई खर्च गर्न र कमाउन बुद्धि विवेकले काम लिनु पर्दछ । अविवेकी ढंगले बुद्धिहीनताका साथ त्यसलाई गलत ढंगले आर्जन गर्नु हुँदैन र खर्च पनि गर्न हुँदैन ।

ॐ एकदन्ताय विद्महे, वक्रतुण्डाय धीमहि । तन्नो दन्ती प्रचोदयात् । ग.गा.
ॐ विघ्नेश्वराय वरदाय सुरप्रियाय,
लम्बोदराय सकलाय जगद्धिताय ।
नागाननाय श्रुतियज्ञविभूषिताय,
गौरीसुताय गणनाथ ! नमो नमस्ते ॥
ॐ श्रीगणेशाय नमः ।

॥ लक्ष्मी आवाहन ॥

लक्ष्मीलाई विष्णु भगवान्की पत्नी अर्थात् जगन्माता मानिन्छ । जीवनलाई राम्ररी विकसित हुनुमा अर्थ प्रधान साधनहरूको अति आवश्यकता पर्दछ । तर स्मरण के रहनु पर्दछ भने हामीले यिनको उपयोग आमा जस्तै गर्नु पर्दछ । जसरी हामीले आफ्नो भोक मेटाउन र जीवन धारण गर्नको लागि आमाको स्तनपान गर्दछौं, त्यस्तै धन आदि साधनहरूको सदुपयोग गर्नु पर्दछ ।

ॐ महालक्ष्म्यै विद्महे, विष्णुप्रियायै धीमहि । तन्नो लक्ष्मी प्रचोदयात् । ल.गा.
ॐ आद्यन्तरहिते देवि, आद्यशक्ति महेश्वरि ।
योगजे योगसम्भूते, महालक्ष्मि नमोऽस्तु ते ॥
स्थूलसूक्ष्ममहारौद्रे, महाशक्तिमहोदरे ।
महापापहरे देवि, महालक्ष्मि नमोऽस्तु ते ॥
पद्मासनस्थिते देवि, परब्रह्मस्वरूपिणि ।

परमेशि जगन्मातः, महालक्ष्मि नमोऽस्तु ते ॥
श्वेताम्बरधरे देवि, नानालंकारभूषिते ।
जगत्स्थिते जगन्मातः, महालक्ष्मि नमोऽस्तु ते ॥
ॐ श्री लक्ष्म्यै नमः ।

पुरूषसूक्तवाट आवाहित सबै देवताहरूको षोडशोपचार पूजन गर्नु पर्दछ ।

॥ बहीखाता एवं कलम दवात पूजन ॥

बहीखाता बजेट बनाउने र हिसाव राख्ने एउटा साधन हो । यसले आय-व्यय बताउँछ । यसकारण दीपावलीमा बहीखाताको पूजन गरिन्छ । कलम र मसिदानी हिसाव लेख्नको काममा आउँछन् । लक्ष्मीको अर्थात धनको हिसाव कितावमा यिनको प्रयोग हुनाले ईनी सबैको पनि पूजा गरिन्छ । नयाँ वर्षको लागि प्रयुक्त गरिने बही तथा कलम र मसिदानीको पूजन विधिवत निम्नलिखित मन्त्रका साथ गर्नु पर्दछ । पूजन गर्ने समयमा तिनलाई अक्षत, चन्दन, पुष्प, धूप, दीप आदि समर्पित गरेर प्रणाम गर्नु पर्दछ ।

॥ बहीखाता पूजन ॥

ॐ प्रसवेतऽ उदीरते तिस्स्रो वाचो मखस्युवः ।
यदव्य एषि सानवि ॥ ऋ. ९.५०.२

॥ कलम दवात पूजन ॥

ॐ शिशुर्न जातोऽव चक्रदद्वने स्व१र्यद्वाज्यरूषः सिषासति ।
दिवो रेतसा सचते पयोवृधा तमीमहे सुमती शर्म सप्रथः ॥ ऋ. ९.७४.१

॥ दीपदान ॥

दीप, ज्ञानको– प्रकाशको प्रतीक हुन्छ । ज्ञान र प्रकाशको वातावरणमा नै लक्ष्मी बढ्दछिन् र फूल्दछिन् फल्दछिन् । अज्ञान र अन्धकारमा त्यो नष्ट भएर जान्छ । यसकारण प्रकाश र ज्ञानको प्रतीक साधन दीप जलाइन्छ ।

एउटा थालीमा कम से कम ५ या ११ घिउका दीपक बालेर त्यसको निम्नलिखित मन्त्रले पूजन गर्नु पर्दछ । तत्पश्चात् दीपावलीको रूपमा जति इच्छा छ त्यति दीप तेलको बालेर विभिन्न स्थानमा राख्नु पर्दछ ।

ॐ अग्निर्ज्योतिज्योतिरग्निः स्वाहा । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा ।
अग्निर्वर्च्चो ज्योर्तिवर्च्चः स्वाहा । सूर्यो वर्च्चो ज्योतिर्वर्च्चः स्वाहा ।
ज्योतिः सूर्यः सूर्यो ज्योति स्वाहा । - ३.९

॥ संकल्प ॥

सबै परिजनहरूसँग संकल्प गराउनु पर्दछ । त्यसै संकल्पको पुष्पाक्षत, पुष्पान्जलि मन्त्र बोल्दै पूजा चौकीमा चढाउदै यो क्रम समाप्त गर्नु पर्दछ ।

.... **नामाऽहं महालक्ष्मीपूजनपर्वणि अर्थशक्तिं महालक्ष्मीप्रतीकं विज्ञाय अपव्ययादिदोषं दूरीकरणस्य संकल्पमहं करिष्ये ।**

॥ वसंतपंचमी ॥

महात्म्य बोध – वसन्त पंचमी, शिक्षा, साक्षरता, विद्या र विनयको पर्व हो । कला विविध गुण, विद्या र साधनलाई बढाउने र त्यसलाई प्रोत्साहित गर्ने पर्व हो – वसन्त पंचमी । मानिसमा सांसारिक र व्यक्तिगत जीवनको सौष्ठव, सौन्दर्य, मधुरता र यसको सुव्यवस्था यो सबै विद्या शिक्षा तथा गुणमाथि नै निर्भर रहन्छन् । अशिक्षित, गुणहीन र बलहीन व्यक्तिलाई हामीकहाँ पशुतुल्य मान्ने गरिन्छ । साहित्य, संगीत कलाविहीनः, साक्षात् पशुः पुच्छ विषाणहीनः । यसकारण हामीले आफ्नो जीवनलाई यो पशुता भन्दा माथि उठाएर विद्या सम्पन्न, गुण सम्पन्न र गुणवान बनाउनु पर्दछ, वसन्त पञ्चमी यसै प्रेरणाको चाड हो ।

भगवती सरस्वतीको जन्मदिनमा उनको अनुग्रहको लागि कृतज्ञतापूर्ण अभिनन्दन गर्नु पर्दछ । उनको अनुकम्पाको वरदान प्राप्त हुने, पुण्य तिथिमा हर्षोल्लास मनाउनु पर्दछ । यो उचित नै हो । दिव्य शक्तिहरूलाई मानवी आकृतिमा चित्रित गरेर नै तिनीहरू प्रति भावनाहरूको अभिव्यक्ति गर्न सम्भव हुन सक्दछ । भावोद्दीपन, मानिसको आफ्नो अति ठूलो आवश्यकता हो । शक्तिहरू सूक्ष्म र निराकार भएकोले तिनको महत्व त बुझ्न सकिन्छ तर अन्तःकरणको मानस चेतना जगाउनको लागि दिव्य तत्वहरूलाई पनि मानवी आकृतिमा संवेदनायुक्त मनःस्थितिमा मान्नु र प्रतिष्ठित गर्नु पर्ने हुन्छ । यसै चेतना विज्ञानलाई ध्यानमा राखेर हिन्दू तत्ववेत्ताहरूले प्रत्येक दिव्य शक्तिलाई मानुषी आकृति र भाव गरीमामा समेटिएको छ । यिनको पूजा, अर्चना, वन्दना र धारणाले हाम्रो आफ्नो चेतनालाई त्यसै प्रतिष्ठापित देव गरीमाको समतुल्य उठाई दिन्छ । साधना विज्ञानको सम्पूर्ण ढाँचा यसै आधारमा खडा छ ।

भगवती सरस्वतीको प्रतिमा, मूर्ति अथवा तस्वीरको अगाडि पूजा अर्चनाको प्रक्रिया गर्नु पर्दछ । यसको सोझो तात्पर्य यो हो कि शिक्षाको महत्वलाई स्वीकार र शिरोधार्य गरीयोस् । उनका सामुन्ने मस्तक निहुराइयोस् । अर्थात् मस्तकमा उनलाई स्थान दिइयोस् । हाम्रो आजको ज्ञानसीमा जे जति छ, त्यसलाई अझ बढी बनाउने प्रयत्न गरीनु पर्दछ । वास्तवमा संग्रह गर्न र बढाउन योग्य सम्पद्धा धन होइन ज्ञान हो । लक्ष्मी होइन, विद्याको अझ बढी संग्रह सम्पादन गरीनु पर्दछ । परीक्षाको लागि पढ्नु पनि राम्रै हो । विदेशहरूमा श्रमजीवी, व्यापारी, शिल्पी तथा अरू व्यक्तिहरू रात्रि विद्यालयहरूमा निरन्तर पढ्ने गर्दछन् तथा बालककालमा थोरै शिक्षा पाएको भए पनि विस्तारै ज्ञान सम्पद्धा बढाउँदै जान्छन् र जीवनको अन्त सम्म आफ्नो रूचिको विषयमा निष्णात हुन पुग्दछन् । उच्च भन्दा उच्च उपाधि प्राप्त गर्न सफल हुन्छन् ।

हामीहरूले सामान्यताय विद्या नोकरीको लागि प्राप्त गरिने वस्तु हो भन्ने सोचाई राख्ने गर्दछौ तर यो त बहुतै तुच्छ र निकृष्ट विचार हो । त्यसमा विद्यालाई अपमान गर्ने धृष्टता लुकेको छ । विद्या मानिसको मस्तिष्कको र व्यक्तिको गौरवलाई उजागर र विकसित गर्नकोलागि आवश्यक हुन्छ । पेटको लागि अन्नको आवश्यकता पर्ने जस्तै विद्या मस्तिष्कको पोषणमा सहायक हुन्छ । हामीले पेट भर्ने गरे जस्तै मानसिक भोक मेटाउनको लागि दैनिक जीवनमा अध्ययनको लागि पनि स्थान राख्नु पर्दछ । जसलाई सरकारी पाठ्यक्रम र परीक्षा स्तरको पढाई पढ्नु छ त्यसले रात्रि विद्यालय या ट्युटोरियल स्कुलको व्यवस्था र तिनको आधारमा पढाई जारी राख्नु पर्दछ । जसलाई कुनै विशेष विषयमा रूचि छ, त्यसले त्यस विषयको साहित्य किनेर अथवा पुस्तकालयबाट प्राप्त गरेर आफ्नो ज्ञान गरीमा बढाउनु पर्दछ । भगवती सरस्वतीको पूजन वन्दनका साथ-साथ यस स्तरको प्रेरणा ग्रहण गर्ने र त्यस दिशामा पाइला सार्ने साहस गर्नु पर्दछ । स्वाध्याय हाम्रो दैनिक जीवनको अंग हुनु पर्दछ । ज्ञानको गरीमालाई हामीले बुझ्न थालेमा र त्यसको लागि मनमा तीव्र उत्कंठा जाग्न सकेमा सरस्वती पूजनको प्रक्रियाले अन्तःकरण सम्म प्रवेश पाईसकेको भन्ने बुझ्नु पर्दछ ।

हाल भारतमा शिक्षितको संख्या २३ प्रतिशत र अशिक्षित ७७ प्रतिशत यस्तै नेपालमा शिक्षित २६ प्रतिशत अशिक्षित ७४ प्रतिशत छन् । यो अभाव अन्नको भोकमरी भन्दा पनि अधिक भयावह छ । यदि मानिस शरीर मात्र बनेर बाँच्छ भने र उसको बौद्धिक परिधि फराकिलो हुन सकेन भने त्यसलाई पशु नै भन्नु पर्दछ । हाम्रो आसपास लगभग तीन चौथाई जनसंख्या यसै स्तरमा जीवन यापन गरीरहेका छन् । जब अन्नको अकाल पर्दछ तब सरकारी-गैरसरकारी स्तरमा दयालु, दानी तथा लोकसेवीहरूद्वारा त्यस कष्टको निवारण गर्नकोलागि जति उपाय गरेपनि अत्यन्त खेदको कुरा के त भने यो बौद्धिक भोकमरीतिर कसैको ध्यान गैरहेको देखिदैन् । आजभोलि सरकारहरूले स्कूली केटाकेटीको पढाई सम्मको अलिअलि प्रवन्ध गरीरहेको देखिन्छ तर प्रौढ, महिला र पुरूषहरू निरक्षरताको व्यवस्थाले ग्रसित छन् । शहर बजार देखि टाढा पर्ने गाउहरूमा त केटाहरूको लागि पनि पढ्ने व्यवस्था छैन भने पिछडिएका मानिसहरूको

शिक्षाको संलग्नता संख्या बहुतै न्यून रहेको छ । जनचेतनाको स्तर अत्यधिक अविकसित छ । अलिकति हुनेखानेहरूले हाम्रो सन्तानलाई जागिर खुवाउनु छ र ? के कामकालागि पढाउने ? भन्ने गरेको सुन्न सकिन्छ । छोरीलाई स्कूल पठाउन त निरर्थक नै मान्दछन् । यो स्थितिको अन्त गर्न बहुतै जरूरी छ । शिक्षितहरूले विद्याऋण भुक्तान गर्नको लागि आफ्ना नजीकको अशिक्षितलाई पढाउने संकल्प लिनु पर्दछ र एक नियत संख्यामा तिनलाई शिक्षित बनाएर नै छाड्नु पर्दछ ।

उच्च शिक्षाको लागि रात्रि विद्यालय, प्रौढ पुरूषहरूको लागि मात्र रात्रि पाढशाला, प्रौढ महिलाको लागि अपरान्ह पाठशालाको प्रवन्ध गर्न, पढ्ने उमेर पुगेका केटाकेटीलाई स्कूल पठाउनको लागि तिनका अभिभावकसँग आग्रह गर्ने, नयाँ स्कूल खोल्नकोलागि सरकारसँग आग्रह गर्ने र जनतासँग सहयोग एकत्रित गर्ने, चालु विद्यालयको विकास-विस्तारको प्रवन्ध गर्नु, पुस्तकालयको स्थापना, चलपुस्तकालयको प्रचलन, र छात्रहरूलाई पुस्तक उधारो उपलव्ध गराउने बैंक, आदि शिक्षा प्रचार सम्वन्धी कतिपय यस्ता कार्यक्रम छन् जसलाई पूर्ण उत्साहका साथ सर्वत्र विकसित गरीनु पर्दछ । वसन्त पर्वमा सरस्वती पूजनको यो प्रक्रिया उचित नै हुन्छ ।

भगवती सरस्वतीको हातमा वीणा छ उनको वाहन मयूर हो मयूर अर्थात मधुरभाषी । हामीले सरस्वतीको अनुग्रह प्राप्त गर्नको लागि उनको बाहन मयूर बन्नु पर्दछ । मीठो, नम्र, विनीत, सज्जनता, शिष्टता र आत्मीयतायुक्त संभाषण गर्नु पर्दछ । जिब्रोलाई तितो, धृष्ट र अशिष्ट बोल्ने बानी कदापि पर्न दिनु हुँदैन । सानोलाई पनि तिमी भन्नु पर्दछ । प्रत्येकको सम्मानको रक्षा गर्नु पर्दछ । अर्कालाई गौरवान्वित गर्नु पर्दछ जसले गर्दा कसैलाई आत्महीनताको ग्रन्थिको शिकार बनाउने पाप आफ्नो टाउकोमा चढ्न नपाओस् ।

प्रकृतिले मयूरलाई कलात्मक र सुसज्जित बनाएको छ । हामीले आफ्नो अभिरूचि परिष्कृत बनाउनु पर्दछ । हामी प्रेमी बनौं । सौन्दर्य, स्वच्छता र सुसज्जनताको शालीनतायुक्त आकर्षक आफ्नो प्रत्येक उपकरण एवं क्रियाकलापमा नियोजित राख्नु पर्दछ । तबमात्र भगवती सरस्वतीले हामीलाई आफ्नो वाहन, पार्षद र प्रियपात्र मान्नेछिन् । हातमा वीणा अर्थात – संगीत, गायन जस्ता भावोत्तेजक प्रक्रियालाई आफ्नो प्रसुप्त अन्तःकरणमा सजगता भर्नको लागि प्रयुक्त गर्नु छ । हामी कला प्रेमी बन्नु पर्दछ । कलाको पारखी बन्नु पर्दछ तथा कलाका पुजारी र संरक्षक पनि बन्नु पर्दछ । माता जस्तै उनको पोषक र सात्विक पथ पान गर्नु पर्दछ । उच्च भावनाको जागरणमा त्यसलाई सजाउनु पर्दछ । जो अनाचारी कलाका साथ व्यभिचार गर्न तत्पर छ, पशु प्रवृत्ति भड्काउने र कामुकता, अश्लीलता र कुरूचि उत्पन्न गर्नमा लागेको छ, उसको त असहयोग र विरोध मात्र होइन, अपितु, विरोध र भर्त्सनाका अतिरिक्त उसलाई असफल बनाउनमा पनि कुनै कमी बाँकी नराखौं ।

सरस्वतीको अवतरण पर्वमा प्रकृतिले खित्का छोडेर हाँसेकी हुन्छिन् । हाँसो र मुस्कानमा फूल फुलेका हुन्छन् । उल्लास उत्साह र प्रकृतिको अभिनव सृजनाका प्रतीक नवीन पल्लव प्रत्येक वृक्षमा परिलक्षित हुन्छन् । मानिसमा पनि जब ज्ञानको शिक्षाको प्रवेश हुन्छ –सरस्वतीको अनुग्रह अवतरित हुन्छ भने स्वभावमा, दृष्टिकोणमा र क्रियाकलापमा वसन्त फैलिको देखिन्छ । सानो तिनो चिन्ता र उद्वेगले रहित खेल जस्तै जीवन विताउने आदत पर्न जान्छ । प्रत्येक कामको पूरा-पूरा जिम्मेदारी अनुभव गरेपनि मनमा कुनै राम्रो नराम्रो घटनाको बोझ पर्न नदिनु, यो नै हलुंगो जीवन हो, फूल जस्तै हाम्रा दाँत प्रत्येक समय मुस्कुराउँदै रहून र अनुहार धपक्क उज्यालो बलिरहोस् । चित्त हलुंगो राख्नु, आशा र उत्साहले भरिपूर्ण रहनु, उमंग उठन दिनु उज्ज्वल भविष्यको सपना सजाउनु, आफ्नो व्यक्तित्वलाई फूल जस्तो निर्मल, निर्दोष र आकर्षक एवं सुगंधित बनाउनु, यस्तै अनेक प्रेरणा वसन्त ऋतुको आगमनमा रूख विरूवाहरूमा नयाँ पल्लव र पुष्पलाई देखेर प्राप्त गर्न सकिन्छ । कोइली जस्तै मस्तीमा गाउँनु, भमरा झैं गुनगुनाउनु, जीवनको कला जान्नेहरूका यी नै चिन्ह हुन् । प्रत्येक जड चेतनामा, वसन्त ऋतुमा एक सृजनात्मक उमङ्ग हेर्न सकिन्छ । त्यो उमंगलाई वासना भन्दा माथि उठाएर भावोल्लासमा विकसित गरीनु पर्दछ । सरस्वतीको अभिनन्दन प्रकृतिले बसन्त अवतरणको रूपमा गर्दछिन् । हामीले पूजा वेदीमा पुष्पान्जलि, भेटी चढाउनुका साथ-साथ जीवनमा वसन्त जस्तो उल्लास र कलात्मक प्रवृत्तिहरूको विकास र ज्ञान सम्वर्द्धनको प्रयाश गरेर सच्चा अर्थमा भगवतीको पूजन गर्न सकदछन् र त्यसको लाभ आफूलाई तथा अन्य असंख्य व्यक्तिहरूलाई पुऱ्याउन सकिन्छ । यसका लगभग सम्पूर्ण महत्व गतिविधि वसन्त पर्व देखि नै शुरू हुन्छन् ।

- ✓ योजनाको सञ्चालनको आत्मबोध, पर्व एवं दीर्घकालीन तप साधनाको आरम्भ,
- ✓ गायत्री तपोभूमिको शिलान्यास
- ✓ सहस्र कुण्डीय गायत्री यज्ञको माध्यमबाट चारलाख जीवन्त आत्महरूको मथुरामा नेपालका गाउँ शहरमा सम्मेलन र परिवारको संगठन,
- ✓ अखण्ड ज्योति, युगनिर्माण पत्रिकाहरूको प्रारम्भ,
- ✓ आर्ष ग्रन्थको अनुवादको प्रारम्भ

यस्ता प्रायः सबै महत्वपूर्ण प्रवृत्तिहरू यसै दिनदेखि प्रारम्भ गरिन्छन् । यस दृष्टिबाट यसलाई एक आन्दोलन अभियान कै जन्मदिन पनि भन्न सकिन्छ । युगनिर्माण परिवारले यो दिनलाई युग परिवर्तनकारी ज्ञान गंगाको – ज्ञान क्रान्तिको – रातो मशालको जन्म दिन मान्नु पर्दछ र यो अवसरमा मिशनका स्वरूप अधिकाधिक जनतासम्म पुऱ्याउनको लागि र त्यसको कार्य क्षेत्र बढाउनको लागि नैतिक, बौद्धिक एवं सामाजिक क्रान्तिको अनुगामी बनाउनको लागि विशेष उत्साहपूर्वक प्रयत्न गर्नु पर्दछ । शाखाहरूले वसन्त पर्वलाई आफ्नो नयाँ वर्ष मान्नु पर्दछ । यो दिनमा बीतेका दिनहरूको लेखाजोखा गर्नु पर्दछ र आगामी कामको लक्ष्य निर्धारित गर्नु पर्दछ ।

॥ पूर्व व्यवस्था ॥

वसन्त पंचमी पर्व युगनिर्माण परिवारको परिजनको लागि विशेष महत्व राख्दछ । उसको सनातन महत्व पनि कम छैन । तापनि मिशनको सूत्र संचालकको आध्यात्मिक जन्मदिनको रूपमा त्यसको महत्व अझ बढेर जान्छ । पर्व आयोजनको जुन विधान यहाँ दिइएको छ – त्यो सार्वभौम उपयोगिता को नै दिइएको छ । आफ्नो क्षेत्रबाट सबै शिक्षा संस्थान – पुस्तकालय आदिमा बसन्त पर्व प्रेरणाप्रद तरीकाले मनाउन सकिने प्रयास गरीनु पर्दछ । पर्व संचालन गर्नेहरूले यदि पाठ घोक्न लगाएर तयार गर्न सकेमा पनि तमाम स्थानमा एकसाथ यस्तो आयोजन गर्न सकिन्छ । हुन त प्रातः मध्यान्ह र सायंकाल तीन समयमा आयोजन विभाजित गरेर पनि धेरै स्थानहरूमा यो कार्यक्रम क्रमशः आयोजन गर्न सकिन्छ । प्रत्येक स्थानमा पूर्व व्यवस्था बनाएर तीन समयमा विभिन्न ठाउँमा अलग-अलग कार्यक्रम गर्न सकिन्छ ।

पूर्व व्यवस्थामा अन्य पर्व जस्तै पूजन मंच तथा श्रद्धालुहरू बस्ने व्यवस्थामा ध्यान दिनु पर्दछ । मंचमा माता सरस्वतीको चित्र र वाद्य यन्त्र सजाएर राख्नु पर्दछ । चित्रमा मयूर नभएमा मयूरको प्वाख राखे पनि हुन्छ । पूजनको सामग्री तथा अक्षत, पुष्प, चन्दन, कलावा, प्रसाद आदि उपस्थित अनुसार राख्नु पर्दछ । युगनिर्माण मिशनको संचालकको आध्यात्मिक जन्मदिन मनाउनको लागि जन्मदिन संस्कारका अनुसार व्यवस्था बनाउन सकिन्छ । उनको अभिनन्दनको लागि युग पुरुषवन्दना (प्रज्ञा पुराणको प्रथम खण्डको अन्तमा छापिएको छ) पनि संस्कृत अथवा अन्य भाषामा अनुवाद गरेर संक्षिप्त टिप्पणी सहित मीठो स्वरमा गाउन सकिन्छ ।

॥ पर्व पूजन क्रम ॥

पर्व पूजनको प्रारम्भिक उपचार षट्कर्मदेखि रक्षाविधानसम्म अन्य सबै पर्व जस्तै गरीन्छ । विशेष पूजन कर्ममा आमा सरस्वतीको षोडशोपचार पूजन गरेर उनको उपकरण, वाहन तथा वसन्त पूजनको क्रम चल्दछ ।

युगनिर्माण मिशनको संचालकको आध्यात्मिक जन्मदिन मनाउनु छ भने वसन्त पूजन पछि त्यस प्रकरणलाई जोड्नु पर्दछ । संकल्पमा नवसृजन संकल्पको संगीत दुबै समारोहका साथ ठीक ठीक बस्दछ । नवसृजनकोलागि आफ्नो समय, प्रभाव, ज्ञान र पुरूषार्थ एवं साधनको अंश लगाउने सुनिश्चित रूपरेखा बनाएर नै संकल्प गर्न उचित हुन्छ । समापन क्रम अन्य पर्वहरू जस्तै पूरा गर्नु पर्दछ ।

॥ सरस्वती आवाहन ॥

आमा सरस्वती शिक्षा, साक्षरता तथा भौतिक ज्ञानकी देवी हुन् । किनकि वसन्त पंचमी पनि शिक्षा-साक्षरताको पर्व हो । यसकारण यो अवसरमा प्रधान रूपले देवी सरस्वतीको पूजन गरीन्छ । सरस्वतीको चित्र अथवा प्रतिमा स्थापित गरेर देवी सरस्वतीको आवाहन गर्नु पर्दछ ।

ॐ पावका नः सरस्वती, वाजेभिर्वाजिनीवती ।
यज्ञं वष्टु धियावसुः ॥ -२०.८४
ॐ सरस्वत्यै नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि ।

तदुपरान्त पुरूषसूक्तवाट षोडशोपचार पूजन गरेर प्रार्थना गर्नु पर्दछ –

ॐ मोहान्धकारभरिते हृदये मदीये,
मातः सदैव कुरूवासमुदारभावे ।
स्वीयाखिलावयव-निर्मल सुप्रभाभिः,
शीघ्रं विनाशय मनोगतमंधकारम् ॥
सरस्वती महाभागे, विद्ये कमललोचने ।
विद्यारूपे विशालाक्षि, विद्यां देहि नमोऽस्तु ते ॥
वीणाधरे विपुलमंगलदानशीले,
भक्तार्तिनाशिनि विरंचिहरीशवन्द्ये ।
कीर्तिप्रदेऽखिल - मनोरथदे महार्हे,
विद्याप्रदायिनि सरस्वति नौमि नित्यम् ॥

॥ वाद्ययन्त्र पूजन ॥

वाद्य संगीत मानिसको उदान्त भावना र त्यसको हृदय तरंगलाई व्यक्त गर्ने सहयोगी साधन हो । यसकारण यी साधनहरूको पूजा गर्नु, तिनी प्रति हार्दिक श्रद्धा– भावना प्रकट गर्नु हो । स्मरण रहोस् स्थूल र जड पद्मार्थ पनि चेतनायुक्त तरंग र स्वर लहरको संयोगले सूक्ष्मरूपमा एक विशेष प्रकारको चेतनायुक्त हुन पुग्दछन् । यसकारण वाद्य केवल स्थूल वस्तु होइन । प्रत्युत तिनमा मानव हृदय जस्तै तरंग भएको भन्ने बुझेर उनको पूजा गर्नु पर्दछ । छाला नलागेको जुन वाद्य यन्त्र उपलब्ध छ, त्यसलाई एउटा चौकीमा सजाएर राख्नु पर्दछ तथा पुष्प, अक्षत, आदि समर्पित गरेर पूजन गर्नु पर्दछ ।

ॐ सरस्वती योन्यां गर्भमन्तरश्विभ्यां, पत्नी सुकृतं बिभर्ति ।
अपाऽ रसेन वरूणो न साम्नेन्द्र ऽ, श्रियै जनयन्नप्सु राजा ॥ -१९.९४

॥ मयूरपूजन ॥

मयूर मधुरगान, सौन्दर्य तथा प्रसन्नताको प्रतीक प्राणी हो । मानिसले मयूर जस्तै आफ्नो वाणी, व्यवहार तथा जीवनलाई मधुरतायुक्त आनन्दमयी बनाउनको लागि मयूरको पूजा गरीन्छ ।

सरस्वतीको चित्रमा अंकित अथवा प्रतीक रूपमा स्थापित मयूरको पूजन गर्नु पर्दछ । प्रायः सरस्वतीको चित्रमा मयूरको चित्र अंकित भएकै हुन्छ । यदि कही यस्तो चित्र सुलभ छैन भने मयूर पंखलाई पूजाको लागि प्रयुक्त गर्न सकिन्छ । । निम्न मन्त्रले मयूर पूजन गर्नु पर्दछ ।

ॐ मधु वाताऽऋतायते, मधु क्षरन्ति सिन्धवः ।

माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः ॥ -१३.२७

॥ वसन्त पूजन ॥

फूल प्रसन्नता, उल्लास र नवजीवनको खित्का छाँडी हाँसेको जस्तो मूर्त प्रतीक हुन्छन् । प्रकृतिको काखमा पुष्पको सुगन्ध, तिनको हाँस्नु, खेल्नु र घुम्नु मानिसकोलागि उल्लास र प्रफुल्लताको जीवन विताउनको लागि एउटा मूक संदेश हो । यसै संदेशलाई हृदयंगम गर्न र जीवनमा उतार्नको लागि फूलको पूजन गर्नु पर्दछ । खेतहरूमा सरस्यूँ या वसन्ती रंगका फूलहरू अथवा फूलवारीबाट पहिले नै फूलहरू मगाएर गुलदस्ता या फूलका गुच्छा बनाउनु पर्दछ र वसन्तको प्रतीक मानेर त्यसको पूजन गर्नु पर्दछ ।

ॐ वसन्ताय कपिञ्जलानालभते, ग्रीष्माय कलविङ्कान्,
वर्षाभ्यस्तित्तिरञ्छरदे, वर्त्तिका हेमन्ताय, ककराञ्छिशिराय विककरान् ॥ -२४.२०

यजमानले फूलको यही गुच्छा सरस्वती मातालाई अर्पित गर्नु पर्दछ ।

॥ संकल्प ॥

.... नामाहं वसन्तपर्वणि नवसृजन-ईश्वरीय योजनां अनुसरन् आत्मनिर्माण- परिवारनिर्माण- समाजनिर्माणादिषु त्रिवि धसाधनासु नियमनिष्ठापूर्वकं सहयोगप्रदानाय संकल्पं अहं करिष्ये ।

॥ महाशिवरात्रि पर्व ॥

माहात्म्य बोध – महा शिवरात्रि पर्व भगवान् शिवको प्रसन्नता प्राप्त गर्नको लागि प्रसिद्ध छ । शिवको अर्थ हुन्छ शुभ कल्याण । शंकरको अर्थ हुन्छ कल्याण गर्ने । निश्चित रूपले तिनलाई प्रसन्न गर्नको लागि मानिसले आफूलाई उनी जस्तै बनाउनु पर्दछ ।

सूत्र छ ***–'शिवं भूत्वा शिवं यजेत'*** अर्थात शिव बनेर शिवको पूजन गर्नु पर्दछ तब मात्र उनको कृपा प्राप्त हुन सक्दछ यो भाव साधकहरूलाई गहिरो रूपमा हृदयंगम गराउन सकेमा र उनीहरूको ध्यानमा शिवका विशेषतालाई सही रूपमा ल्याउन सकेमा वास्तवमा साधनाको आश्चर्यजनक परिणाम प्राप्त हुन थाल्दछ ।

शिवजी प्रति जन साधारणमा बहुतै आकर्षण छ तर उनको सम्वन्धमा तमाम भ्रान्ति पनि छन् । यसकारण शिवको साधनाको नाममा अशिव आचरण हुने गर्दछ । शिवरात्रिको पर्वमा सामूहिक आयोजनको माध्यमबाट ती भ्रान्तिहरूको निवारण गर्दै शिवको गरीमाको अनुरूप तिनको स्वरूपमा जन आस्था स्थापित गर्न सकिन्छ । यस्तो गर्नाले व्यक्तिगत पुण्यार्जन र लोककल्याण दुबै दृष्टिबाट महत्वपूर्ण छ ।

शिव भनेको शुभ र शंकरको अर्थ कल्याण गर्ने हो । शुभ र कल्याणकारी चिन्तन, चरित्र र आकांक्षा बनाउनु नै शिव आराधनाको तयारी अथवा शिव सान्निध्यको लाभ हो । शिवलिंगको अर्थ हुन्छ *शुभ प्रतीक चिन्ह – बीज* । शिवको स्थापना लिंग रूपमा गरीन्छ त्यसपछि त्यो लिंग नै क्रमशः विकसित हुँदै सम्पूर्ण जीवनलाई आकृत गर्ने गर्दछ । शिवरात्रिमा साधकले व्रत-उपवास गरेर यही प्रयास गर्दछन् । शिव आफ्नो लागि कठोर अर्काको लागि उदार छन् । यो अध्यात्म साधनाको लागि आदर्श सूत्र हो । स्वयं न्यूनतम साधनहरूद्वारा काम चलाउँदै अरूलाई बहुमूल्य उपहार दिनु र स्वयं न्यूनतममा मस्त रहनु, शिवत्वको प्रमाणिक सूत्र हो ।

नशीला पदार्थहरू आदि शिवलाई चढाउने परिपाटी रहेको छ । मादक पदार्थको सेवन अकल्याणकारी हुन्छ तर तिनमा औषधीय गुण पनि हुन्छ । शिवलाई चढाउने अर्थ हो – उनको शिव – शुभ उपयोगितालाई नै स्वीकार गर्नु र अशुभ व्यासनरूपको त्याग गर्नु । शिव विग्रहका साथ यस्ता तमाम प्रेरणाहरू गाँसिएका छन् । त्रिनेत्र विवेकले कामदहन, मस्तकमा चन्द्रमा, मानसिक संतुलन, गंगाज्ञान प्रवाह र भूत आदि पिछडिएका वर्गलाई स्नेह दिनु जस्ता तमाम प्रकरणहरू युगनिर्माण साहित्यमा यत्रतत्र फिजिएका छन् । यिनको विवेकपूर्वक उपयोग गरेर प्रेरणा प्रवाह पैदा गर्न सकिन्छ ।

॥ पूर्व व्यवस्था ॥

शिवरात्रि पर्वको लागि सामूहिक आयोजनमा मंचमा शिवजीको चित्र लगाउनु पर्दछ । काम दहन, गंगावतार, विषपान जस्ता चित्रहरूको उपयोग गर्न सकिन्छ । शिव पांचायन जसमा शिव परिवार तथा गणहरू पनि हुनु पर्दछ । यस्तो चित्र पाउन सकेमा झन राम्रो हुन्छ । पूजन सामग्री सहित पूजनको लागि कुनै प्रतिनिधिलाई बसाल्नु पर्दछ । यो पुस्तकको सामान्य प्रकरणबाट षट्कर्म, सर्वदेव नमस्कार, स्वस्तिवाचन, आदि कृत्य पूरा गर्नु पर्दछ तत्पश्चात् भगवान् शिव, उनका परिवार र गणादिको आवाहन पूजन गर्नु पर्दछ । –

॥ शिव आवाहन ॥

कल्याणकारी धाराका मूल महादेव – महाकाल भगवान शिवको आवाहन गर्नु पर्दछ र ती परम कृपालु भक्तहरूको आवाहनमा युग पर्वतक प्रवाहको रूपमा प्रकट हुनेछन् र हाम्रो पूजा स्वीकार गर्नेछन् भन्ने भावना गर्नु पर्दछ –

ॐ रूद्राः स ऽ सृज्यपृथिवी, बृहज्ज्योतिः समीधरे ।
तेषां भानुरजस्स्रऽ, इच्छुको देवेषु रोचते ॥ **- ११.५४**
ॐ याते रूद्र शिवा तनूः, शिवा विश्वाहा भेषजी ।
शिवा रुतस्य भेषजी, तया नो मृड जीवसे ॥
ॐ श्री शिवाय नमः ॥ -१६.४९

॥ शिव परिवार आवाहन ॥

शिवजीको परिवार आदर्श परिवार हो । सबै आ-आफ्ना व्यक्तित्वका धनी तथा स्वतन्त्र रूपले उपयोगी छन् । अर्धांगिनी – असुरनिकंदनी, भवानी, ज्येष्ठ पुत्र – देव सेनापति कार्तिकेय, तथा कनिष्ट पुत्र प्रथम पूज्य गणपति हुन् । शिवका आराधकलाई शिव परिवार जस्तो श्रेष्ठ संस्कारयुक्त परिवार निर्माणको लागि तत्पर हुनु पर्दछ । भावना गरौं कि पारिवारिक आदर्शका प्रवाह हाम्रो बीचमा प्रवाहित भैरहेको छ ।

॥ भवानी ॥

ॐ हिमाद्रि तनयां देवीं, वरदां शंकरप्रियाम् ।
लम्बोदरस्य जननीं, गौरीमावाहयाम्यहम् ॥

॥ स्वामी कार्तिकेय ॥

ॐ यदक्रन्दः प्रथमं जायमान्, ऽ उद्यन्त्समुद्रादुत वा पुरीषात् ।
श्येनस्य पक्षा हरिणस्य बाहू, उपस्तुत्यं महिजातं ते अर्वन् ॥

॥ गणेश ॥

ॐ लम्बोदर ! नमस्तुभ्यं, सततं मोदकप्रिय ।
निर्विघ्न कुरू मे देव सर्वकार्येषु सर्वदा ॥

॥ गण आवाहन ॥

शिवजीका गण उनको कार्यक्षेत्रकोलागि समर्पित व्यक्तित्व हुन् । तिनमा पिछडिएका वर्गको भूत पिशाचहरू र देववर्गका पनि छन् । यिनको प्रधान गण वीरभद्र हुन् । वीरता अभद्र नहोस् र भद्रता डरछेरूवा नहोस् तब मात्र शिवत्वको स्थापना हुन्छ । शुभ कामको लागि देव पिशाच सबै एकजुट हुनु पर्दछ भन्ने प्रेरणा शिवजीको गणसँग प्राप्त हुन्छ । तसर्थ भावना गर्नु पर्दछ कि शिवजीको अनुयायी बन्ने योग्य प्रवृत्तिहरूको प्रवाह उमलीरहेको छ र हामीद्वारा पूजित भएपछि शिवजी हाम्रा लागि उपयोगी बन्ने छन् –

ॐ भद्रो नो अग्निराहुतो भद्रारातिः,
सुभग भद्रो अध्वरः । भद्राऽउत प्रशस्तयः ॥ -१५.३८

तदनन्तर भगवान् शिव, उनको परिवार र गणादिको पुरूषसूक्तले षोडशोपचार पूजन गर्नु पर्दछ । त्यसपछि त्रिपत्रयुक्त विल्वपत्र भगवान् शिवलाई निम्न मन्त्र बोल्दै चढाउनु पर्दछ –

ॐ त्रिदलं त्रिगुणाकारं, त्रिनेत्रं च त्रिधायुधम् ।
त्रिजन्मपापसंहारं, विल्वपत्रं शिवार्पणम ॥
दर्शनं विल्वपत्रस्य , स्पर्शनं पापनाशनम् ।
अघोरपापसंहारं, विल्वपत्रम् शिर्वापणम् ।

तत्पश्चात् सबै जनाले हात जोडेर देवाधिदेवको प्रार्थना गर्नु पर्दछ –

ॐ नागेन्द्र हाराय त्रिलोचनाय, भस्मांगरागाय महेश्वराय ।
नित्याय शुद्धाय दिगम्बराय तस्मै 'न' काराय नमः शिवाय ॥
मन्दाकिनी -सलिलचंदन- चर्चिताय, नन्दीश्वर -प्रथमनाथ -महेश्वराय ॥
मन्दारपुष्पबहुपुष्प - सुपूजिताय, तस्मै 'म' काराय नमः शिवाय ॥
शिवाय गौरी - वदनाब्जवृन्द, सूर्याय दक्षाध्वरनाशकाय ।
श्री नीलकण्ठाय वृषध्वजाय, तस्मै 'शि' काराय नमः शिवाय ॥
वशिष्ठ कुम्भोद्भवगौतमार्य मुनीन्द्रदेवार्चितशेखराय ।
चन्द्रार्कवैश्वानरलोचनाय, तस्मै 'व' कराय नमः शिवाय ॥
यज्ञस्वरूपाय जटाधराय, पिनाकहस्ताय सनातनाय ।
दिव्याय देवाय दिगम्बराय, तस्मै 'य' काराय नमः शिवाय ॥

॥ अशिव त्याग संकल्प ॥

अशुभ तत्वको पनि शुभयोग संभव हुन सक्दछ । केही औषधिहरूमा नशा र विषालुपना पनि हुन्छ, त्यसको सेवनलाई व्यसन बनाउनु हुँदैन । औषधिको रूपमा प्रयोग गर्ने कुरामा मात्र तिनको उपयोगिता हुन्छ । यदि त्यो व्यसन बन्न पुगेको छ भने त्यसलाई छाडौं र शिवरात्रिमा चढाउँ । यिनको अशिव उपयोग नगर्ने भन्ने संकल्प लेऔं । मन्त्रका साथ अशिव पद्मार्थ छुटाउनु पर्दछ र पछि त्यसलाई भूईमा गाड्नु पर्दछ ।

ॐ अमंगलानां शमनं, शमनं दुष्कृतस्य च ।
दुःस्वप्ननाशनं धन्यं, प्रपद्येऽहं शिवं शुभम् ॥

त्यसपछि अशिव त्यागको संकल्प गर्नु पर्दछ –

..... **नामाहं शिवरात्रिपर्वणि भगवतः शिवप्रीतये तसन्निधौ अशिव -चिन्तन -आचरण -व्यवहारत्यागानां निष्ठापूर्वकं संकल्पमहं करिष्ये । तत्प्रतीकरूपेण .... दोषं त्यक्तुं संकल्पयिष्ये ।**

संकल्पको अक्षत पुष्प सबै जनाले पुष्पान्जलिको रूपमा भगवानमा चढाउनु पर्दछ त्यस दिन दीपयज्ञ, यज्ञादि कृत्य सम्पन्न गरेर क्रम समाप्त गर्नु पर्दछ ।

होली पर्व मनाउनको लागि स्थानीय साधन र परिस्थिति अनुसार पहिले देखि रूपरे

॥ होली ॥

॥ महात्म वोध ॥

होली पर्व सम्पूर्ण भारत र नेपालको आध्यात्मिक जगतको साभ्का पर्व हो । यो पर्वको वैज्ञानिक, साँस्कृतिक र सामाजिक महत्व समेत रहेको छ । यो पर्वले सत्यको विजय तथा सम्पूर्ण मानव मात्र एकसाथमा मिलेर बस्ने तथा बन्धुत्वको भावनामा आवद्ध रहने प्रेरणा दिन्छ ।

॥ पूर्व व्यवस्था ॥

होली पर्व मनाउनको लागि स्थानीय साधन र परिस्थिति अनुसार पहिलेदेखि रूपरेखा बनाउनु पर्दछ । सामूहिक पर्व पूजनकोलागि परम्परागत होलिका दहनको पूर्व सांयकालको समय उपयुक्त हुन्छ । सूर्यास्त पछि कुनै निर्धारित देवस्थलमा सबैजना एकत्रित हुनु पर्दछ । यसमा जुट्ने सबै नर नारीहरूलाई यथा स्थान पंक्तिवद्ध बसाल्नकोलागि व्यवस्था गर्नु पर्दछ । निम्नांकित मालवस्तु तथा व्यवस्था पहिले देखि जुटाउनु पर्दछ ।

पूजन मन्च आकर्षक हुनु पर्दछ । त्यसमा नृसिंह भगवान्‌को चित्र पनि हुनु पर्दछ । सामान्य पूजन सामग्रीका साथ समतादेवीको पूजनको लागि चामलका तीनवटा थुप्रा पूजा मन्चमा पहिले देखि लगाएर राख्नु पर्दछ । मातृभूमि पूजनको लागि मृत्तिका पिण्ड (माटोको सानो डल्लो) पनि राख्नु पर्दछ । स्वस्तिवाचन पुष्पान्जलि आदिको लागि प्राप्त मात्रामा अक्षत पुष्प हुनु पर्दछ । नवान्न यज्ञको लागि गहुँको बाला र चनाको पिठो आदि तयार राख्नु पर्दछ । यिनलाई भुटेर चीनीको गोली अलैची दानासँग प्रसाद बाड्न सकिन्छ ।

॥ क्रम व्यवस्था ॥

पर्व आयोजन स्थलमा सबैलाई एकसाथ यथास्थान बसालेर संगीत आदि संक्षिप्त उद्‌बोधनले प्रेरणाप्रद वातावरण बनाएर पर्व पूजन क्रम प्रारम्भ गर्नु पर्दछ । सामान्य क्रम पूरा गरेपछि भगवान् नृसिंहको आवाहन गरेर षोडशोपचार पूजन गर्नु पर्दछ, त्यसपछि मातृभूमि पूजन रज धारण तथा समतादेवीको पूजन तथा क्षमावाणी गर्नु पर्दछ ।

क्षमावाणीका साथ त्याग गरीने दोष दुर्गुणहरूलाई कागजको पर्चामा लेखेर राख्नु पर्दछ र होली दहनको समयमा दोषदहनको क्रममा यसलाई आगोमा जलाउनु पर्दछ । विशेष पूजन क्रम समाप्त भएपछि यदि यज्ञ गर्ने स्थिति छ भने विधिवत गायत्री यज्ञ गर्नु पर्दछ । पूर्णाहुति भन्दा पहिले त्यसैमा नयाँ अन्न भुट्नु पर्दछ तथा त्यसैको आहुति दिनु पर्दछ । यज्ञको अग्नि सुरक्षित राख्नु पर्दछ । होलिका दहन यज्ञाग्निबाट गराउनु पर्दछ । यदि यज्ञ गर्नु छैन भने दीपयज्ञ गरेर अन्य पर्व जस्तै समापन गर्नुपर्दछ । त्यस स्थितिमा होली जलाउने समयमा अग्नि स्थापना मन्त्रका साथ अग्नि प्रवेश गराउनु पर्दछ । नयाँ अन्न त्यसैमा पोलेर आहुति दिनु पर्दछ । होलीमा दोष दहनको क्रम चलाउनु पर्दछ । दोष उल्लेख गरीएका पर्चाहरू एकसाथ होलीमा जलाउनु पर्दछ । अश्लील चित्र क्यालेण्डर आदि एकत्रित गरीएका छन् भने त्यो पनि जलाउनु पर्दछ । यो क्रमलाई बडो प्रभावशाली बनाउन सकिन्छ । पूजन क्रम समाप्ति पछि अथवा होली जलाएपछि परस्पर मृत्तिका भष्म लगाएर प्रणाम गर्नुपर्दछ र पारस्परिक प्रेमपूर्ण मिलन गर्नु पर्दछ ।

॥नृसिंहपूजन ॥

दुष्टजनको अन्याय र अत्याचारबाट पीडित मानिसहरूको रक्षा, सेवा तथा उद्धार गर्ने व्यक्तिलाई नृसिंह भनिन्छ । हामीले यी कुराहरूलाई जीवनमा उतारेर, अन्याय अत्याचारका विरूद्ध आवाज उठाउनु पर्दछ र पीडितहरूको उद्धार गर्नु पर्दछ । यसको लागि प्रतीकमा नृसिंहपूजन गरीन्छ ।

हातमा अक्षत पुष्प लिएर नृसिंह भगवान्‌को आवाहन मन्त्र बोल्नुपर्दछ र दुर्वल साधनहीन, आदर्शवादीहरूको समर्थक, समर्थ अवतरित भैरहेको छ भन्ने भावना गर्नु पर्दछ । यसको संसर्गबाट समाजको कायाकल्प हुने सम्भावना बन्ने छ ।

ॐ नृसिंहाय विद्महे, वज्रनखाय धीमहि । तन्नो नृसिंहः प्रचोदयात् । नृ.गा.
ॐ श्री नृसिंहभगवते नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि ।

आवाहन पछि सबैको हातमा अक्षतपुष्प दिएर प्रतिनिधिबाट पुरूषसूक्तका अनुसार षोडशोपचार पूजन गराउनु पर्दछ । अन्तमा पुष्पांजलिको समयमा सबैको पुष्प एकत्रित गरेर अर्पित गर्नु पर्दछ ।

॥ मातृभूमि पूजन ॥

यो पृथ्वीको माटोले हामीलाई यसको उपकारको सम्भ्कना गराइरहेको हुन्छ। जुन पृथ्वीमा हाम्रो जन्म भएको छ, हामी हुर्केका छौं, खेलेका छौं, जसको काँखमा हामी खेल्दै कुद्दै अघि बढेका छौ, जसको पदार्थबाट हाम्रो जीवन बढेको चलेको छ, यस्तो मातृभूमिकोलागि आफ्नो श्रद्धा, भक्ति र निष्ठालाई व्यक्त गर्नको लागि यिनको रजको पूजन गर्नु, उसलाई मस्तकमा धारण गर्नु र त्यस प्रति कर्तव्यहरूको संकल्प लिनु आवश्यक हुन्छ। मृत्तिका पूजन गर्नको लागि एउटा माटो वेदीमा मृत्तिका पिण्डलाई पुष्प, रोली, कलावा, चन्दनादिले राम्ररी सुसज्जित गर्नु पर्दछ। तत्पश्चात् निम्न मन्त्र बोलदै पूजा गर्नु पर्दछ।

ॐ मही द्यौः पृथिवी च नऽ, इमं यज्ञं मिमिक्षताम् । पिपृतां नो भरीमभिः ॥
ॐ पृथिव्यै नमः। आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि ॥ – ऋ. १.२२.१३

॥ त्रिधा समता देवीपूजन ॥

भेद विभेदलाई हटाएर समतालाई अपनाउनु मानव समाजको उत्थान, विकास एवं कल्याण्को लागि आवश्यक हुन्छ। जुन समाज प्रति संगठित हुन्छ, त्यो समाजले त्यति नै उन्नति गर्छ। यसको विपरीत, भेदभावमा बाँडिएको विश्रृंखलित समाज नष्ट भ्रष्ट हुन पुग्दछ र अर्काको सामुन्ने निहुरिनु पर्दछ तथा पद्म दलित हुनु पर्दछ। समाजको शक्ति समानतामा र संगठनमा नै नीहित हुन्छ। एउटा चौकीमा चावलका तीनवटा थुप्राहरू राखेर उनको निम्नस्थ मन्त्रहरूद्वारा पूजन गर्नु पर्दछ। यसको एउटा थुप्रो लिंग भेदलाई मेटाउने, अर्को जाति भेद र तेस्रो अर्थ भेद अर्थात असमानतालाई हटाउने प्रतीक हो। यसप्रकार यी तीनवटा असमानताको प्रतीकको रूपमा यो पूजन गरिन्छ। यसमा पूजनका साथ विषमतालाई सखाप पार्ने समत्व भाव सबैमा संचार भैरहेको छ भन्ने कुरा भावनामा ल्याउनु पर्दछ।

ॐ अम्बेऽअम्बिकेऽम्बालिके, न मा नयति कश्चन।
ससस्त्यश्वकः सुभद्रिकां, काम्पीलवासिनीम् ॥ -२३.१८

पूजन पछि समय बगैचामा यज्ञ गर्नु पर्दछ अन्यथा दीपयज्ञ गरेर अगाडिको क्रम त्यही पूरा गर्नु पर्दछ। यदि होलीको स्थानमा भीडलाई नियंत्रित राखेर प्रेरणा संचारको स्थिति छ भने मात्र त्यो ठाउँमा अन्य अगाडिका क्रमहरू जोड्नु पर्दछ अन्यथा पूजा स्थलमा नै सम्पूर्ण उपचार भावपूर्ण वातावरणमा सम्पन्न गर्नु पर्दछ। होली परम्परागत ढंगबाट चल्न दिनु पर्दछ। स्थितिको अनुरूप नै निर्धारण गर्नु पर्दछ।

॥ क्षमावाणी ॥

स्मरण रहोस् – होली समानताको पर्व हो। यो अवसरमा साना-ठूला, स्त्री-पुरूष, उच-नीच र गरीव-धनवानको भेद विर्सेर सबैसँग आफ्नो अपराध र दुष्कर्मको क्षमामाग्नु, भविष्यमा यस्तो नगर्ने व्रत लिने तथा आफ्नो भूलमा पश्चाताप गर्ने समानताका भावनाहरूलाई वलवान् र जागरूक बनाउनकोलागि उपयोगी सिद्ध हुन्छ। सबै जनाले आ-आफ्नो हातलाई अंजलिबद्ध गरेर निम्न मन्त्र बोल्दै द्वैष, दुर्भाव छोड्ने रूपमा जलांजलि दिनु पर्दछ। स्मरण रहोस्, आचार्यले सबैको अंजलिमा अलिकति जल दिएर मन्त्रोच्चार गर्नु पर्दछ।

ॐ मित्रस्य मा चक्षुषेक्षध्वमग्नयः, सगराः सगरास्थ सगरेण
नाम्ना, रौद्रेणानीकेन पात माऽग्नयः। पिपृत माग्नयो गोपायत मा
नमो, वोऽस्तु मा मा हि ७ सिष्ट।

मन्त्रोच्चार पछि अंजलिको जल सबैजनाले भूमिमा विसर्जित गर्नु पर्दछ र जसको मनमा जो प्रति द्वैष, दुर्भाव छ भने त्यो त्याग गरीदिनु पर्दछ।

॥ रज-धारण ॥

मातृभूमिको रज मस्तकमा धारण गरेर हामीले त्यस प्रति आफ्नो सम्मान मात्र प्रकट गर्दैनौं, अपितु, आफ्नो जीवन पनि धन्य बनाउँछौं । त्यसलाई जीवनमा महत्वपूर्ण स्थान दिनको लागि मस्तक, कण्ठ, हृदय र भुजामा धारण गर्दछौं । यसको तात्पर्य यो हो कि यी अंगहरू छउन्जेल हामी मातृभूमि प्रति कर्तव्य उत्तरदायित्व देखि अलगिने छैनौं ।

सबैको देब्रे हातमा अलिअलि माटो दिनु पर्दछ । मन्त्रका साथ ललाट, बाहु, कण्ठ एवं हृदय आदिमा लगाउनु पर्दछ ।

ॐ त्र्यायुषं जमदग्ने ॥ इति ललाटे ।
ॐ कस्यपस्य त्र्यायुषम् इति ग्रीवायाम् ।
ॐ यद्देवेषु त्र्यायुषम् इति दक्षिण बाहुमूले
ॐ तन्नोऽस्तु त्र्यायुषम् इति हृदि । -३.६२

॥ नवान्न यज्ञ ॥

हिन्दू आदर्श अनुरूप प्रत्येक शुभ पदार्थमा नयाँ वस्तु भगवान्‌लाई समर्पित गरेर उनको प्रसाद रूपमा यज्ञवशिष्ट रूपमा ग्रहण गरीन्छ । होलीको अवसरमा आएको नवान्न (नया वाली) लाई पनि हामीले भगवान्‌को प्रसाद बनाएर ग्रहण गर्नु पर्दछ यसकारण नयाँ अन्नको आहुति दिइन्छ । यसलाई निवसस्येष्टि भनिन्छ । नयाँ अन्नलाई निम्न मन्त्र बोल्दै आगोमा पोल्नु या भुट्नु पर्दछ ।

ॐ अन्नपतेऽन्ननस्य नो, देह्यनमीवस्य शुष्मिणः । प्रपदातारं तारिषऽ ऊर्जं, नो धेहि चतुष्पदे ॥ - ११.८३

॥अन्य पर्वहरूको प्रारूप ॥

हिन्दू संस्कृतिका प्रंमुख पर्वहरूलाई प्रेरणाप्रद ढंगले मनाउने विधिविधान प्रस्तुत गरीयो तर केही यस्ता पर्वहरू पनि छन् जसको प्रचलन क्षेत्र विशेषका पर्व छन् जस्तै – महाराष्ट्रको गणपति उत्सव, विहारको सूर्य षष्टी, दक्षिणको पोंगल, नेपालको सुदूर पश्चिमको गौरा र जनकपूरमा सूर्यषष्ठी आदि । त्यस्तै वर्ग विशेषका पर्वहरू हुन – शिल्पकार, इन्जिनियरको विश्वकर्मा पूजन, सिंधी समाजको झूलेलाल जयन्ती, अग्रवाल समाजको अग्रसेन महाराजको पूजन उत्सव आदि । यी चाडपर्वहरूलाई पनि मनाउने आग्रह गरिन्छ । यिनको रूपरेखा यहाँ प्रस्तुत गर्न लागिएको छ – सर्वप्रथम पर्वहरूको सामान्य रूपरेखाको आधारमा चाडपर्वको तयारी गर्नु पर्दछ र प्रंधान देवताको प्रतिमा र चित्र आदि जे जे उपलव्ध हुन सक्दछ, त्यसलाई पूजावेदीमा राम्ररी सजाउनु पर्दछ ।

कर्मकाण्डको स्वरूप :– सर्वप्रथम जसको पर्व या जयन्ती मनाउन लागिएको छ त्यसको सम्वन्धमा संक्षिप्त भावपूर्ण भूमिका प्रस्तुत गर्नुपर्दछ । तदुपरान्त षट्कर्म, तिलक, कलावा, कलश पूजन, स्वि स्तवाचन, सर्वदेव नमस्कार गर्नु पर्दछ । सर्वदेव नमस्कार जहाँ '' ***एतत्कर्म प्रधान श्री गायत्री देव्यै नमः*** आउँछ त्यहाँ गायत्री देव्यैको स्थानमा अभिष्ट प्रमुख देवताको पनि नामोल्लेख गर्नुपर्दछ । ***यथा श्री गणपतये, श्री सूर्याय, श्री विश्वकर्माय आदि*** । यसपछि प्रधान देवता तथा तिनका सहयोगी मित्र र आयुध (हात हतियार) आदि जसलाई आवश्यक ठान्नुहुन्छ उनको आवाहन निम्नांकित शब्दावलीमा गर्न पर्छ । ***ॐ श्रीगणेशाय नमः । आवाहयामि, स्थापयामि, ध्यायामि*** । यही शब्दावली सबैको लागि प्रयोग गर्नु पर्दछ । गणपतेको सट्टा विश्वकर्मणे, सूर्याय आदिको प्रयोग गर्न सकिन्छ । आवाहन पछि संक्षिप्त अथवा पुरुषसूक्तले षोडशोपचार पूजन गर्नु पर्दछ । यसपछि यज्ञ या दीप यज्ञ सम्पन्न गर्नु पर्दछ र अन्तमा क्षमा प्रार्थना, साष्टांग नमस्कार, देवदक्षिणा संकल्पसाथ मन्त्र पुष्पांजली समर्पित गर्दै कार्यक्रम पूर्ण गर्नु पर्दछ । जयघोष र प्रसाद वितरण गर्दै ती विशेष देवताका विशेष उत्सवको महिमा प्रकट गर्ने किसिमका गीत र भजन प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

॥ *आशीर्वचन* ॥

मन्त्रार्थाः सफलाः सन्तु पूर्णा सन्तु मनोरथाः ।

शत्रुभ्यो भयनाशोऽस्तु मित्राणामुदयस्तव ॥१॥

श्रीर्वर्चस्वमायुष्यमारोग्यमाविधात्पवमानं महीयते ।
धान्यं धनं पशुं बहुपुण्यलाभं शतसंवत्सरं दीर्घमायुः ॥२॥
आयुर्द्रोणसुते श्रियो दशरथे शत्रुक्षयो राघवे,
ऐश्वर्यं नहुषे गतिश्च पवने मानं च दुर्योधने ।
शौर्यं शांतनवे बलं हलधरे सत्यं च कुन्तीसुते,
विज्ञानं विदुरे भवन्तु भवतः कीर्तिश्च नारायणे ॥३॥
लक्ष्मीररुन्धतीचैव कुरुतां स्वस्ति तेऽनघ ।
असितो देवलश्चैव विश्वामित्रस्तथाङ्गिरा ॥ ॥४॥
स्वस्ति तेऽद्य प्रयच्छन्तु कार्तिकेयश्च षण्मुखः ।
विवस्वान्भगवान् स्वस्ति करोतु तव सर्वशः ॥५॥
ब्रह्माणी चैव गायत्री सावित्री श्रीरुमासती ।
अरून्धत्यनसूया च तव सन्तु फलप्रदाः ॥६॥
ब्रह्माविष्णुश्च रुद्रश्च सूर्यादिसकलग्रहाः ।
सौभाग्यं ते प्रयच्छन्तु वेदमन्त्राश्च कल्पकाः ॥७॥

“समाप्त”